

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
SOSİAL ELMLƏR VƏ PSİXOLOGİYA FAKÜLTƏSİ

SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 33
(I HİSSƏ)
Bakı - 2023

ISSN 2409-0859

**Azərbaycan xalqının Ümumilli Lideri, Ulu Öndər Heydər
Əliyevin anadan olmasının 100 illik il dönümünə həsr olunur**

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ**

BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

**SOSİAL VƏ HUMANİTAR
ELMLƏRİN MÜASİR
PROBLEMLƏRİ**

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 33

(I hissə)

BAKİ – 2023

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi, mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmə nömrəsi: **3885, 25.05.2014-cü il.**

Ünvan: 1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov, 23, Bakı Dövlət Universiteti, 2 korpus, otaq
812, tel. 012 438 14 47, sayt <http://sociology.bsu.edu.az/>
E-mail: q.abbasova@mail.ru

Sosial və humanitar elmlərin müasir problemləri. Ali məktəblərarası elmi əsərlər toplusu. Buraxılış № 33 (I hissə). Bakı, 2023, 222 s.

Redaksiya heyəti

Bəxtiyar Həmzə oğlu Əliyev, AMEA-nın müxbir üzvü, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU

Kamilə Ramiz qızı Əliyeva, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU

Rəbiyyə Nurullah qızı Aslanova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU

Tatyana İvanovna Bilenko, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Droqobıç dövlət pedaqoji universiteti (Ukrayna)

Sergey Nikolayeviç Volkov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Penza texnoloji akademiyası (Rusiya)

Əziz Bəşir oğlu Məmmədov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU

İzzət Əşrəf oğlu Rüstəmov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU

Ləzifə Nağı qızı Qasımova, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU

Hikmət Əbdul oğlu Əlizadə, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU

Rəna Fuad qızı İbrahimbəyova, p.ü.f.d., professor, BDU

Zeynəddin Camal oğlu Hacıyev, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU

Qəməz Cəfər qızı Mürşüdlü, f.ü.f.d., dosent, BDU

Hüseyn Qaraxan oğlu Məmmədov, f.ü.f.d., dosent, BDU

Qızılgül Yasin qızı Abbasova, f.e.d., prof., baş redaktor, BDU

Oqtay Hüseyn oğlu Hüseynli, f.ü.f.d., dos., məsul katib, BDU

Daxil Cahangir oğlu Vəliyev, f.ü.f.d., redaktor müavini, BDU

Vüsəla Kərəm qızı Musayeva, buraxılışa məsul redaktor, BDU

Topluda müasir dövrün aktual problemlərindən bəhs olunur. Məqalələrdə müəlliflər tərəfindən qaldırılan məsələlərin geniş çeşidi dünyamızın tarix, fəlsəfə, politologiya, sosiologiya, pedaqogika, psixologiya, iqtisadiyyat, mədəniyyətşünaslıq, sənətşünaslıq və digər sosial-humanitar sahələrdə baş verən proseslərə bir çox yeni aspektlərdən nəzər salmağa imkan verir. Toplunun materiallarından elmi işçilər, ali və orta ixtisas məktəblərinin humanitar fənləri tədris edən müəllimlər, tələbələr və aspirantlar faydalana bilərlər. Məqalələr müəlliflərin redaktəsi ilə çapa verilmişdir.

HUMANİTAR ELMLƏR

PSIXOLOGİYA

ИССЛЕДОВАНИЕ ЦЕННОСТЕЙ В РАБОТАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ

Мустафазаде Фатима Рафет
магистрант I курса БГУ
mustafazadefatime@icloud.com

Ключевые слова: Азербайджанские мыслители, нравственные ценности, просвещение, патриотизм.

Açar sözlər: Azərbaycan mütəfəkkirləri, mənəvi dəyərlər, maarifçilik, vətənpərvərlik.

Key words: Azerbaijani thinkers, moral values, enlightenment, patriotism.

Национальная культура, национальное самосознание, национальное мышление и ментальные особенности характера азербайджанцев нашли отражение в трудах азербайджанских мыслителей. Чувство патриотизма, как духовно-нравственное явление, зарождается и развивается на Родине - в святом месте, населенном азербайджанцами. По мнению профессора Г.Алиева, патриотизм состоит из трех компонентов, которые объединены друг с другом: «Патриотическое отношение, патриотическое сознание и патриотическая активность. Патриотическое отношение – это намерение человека осуществлять деятельность, необходимую на благо страны, а также внутреннее положительное отношение к материальным и моральным благам своей страны. Патриотическое сознание является нравственным регулятором всех видов взаимодействия объекта патриотизма и патриота, внутренней детерминантой его сознания. Патриотическая деятельность – это осязаемая и видимая стороны патриотизма» [см.1,с. 81].

Патриотическая мораль, патриотизм вместе с чувством национальной гордости и национального достоинства составляют ядро азербайджанства. С.Халилов считает осознанный патриотизм основой национального духа и считает бесполезным патриотизм, не основанный на национальной идеологии: «Даже если он рождается из любви и чувства национализма, как стихийные действия, не основанные на идеологии и не основаны на единой концепции, в итоге это может принести только вред. А, по мнению Н.Тагиева, проблема патриотизма требует в себе академизма, то есть ее необходимо изучить, дать научно-теоретический анализ и осмысление. Потому что тот патриотизм, который понимается в настоящее время в условиях независимости, в корне отличается от патриотизма времен СССР. В то время патриотизм означал патриотизм для гражданина СССР. Сейчас речь идет о патриотизме народа, который должен стоять на страже Азербайджанской Республики, ее материальных и духовных богатств. Этот вопрос является не только моральным долгом, но и чисто идеологической и политической проблемой. Требуется понять его с позиции каждого гражданина, потому что это неотъемлемая часть национальной идеи азербайджанства.

Просвещение – одно из феноменальных явлений XIX века. Культура этой эпохи создала современную науку, философию, мировоззрение, восприняв прогрессивные характеристики предшествующих этапов развития общества, и этот аспект оказал существенное влияние на определение направлений развития культуры последую-

щих столетий. В целом эпоха просвещения сочетает в себе развитие научной, философской и общественной мысли.

Просветительские идеи зародились на Востоке, в том числе в Азербайджане, и прошли своеобразную эволюцию. Проблема воспитания патриотизма привлекала внимание исследователей с разных сторон.

Среди азербайджанской интеллигенции - Н.Гянджеви, А.А.Бакиханов, М.Казымбей, Х.Б.Зардаби, С.А.Ширвани, М.А.Сабир, Н.Б.Вазиров, М.Ф.Ахундов, С.Вургун и другие, придавали большое значение воспитанию патриотизма подрастающего поколения. Они неоднократно упоминали в своих произведениях, что чувство любви к Родине – самое благородное, возвышенное и чистое чувство. В понятие родина входят, прежде всего, дом, семья, территория, язык, культура, обычаи, общественное и государственное устройство [1].

Как известно, история просветительских идей азербайджанского народа связана с именем великого поэта-мыслителя средневековья Н.Гянджеви. В творчестве Н.Гянджеви любовь к своей стране и народу, восхищение славой своей родины, добавление имени Гянджи к своему имени и прославление ее в своих стихах связаны с его чувством патриотизма. Н.Гянджеви стал художником-патриотом, глубоко знавшим бурную историю Родины, тесно связанным с историей родного народа, с большой гордостью воспевавшим свою Родину. Поэт высоко ценит защиту Родины, самопожертвование во имя Родины, ненавидит врагов. Он считал необходимым уничтожить виновников войн, стоивших жизни тысячам людей: «Если есть враг, то он тиран, который пьет кровь, а если вы проявляете доброту, он считает это трусостью» [2, с.63]. Он знал о свободолюбивом характере своего народа, укрепившемся в тяжелых боях, его сильную ненависть к рабству, его гнев на врага. Вот почему Н.Гянджеви с большой любовью восхвалял такие качества, как отвага, негибкость, верность народному делу. На языке Хосрова, Ширин, Бахрама, Мехинбану, Искендера, Нушабы и других героев-патриотов он высказал интересные мысли о защите Родины, отваге и героизме, которые имеют большое значение в воспитании современной молодежи [2].

А.А.Бакиханов, сыгравший важную роль в развитии азербайджановедения, является одним из наших выдающихся мыслителей, внесших вклад в формирование идеи азербайджанства. Полную и объективную оценку труда А.А.Бакиханова «История» дал другой видный мыслитель XX века Х.Гусейнов. По словам Х.Гусейнова, эта работа является первой крупной исследовательской работой, посвященной истории азербайджанского народа: «Труд А.А.Бакиханова «Гюлистан-Ирам» имел исключительное значение в развитии общественного мнения, научной культуры. В этом произведении А.А.Бакиханов комментирует историю азербайджанского народа. В «Гюлюстан-Ирам» много патриотизма. А.А.Бакиханов любил свою Родину, свой народ и гордился им. Не случайно он сказал: «...Я горжусь тем, что я из этой страны» [см.1, с. 67].

Вообще в новую эпоху А.А.Бакиханова можно считать первым представителем нашей национальной идеологии. Научное и художественное творчество А.А.Бакиханова сыграло важную роль в формировании идеологии азербайджанства. Работы А.А.Бакиханова отличались объективностью и народным духом и оставили поколениям после него ценное наследие азербайджанства.

Национальные идеи не возникают сами по себе. Передовые гении, вышедшие из народа, считают, что необходимо создавать такие идеи, оформлять их, а затем добиваться превращения их в общественное достояние. С этой точки зрения, М.Казымбей, видный азербайджанский интеллигент, также имеет свои заслуги в развитии идеи азербайджанства. Деятельность и труды М.Казымбея оказали значи-

тельное влияние на развитие азербайджанского образования и идеи азербайджанства.

Выдающийся исследователь Г.Гусейнов показывает, что «Следует отметить, что впервые именно М.Казымбей научно обосновал и применил термин «азербайджанский язык». Говоря о фольклоре, являющемся частью азербайджанства, М.Казымбей показывает, что корни народного творчества - легенды, предания и сказки имеют общие черты у разных народов, но духовный мир одного народа имеет особенности, отличающие его от духовного мира другой нации [1].

М.Казымбей – один из наших педагогов, который исследует проблему национального языка, являющуюся основой идеи азербайджанства и нашей национальной идеологии, и претворяет ее в жизнь на практике. Видный исследователь азербайджанизма С.Велиева справедливо считает язык важнейшим элементом азербайджанства. «Все начинается с языка. Язык народа можно назвать зеркалом его многовековой жизни, передаточным звеном между поколениями, средством памяти, полной и достоверной историей народа. Национальный язык считается важнейшим средством воспитания людей, формирования чувства национального самосознания и передачи его следующим поколениям, наведения моста между прошлым, настоящим и будущим людей, еще со времен, когда без книг и школ. Язык означает сущность народа. Если он исчезнет, нация будет стерта с лица земли. Все, что было взято у народа, может быть возвращено ему снова, только когда его язык будет изъят у него, он обречен на уничтожение навеки. Поэтому к языку необходимо подходить не только как к средству общения, а как к основному порядку и правилу национальной мысли, мышления, мировоззрения, национального поведения [1].

Г.Зардаби вошел в историю Азербайджана как человек, создавший первую азербайджаноязычную газету и первый национальный театр. Г.Зардаби видел развитие народа, прежде всего, в образовании, и для того, чтобы осуществить эти мечты, он прошел очень болезненную и трудную жизнь и избрал науку и образование как средство борьбы с суевериями и невежеством. Общество для Г.Зардаби – это место, где существуют люди, и в этом месте он видел свою задачу в том, чтобы воспитать образованных людей, обучить их умению подчиняться законам и отстаивать свои права. В творчестве Г.Зардаби важное место занимает гимн Родины [2, с.237].

Большую роль в признании Г.Зардаби сыграл труд видного азербайджанского философа XX века З.Геюшова «Мировоззрение Г.Зардаби». З.Геюшов отметил деятельность других азербайджанских философов в этом направлении. В этом смысле он высоко оценил усилия Х.Гусейнова, Ш.Ф.Мамедова, И.А.Рустамова [1].

Великий писатель М.Ф.Ахундов считал настоящими патриотами тех, кто не пощадил свое имущество и жизнь ради дела своей Родины. Это должно быть не на словах, а на деле. М.Ф.Ахундов называет «духовными калекками» тех, кто равнодушен к Родине, кто не получает от нее пользы, он говорил, что «патриот — это тот, кто готов пожертвовать своей жизнью и имуществом ради Родины, ради свободы своей Родины и народа» [2, с. 139].

Можно сказать, что в произведениях всех мыслителей тема патриотизма в той или иной степени затрагивалась и не оставалась без внимания. Великий азербайджанский поэт С.Вургун высоко ценил патриотизм. В основе его патриотизма лежит стихотворение «Азербайджан». Он писал об этом так: Стихотворение «Азербайджан» подходит для моей жизни и всей моей программы. Сколько бы я ни жил и ни творил, вы прочтете и увидите во всех моих произведениях те мотивы, которые я вложил в это маленькое стихотворение, написанное мною в 1933 году [5, с. 127].

С.Вургун сердечно приветствовал создание в Азербайджане национальных воинских частей, отметив его историческую значимость и сказав: «Мы довольны право-

вым результатом культурного и военного развития нашего народа. Создание воинских частей поможет национальным военным кадрам расти и взрослеть больше» [6, с. 385].

По мнению С.Вургуна, одним из самых священных, вечных факторов прогресса и развития среди человеческих чувств, пожалуй, самым главным является патриотизм. Величайшее украшение человеческой жизни, мощная сила, поддерживающая ее жизнь — это чувство патриотизма. Любовь к родине — это дыхание человеческой жизни. Человек, понимающий силу народа, ее способность жить и бороться, не устает на поле боя, даже если сгорит в огне, будущее, честь и слава Родины будут великим утешением для него, и его смерть будет иметь смысл для Родины [6, с. 317].

Чувство патриотизма играет важную роль в воспитании человека с убежденностью, достоинством, активной социальной позицией. Неслучайно в начале XX века вышли журналы «Дабистан» (1906-1907 гг.), изданные нашими выдающимися интеллектуалами М.Г.Эфендизаде и А.И.Джафарзаде, и «Школа» (1911-1925 гг.), изданные Г.Р.Мирзазаде и А.Эфендизаде, уделили этому вопросу особое внимание в наших первых просветительских журналах. Ф.Агазаде, С.М.Ганизаде, А.А.Гусейнзаде, Ш.Эфендизаде и другие видные просветители нашей страны неоднократно выступали на страницах этих журналов с работами по воспитанию детей, которые являются будущим нашего народа, в том числе по воспитанию патриотизма [1].

Некоторые люди могут иметь когнитивный и эмоциональный компонент патриотизма, но могут не иметь поведенческого компонента. То есть они могут любить так называемую Родину, но что-то может помешать им сделать конкретный шаг к ней. Это связано с тем, что у них слабо развита сила воли, что препятствует наличию поведенческого компонента. Однако когнитивно-эмоциональный компонент может выступать в совокупности с поведенческим компонентом, иначе человека нельзя назвать истинным патриотом.

Мы не можем рассматривать работы всех наших мыслителей по отдельности в рамках данной статьи. Поэтому деятельность лишь некоторых из них была рассмотрена и проанализирована в рамках темы исследования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Məmmədova Ş.B. Azərbaycan poeziyasında vətənpərvərlik və vətəndaşlıq ideyalarının bədii təcəssümü (1990-2000-ci illər): filol. e. n. al. dər. a. üçün təq. ed. dis. Bakı, 2005. 132 s.
2. Talıbov Y.R., Sadiqov F.B., Quliyev S.M., Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Ünsiyyət, 2000. 513 s.
3. Ömərov V. “Azərbaycançılığın qaynaqları: “Koroğlu” dastanı və azərbaycançılıq ideyası” // Azərbaycan diasporu: Təmmətnli elektron materiallar məcmuəsi. Bakı, 2015. 443 s.
4. Ömərov V. “Dədə Qorqud” eposunda qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik // “Səs” qəzeti, 2011, 12 iyul. s.11.
5. Vurğun S. Əsərləri, 2ci cild. Bakı: Az EA, 1960. 287 s.
6. Vurğun S. Əsərləri 6cı cild, Bakı: Elm, 1973. 400 s.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЦЕННОСТЕЙ В РАБОТАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ

Мустафазаде Фатима

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена творчеству азербайджанских мыслителей по вопросам общенациональных, духовных ценностей народа. В ней анализируются взгляды и отношение Н.Гянджеви, М.Хади, А.Марагаи, Н.Туси, М.Физули, М.А.Сабира, А.А.Бакиханова, А.Б.Ахвердиева, М.Шахрияра, С.Вургуна к таким моральным категориям, как: доброта, совесть, честь, справедливость, отвага, преданность, патриотизм, мудрость, трудолюбие.

AZƏRBAYCAN MÜTƏFƏKKİRLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ DƏYƏRLƏRİN TƏDQIQI

Mustafazadə Fatimə

XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycan mütəfəkkirlərinin xalqın ümummilli-mənəvi dəyərləri məsələlərinə dair yaradıcılığına həsr olunub. Burada N.Gəncəvi, M.Hadi, A.Marağai, N.Tusi, M.Füzuli, M.A.Sabir, A.A.Bakıxanov, A.B.Haqverdiyev, M.Şəhriyar və S.Vurğunun xeyirxahlıq, vicdan, şərəf, ədalət, cəsarət, sədaqət, vətənpərvərlik, müdriklik, çalışqanlıq kimi mənəvi kateqoriyalara münasibət və baxışlarının təhlili göstərilir.

THE STUDY OF VALUES IN THE WORKS OF AZERBAIJANI THINKERS

Mustafazade Fatima

SUMMARY

The article is devoted to the work of Azerbaijani thinkers on issues of national, spiritual values of the people. It analyzes the views and attitudes of N.Ganjavi, M.Hadi, A.Maragai, N.Tusi, M.Fuzuli, M.A.Sabir, A.A.Bakikhanov, A.B.Akhverdiyev, M.Shakhriyar, S.Vurgun to such moral categories as: kindness, conscience, honor, justice, courage, devotion, patriotism, wisdom, diligence.

DOĞUM ARDICILLIĞININ UŞAQLARIN LİDERLİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ TƏSİRİ

Rəsullu Aybəniz Rəsul
BDU-nun II kurs magistrantı
aybeniz.resullu98@gmail.com

Açar sözlər: doğum sırası, şəxsiyyət xüsusiyyətləri, ailə, münasibətlər, ilk uşaq, liderlik

Keywords: birth order, personality traits, family, relationships, firstborn, leadership

Ключевые слова: порядок рождения, черты личности, семья, отношения, первенец, лидерство.

Müasir cəmiyyət, inkişaf edən texnologiya və informasiya dövründə, insanların bir-biriləri ilə daha da bağlı və daha bir-birinə nəzarət etdiyi cəmiyyətləri ifadə edir. Hər dövrdə olduğu kimi günümüzdə də uşaqların bir şəxsiyyət kimi inkişafı çox önəmli bir məsələdir. Uşaqlar, cəmiyyətin gələcəyini təmsil edirlər və bu səbəbdən onların sağlam inkişafı və mədəniyyəti, cəmiyyətin geniş və uzunmüddətli inkişafına zəmanət verir. Uşaqların inkişafının müasir cəmiyyətdəki ən mühüm məsələlərindən biri, onların mədəniyyəti və psixoloji sağlamlığıdır. Uşaqların psixoloji sağlamlığının inkişafı, onların sosial, mədəni və akademik qabiliyyətlərinin də artmasına kömək edir.

Uşaqların şəxsiyyətin inkişafından danışarkən biz liderlik keyfiyyətləri mövzusunda da toxunmalıyıq. Liderlik anlayışı bir çox tədqiqatın mövzusu olmuş və çoxsaylı araşdırmalarda müzakirə edilmişdir. Müxtəlif tədqiqatçılar liderliyə fərqli təriflər vermişlər və bu təriflərdəki fərqlər tədqiqatların sahələrinə və perspektivlərinə uyğun olaraq dəyişmişdir. Hər hansısa bir məqsədə çatmaq üçün komanda üzvləri öz biliklərini, səylərini, işlərini səfərbər edirlər. Səfərbər olunmuş gücləri isə komanda daxilində bir nəfər tənzimləməlidir. Həmin şəxs “Lider” adlanır. Liderlik başqalarını ümumi məqsəd və ya vizyona doğru ruhlandırmaq və istiqamətləndirmək bacarığıdır. Liderlik bacarıqları həm şəxsi, həm də peşəkar şəraitdə uğur qazanmaq üçün vacibdir. Koçelə görə, liderlik; “Müəyyən şəraitdə müəyyən şəxsi və ya qrup məqsədlərinə çatmaq üçün başqalarının fəaliyyətinə təsir və istiqamətləndirmə prosesidir” [1, s 569].

Araşdırmalara görə, liderliyin beş ümumi xüsusiyyəti var. Bunlar zəka, özünə inam, qətiyyət, dürüstlük və ünsiyyətcillikdir [4, s 19]. Liderlik xüsusiyyətlərinin uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə inkişaf etdiyinə dair sübutlar var. Uşaqlarda liderlik bacarıqlarının inkişafına bir sıra amillər təsir edə bilər, o cümlədən: Rol modelləri: Uşaqlar çox vaxt nümunə əsasında öyrənirlər, buna görə də liderlik bacarıqlarını nümayiş etdirən müsbət rol modellərinə sahib olmaq onların inkişafına güclü təsir göstərə bilər.

Ətraf mühit: Uşaqların böyüdüyü sosial və fiziki mühit onların inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Əməkdaşlıq, ünsiyyət və problem həll etmə bacarıqlarını təşviq edən mühitlərdə böyüyən uşaqların liderlik bacarıqlarını inkişaf etdirmək ehtimalı daha yüksəkdir.

Təhsil: Təhsil uşaqlarda liderlik bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynaya bilər. Liderliyin inkişafını vurğulayan məktəblər və təhsil proqramları uşaqlara effektiv lider olmaq üçün lazım olan bilik, bacarıq və imkanlar verə bilər. Təcrübə üçün imkanlar: Dərsdənkənar fəaliyyətlər və ya ictimai xidmətlər kimi liderlik bacarıqlarını tətbiq etmək imkanları uşaqlarda öz qabiliyyətlərinə inam və səriştə inkişaf etdirməyə kömək edə bilər.

Dəstəkləyici əlaqələr: Valideynlər, dayələr, müəllimlər və həmyaşıdlarla dəstəkləyici əlaqələr uşaqlara liderlik bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün lazım olan həvəsləndirmə və rəyləri təmin edə bilər. Fərdi xüsusiyyətlər: Uşaqların şəxsiyyət xüsusiyyətləri, maraqları və qabiliyyətləri kimi fərdi xüsusiyyətləri də onların liderlik inkişafında rol oynaya bilər.

Bu qeyd etdiyimiz amillərlə yanaşı doğum ardıcılığının da uşaqların liderlik xüsusiyyətlərinə təsir etməsi ilə bağlı fikirlər mövcuddur və doğum sırasının liderlik xüsusiyyətlərinə təsir edib-etməməsi ilə bağlı çoxlu tədqiqatlar aparılmışdır. Doğum ardıcılığı ilə liderlik arasındakı əlaqəyə dair getdikcə daha çox araşdırma aparılır. Doğum sırası bir şəxsin bacı-qardaşları arasında neçənci sırada doğulduğu ilə bağlı bir anlayışdır. Doğum ardıcılığı anlayışı və onun şəxsiyyətə və inkişafa təsiri ilk dəfə 20-ci əsrin əvvəllərində avstriyalı psixoloq Alfred Adler tərəfindən tədqiq edilmişdir. Fərdi psixologiya uşaqların doğulduğu sıraya görə üstünlükləri və çatışmazlıqlarını öyrənərək çox geniş bir sahə açmışdır. Məsələn, ilk doğulan uşaqlar daha iddialı və nəzarət edən liderlik tərzlərini inkişaf etdirir, daha sonra doğulan uşaqlar isə liderlik üslublarında daha uyğunlaşa və əməkdaşlıq edə bilirlər. Bəzi tədqiqatlar göstərir ki, ilk doğulan uşaqlar daha çox nailiyyət yönümlü, vicdanlı olurlar və liderlik rollarını daha çox öhdələrinə götürə bilirlər. Digər araşdırmalar, ikinci doğulan uşaqların daha yaradıcı və açıq fikirli ola biləcəyini və dəyişən vəziyyətlərə daha yaxşı uyğunlaşa biləcəyini irəli sürdü ki, bu da liderlik vəzifələrində dəyərli ola bilər.

Ailədə böyük uşaqların gücə, fəaliyyətə sövq edilməyə, uğura ehtiyacıları var. Onlar çox vaxt "təbii liderlər" kimi xarakterizə olunurlar. Doğum sırasının şəxsiyyətə təsiri haqqında tanınmış müəhazirəçi və müəllif Dr. Kevin Leman yazır: "Birinci doğulan uşaqlar çox vaxt həyatda liderdirlər və bu sahədə uğurlu olurlar. Rol modelləri üçün onlar təbii olaraq daha yetkinlik xüsusiyyətlərinə sahib olurlar. Buna görə də ilk doğulanlar çox vaxt ciddi olurlar və sürprizlər onlar üçün deyildir. Onlar nə baş verdiyini və nə vaxt baş verdiyini bilməyə üstünlük verirlər; həmişə nəzarətdə, dəqiq və mütəşəkkil olmaqları ilə seçilirlər" [3, p 88]. Doğrudur ki, bəzi tədqiqatlar ilk doğulan uşaqların daha çox nailiyyət yönümlü və vicdanlı ola biləcəyini və liderlik rollarını daha çox öhdəsinə götürə biləcəyini irəli sürür. Dr. Kevin Lemanın qeyd etdiyi kimi, ilk doğulan uşaqlarda hakimiyyət istəyi, təşkilatlanma ehtiyacı və nailiyyətə diqqət kimi müəyyən xüsusiyyətlər inkişaf edə bilər ki, bu da onları rəhbər vəzifələrə uyğunlaşdırır.

Tədqiqatlar göstərir ki, ilk doğulan uşaqlar çox vaxt lider olmaq üçün uyğun gəlsə də, sonradan doğulanlar uşaqlar isə o qədər də uyğun deyildir. İlk doğulanlar tez-tez işin effektiv başa çatması üçün tapşırıq-davranışın zəruri olduğu iş ssenarisində lider olurlar. İlk doğulanların təşəbbüskarlar, təşkilatçılar və yaradıcılar olduqları göstərilir [8, p 93]. İlk doğulanlar həmişə yaşlı, daha yetkin şəxslərlə ünsiyyətdə olduqları üçün liderlik vəzifəsinə faydalı olacaq özünə inamı var. İlk doğulan uşaq əvvəldən böyüklərin əhatəsində olur və kiçik yaşlarından kiçik bacı-qardaşlarının qayğısına qalır. Bu da onda özünə inamın formalaşmasına kömək edir [3, p 44].

İstinad edilən araşdırmanın göstərdiyi kimi, ilk doğulan uşaqların erkən yaşlarından daha yaşlı, yetkin şəxslərlə, məsələn, valideynlər və digər yetkin şəxslərlə təmasda olması onların özlərinə inamına və rəhbər vəzifələrdə lazım ola biləcək məsuliyyət hissinin də inkişafına səbəb ola bilər.

Doğum sırasının liderlik xüsusiyyətlərinə təsiri ilə bağlı digər bir tədqiqat isə Tricarichi və Jalajasın tərəfindən aparılmışdır. Onların məqaləsi doğum sırasının şəxsiyyətə və liderliyə təsirini araşdırır. Müəlliflər qeyd edirlər ki, əvvəlki tədqiqatlar doğum sırası ilə şəxsiyyət xüsusiyyətləri arasında əlaqə ilə bağlı qeyri-sabit nəticələr qeyd olunmuşdur. Tricarichi və Jalajas doğum ardıcılığının liderliyə təsirini araşdırmaq üçün rəhbər vəzifələrdə olan 166 iştirakçı ilə tədqiqat apardılar. Müəlliflər doğum sırası ilə liderlik tərzində əhəmiyyətli bir əlaqə tapdılar. Tədqiqatın nəticələrinə əsasən ilk doğulanlar daha çox direktiv liderlik tərzini nümayiş etdirdilər, daha sonra doğulanlar isə daha çox iştirakçı liderlik tərzini nümayiş etdirdilər. Müəlliflər hesab edirlər ki, bu, ilk və sonrakı doğulanların ailələrində sosiallaşma yollarının fərqliliyi ilə bağlı ola bilər. [7].

Liderlik üzrə ekspertlər həm də liderdə vizyonun zəruriliyini vurğulayırlar. İlk övladlar həddən artıq nailiyyət yönümlü və böyük planlaşdırıcı olduqları üçün, onlar ruhlandırıcı bir plan hazırlayırlar, planda qrupun bu məqsədə necə nail ola biləcəyini aydın şəkildə təsvir edə bilirlər. İntellektual nailiyyətlər və yaradıcılıq ilk doğulanların güclü tərəfləridir [6, p 69]. Bu xüsusiyyətlər ilk doğulan uşağa qrupun məqsədlərinə çatmaq üçün plan yaratmağa və effektiv şəkildə təsvir etməyə kömək edir. Beləliklə, görünür ki, qrup üzvləri vəzifə yönümlü olan və qrupa yol göstərə bilən yeni lider axtardıkları üçün ilk doğulanlar lider kimi yetişməkdə uğur qazanırlar. Bu xüsusiyyətlərlə birlikdə, güman edilir ki, ilk övladlar liderlər kimi uğurlu olurlar, çünki onlar güclü ünsiyyət bacarıqlarından istifadə edirlər və müzakirələrdə öz sözünü deməyə hazır olurlar, plan tərtib edə bilirlər, enerjiləri, canlılıqları və gücə şüuraltı ehtiyacları səbəbindən həmişə söhbətə hakim olurlar. İlk uşaqlar təbii olaraq sosial cəhətdən daha dominantdırlar və bu üstünlük özünü eşitmək ehtiyacına çevirilir. Lider təcili planlaşdırma və şifahi ünsiyyət vasitəsilə verdiyi töhfələrə görə özünü qrupun digər üzvlərindən fərqləndirir. Araşdırmalar göstərdi ki, "ən çox hərəkətə başlayan yeni başqalarından daha çox danışan şəxs hamıdan daha çox diqqət almağa meyllidir". Çox vaxt rəhbər vəzifələrə seçki zamanı ən çox danışan şəxs səslərin çoxunu qazanır və lider olur" [2, p 153]. Buna görə də tədqiqatçılar həm də qrupda ən çox danışan şəxs ilə ilk övlad arasındakı əlaqəni dəqiqləşdirməyə çalışır. Bu amillər arasında müsbət korrelyasiya gözlənilir.

Müəyyən olmuşdur ki, bir mühitdə lider olan fərdlərin xüsusiyyətləri ilə ilk doğulanların xüsusiyyətləri olduqca oxşardır. Doğum ardıcılığının hakimiyyətə və yüksək vəzifələrə təsiri 1869-cu ildə "Heditary Genius"-un müəllifi Frensis Galton tərəfindən aparılan təcrübə ilə öyrənilmişdir. Sonuncu uşaq olan Galton, ilk doğulanların hökumət, hüquq, biznes və elm kimi sahələrdə nə dərəcədə nüfuzlu və yüksək profilli mövqelər tutduğunu araşdırdı. O, fərdin doğum ardıcılığının müvəffəqiyyət potensialını müəyyən edəcəyinə inanırdı. O, tədqiqatını 200-ə yaxın ingilis aliminə anketlər paylayaraq aparıb. Frensis Galtonun təcrübəsi göstərdi ki, ilk doğulanlar hökumət, hüquq, biznes və elm kimi sahələrdə səlahiyyət və yüksək profilli vəzifələr tutmağa daha çox meyllidirlər. Bu fikir sonrakı araşdırmalar tərəfindən dəstəkləndi və ilk doğulanların tez-tez etibarlılıq, məsuliyyət və nailiyyət motivasiyası kimi liderliklə əlaqəli xüsusiyyətləri nümayiş etdirdiyini aşkar edildi. Onlar həmçinin daha çox mütəşəkkil və strukturlaşdırılmışdırlar ki, bu da onların başqalarına rəhbərlik etmək və idarə etmək qabiliyyətinə kömək edə bilər.

İlk uşaqların ən böyük zəifliyi və onların liderlik qabiliyyətlərinə mənfi təsir edə biləcək cəhəti onların mühafizəkar təbiəti və risk etmək qorxusudur. Bu o demək deyil ki, ilk övladlar risk etmirlər, lakin onlar aldıkları qərarlarda daha ehtiyatlı olurlar. Çox vaxt onlar vəziyyət əlverişli olduqda daha təhlükəsiz risklər alırlar [5, p 152]. Böyük uşaqlar əlverişli nəticələrlə hesablanmış risklərə daha çox meyilli olurlar, onlar daha təhlükəli və ya qeyri-müəyyən riskləri öz üzərlərinə götürməyə həvəssizdirlər. Bu, liderlikdə potensial zəiflik kimi qiymətləndirilə bilər, çünki uğurlu liderlərdən tez-tez risk götürmək və cəsarətli qərarlar qəbul etmək tələb olunur.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, bütün liderlik vəziyyətləri risk götürməyi tələb etmir, ehtiyatlılıq və mühafizəkarlıq da müəyyən kontekstlərdə güclü tərəflər ola bilər. Məsələn, sabitliyin və davamlılığın vacib olduğu təşkilati şəraitdə daha mühafizəkar yanaşmaya üstünlük verilə bilər. Ümumiyyətlə, ilk uşaqların mühafizəkar təbiəti müəyyən liderlik vəziyyətlərində potensial zəiflik ola bilsə də, fərdin liderlik potensialını qiymətləndirərkən konkret kontekst və şəraiti nəzərə almaq vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk doğulanlar öz yanaşmalarında daha ehtiyatlı və mühafizəkar olsalar da, bu, həmişə zəiflik ola bilməz. Bəzi hallarda, ehtiyatlı və məsuliyyətli yanaşma uğur üçün lazım olan xüsusiyyət ola bilər.

Qeyd etmək vacibdir ki, ilk doğulan uşaqlar müəyyən vəziyyətlərdə lider kimi meydana çıxma ehtimalını artırır müəyyən xüsusiyyətlərə malik ola bilsələr də, liderlik potensialı yalnız doğum sırası ilə müəyyən edilmir. Şəxsiyyət, təcrübə və situasiya dəyişənləri kimi digər amillər də qrup mühitində liderin meydana çıxmasına təsir göstərə bilər. Bundan əlavə, dərsləndirən fəaliyyətlərdə iştirak, könüllülük və mentorluq kimi təcrübələr də liderlik bacarıqlarının və xüsusiyyətlərinin inkişafına töhfə verə bilər. Liderlik həm də ətraf mühit amillərindən təsirlənir və insanın həyatı boyu inkişaf etdirilə və dəqiqləşdirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Koçel, Tamer. 2014. İşletmə Yöneticiliği. 12. Baskı. İstanbul: Beta Yayıncılık, s 853
2. Hare, A. Paul. Handbook of Small Group Research. New York: The Free Press, 1976, p 419
3. Leman, Kevin, Ph.D. The New Birth Order Book. Grand Rapids, MI: Fleming H. Revell, 2009, p 352
4. Northouse, P. G. 2015. Leadership: Theory and Practice. London: Sage Publication, p 729
5. Simonton, Dean Keith. Greatness: Who Makes History and Why. New York: The Guilford Press, 1994, p 502
6. Sulloway, Frank J. Born to Rebel: Birth Order, Family Dynamics, and Creative Lives. New York: Pantheon Books, 1996, p 672
7. Tricarichi, C., & Jalajas, D. S. (2019). The Effect of Birth Order on Personality and Leadership. Journal of Organizational Psychology
8. Wilson, Bradford Ph.D. and Edington, George M.A. First Child, Second Child: Your Birth Order Profile. New York: McGraw-Hill Companies, 1983, p 286
9. <https://theconversation.com/are-firstborns-really-natural-leaders-126215#:~:text=Firstborns%20tend%20to%20possess%20psychological,intelligence%20than%20their%20younger%20siblings.>

DOĞUM ARDICILLIĞININ UŞAQLARIN LİDERLİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ TƏSİRİ

Rəsullu Aybəniz

XÜLASƏ

Bu məqalənin məqsədi ailədə uşaqların müxtəlif doğum ardıcılığına malik olmasının onların liderlik xüsusiyyətlərinə təsirini öyrənməkdir. Bütün ailə sistemlərində dünyaya gələn uşaqlar bir doğum sırasına malikdir. Doğum ardıcılığının liderliyə təsiri illər boyu geniş müzakirə edilən və araşdırılan bir mövzudur. Bəzi tədqiqatlar doğum sırasının liderlik tərzinə və müvəffəqiyyətinə təsir göstərə biləcəyini irəli sürür. Məşhur mülhizələrdən biri belədir ki, ailədə ilk doğulan uşaqlar liderlik keyfiyyətlərini nümayiş etdirməyə və liderlik rollarında uğur qazanmağa daha çox meyillidirlər. Tədqiqatlar göstərir ki, ilk doğulan uşaqlara valideynləri tərəfindən tez-tez və daha çox məsuliyyət verilir və onların kiçik bacı-qardaşları üçün nümunə olması gözlənilir ki, bu da onlara effektiv liderliklə bağlı bacarıq və xüsusiyyətləri inkişaf etdirməyə kömək edir.

ВЛИЯНИЕ ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОСТИ РОЖДЕНИЯ НА ЛИДЕРСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДЕТЕЙ

Расулла Айбаниз

АННОТАЦИЯ

Целью данной статьи является изучение влияния разной очередности рождения детей в семье на их лидерские качества. Дети, рожденные во всех семейных системах, имеют порядок рождения. Влияние порядка рождения на лидерство — тема, которая широко обсуждалась и исследовалась на протяжении многих лет. Некоторые исследования показывают, что порядок рождения может повлиять на стиль руководства и успех. Одна из популярных теорий состоит в том, что дети-первенцы с большей вероятностью продемонстрируют лидерские качества и преуспеют в лидерских ролях. Исследования показывают, что родители возлагают на первенцев все больше и больше ответственности, и ожидается, что они будут образцом для подражания для своих младших братьев и сестер, что помогает им развивать навыки и черты, связанные с эффективным лидерством.

THE EFFECT OF BIRTH SEQUENCE ON CHILDREN'S LEADERSHIP CHARACTERISTICS

Rasullu Aybaniz

SUMMARY

The purpose of this article is to study the effect of different birth order of children in the family on their leadership characteristics. Children born in all family systems have a birth order. The influence of birth order on leadership is a topic that has been widely discussed and researched over the years. Some studies suggest that birth order can affect leadership style and success. One popular theory is that first-born children are more likely to demonstrate leadership qualities and succeed in leadership roles. Research shows that first-born children are given more and more responsibility by their parents and are expected to be role models for their younger siblings, which helps them develop the skills and traits associated with effective leadership.

ANA VƏ UŞAQ BAĞLILILIĞININ XARAKTERİNİN MƏKTƏB FOBİYASININ YARANMASINDA ROLU

Mirəlam Vəliyev Vəli oğlu
BDU-nun Psixologiya kafedrasının dosenti
Səlbina Bunyatova Nurəddin qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
salbinabunyatova@gmail.com

Açar sözlər: uşaq psixologiyası, bağlılıq, güvənsiz bağlılıq, ayrılıq təşvişi pozuntusu, məktəb fobiyası.

Ключевые слова: детская психология, привязанность, ненадежная привязанность, сепарационное тревожное расстройство, школьная фобия.

Keywords: child psychology, attachment, insecure attachment, separation anxiety, schoolionophobia.

Validəyn övlad münasibətlər sistemində məktəb həyatı önəmli yer tutur. Uğurlu, şən məktəb həyatı ilə yanaşı məktəb fobiyası (qorxusu) kimi neqativ hallar da müşahidə olunur.

Məktəb fobiyası praktikada olduqca tez-tez rast gəlinən haldır. Lakin bəzən psixoloqlar fobiyanın səbəbini qiymətləndirərkən səthi şikayətlərə daha çox istiqamətlənir. Məktəb fobiyasının tədqiqi sübut edir ki, ana və uşaq arasında qurulan bağlılığın xarakteri bu hallarda mərkəzi yer tutur.

Ana ilə qurulan bağlılığın keyfiyyəti şəxsiyyətin inkişafı prosesində patoloji halların yaranmasına şərait yarada bilər. C.Boulbinin fikrincə, uşaq və ana arasındakı bağlılıq öz funksiyalarını yerinə yetirməyə qadir deyilsə, uşaqda patologiya formalaşa bilər. Belə ki, o, ana-uşaq bağlılığına insanın həyatda qalması və təhlükəsizliyi təmin edən davranış sistemi kimi baxırdı. Qayğılı bağlılığın formalaşması isə, təhlükəsizlik qavrayışının zərər görməsinə və uşağın özünü təhlükədə, müdafiəsiz hiss etməsinə səbəb olur. Belə situasiyalarda insanlarda xarici və ya daxili faktorların təsiri ilə qorxu yaranmasının səbəbi, əslində, bağlanan şəxsin yaxında olmamağıdır [3].

Boulbi məktəb fobiyaları, aqrofobiya kimi halların yaranma səbəbini də qayğılı bağlılıq ilə izah edir. Cəza olaraq ayrılıq və tərək etmə ilə təhdid edən, aqressiv valideynlərə malik uşaqlarda itirmə qorxusu müşahidə oluna bilər. Buraya xəstə, baxıma mövtac valideynlərə malik uşaqları da əlavə etmək vacibdir. Belə hallarda valideyn və övlad rolları yer dəyişdirir və uşaqda baxıcılıq, valideynlərdə isə bağlılıq davranışları müşahidə olunur. Bu zaman uşağın ehtiyacları qarşılanmadığı kimi, onda müxtəlif psixi problemlər müşahidə olunur. Beləliklə, bir çox hallarda məktəb fobiyası və aqrofobiyanın səbəbi evin xaricinə çıxmaq deyil, evi tərək etmək qorxusu olaraq qiymətləndirilə bilər.

Bağlılığın təsiri ilə yarana bilən psixopatoloji hallardan ən tez-tez rast gəlinəni ayrılıq təşvişi pozuntusudur. *Ayrılıq təşvişi pozuntusu* DSM-5-də "Təşviş pozuntuları" bölməsində verilmişdir. Ayrılıq təşvişi pozuntusu hallarında bağlanan şəxsin zərər görməsi, xəstələnməsi, ölməsi və s. haqqında əsassız fikirlər təşvişə səbəb olur. Evdən və bağlanan şəxsdən uzaq olmaqdan çəkinildiyi üçün evi tərək etməyə çalışmaq (işə, məktəbə və ya başqa yerə getməkdən qorxmaq), ayrılıq haqqında kabuslar görmək kimi simptomlar müşahidə olunur. Bütün bu hallar uşaqlarda 4 həftə, yetkinlərdə isə 6 aydan çox müşahidə olunduqda ayrılıq təşviş pozuntusu diaqnozu qoyula bilər [7].

Ayrılıq təşvişi 1-3 yaşlı uşaqlarda tez-tez müşahidə olunur. Bu vəziyyət çox vaxt ciddi hal almır və uşağın sosiallığı artdıqca aradan qalxır. Lakin ayrılıq qayğısının şiddəti və davamlılığı uşağın adaptasiyasını pozacaq səviyyəyə gələ bilər. Bu zaman onlar

bağlandıqları insandan (əksərən ana və ya onu əvəz edən şəxsdən) ayrıldıqları zaman o insanın və ya özlərinin başına bir iş gələcəyini düşünüb təşviş keçirirlər. Belə uşaqlarda itmək, valideynlərinə bir daha qovuşa bilməmək qorxusu müşahidə edilir. Onlar başqa bir yerə tək getmək və ya evdən uzaqlaşmaq istəmir, buna məcbur olduqları zaman narahat olurlar. Məktəbə getmək kimi evdən uzaqlaşmağa səbəb olan hər bir fəaliyyətə qarşı sərt reaksiya göstərirlər. Gecə başqa yerdə qalmır, otaqda tək oturmur, “yapışan” davranışlar sərgiləyir və bağlandıqları insanı kölgə kimi izləyirlər. Yuxuları çox vaxt problemli olur, belə ki, yatmaqda çətinlik çəkir və yatana kimi yanında kiminsə qalmasını istəyirlər. Hətta bu qorxuları yuxularında da öz əksini tapır. Buna görə də, ayrılıq vaxtı gələndə və ya bunu gözlədikləri vaxtlarda qarın və ya baş ağrısı, mədə bulanması, ürək çırpınması, halsızlıq, baş fırlanması və s. kimi fiziki simptomlarda artışı özünü göstərir.

Ayrılıq təşvişi pozuntusu səbəbindən məktəbə getməyi rədd edən uşaqlarla praktikada tez-tez qarşılaşmaq mümkündür. Əslində, məktəbə davam etməkdə qərarlı olmaq uşağın streslə mübarizə qabiliyyətinin göstəricisi hesab oluna bilər. Belə ki, məktəbə başlayan uşaqların 80%-də müxtəlif dərəcədə adaptasiya problemi müşahidə edilir. Bu hal 6-8 yaşlı uşaqlarda, tək və valideynlərindən həddən artıq asılı olan uşaqlarda daha çox özünü göstərir. Bu zaman uşaq birdən-birə məktəbə getməkdən itina edə bilər. Valideynlərin onu məktəbə getməyə məcbur etməsi isə, vəziyyəti daha da pisləşdirir [8].

Məktəb fobiyasının başlanğıcını aydınlaşdırmaq həmişə mümkün olmur. Uşaqda tədricən iştahanın azalması, məktəbə marağın itməsi, ev tapşırıqlarını etməkdən imtina, yuxu problemləri və s. kimi hallar özünü göstərməyə başlayır və bir gün o, məktəbə getmək istəmədiyini deyir. Uşaqdan bu istəyinin səbəbini soruşduqda məktəb, müəllimləri və ya sinif yoldaşları barədə şikayətlər edir. Lakin bunların heç biri real səbəbləri əks etdirmir. Belə uşaqlar evdə özlərini rahat hiss edirlər və yalnız çox şiddətli hallarda evdə də narahat olduqları müşahidə oluna bilər. Göstərilən səbəblərdən asılı olmayaraq, məktəb fobiyasının əsasından anadan ayrılma qorxusu dayanır. Belə hallar ailə nevrozuna diqqəti cəlb edir: ailə üzvlərinin bir-birinə bağlı və asılı olduqları quruluşlarda bir üzv digərinə pis bir şey olacağı qorxusu ilə yaşayır.

Məktəb fobiyası olan uşaqların ailələrində aşağıdakı beş əsas ailə münasibəti müşahidə olunur:

1. Valideynlər uşağa məktəbdə pis nə isə olacağından qorxurlar;
2. Ana və ya ata xroniki təşviş pozuntusundan əziyyət çəkir və özünə qarşı pis nə isə olacağından qorxur;
3. Valideynlər ümumi görüşlərinə əsasən, uşağın özlərindən asılı və bağlı olmasını istəyir və dəstəkləyirlər;
4. Uşaq, yanlarında olmayanda valideynlərinə pis nə isə olacağından və ya onu atıb gedəcəklərindən qorxur;
5. Uşaq, valideynləri yanında olmadıqda, özünə pis nə isə olacağından qorxur [3].

Məktəb fobiyası olan uşaqların xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda, onların sakit, müvəffəqiyyət qayğısı yaşayan, təsdiq gözləyən, ailəsindən asılı uşaqlar olduğunu müşahidə edirik. Əsasən, ailədə xəstəlik, sosial-iqtisadi böhran, itki, köç, qardaş-bacının doğulması və s. kimi stresə səbəb olan faktorlar fobiyanın başlanmasına təkan verir. Məktəb fobiyası yaranan uşaqlarda məktəblə bağlı hər şeydən çəkinmə və rahat, güvənli hiss etməyə kömək olan vəziyyətləri axtarmaq davranışları müşahidə olunur.

Məktəb fobiyası hər uşaqda fərqli şəkildə müşahidə edilsə də, diaqnoz qoyulmasına əsas verən ümumi simptomlar mövcuddur. Uşaq məktəblə bağlı səbəbsiz şikayətlər edə, məktəbə getməyə istəksiz ola və hətta getməmək üçün yalvara bilər. Belə hallarda uşaqla mübahisə, cəzalandırma və ya həvəsləndirmə də çıxış yolu olmur və uşaq məktəbə getməkdən qərarlı şəkildə imtina edir. Məktəbə getmək vaxtı gələndə, təşviş və narahatlıq,

fizioloji şikayətlər meydana gəlir. Uşaq məktəbdə qala bilmir və tez-tez yarı yoldan evə qaydır. Uşağı məktəbə valideynləri aparırsa, ayrılıq anı daha da dramatik hal alır.

Tədqiqatlar sübut edir ki, məktəb fobiyası olan uşaqların intellekti (İQ), əsasən, kontrol qruplarındakı uşaqlarla eyni və ya daha yüksək ola bilər. Məktəb fobiyası sosial-iqtisadi vəziyyəti orta səviyyədə olan ailələrdə daha çox müşahidə olunur. Bu uşaqların analarının 1/5-nin psixiatrik pozuntuya sahib olduğu müəyyən edilmişdir. Onların valideynləri narahat və ya depressiv xüsusiyyətləri ilə fərqlənilir. Ayrılıq təşvişi yeniyetməlik dövrünün başlanğıcında daha çox özünü göstərir. Bu zaman qəzalar, xəstəlik və əməliyyat keçirmək, düşərgə və məktəb gəzintisi üçün ilk dəfə evdən ayrılmaq, məktəb yoldaşının gedişi və ya itkisi, uşağın bağlı olduğu yaxınlarının xəstələnməsi və ya ölümü və s. hallar fobiyanın yaranmasında hərəkətverici qüvvə kimi çıxış edə bilər. Belə hallar uşaqda təhdidedici narahatlıq və təşvişin meydana gəlməsinə şərait yaradır. Evdənkənər fəaliyyətlərdə, dostlarla birgə keçirilən vaxtda azalma yaranır. Uşaq anasına yapışa, onu idarə etməyə çalışa və bu zaman dirənən, mübahisəçi hərəkətlər edə bilər. Ayrılıq təşviş pozuntusu olan yeniyetmələrin kliniki müşahidələrində depressiv göstəricilər, bəzi davranış problemləri və nadir hallarda psixi xəstəliklər qeydə alınıb. İştahasızlıq, mədə bulanması, qusma, huşunu itirmə, baş ağrısı, qarın ağrısı, səbəbsiz halsızlıq, ishal, bədən ağrıları və taxikardiya kimi somatik şikayətlər yuxarıdakı halları müşayiət edə bilər. Uşağın şikayətləri məktəbə getməzdən əvvəl və məktəbdə başlaya, lakin evə gəldikdə tezliklə yaxşılaşa bilər [8].

Uşaqlarda məktəb fobiyası əsəbi müəllim, müvəffiqiyyətsizlik qorxusu, pis davranan məktəb yoldaşlarından qorxu kimi qismən doğru olan səthi səbəblərlə açıqlana bilər. Lakin, əsasən, bu qoxuların kökündə birlikdə olmayan vaxtlarda emosional bağlılıq qurulan insanın və ya özünün başına pis bir hadisə gəlməsi səbəbi ilə bu insandan ayrılıq qorxusu dayanır.

Deməli, məktəb fobiyası ayrılıq təşvişidir. Kiçik məktəbli və ya yeniyetmə bu halda 24 aylıq uşağın anadan ayrılma qorxusunu yaşayır. Buna görə də, məktəb fobiyasının korreksiyası müddətində uşağı qorxularına görə günahlandırmaq olmaz. Əksinə, uşağın güvəni qazanıldıqdan sonra ona məktəbə getməli olduğunu, məktəbə getməsə, zamanla dərslərindən geri qalacağını və bunun daha böyük qorxuya səbəb olacağını başa salmaq vacibdir. Sağalma prosesində uşaqla koqnitiv-bihevioral və oyun terapiyası aparılması ilə yanaşı, ailələrlə xroniki təşviş pozuntusu, bağlılıq və asılılıq problemləri üzrə işləmək problemin daha tez və təsirli şəkildə aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli fayda verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Vəliyev M., Mustafayev A. "İnkişaf və yaş psixologiyası". Bakı: ADPU-nəşriyyatı, 331 s.
2. Bowlby J. "Ayrılma". İstanbul: Pinhan yayıncılık, 2021, 520 s.
3. Bowlby J. "Bağlanma". İstanbul: Pinhan yayıncılık, 2020, 480 s.
4. Bowlby J. "Güvenli bir dayanak". İstanbul: PsikoTerapi Enstitüsü Eğitim Yayınları, 2020, 292 s.
5. Bowlby J. "Kaybetme". İstanbul: Pinhan yayıncılık, 2021, 520 s.
6. Bowlby J. "Sevgi bağlarının kurulması ve bozulması". İstanbul: PsikoTerapi Enstitüsü Eğitim Yayınları, 2014, 216 s.
7. "Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders fifth edition (DSM-5)". American Psychiatric Association, 2013.
8. Tüzün O., Sayar K. "Bağlanma Kuramı ve Psikopatoloji". Düşünen Adam Dergisi, 2006.

ANA VƏ UŞAQ BAĞLILILIĞININ XARAKTERİNİN MƏKTƏB FOBİYASININ YARANMASINDA ROLU

Vəliyev Mirələm, Bunyatova Səlbina

XÜLASƏ

Bu məqalənin məqsədi ana ilə bağlılığın xarakterinin uşaqlarda müşahidə olunan məktəb fobiyasına təsirinə nəzər salmaqdır. Ana və uşaq arasındakı güvənsiz bağlılıq təşviş pozuntuları və fobiyların yaranmasına şərait yaradır. Məqalədə Boulbinin "Bağlılıq nəzəriyyəsi"nə istinad edilir.

РОЛЬ ПРИВЯЗАННОСТИ ХАРАКТЕРА МАТЕРИ И РЕБЕНКА В ФОРМИРОВАНИИ ШКОЛЬНЫХ ФОБИЙ

Валиев Миралам, Бунятова Сальбина

АННОТАЦИЯ

Цель данной статьи - изучить влияние характера привязанности к матери на наблюдаемой в детях школьной фобии. Ненадежная привязанность матери и ребенка создает условия для возникновения тревожных расстройств и фобий. В статье упоминается «Теория привязанности» Боулби.

THE ROLE OF THE CHARACTER OF THE MOTHER AND CHILD ATTACH- MENT IN THE FORMATION OF SCHOOL PHOBIA

Valiev Miralam, Bunyatova Salbina

SUMMARY

The purpose of this article is to examine the influence of the nature of attachment to the mother on school phobia observed in children. The insecure attachment between mother and child creates conditions for the emergence of anxiety disorders and phobias. The article refers to Bowlby's "Attachment Theory".

ÜNSİYYƏTİN TƏLİM PROSESİNDƏ ƏKS ƏLAQƏNİN YARANMASINA TƏSİRİ

Hüseynova Şirinnaz Ramiz qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
huseynova.shirinnaz@gmail.com

Açar sözlər: bacarıqlar, verbal ünsiyyət, ünsiyyət, təfəkkür, fənlərarası inteqrasiya, müəllim, şagird, təlim, tərbiyə, əksəlaqə, metod, inteqrasiya, fəal təlim, inkişaf, əməkdaşlıq.

Ключевые слова: навыки, вербальные обучение, обучение, мышление, межпредметная интеграция, учитель, ученик, обучение, воспитание, обратный связь, метод, интеграция, активное обучение, разработка, сотрудничество.

Keywords: skills, verbal, communication, thinking, interdisciplinary integration, teacher, student, training, education, feedback, method, integration, active learning, development, cooperation.

Müstəqil Azərbaycan Respublikası bütün sahələrdə, o cümlədən təhsildə də dünya təhsilinə inteqrasiya etməkdədir. İnformasiya texnologiyasının insan şüurunu qabaqladığı, informasiya axınının intensivləşdiyi indiki zamanda, çox sürətlə dəyişən və inkişaf edən qloballaşan dünyanın əsas tələblərindən biri şəxsiyyətin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərən ünsiyyətin inkişafına və formalaşmasına əlverişli şərait yaratmaqdadır.

Bu məqalənin məqsədi müsbət ünsiyyət formasından istifadə üçün nitq variantlarının nümunələrini və onun mümkün nəticələrini nəzərdən keçirməkdir. Müsbət ünsiyyətdən fərqli olaraq, hansı formada olursa olsun müsbət emosional nəticəyə malik şifahi qarşılıqlı əlaqə kimi müəyyən edilə bilər. Müsbət ünsiyyət forması linqvistik birlikdə, adətən, müsbət hesab edilən, lakin müsbət kommunikativ nəticəyə malik olmayan formalarda həyata keçirilən şifahi qarşılıqlı əlaqədir [1, s.27]. Müsbət linqvistik formanın vasitəçilik etdiyi aşağıdakı ünsiyyət vəziyyətlərini nəzərdən keçirək: 1) ünsiyyət etiketi; tolerant emosional ünsiyyət; emosional vurğulanma(görməzlik) və s.

Adları çəkilən nitq formaları insan cəmiyyətində ünsiyyət proseslərinin ahəngdarlaşması, onlara mədəni və sosiallaşma verilməsi, emosiyaların kortəbii təzahürlərindən və tənzimlənməmiş insan ifadəsindən ayrılmaq məqsədilə yaradılmışdır. Eyni zamanda ünsiyyət situasiyalarının və etnik birliklərin hər bir növündə emosional hadisələrin təbiiyyəti və sosiallaşma dərəcəsi fərqlidir. Həmçinin normanı qeyri-normadan ayıran xətt o qədər incədir ki, hətta təcrübəli ünsiyyətçi də həmişə öz nitqinin və qeyri şifahi hərəkətlərinin nəticəsini proqnozlaşdırma bilmir və düzgünlüyündən narahat olmayan insan öz niyyətini ifadə etməkdə kommunikativ normalar xəttini keçməkdə çətinlik çəkir.

Psixoloji araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif mədəniyyət növlərinin emosiyaların tam şifahi ifadəsi üçün öz ənənələri var. Dil təkcə düşüncələrimizi və hisslərimizi tərənnüm etmək vasitəsi deyil, həm də mədəni cəhətdən şərtlənmiş bir fenomen kimi çıxış edir [2, s.17]. Müxtəlif dövrlərdə fərqli ünsiyyət etiketlərindən istifadə olunub. “Mənəli söhbətlər”, “rabitəli-gözəl fikirlər”, “rəğbətə layiq insan”, “hörmətli qonaq”, “səmimi insan” və s. nümunəvi ünsiyyət etiketlərindən istifadə olunub. Deməli, cəmiyyətin inkişafında və sosiallaşmasında ünsiyyət, ünsiyyət etiketləri daim faydalı olub.

Təlim fəaliyyətində də ünsiyyət təsirli vasitə kimi diqqəti cəlb edib. İnsanın bir çox şəxsi keyfiyyətləri-humanizm, məsuliyyət, dəqiqlik, intizam və s. insani münasibətlər xoş ünsiyyət sırasında formalaşır [3, s.21]. Bədbin notlar üzərində qurulan ünsiyyətdə insan üçün əks xüsusiyyətlər yaranır.

İrəlində qeyd etdiyimiz ünsiyyət etiketlərindən təlim prosesində istifadə olunduqda effektiv əks əlaqənin yaradılmasına nail olmaq mümkündür. Bəli, ünsiyyət etiketləri müsbət və mənfi çalarları özündə əks etdirir. Təlimdə müsbət əks əlaqə yaratmaq üçün aşağıdakı ünsiyyət etiketlərindən-müraciət formalarından istifadə olunur: “Sən diqqətlisən”, “Sənin fikirlərin xoşuma gəlir”, “Səndə çox yaxşı alınır”, “Sənin fikrin çox ağıllı fikirdir” və s.

Aparılmış tədqiqatların təhlilinə və gündəlik müşahidələr əsasən demək olar ki, pedaqoji ünsiyyət əks əlaqənin əsas göstəricilərindən biridir. Daha dəqiq desək, əks əlaqə pedaqoji ünsiyyətin ayrılmaz hissəsidir. Pedaqoji ünsiyyətin xarakterindən asılı olaraq əks əlaqə mexanizmi müxtəlif formalarda təzahür etdirir. Deməli, bəhs etdiyimiz müraciət formaları şagirdlərdə daxili maraq, özünə inam yaradır, idrak fəallığını təmin edir. Müsbət ünsiyyət etiketləri təlim fəaliyyətində, o cümlədən fərdlərlə, cütlərlə, qruplarla və kollektivlə aparılan işlər üzrə şagird-müəllim münasibətlərində xoş bir aura yaratmaqla, hörmətə söykənən tələbkərlilik fonunda qarşılıqlı münasibətlərin yaranmasına, müstəqil və yaradıcı düşüncə tərzinin formalaşdırılmasına real zəmin yaradır. Nümunəvi ünsiyyət etiketləri təlim prosesində keyfiyyətli əks əlaqənin yaradılmasına təkan verməklə şagird-müəllim münasibətlərində “öyrənməyi öyrətmək”, həm də “öyrənməyi öyrənmək” bacarığı formalaşdırır. Təlim prosesində şagird-müəllim-valideyn əməkdaşlığına güclü təsir göstərir.

Mütəxəssislər qeyd edir ki, bəzən təlim prosesində mənfi əks əlaqə yaratmaq üçün bu tip müraciət formalarından istifadə olunur: “Siz məni başa düşmədiniz”, “Sənin davranışın mədəni deyil”, “Sənin fikirlərin xoşuma gəlmir”, “Səndə heç alınmır, çünki, sən laqeydsən”, “Sənin fikrin əsaslandırılmamış fikirdir” və s.

Bu qəbildən olan müraciət formaları təlimdə əks əlaqənin yaradılmasında ciddi maneəyə çevirilir, dərstdə öyrədici, tərbiyədici və inkişafetdirici funksiyalar, sanki, qeyri-işlək vəziyyətə gətirilir, sonda şagirdlər bir şəxsiyyət olaraq dəyər vermədikləri müəllimin tədris etdiyi fənni belə öyrənmək istəmirlər. Təlimdə yaradılan normal əks əlaqə hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət hazırlığında əhəmiyyətli rol oynayır.

Psixoloji-pedaqoji araşdırmalar sübut edir ki, ünsiyyət insanların məlumat mübadiləsi, qarşılıqlı təsiri və bir-birini qavraması prosesidirsə münasibətlər azad sözə, azad fikrə və sərbəst fəaliyyətə söykənməlidir [3, s.31]. Nüfuza və tabeliliyə əsaslanan, inzibati-amirlik elementlərini özündə ehtiva edən ünsiyyət təlimdə əks əlaqənin yaradılmasına öz töhfəsini verə bilməz.

Təcrübə göstərir ki, müəllimin şagirdlərlə insani münasibəti, onların şəxsiyyət olaraq cəmiyyət həyatına hazırlanmasında mühüm rol oynayır. Zənnimizcə, ünsiyyət o zaman təlim prosesində nümunəvi əks əlaqənin yaradılmasına müsbət təsir göstərir ki, müəllimin şəxsi keyfiyyətləri və ünsiyyəti kimi diqqəti cəlb edir. Ünsiyyətdə psixoloji etika deyilən bir ifadə mövcuddur [4, s.7]. Bu fikir ilk növbədə, müəllimi ünsiyyət prosesində psixoloji aspektdə daha dürüst, düzgün olmağa və öz şəxsi nümunəsi ilə digərlərinə örnək olmağa sövq edir. Fikrimizcə, ünsiyyət bu fonda qurularsa təlim prosesində keyfiyyətli əks əlaqə yaratmaq mümkün olar. Ümumilikdə, ünsiyyət anlayışına psixoloji-pedaqoji aspektdən yanaşsaq görərik ki, elmi əsas olan, bu faktorun nüvəsində dayanan qarşılıqlı hörmət və tələbkərlilikdir. O proses iştirakçılarının qarşılıqlı münasibətlərini ifadə edir.

Məqalədə belə bir ehtimal irəli sürülür ki, təlimdə keyfiyyətli əks əlaqənin yaradılması üçün ünsiyyət prosesində müsbət emosional əlavələrin praktik fəaliyyətə təsirinin effektivini artırmaq lazımdır. Təlim prosesində müsbət emosional əlavələr akademik nailiyyətləri artırır, motivasiyanı gücləndirir, özünüqiyətləndirməni yüksəldir və onun məqsədəuyğunluğunu təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cabbarov R.V. Təlimdə əks əlaqənin təmin edilməsində emosional effektlərin rolu Bakı, 2020.
2. Valimedova O.M. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının psixoloji məsələləri, Bakı, 2012
3. Əliyeva T.S. Müəllimlik peşəsi və müəllim şagird münasibətləri, Bakı, 2010
4. Əliyev B.H; Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi, Bakı, 2008

ÜNSİYYƏTİN TƏLİM PROSESİNDƏ ƏKS ƏLAQƏNİN YARANMASINA TƏSİRİ

Hüseynova Şirinnaz

XÜLASƏ

Məqalədə ünsiyyətin təlim prosesində rolundan, müəllim-şagird münasibətlərində yaradılan əks əlaqədə onun təsir imkanlarından və müəllimin şəxsi-peşə keyfiyyətlərindən bəhs edilir.

ВЛИЯНИЕ ОБЩЕНИЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ ОБРАТНОЙ СВЯЗИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

Гусейнова Ширинназ

АННОТАЦИЯ

В статье говорится о роли общения в учебном процессе, его влиянии на обратную связь, создаваемую в отношениях учитель-ученик, личные и профессиональные качества учителя.

THE EFFECT OF COMMUNICATION ON THE FORMATION OF FEEDBACK IN THE LEARNING PROCESS

Huseynova Shirinnaz

SUMMARY

The article talks about the role of communication in the learning process, its impact on feedback created in teacher-student relationships, and the teacher's personal and professional qualities.

MİLLİ ÖZÜNÜDƏRKİN FORMALAŞMASININ SOSIAL-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mircəlallı Nigar Mirqurban qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
nigar.mircelalli@gmail.com

Açar Sözlər: Milli Özünüdərk, Formalaşma, Sosial-Psixoloji, Əsas Komponentlər

Ключевые слова: национальное самосознание, формирование, социально-психологические, основные компоненты.

Keywords: National Self-Consciousness, Formation, Social-Psychological, Basic Components

Milli özünüdərk öz-özünə formalaşır, o, obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altında formalaşır və şəxsiyyətin sosial inkişafının məhsuludur. Hər bir insan milli reallığın ən müxtəlif aspektləri ilə bağlıdır. Özünüdərk formalaşdırmaq insanın şəxsiyyətini formalaşdırmaq deməkdir. Milli özünüdərk mahiyyəti və səviyyəsi daha çox millətin canlılığını və fəaliyyətini müəyyən edir.

İnsan ətrafdakı linqvistik, məişət, mədəni və psixoloji mühitin təsiri altında ukraynalı, rus, ingilis, fransız olur. Milli özünüdərk formalaşmasının maddi əsasını gənc nəsil tərəfindən “Vətən” kimi qəbul edilən ərazinin ictimai əhəmiyyəti təşkil edir. İnsanların müəyyən yerdə uzun müddət məskunlaşması təkcə istehsalat növləri və sahələrində deyil, həm də bütün mədəniyyətdə, insanların psixoloji quruluşunda nəzərəcarpacaq iz buraxır ki, bu da öz növbəsində insanların milli tərbiyəsinə təsir göstərir. yeniyetmələr. Ərazinin yaşayış prosesində etnik ləzzət verilir, onun ümumiliyini dərk etmək orada yaşayan insanların şüuruna möhkəm şəkildə nüfuz edir.

Onlar vətənlərini tərk etmək istəmərlər, doğma torpağa, doğma təbiətə alışırlar. Vətən xalqın nişanəsi olan, uğrunda əcdadlarının qan tökdüyü, insanın biganə qala bilməyəcəyi ərazidir. İnsanın yaşadığı, insan köklərinin qidalı torpaq tapdığı mühit Vətəndir. Mənəviyyəti təsdiq etməyin yollarından biri də insanın anasına, doğma torpağına məhəbbətidir. Vətən fərdin öz müqəddəratını təyin etməsinin fundamental əsasıdır, onun əsas dəyəridir və ona bütövlük və həyatın mənası bəxş edir.

Milli özünüdərk əsas komponentlərinə aşağıdakılar daxildir:[3]

- Dil;
- Şəxsi identifikasiya;
- Öz milli mənsubiyyətinə münasibət və onun milli məsələ və problemlərindən xəbərdar olması;
- Başqa millətlərə münasibət və onların milli məsələ və problemlərindən xəbərdar olması;
- Etnik məsələlər və problemlər sahəsində məlumatlılıq.

Milli özünüdərk insanın mənəvi və ictimai-siyasi həyatda müvafiq öz müqəddəratını təyin etməsi üçün tələb olunan qiymətləndirmə münasibətləri və dəyər ideyaları sisteminin əsasını təşkil edir. Milli özünüdərk əsas funksiyası etnik varlıqların mental və ictimai-siyasi birliyini yaratmaqdır.

Milli özünüdərk mürəkkəb intellektual məhsuldur, onun strukturuna şüursuzluq elementləri, o cümlədən müxtəlif arxetiplər və stereotiplər daxildir. Əgər milli özünüdərk konkret milli-etnik birliyin ümumiləşdirilmiş baxışlarını, münasibətini və ideyalarını əks etdirsə, milli özünüdərk fərdi xarakter daşıyır, ilk növbədə milli şüurun müəyyən komponentlərinin konkret fərd tərəfindən mənimsənilməsi dərəcəsini ifadə edir. Xalqın hər bir nümayəndəsi özünü onun bir parçası kimi dərk edir, doğulduğu andan milli

mədəniyyətin daşıyıcısına çevrilir. Hər bir insan üçün bu şüur siyasi-ictimai münasibətlər sisteminə daxil olmaq, ictimailəşmək üçün əsasdır.

Milli özünüdərək fenomeni artıq bəşər tarixinin ilkin mərhələlərində yaranır. Onun genezisi uzun, mürəkkəb, qeyri-bərabər mədəni və tarixi prosesdir. D.V Olşanskinin fikrincə, milli özünüdərək şüurunun adı etno-psixoloji səviyyədə meydana gəlməsi bütövlükdə insan şüurunun inkişafının əsas sosial-psixoloji mexanizmlərindən birinin fəaliyyəti ilə, onun psixikasında formalaşması və köklənməsi ilə əlaqələndirilir.

Gündəlik psixoloji müstəvidə konsolidasiya problemlərinin həllinə milli-etnik stereotiplərin tarixən formalaşmış, lakin indiyə qədər öz təsirini saxlamış başqa bir mexanizmi kömək edir. Artıq qeyd edildiyi kimi, bu cür stereotiplər digər milli-etnik qrupların “tipik nümayəndələrinin” emosional, canlı, lakin daxili mücərrəd ümumiləşdirilmiş, mənalı şəkildə zəiflədilmiş və sadələşdirilmiş qiymətləndirici obrazlarıdır. Onlar bir və ya bir neçə davranış keyfiyyətlərinin (məsələn, xarakter xüsusiyyətləri və ya psixoloji keyfiyyətlər) mütləqləşdirilməsi nəticəsində fərqli etnik qrupun üzvlərinin birtərəfli, subyektiv, bəzən birdəfəlik təəssürat və həddindən artıq emosional qavrayış əsasında formalaşır.

Milli özünüdərək şüurunun inkişafını stimullaşdıran və sürətləndirən katalizatorlar adətən xarici təcavüz, əsarət, müstəmləkəçilik kimi milli icmaların assimilyasiya, mədəni və ya tamamilə fiziki məhv edilməsi təhlükəsini daşıyan amillər idi. Belə bir şəraitdə milli özünüdərək şüurunun formalaşması kəskin surətdə sürətlənir və iqtisadi birliklərin və xalqların formalaşmasını müvəqqəti olaraq geridə qoya bilərdi. Məsələn, 20-ci əsrdə bir sıra Asiya və Afrika ölkələrində müstəmləkəçiliyə qarşı milli-azadlıq mübarizəsi feodal-tayfa həyat tərzinin və ona uyğun patriarxal-tayfanın aradan qaldırılmasına qədər milli özünüdərək inkişaf etmiş formalarının yaranmasına səbəb oldu. [2]

Öz milli-etnik qrupunun digər icmalara emosional müstəvidə qarşıdurması şüurun rəşional müstəviyə, dar mənada şərh olunan milli özünüdərək kateqoriyasına, milli psixologiyanın bütün emosional-sensual əsaslarına keçməsinə kömək edir. Buraya daxildir:

- Şüurlu milli öz müqəddəratını təyinetmə, özünün icmaya mənsubluğunu dərk etməsi, maraq və məqsədlərin birliyi və onların həyata keçirilməsi üçün birgə mübarizənin zəruriliyi;

- Bütün şüurlu milli hisslərin (öz icmasının taleyinə mənsubluq hissi, tarixi milli vətənə məhəbbət (bəzən insanın əsl doğulmasından və yaşayış yerindən asılı olmayaraq), öz xalqına sədaqət, onun milli mədəniyyətinə hörmət) oyanması.

Bu əsasda, emosional olaraq rənglənmiş olsa da, davranış baxımından artıq kifayət qədər şüurlu olsa da, bütövlükdə psixikanın vəziyyəti insanın müəyyən bir əhval-ruhiyyəsinə uyğun olaraq yaranır və məsələn, güclü iradəli mübarizə istəyində ifadə olunur. Bu münasibətə görə bu tipli siyasi davranışın çoxsaylı nümunələri milli azadlıq hərəkətləri və onların həyata keçirdikləri anti-müstəmləkə inqilabları tarixində məlumdur.

Bu, SSRİ-nin dağılması zamanı, keçmiş sovet respublikalarının real suverenlik arzularını bəyan etdikləri zaman da öz təsdiqini tapdı. Bu respublikaların əhalisinin milli özünüdərək şüuru bir çox siyasətçilər üçün gözlənilmədən super aktual əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bir çox milli qurumlar muxtariyyət və öz müqəddəratını təyinetmə yolunu seçmişlər. Təcrübə göstərir ki, belə özünüdərək bütün sosial bütövlüyü əhatə etmir, onun əsasında reallıqda mövcud olan sosial ziddiyyətləri həll etmək həmişə mümkün olmur. Nəticədə keçmiş Sovet İttifaqının bir sıra respublikalarında ziddiyyətlər, hərbi münaqişələr baş verdi.[4]

Milli özünüdərək şüurunun inkişafından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu, sadə, düz, lakin dalğalı proses olmaqdan uzaqdır. O, həm yuxarıda qeyd olunan amillərlə, həm də milli-etnik qrupun formatı ilə müəyyən edilən eniş və enişlərlə fərqlənir. Məlumdur ki,

icma nə qədər kiçik olsa, onda milli özünüdərk problemləri bir o qədər kəskin şəkildə yaşanır və onun kəskin dalğalanmaları da bir o qədər çox olur. Və əksinə, belə bir cəmiyyət nə qədər böyükdürsə, onun nümayəndələri bir o qədər inamlı hiss edirlərsə, bu problemlərdən bir o qədər az narahat olurlar və onların birdən-birə kəskinləşməsi ehtimalı bir o qədər az olur. Böyük bir xalqın nümayəndələri, bir qayda olaraq, öz milli mənlilik şüurunun daimi təsdiqinə və özünüdərk təsdiqinə ehtiyac duymurlar. Bununla bağlı məsələlər çoxdan müvafiq dövlət-siyasi əsasda öz həllini tapıb. Ona görə də onların şüurunun daha geniş spektrli millətlərlə ünsiyyət və ya beynəlxalq problemlərlə məşğul olması təbiiyədir.[1]

Beləliklə, Milli özünüdərk formalaşması prosesinin qeyri-xətti proses olması ilə yanaşı, həm də siyasi cəhətdən ikili rol oynaya bilməsi ilə xarakterizə olunur. Bu, milli-etnik icmanın keyfiyyətə yeni inkişaf səviyyəsinə aparan mütərəqqi proses ola bilər. Amma digər tərəfdən, əks effektə - şüurun dəyər-semantik strukturlarının aşağı səviyyəyə enməsinə, ümumbəşəri dəyərlərin inkarına gətirib çıxara bilər. Milli özünüdərk şüurunun müsbət inkişafı o halda mümkündür ki, o, özünün mütləqləşdirilməsi yolu ilə getməsin və xüsusi bir fəvqəldəyər növünə çevrilməsinə, icma nümayəndələri üçün şüurun inkişafı üçün başqa imkanları bağlamazsa, milli mənlilik şüurunun formalaşması üçün zəmin yaradır. milli-etnik kimliyin dərk edilməsi ilə məhdudlaşmır.

ƏDƏBİYYAT

1. Абраменкова В. В. Социальная психология детства: развитие отношений ребенка к детской субкультуре.- М.: Моск. психолого-социальный ин-т; Воронеж: Изд-во НПО «МОДСК», 2000. 416с.
2. Агаев А.Г. Нация, ее сущность и самосознание //Вопросы истории. -1967. -№ 7. С. 102-104.
3. Асмолов А.Г. Психология индивидуальности. М.: Изд-во МГУ, 1986.- 95 с.
4. Банчин В. А. Духовная культура личности. М., 1986.

MİLLİ ÖZÜNÜDƏRKİN FORMALAŞMASININ SOSIAL PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mircəlalı Nigar

XÜLASƏ

Son onillikdə baş verən hadisələr cəmiyyətin sosial-iqtisadi, mədəni-tarixi və milli-siyasi strukturunda keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmuşdur. Ölkələrin demokratik transformasiyalar yoluna girməsi burada yaşayan xalqların milli özünüdərk şüurunun sürətlə oyanmasına səbəb oldu. Öz xalqının mədəni mənşəyinə müraciət etmək, onun adət-ənənələrinin, dilinin və mədəniyyətinin zənginliyini yenidən kəşf etmək istəyi əhəmiyyətli dərəcədə aktuallaşıb; digər milli icmaların etnik-mədəni dəyərləri ilə tanışlığa ehtiyac artmışdır. Müasir cəmiyyətin böhranı etnik mənsubiyyətin sürətli böyüməsinin səbəbi oldu ki, bu da etnopsixoloji tədqiqatların məlumatları ilə təsdiqlənir.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ САМОУВЕРЕННОСТИ

Мирджалалли Нигяр

АННОТАЦИЯ

События последнего десятилетия вызвали качественные изменения в социально-экономической, культурно-исторической и национально-политической структуре общества. Вступление стран на путь демократических преобразований привело к быстрому пробуждению национального самосознания проживающих здесь народов. Стремление обратиться к духовным истокам своего народа, заново открыть для себя богатство его традиций, языка и культуры стало значительно более актуальным; усилилась потребность в приобщении к этнокультурным ценностям других национальных общностей. Кризис современного общества стал причиной бурного роста этничности, что подтверждается данными этнопсихологических исследований.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE FORMATION OF NATIONAL SELF-CONFIDENCE

Mirjalalli Nigar

SUMMARY

The events of the last decade have caused qualitative changes in the socio-economic, cultural-historical and national-political structure of the society. The countries entering the path of democratic transformations led to the rapid awakening of the national self-awareness of the peoples living here. The desire to turn to the spiritual origins of one's people, to rediscover the richness of their traditions, language and culture has become significantly more relevant; the need to familiarize with the ethno-cultural values of other national communities has increased. The crisis of modern society has become the reason for the rapid growth of ethnicity, which is confirmed by the data of ethnopsychological research.

YENİYETMƏLƏRDƏ SUİSİDIAL DAVRANIŞIN PROFİLAKTİKASI

Məmmədli Mətanət İmaməli qızı
BDU-nun II kurs magistrantu
metanet.memmedli.m@gmail.com

Açar sözlər: suisid, yeniyetmə, profilaktika, məktəb, sosial sahə, sağlamlıq sistemi

Ключевые слова: суицид, подросток, профилактика, школа, социальная сфера, система здравоохранения

Keywords: suicide, adolescent, prevention, school, social field, health system.

İntihara intihar düşüncələri, intihar cəhdləri və tamamlanmış intiharlar daxildir. İntihar haqqında düşüncələr insanın ölmək istəyini ifadə edən ifadələr işlətməsi, intihara cəhd isə ölümcül olmasa da, özünə zərər vuran və ya özünə xəsarət yetirən davranışlar göstərməsi deməkdir, tamamlanmış intiharlar isə ölümə nəticələnən intihar cəhdləri kimi müəyyən edilir.

Yeniyetmə intiharlarının səbəbləri araşdırıldıqda depressiya, maddə istifadəsi, ünsiyyət pozğunluqları kimi psixopatoloji faktorlar, ailənin intiharla bağlı keçmişi, ailədə psixi pozğunluqlar, disfunksiyalı valideyn münasibətləri, bioloji amillərdə serotonin ifrazının azalması, aşağı məktəb müvəffəqiyyəti, dostlarla münasibətin korlanması kimi situasiya risk faktorları rol oynayır. Bununla yanaşı yeniyetmə və uşaqlarda böyüklərə nisbətən tez-tez müşahidə olunan depresiv hallar da suisid üçün zəmindir və bir çox hallarda onun mütəmadiyi fonunda reallaşır [2, səh. 270]. Psixoloji cəhətdən sağlam olan yeniyetmələrdə suisidal hadisəsi bu yaş dövrü üçün xarakterik olan davranış nöqsanları sırasında müşahidə edilir [1, səh. 55].

Yeniyetmələr arasında intihara cəhd və tamamlanmış intiharların yüksək olması, yeniyetmə intiharları ilə bağlı bir çox dəyişənlərin müəyyən edilməsi profilaktik proqramların işlənilib hazırlanmasını zəruri etmişdir. Yeniyetmə intiharlarının qarşısının alınmasına yönəlmiş tədqiqatlar üç sahəni əhatə edir: məktəb, sosial sahə və sağlamlıq sistemi. Bununla belə, yeniyetmələr vaxtlarının üçdə birini məktəbdə keçirdiklərinə görə, məktəblərdə profilaktik rəhbər işlərinə daha çox diqqət yetirilmişdir. Məktəb əsaslı profilaktika tədqiqatlarına məktəb işçilərinin təhsili, ümumi intihar təhsili, həmyaşıdlara dəstək qrupları və böhrandan sonrakı müdaxilə araşdırmaları, böhran mərkəzləri və telefon yardım xətləri, ictimai təşkilatlarda çalışan personalın təlimi və silahlara çıxışın məhdudlaşdırılması daxildir. Səhiyyə sisteminə aparılacaq tədqiqatlar arasında səhiyyə işçilərinin hazırlanması da vardır.

İlkin profilaktikanın məqsədi şagirdlərin mübarizə bacarıqlarını təkmilləşdirmək, şagirdləri intihar xəbərdarlığı siqnalları və əlaqəli risk faktorları haqqında məlumatlandırmaq və şagirdlərin məktəb və dost bağlarını gücləndirməklə gələcək intihar düşüncələrinin qarşısını almaqdır. Məktəb proqramına daxil edilən bacarıq təlim proqramlarında xüsusilə intihara meyilli şagirdlərə depressiya ilə mübarizə, qəzəbi idarə etmə, tənhalığı azaltma, şəxsiyyətlərarası problemləri həll etmə, kömək axtarmaq, kritik vəziyyətlərlə mübarizə bacarıqları öyrədilir [6]. Qəzəb nəzarəti isə hirsə mübarizə üsulları və emosiyaların tənzimlənməsi üzərində öyrənilir. Yalnızlığı azaltmaq üçün insanın həm idrak, həm də davranış baxımından tənhalığını qidalandıran amillərə diqqət yetirir. Şəxslərarası problem həll etmə bacarıqlarının əldə edilməsində impulsiv davranışlarla mübarizə, düşünmə və idrak problem həll etmə bacarıqları öyrədilərkən, şəxsi effektivliyi artırmaq üçün qərar qəbul etmə, özünü idarə etmə, narahatlığa nəzarət və sosial bacarıqların öyrədilməsi məqsəduyğundur. Nəhayət, kritik situasiyalardan çıxış yolları öyrədilərkən, kütləvi informasiya vasitələrində, xüsusən də televiziya da baş verə biləcək zorakılıq hadisələri barədə məlumatlı olmaq, münaqişələrin həlli yolu ilə stresin öhdəsindən gəlmək, gəncləri kömək istəməyə və yardım almağa həvəsləndirmək bacarıqları inkişaf etdirilir.

İlkin profilaktika cəhətlərində görülməli olan digər işlər arasında məktəbdən yayınmanın qarşısının alınması və məktəbə marağın artırılması, ailədə patoloji davranışların erkən aşkarlanması və uyğun modeləşdirmə proqramları daxildir. Məktəbdən yayınmanın qarşısını almaq və məktəbə marağı artırmaq üçün uğursuzluğu azaltmaq, peşəkar maraqları inkişaf etdirmək və təhsil avadanlıqlarını artırmaq üçün tədqiqatlar aparılmalıdır. İntihar edən yeniyetmələrin həyatında ailədə psixi pozğunluqların və ailə disfunksiyasının mühüm rol oynamasını əsas götürərək, bu vəziyyətdə olan ailələrin müəyyən edilməsi və effektiv müalicə proqramının qurulması zəruridir. Eynilə, valideynlərin olmadığı və ya laqeyd olduğu hallarda icma əsaslı tərbiyə və dəstəkləyici rol modelləri yaratmaq vacibdir. Bir çox hallarda valideyn və övladlar arasında ünsiyyət səmimiyyət və isti münasibətlər üzərində qurulmur, halbuki bunlar çətin sınaqlardan çıxmaq üçün onlara müdafiə, arxa, köməkdir. Sui-qəsdə əsas rolu ailənin tamlığı və ailədaxili münasibətlər təşkil edir, belə ki, sui-qəsdə cəhd göstərənlərin çox hissəsinin ya valideynlərindən biri ölmüş, ya da evi tərk etmişdir [5, səh. 220].

İkinci dərəcəli profilaktikanın məqsədi intihar düşüncəsi olan şəxsə düzgün yanaşılmasını təmin etmək və indiki intihar düşüncələrini azaltmaq və gələcəkdə intihar davranışının qarşısını almaq üçün intihara meyilli şəxsi müvafiq yerlərə yönəltməkdir. İkinci dərəcəli profilaktika tədqiqatları intihar davranışı və ya fikri baş verdikdən dərhal sonra aparılır. Məqsəd belə meylləri minimuma endirməkdir. Bunun üçün risk altında olan qrupun xüsusiyyətlərini bilmək və vaxtında effektiv müdaxilə etmək lazımdır.

Amerika Uşaq və Yeniyetmə Psixiatriya Akademiyası mümkün intihar cəhdləri üçün xəbərdarlıq siqnallarını təyin etdi. Bu xəbərdarlıq siqnallarına yemək və yuxu vərdişlərindəki dəyişikliklər, dostlardan, ailədən və müntəzəm fəaliyyətlərdən uzaqlaşma, üsyankar və ya şiddətli davranışlar, evdən qaçmaq, spirt və ya maddə istifadəsi, şəxsiyyətdə köklü dəyişikliklər, diqqətin yayınması, daimi cansıxıcılıq, məktəbə marağın itməsi daxildir. İş, yorğunluq, qarın ağrısı, baş ağrısı, tez-tez əhval-ruhiyyə ilə əlaqəli fiziki simptomlarla bağlı şikayətlər, əvvəllər həzz almış fəaliyyətlərə maraq itkisi daxildir. Tələbələr şəxsiyyətlərarası bacarıqlara malik olmalı, tələbələrə kömək edə bilməli və intihara cəhddən sonra bu vəziyyətdən təsirlənən ailə və digər insanlarla ünsiyyət qura bilməli və böhran vəziyyətlərində kömək ala biləcəkləri mənbələr haqqında məlumat əldə etməlidirlər. İsveçdə intiharın qarşısını almaq üçün aparılan işlər arasında müəllimlərin mövzu ilə bağlı təlimləri də var.

Müəllimlər və məsləhətçilər üçün informativ tədqiqatların aparılmasının ən mühüm səbəblərindən biri də tədqiqatlar nəticəsində bu insanların mövzu ilə bağlı biliklərinin kəfiyyət qədər olmadığı qənaətinə gəlməsidir. Başqa bir səbəb, şagirdlərin intihar etmədən və ya intihara cəhd etməzdən qısa müddət əvvəl müəllimlər, həkimlər və ya digər mütəxəssislərlə danışdıqlarının aşkarlanmasıdır. 1987-ci ildə keçirilən "İntiharın qarşısının alınması" mövzusunda ilk Milli konfransda intihara meyilli insanlara kömək etmək üçün bələdçi yaradılmış və müsahibə verənlərin sıxıntı yaşayan bir şəxsə aşağıdakı cümlələrdən istifadə edə biləcəyi bildirilmişdir: "Mən sizin üçün buradayam", "Sizi narahat edəni eşitmək istəyirəm". "Mən sizinlə həqiqətən maraqlanıram". "Gəlin işlərimizi necə daha yaxşı edə biləcəyimizi danışaq", "Özünü incitsən, özümü çox pis hiss edərdim, ölməni istəmirəm", "Əgər kömək edə bilməsəm, sənə kömək edə biləcək başqa birini tapacağam". Eyni konfransda dinləyici fərdi dinləyərkən mövzu ilə bağlı zarafat etməməli, mövzunu dəyişməməli, kömək cəhdlərinə cavab olaraq bir nəticə əldə edə bilmədikdə tək başına mübarizə aparmamalı, insanı səmimiyyətlə dinləməlidir, əgər şəxs narkotikdən istifadə edirsə, o, daha çox maraqlanmalıdır, məsləhətçisinə müraciət etməməlidir. İstənilən vaxt müraciət edə biləcəyi telefon qaynar xəttinin nömrəsini verməli və növbəti dəfə həmin şəxslə görüşmək üçün plan yaratmalı olduğu bildirməlidir.

Şəxsin intihar riski qiymətləndirilərkən, fərdin ailə quruluşu, ailədə psixiatrik pozğunluqlar, ailədə intihar davranışının olub-olmaması, uşaqlıqda zorakılığa məruz qalıb-qalma-

maları dinləyici üçün vacib ipuculardır. A.E. Liçkonun apardığı tədqiqatlar göstərir ki, suicidal riskin 80%-i yeniyetmənin yaşadığı evdə baş verir ki, bu çağırış onun yaxınlarına ünvanlanmışdır [4, səh 220].

Gənclərin intihar anlayışı haqqında məlumatlandırılması çox vacibdir. Bu təcrübənin ən mühüm məqsədi gənclərin intihar davranışı haqqında məlumatlılığını artırmaq və lazım gəldikdə böyüklərdən kömək istəmək məsuliyyətini öz üzərinə götürmələrini təmin etməkdir. Başqa bir məqsəd isə özünü açıqlamağı asanlaşdırmaqdır.

“Signs of Intihar” (SOS) proqramı ABŞ-da Psixi Sağlamlıq Xidmətləri Mərkəzi (CMHS) tərəfindən hazırlanıb. Bu proqram ikinci dərəcəli profilaktika üçün hazırlanmışdır və yeniyetməlik dövründə intihar düşüncələri və davranışları hallarını azaltmaq məqsədi daşıyır. SOS proqramı məktəb əsaslı profilaktik yanaşmadır və iki əsas strategiyaya malikdir. Birincisi, intihar anlayışını kurikulumda daxil etməklə intihar haqqında məlumatlılığın artırılmasıdır. İkinci strategiya depressiya və intiharla əlaqəli digər risk faktorlarının yoxlanılmasıdır. SOS proqramında intiharla bağlı xəbərdarlıq siqnalları ilə bağlı məlumat verildikdən, şagirdlərə bu vəziyyəti ciddi qəbul etmələri, dostlarından narahat olduqlarını dostlarına göstərmələri, bu vəziyyəti böyüklərə demələri öyrədilib. Proqram həmçinin intiharın depressiya kimi psixi sağlamlıqla əlaqəli olduğunu və intiharın emosional problemlərə və ya stressə normal reaksiya olmadığını öyrədir [7].

Üçüncü dərəcəli profilaktikanın məqsədi intihara cəhddən və ya tamamlanmış intihardan sonra nə ediləcəyi barədə məlumat əldə etmək və potensial intihar cəhdlərini azaltmaqdır. Üçüncü dərəcəli profilaktikada bir tərəfdən intihara cəhd etmiş şəxslə işləmək, digər tərəfdən intihar edən gəncin ailəsi və yaxın dostlarının keçirdiyi travmanın təsirlərini azaltmaq lazımdır. Baxmayaraq ki, bu sahə bütünlüklə məktəb işçilərinin məsuliyyəti altında deyil, məktəblərin intihara cəhddən sonra nə etməli olduğuna dair planı olmalıdır. Bu prosesdə məktəb daxilində əməkdaşlıq çox vacibdir. Vidal bildirir ki, intihar edən tələbə ilə bağlı xəbərlər mediaya açıqlanmamalıdır, çünki bu xəbərlərdən sonra gənclər arasında çoxlu sayda intihara cəhdlər müşahidə olunur. Şagird məktəbdə intihar etdikdən sonra ilk növbədə məktəb direktoru tərəfindən mövzu ilə bağlı müəllimlərə məlumat verilməli, daha sonra müəllimlər sinifə daxil olan kimi bu vəziyyəti bildirməlidirlər. Müəllimlər məlumat verərkən intiharı tərifləməməyə diqqət etməli, şagirdlərin kədərli reaksiyalarına qısa müddətə yol verməli, sonra isə tez bir zamanda gündəlik iş rejiminə qayıtmalıdırlar. Xəbərin yayılmasından sonra ehtiyacı olan tələbələr məktəb məsləhətçilərinə yönləndirilməli və onların emosional vəziyyətləri və mümkün intihar cəhdləri məsləhətçilər tərəfindən qiymətləndirilməlidir. Bundan əlavə, məktəbin əvvəlcədən hazırlanmış böhrana müdaxilə proqramının olması bu dövrdəki işləri asanlaşdırır. Bildirilir ki, intihar etmiş şagirdlər üçün guşə təşkil etmək, məktəb qəzetində mövzuya mühüm yer vermək və ya məktəbdə dəfn mərasimi təşkil etmək intihar davranışını tərifləyə biləcəyi üçün bu davranışlardan çəkinmək lazımdır [3, səh.74].

İntihar cəhdindən sonra yeniyetmənin psixososial problemləri müxtəlif sahələrdə davam edir. Leon və başqaları intihara cəhd etməmiş bir şəxslə müqayisədə intiharetmə ehtimalının bir daha 32% artdığını bildirirlər. Bildirilir ki, intihara cəhd tamamlanan intihara nə qədər yaxındırsa, gələcəkdə təkrarlanma ehtimalı da bir o qədər yüksəkdir. Eyni zamanda məktəbdə şagirdin nəzarətdə saxlanması vacibdir. Spirito və digərləri intihara cəhd edən gənclərin həyat şəraitini qiymətləndirərək intihara cəhd edən yeniyetmələrin 14%-nin həm ailəsi, həm də dostları ilə yaxşı münasibət qurmadığını, intihara cəhd edən yeniyetmələrin isə məktəblə bağlı olduğunu müəyyən etmişdir.

Bu səbəbdən intihara cəhd edən gəncə uzunmüddətli terapiyanın verilməsi vacibdir. Bu terapiyada; a) tərkedilmə və ya rəddedilmə haqqında düşüncələrin dəyişdirilməsi, b) Xəstənin sağlamlığının artırılması, c) sağlamlığının müəyyən edilməsi, d) xəyal qırıqlığına qarşı hirs reaksiyalarının dəyişdirilməsi, e) depressiya və ümitsizliyin azaldılması.

İntihar düşüncələri ilə bağlı əlamətlərin aradan qaldırılması və intihar cəhdlərinin təkrarlanmasının qarşısının alınması baxımından müalicə üsullarının effektivliyi müqayisə edildikdə, koqnitiv terapiyanın ən təsirli terapiya üsulu olduğu müəyyən edilmişdir. Məktəblərdə tətbiq olunan “Birlikdə Son Uğura çatmaq üçün – GÜVƏN” proqramının məzmunu təhsil səviyyələrinə görə fərqlənir. Məktəbəqədər təhsildən 5-ci sinfə qədər olan dövrdə maddə istifadəsinin qarşısının alınması üçün maarifləndirilmiş, sağlam və müsbət həyat variantları ilə bağlı şagirdlərə lazımi bacarıqlar verilməyə çalışılmışdır. Proqram həmçinin fərdi məlumatlılığın, ünsiyyət bacarıqlarının və qərar qəbul etmə bacarıqlarının artırılması kimi məqsədləri də əhatə edir. 6-cı sinifdən orta məktəbin son ilinə qədər olan dövrdə iddialılıq təhsili, münaqişələrin həlli, qərar qəbulu, stressə nəzarət məsələləri vurğulanır. Bu proqramın məqsədləri arasında hisslərini boğmadan ifadə etməyi öyrənmək, hisslər, düşüncələr və davranışlar arasındakı fərqlər var.

Juhnke tərəfindən hazırlanmış proqram müsahibə verənlərə intiharı qiymətləndirmək üçün sahib olmalı olduqları əsas bacarıqları təmin etmək məqsədi daşıyır. Proqram 55 dəqiqəlik video lent şəklində hazırlanmış və klinik müsahibə, empirik qiymətləndirmə və konsultasiya proseslərindən ibarətdir. Kliniki müsahibədə ilk olaraq vurğulanır ki, məsləhətçilər müsahibə zamanı müştərilərin psixi vəziyyətini, emosional vəziyyətini və psixososial prosesini qiymətləndirməlidirlər. Psixi vəziyyət: Müştərinin intiharla bağlı düşüncələri (məsələn, müştəri öz həyatına son qoymağa hazırıdır?) Emosional vəziyyət: Onda intiharla bağlı əhval pozğunluğu varmı? (Məsələn, depressiya və s.), psixososial proses xəstəxananın digər insanlar və ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsini dərk etməyə yönəldilmişdir. Empirik qiymətləndirmə intihar riskini qiymətləndirmək üçün tərəzilərin tətbiqini əhatə edir. Tərəzilərin istifadəsi xüsusilə özünə inamı olmayan məsləhətçilərə kömək edir və tərəzilərin qiymətləndirilməsi və şərhə də klinik müsahibədə əldə edilən nəticələrin aydınlaşdırılmasına kömək edir. Məsləhətləşmə intihar davranışının etiologiyasını anlamaq məqsədi daşıyır.

Digər tərəfdən, Davidson və Range müəllimlərin təlimi üçün modul yaratmışdır. Təlim modulunun həyata keçirilməsindən 1 saat əvvəl və 1 saat sonra tədqiqatda iştirak edən 75 müəllimə intihara meyilli şagird haqqında abzasdan ibarət qısa məlumat verilmiş, daha sonra 8 sual verilmişdir. Aparılan araşdırmalar nəticəsində belə başa düşülür ki, müəllimlər iştirak etdikləri təlimdən sonra şagirdi belə vəziyyətdə konsultasiya xidmətinə yönləndirəcək, hətta şagirdi müşayiət edəcək, intihar etməmək üçün şagirdlə yazılı və ya şifahi müqavilə bağlayacaqlar. ABŞ-ın Onondaga bölgəsində yeniyetmə və böyüklərin intiharlarının qarşısını almaq üçün hazırlanan proqram dörd mərhələdən ibarətdir. Bütün mərhələlərdə iş hesabatları Onondaga bölgəsində intihara cəhd edən, intihar edən və ya təsadüfən ölən insanlara əsaslanır. Sosial qurumlarda çalışan kadrların təlimi zamanı məktəbdən kənarda qalan, lakin təhsil ala bilməyən din xadimi, polis kimi böyüklərin xəbərdarlıq signal-ları, istiqamətləndiriləcək yerlər, rəhbərlik zamanı nəzərə alınacaq davranışlar və köməklik bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi hədəflənir. Xüsusilə, telefon xəttinin bir çox üstünlükləri olduğu düşünülür. Bu üstünlüklər arasında Shaffer və digərləri xəttin iş saatları xaricində açıq olduğu üçün təcili dəstəyə ehtiyacı olan sıx stress altında olan insanların istədikləri zaman zəng edə bildiklərini, öz fikirlərini istifadə etmək məcburiyyətində qalmadıqları üçün özlərini daha rahat ifadə edə biləcəklərini ifadə etmişlər. O bildirir ki, silahlara çıxışın məhdudlaşdırılmasının altında yatan əsas ideya intihara meyilli insanların tez-tez özünü öldürüb öldürməmələri ilə bağlı ziddiyyətli hisslər yaşamaları, impulsiv davranışlar və bu vasitələrə bu sürətli təcrübə mərhələsində çata bilmələridir. Məhdudlaşdırılmalı olan başqa bir maddə dərmanlardır. Qızlar oğlanlardan daha çox intihara cəhd etdiyindən və ən çox seçilən intihar cəhdi üsulu olduğundan bu dərmanlara girişin qarşısı alınmalıdır. Sosial sahədə görülməli olan digər bir iş də kütləvi informasiya vasitələrində informasiyanın tən-zimlənməsidir. ABŞ-da yeniyetmə və ya gənc yetkinlərin tamamlanmış intiharlarında kütləvi informasiya vasitələrinin rolunu qiymətləndirən araşdırmada bunun minimal təsir gös-

tərđiyi, ancaq intihara cəhd edən yeniyetmələr üçün qiymətləndirmə aparıldıqda 1-13 nəfərlik bir qrup olduğu bildirilir. Bu yeniyetmələrin %-i kütləvi informasiya vasitələrinin təsirinə məruz qalır. Bu çərçivədə qəzetlərdəki xəbər başlıqları, televiziyaadakı xəbər bülletenləri və dramatik görüntülər intihara cəhd faktoru kimi qəbul edilir və mənfi təsirləri azaltmaq üçün medianın gücündən istifadə edilməli olduğu bildirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Л.: Медицина, 1977.
2. Амбрумова А.Г., Поставолова Л.И. Мотивы самоубийств // Социол Исследов. 1987, N 6, стр 52-60.
3. Амбрумова А.Г., Жезлова Л.Я. Методические рекомендации по профилактике суицидальных действий в детском и подростковом возрасте. М.: 1978
4. Halise DEVRİMCİ ÖZGÜVEN, Yasemin HOŞGÖREN ALICI. Suicide prevention. Ruh Sağlığı ve Hastalıkları AD, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Kliniği, Gölbaşı Hasvak Devlet Hastanesi, Ankara
5. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Л.: Медицина, 1977.
6. Şəfiyeva E.İ. Anomal inkişafın psixologiyası., ADPU nəşriyyatı. Bakı, 2012.
7. <https://www.psikoterapi.pro/ergenlik-terapisi/ergenlerde-depresyon-ve-intihar>
8. <https://www.cogepderg.com/archives/archive-detail/article-preview/ergenlik-dneminde-intiharn-nlenmesi-bir-gzden-geir/30323>

YENİYETMƏLİK DÖVRÜNDƏ SUİSİDİN QARŞISININ ALINMASI

Məmmədli Mətanət

XÜLASƏ

Mövzu ilə bağlı xaricdə çoxlu araşdırmalar aparılsa da, profilaktik proqramlar hazırlansa da, bu proqramlar əsasən böhrana müdaxilə və böhrandan sonra görülməli olanları əhatə edir. Ölkəmizdə intihara cəhdlərin və tamamlanmış intihar hallarının artması hərtərəfli və sistemli profilaktik tədqiqatların aparılmasını zəruri edir. Məktəblərimizdə strukturlaşdırılmış profilaktika proqramlarının olmaması, məktəblərdə çalışan ekspert və müəllimlərin natamam və ya yanlış məlumat verməsi və buna görə də lazım gəldikdə şagirdləri lazımi yerlərə yönəldə bilməməsi mühüm risk faktorudur. Bizim ölkədə “İntihar edəcəm deyən intihar etməz” kimi ümumi inancın dəyişdirilməsi, xəbərdarlıq siqnalları ilə bağlı lazımi məlumatların verilməsi üçün də kütləvi informasiya vasitələrindən düzgün istifadə etmək çox vacibdir.

Kütləvi informasiya vasitələri ilə yanaşı, şagirdlərin inkişafında məktəblərin də mühüm rolu nəzərə alınaraq, məktəblərimizdə şagirdlərin təkcə əqli inkişafına deyil, həm də onların emosional və sosial inkişafına dəstək verən proqramların yaradılmasının məqsəda uyğun olacağı düşünülür. Bundan əlavə, məktəblərin öz şəraiti nəzərə alınmaqla ilkin profilaktika, ikincili profilaktika və üçüncü dərəcəli profilaktika addımlarını özündə əks etdirən profilaktik proqramların işlənilib hazırlanması görülməli işləri operativ edə bilər. Nəhayət, məktəblərdə çalışan psixoloji məsləhətçilərin və müəllimlərin bu mövzuda ixtisasartırma kurslarından keçməsi və psixoloji məsləhətçilərin universitetlərdə təhsil aldıkları müddətdə profilaktik rəhbərlik sahəsində təlim keçmələrinin məsələyə töhfə verəcəyi düşünülür.

ПРОФИЛАКТИКА СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ

Мамедли Матанат

АННОТАЦИЯ

Хотя за рубежом проводится много исследований по этому вопросу и разрабатываются профилактические программы, эти программы в основном охватывают кризисное вмешательство и то, что необходимо делать после кризиса. Рост суицидальных попыток и завершённых суицидов в нашей стране вызывает необходимость проведения всесторонних и систематических профилактических исследований. Отсутствие структурированных профилактических программ в наших школах, эксперты и учителя, работающие в школах, которые предоставляют неполную или неправильную информацию и, следовательно, не могут направить учащихся в нужное место, когда это необходимо, являются важным фактором риска. В нашей стране очень важно правильно использовать средства массовой информации, чтобы изменить распространённое мнение о том, что «те, кто говорят, что собираются покончить жизнь самоубийством, не совершают самоубийства», и предоставить необходимую информацию о предупредительных сигналах.

Принимая во внимание важную роль школы в развитии учащихся наряду со средствами массовой информации, считаем целесообразным создание программ, поддерживающих не только интеллектуальное развитие учащихся, но и их эмоциональное и социальное развитие в наших школах. Кроме того, разработка профилактических программ, включающих первичную профилактику, вторичную профилактику и третичную профилактику, с учетом собственных обстоятельств школы, может сделать работу более эффективной. Наконец, считается, что психологи-консультанты и учителя, работающие в школах, должны пройти курсы повышения квалификации по этой теме, а психологи-консультанты должны пройти обучение в области превентивного управления во время учебы в университетах.

PREVENTION OF SUICIDAL BEHAVIOR IN ADOLESCENTS

Mammadli Matanat

SUMMARY

Although there is a lot of research abroad on the subject, and prevention programs are being developed, these programs mainly cover crisis intervention and what needs to be done after a crisis. The increase in suicide attempts and completed suicides in our country makes it necessary to conduct comprehensive and systematic preventive studies. Lack of structured prevention programs in our schools, experts and teachers working in schools providing incomplete or incorrect information and therefore not being able to direct students to the right places when necessary is an important risk factor. In our country, it is very important to use the mass media correctly to change the common belief that “those who say they are going to commit suicide do not commit suicide” and to provide necessary information about warning signals.

Taking into account the important role of schools in the development of students along with mass media, it is considered appropriate to create programs that support not only the intellectual development of students, but also their emotional and social development in our schools. In addition, the development of preventive programs that include primary prevention, secondary prevention, and tertiary prevention steps, taking into account the schools' own circumstances, can make the work to be done more efficient. Finally, it is thought that psychological counselors and teachers working in schools should undergo professional development courses on this topic and that psychological counselors should be trained in the field of preventive management during their studies at universities.

AUTİZM SPEKTR POZUNTULU ŞAĞİRTLƏRİN PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

p.ü.f.d. Müşviq Mustafayev

BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrası

Şəhla Xəlilova

BDU-nun II kurs magistrantı

khalilovashahla7@gmail.com

Açar sözlər: autizm, şagirdlər, sosial-psixoloji problemlər, inklüziv təhsil, davranış pozuntusu

Ключевые слова: аутизм, студенты, социально-психологические проблемы, инклюзивное образование, расстройство поведения

Keywords: autism, pupils, socio-psychological problems, inclusive education, behavioral disorder.

İnsanların sosiallaşmasının əsas şərti, onların sosial münasibətlər sisteminə daxil ola bilmələridir. Lakin, elə insanlar vardır ki, onların kommunikasiya və sosiallaşma çətinliklərini illər keçsə də tam şəkildə aradan qaldırmaq olmur. Bu insanlara autizmlı insanlar deyilir. Müasir dövrdə autizm, uşaqlarda özünü göstərən müxtəlif inkişaf pozuntuları içərisində ən aktual problemlərdən biridir.

ASP- Autizm Spektr Pozuntusu fərdin sosial və ünsiyyət qabiliyyətlərinin yaranmasına təsir edən ümumi inkişaf pozuntusu olub, onun ətrafdan gələn informasiyaları qəbul etməsinə təsir edən, cəmiyyətdən, göz temasından ayıran və müalicəsi olmayan davranış problemdir.

Davranış problemi deyildikdə, uşağın özü ya da başqası üçün maneələr törədən şeylərlə məşğul olması nəzərdə tutulur. Uşağın məşğul olduğu şeylər onun öyrənməsini çətinləşdirdiyi, başqalarının işlərinə mane olduğu və ya uşağı başqalarından uzaqlaşdırdığı üçün problem olaraq qəbul edilir (2, s.26).

Qeyd edək ki, autizm sindromu ilə bağlı hekayələr və rəvayətlər çoxdur, lakin ilk məlumat, XVI əsrdə yaşamış Martin Lüterin bir əsərində 12 yaşlı oğlan uşağının hekayəsi ilə bağlıdır. Bu hekayəyə görə M.Lüter, uşağın ruhuna şeytanın girdiyini düşündüyü üçün onun boğulmasını tövsiyə etmişdir (9).

Digər bir tarixi fakt isə, XVIII əsrdə ailəsi tərəfindən tərk edilmiş və Averen meşələrində yaşayan oğlan uşağı Viktor ilə bağlıdır. Viktora əsrlər sonra autizm diaqnozu qoyulmuşdur. İlk dəfə olaraq "Autizm" terminini elmi ədəbiyyata İsveçrə psixiatri Eyqen Bleyler gətirmiş, autizm spektr pozuntusunun sindrom kimi təsvirini və ilk diaqnostik əlamətlərini isə Leo Kanner vermişdir. L.Kanner apardığı müşahidə əsasında autizmlı uşaqların xarakteristikasını təhlil edərək belə nəticəyə gəlmişdir ki, bu uşaqların hamısında özünəqapanma, digər insanlarla ünsiyyətdən qaçma kimi ümumi ortaq əlamətlər özünü göstərir. Bu tədqiqatın nəticəsində L.Kanner uşaqların əziyyət çəkdiyi xəstəliyi "erkən uşaq autizmi sindromu" adlandırdı.

L.Kannerin "erkən uşaq autizm" mövzusunda ilk yazısını nəşr etdirməsindən sonra çoxları hesab edirdi ki, autizm fiziki deyil, emosional bir pozğunluqdur və bütün problemlərin səbəbi valideynlərin öz övladlarını böyütməsi tərzidir. Nəticə fəlakətli idi - valideynlərin anlaya bilmədikləri bir övlada sahib olmaqla əlaqədar təşvişi artmış, onların özlərini günahkar hesab etmələrinə səbəb olmuş və öz uşaqlarına yardım etmək qabiliyyəti ilə əlaqədar inam hisslərinə zərbə vurmuşdu (5, s.15).

Autizm spektr pozuntusu müxtəlif səbəblərlə əlaqəli olaraq uşağın 3 yaşına qədər, xüsusilə 18-ci və 36-cı ayları arasında özünü təkrarlanan hərəkətlər, məhdud maraq və s. şək-

lində biruzə verir. Bu xəstəliyə adətən, oğlanlarda qızlara nisbətən daha çox rast gəlinir və xəstəliyin səbəbi məlum olmadığı kimi, niyə cinsi fərqin olduğu da məlum deyildir. Bu uşaqların fiziki görünüşlərində heç bir qüsurlur, bu da xəstəliyin öncədən müəyyənləşməsinə maneəçilik törədir. Xəstəlik valideynlər tərəfindən o zaman müəyyənləşdirilə bilər ki, körpə böyüyüb başqa uşaqların diqqətini çəkən obyektlərə və hadisələrə qarşı tamamilə maraqsız olurlar, valideynin çağırmağına baxmayaraq reaksiya bildirmirlər və ya valideynlərinə qarşı laqeydlilik nümayiş etdirirlər.

Unutmaq olmaz ki, bu xəstəlikdən əziyyət çəkən hər bir uşağın özünəməxsus əlamətləri vardır. Lakin, onların hamısına xas olan ən çox diqqət çəkən xüsusiyyətlər də vardır. Autist uşaqlar işıqlara və parıldayan əşyalara gözünü zilləməyi, əllərini və ya hansısa əşyanı gözünün qabağında döndərməyi, fırlanan obyektləri izləməyi, işıqları söndürüb yandırmağı çox sevir. Bu uşaqlar səslərə reaksiya bildirmirlər, hətta adı çağrıldığı halda belə eşitmədikləri kimi davranırlar, önə-ərxaya yellənir, əllərini bir-birinə çırpır, davamlı olaraq eyni əşyalarla oynayır. İnsanlarla göz teması qurmaqda, üniyyətdə olmaqda, bir sözlə ətraf aləmi dərk etməkdə çətinlik çəkirlər. Günlük yaşamındakı rejim dəyişikliklərinə ciddi müqavimət göstərirlər, istəyirlər ki hər şey eyni qaydada davam etsin.

Bir məsələni də qeyd edək ki, XXI əsrdə bütün dünyada geniş yayılan autizm spektr pozuntusu, Azərbaycanda da sıx rast gəlinən problemdir. Təxmini statistikaya görə Azərbaycanda dörd minə yaxın uşaq autizm xəstəliyindən əziyyət çəkir (7). Amma bu rəqəmlər dəqiq deyil, çünki, bəzi ailələrin xəstəliyi gizlətməsi, xəstəliyin müalicəsi üçün düzgün olmayan qurumlara müraciət etməsi və ya xəstəliyin diaqnozunu düzgün qoyulmaması nəticəsində qeydiyyatla səhv alınması bu statistikanın dəqiqliyinin pozulmasına səbəb olur.

Mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də, autist uşaqların təhsili məsələsidir. Məqsəduyğundur ki, bu məsələnin üzərində daha geniş dayanacaq.

Autizmin müalicəsi mövzusunda aparılan tədqiqatların nəticəsində öyrənilmişdir ki, bu xəstəliyin ən yaxşı müalicə üsulu təhsildir. Məlum olmuşdur ki, autik uşaqlara verilən təhsilin davamlı, fasiləsiz olması nəticəsində gələcəkdə onlar da digər şəxsiyyətlər kimi xüsusi istedadı olduğu sahələrdə mütəxəssis ola bilərlər. Həkimlərin yazdığı dərmanlar, reabilitasiya mərkəzlərində alınan müalicələr və s. autik uşağın təhsilini dəstəkləməli və inkişafına kömək etməlidir. Buna görə də, autizm sindromlu uşağın müalicəsi hansı yöndə aparılsa da, bunlarla paralel təhsil almağı son dərəcə vacibdir, çünki, sosiallaşmanın ən əhəmiyyətli yollarından biri, hətta birincisi, təhsildir. Bir məsələni də qeyd edək ki, autizm yüksək davranış pozuntusu olduğu üçün, bu uşaqlar ənənəvi formada tədris aparılan məktəblərdə təhsil ala bilməzlər, çünki, zəngin yüksək səsi, həmyaşıdlarının qışqırması və s. onlarda həddindən artıq narahatlığa səbəb ola bilər və məktəb həyatına birbaşa təsir edir. Onların aldığı təhsil inklüziv təhsil adlanır. Inklüziv təhsil dedikdə, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların məktəbəqədər müəssisələrdə, orta təhsil məktəblərində bərabərhüquqlu təhsil alması nəzərdə tutulur.

Inklüziv təhsil vasitəsilə autizm spektr pozuntulu şagirdlərdə komandada işləmək bacarığı, sosial yönümlü və ünsiyyət qabiliyyətləri, həmyaşıdları ilə dostluq münasibətləri qurmaq, ətrafındakıları qavramağı formalaşdırmaq, motorika, eyniləşdirmə, qruplaşdırma, oxuma, yazı və riyazi bacarıqlar formalaşdırmaq, bir sözlə şagirdi sosial münasibətlər sistemə daxil etmək və onu mühüm olan biliklərlə təmin etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Autizmlə şagirdləri cəmiyyətə bərabərhüquqlu şəxsiyyət kimi təqdim etmək, həmin şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini, maraqlarını, bacarıq və qabiliyyətlərini bilmək, həmin şagird haqqında məlumatların məxfiliyini qorumaq pedaqoqun əsas vəzifələrindəndir. Bu şagirdlərlə işləyən zaman müəllim psixoloqla əməkdaşlıq etməli, səbrli, təmkinli olmaqla yanaşı, həm də tələbkər olmalıdır. Müəllim bu tələbkərlik sayəsində autizmlə bir şagirdi düzgün davranmağa, ona dünyanı öyrənməyə və digər insanlarla ünsiyyətə daxil olmağa vadar edə bilər.

Autizmlı şagirdin təhsil aldığı sinifdə aparılan müşahidələrin nəticəsində məlum olur ki, özündən asılı olmadan əllərini yellədir, bir-birinə çırpır, adının dəfələrlə çağırılmasına baxmayaraq dönüb müəllimə baxmır, çox vaxt dərk etmir ki, ona müraciət olunur, durduğu yerdə öz ətrafında fırlanır, parta arxasında uzun müddət oturmağı bacarmır. Bəzən onun bu hərəkətləri digər yoldaşları tərəfindən gülməklə qarşılanır. Psixoloji cəhətdən yoldaşlarından fərqlənsə də, bilik cəhətdən onlardan geri qalmır, hətta dərslərində xüsusi istedad sərgiləyir deyə bilərik. Ana dilinin tədrisi zamanı mətnləri intonasialı şəkildə oxuyur, lakin oxuduğunu anlamaqda çətinlik çəkir, riyaziyyatın tədrisi zamanı digər şagirdlərə çətin gələn tapşırıqları sərbəst şəkildə, sürətli və düzgün həll edir, eynilə də digər fənlərin tədrisi zamanı bütün şagirdlər kimi dərslə yanaşır. Bu şagirdlərə dərslər deyən müəllim nəzərə almalıdır ki, autik şagirdlər istənilən yanlış cavabdan və ya uğursuz təcrübədən dərhal təşvişə düşür, sarsılır, bəzən isə şiddətli şəkildə ağlayırlar. Buna görə də, verilən tapşırıqların şagirddə stress, həyəcan, gərginlik yaratmamasına diqqət göstərmək əsas məqamlardan biridir.

Bildiyimiz kimi, autizm sindromlu şagirdlər üçün başqa bir problem sosial ünsiyyətdir. Qarşılıqlı əlaqə istənilən təhsil təcrübəsinin əsas hissəsidir.

Autizm pozuntulu şagird də, digər şagirdlər kimi şəxsiyyətdir. Sadəcə olaraq onun autistik spektr pozuntusu yoldaşları ilə ünsiyyəti olmadığı üçün tək qalmasına, öz daxili dünyasında yaşamasına səbəb olur. Bu da onların təcrid olunmuş və ya introvert kimi görünməsinə səbəb ola bilər.

Məktəbdə çətinliklərə səbəb olan digər bir xüsusiyyət, verilən cavabdan asılı olmayaraq təkrarlanan sualların verilməsi və ya mövzu haqqında təkrar-təkrar danışmaqdır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, autik uşaqlar digər insanların hissələrini nəzərə almadan düşündükərini açıq şəkildə ifadə edirlər ki, bu da müəllimdə və ya digər insanlarda uşağa qarşı qəzəb və ya aqressiya yaratmamalıdır. Bunu da qeyd etməliyik ki, autik uşaqlar incidiklərində və ya kədərləndiklərində digər insanların qayğısını gözləməirlər.

Autizmlı şagirdin təlim prosesini asanlaşdırmaq üçün müəllim onların həssaslığını nəzərə almalıdır. Məs: müəyyən bir səs onları narahat edərsə, sinifdə bu səsin təkrar edilməməsinə, hər hansısa situasiya onda narahatlıq doğurursa, həmin situasiyanın yaranmamasına çalışmalıdır. Digər bir məsələ isə, şagirdə qarşı aydın olmaqdır. Autizmlı şagirdlər başqalarının dediklərini şərh etməkdə çətinlik çəkirlər. Buna görə də deyilənin aydın və düz olması vacibdir, yəni, metaforalardan və ya mürəkkəb cümlələrdən istifadə edilməməlidir.

Bir sözlə, biz xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların inkişafına kömək edərək, öz dünyamızı, cəmiyyətimizi və dəyərlərimizi inkişaf etdirə bilərik. Buna görə də, təhsilin ilk pillələrindən etibarən təhsilalanlara sağlamlıq imkanları məhdud insanlar haqqında məlumat vermək, onlara qarşı mülayim olmağı, hörmətlə və səmimi davranmağı öyrətmək, onların da cəmiyyətdə bərabər hüquqlu şəxsiyyətlər olduğunu başa salmaq müəllimlərin borcudur.

Son olaraq qeyd etməliyik ki, bütün dünyada olduğu kimi ölkəmizdə də 2 aprel tarixi “Dünya Autizm Məlumatlandırma Günü” kimi qeyd olunur (7).

Məqalənin məzmunu üzrə aparılan təhlil nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, autizm pozuntusu olan şagirdlərin əhatəsində olan müəllimlər və digər insanlar onların dünyasına daxil olmağa, onları anlamağa və həyat səviyyəsini yüksəltməyə çalışmalıdır, çünki onlar bizim dünyamıza yol tapmağı bacarmırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdurrahman Mengi-Sosyoloji Boyutlarıyla Otizm. Ankara-2019, 286 s.
2. Birgə və sağlam ictimai birliyi-Autizmlı fərdlər üçün material və fəaliyyət kitabı. Bakı-2019, 159 s.
3. Çetin Özbey-Dünden Bugünə Otizm. İstanbul-2012, 232 s.

4. Qafarov T.Ə., Əliyev N.A., Əliyev Z.N.-Autizm spektrli pozuntular (dərslik). Bakı-2018, 210 s.
5. Lorna Uinq-Autizm spektri-Valideynlər və mütəxəssislər üçün bələdçi. London-1996, 192 s.
6. Paula Kluth-“You`re going to love this kid!” A PROFESSIONAL DEVELOPMENT PACKAGE for Teaching Students with Autism. Brookes publishing-2011, 45 s.
7. Təhsil İşçilərinin Peşəkar İnkişafı İnstitutu-İnklüziv siniflərdə təlimin təşkili. Bakı-2018, 68 s.
8. <https://www.autizm.az>
9. <https://az.wikipedia.org/wiki/Autizm>
10. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Otizm>
11. <https://www.tohumotizm.org.tr/wp-content/uploads/2019/07/Otizm-Spektrum-Bozuklugu-El-Kitabi.pdf>

AUTİZM SPEKTR POZUNTULU ŞAGİRD LƏRİN PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müşviq Mustafayev, Şəhla Xəlilova

XÜLASƏ

Bu məqalədə autizm spektr pozuntulu şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətləri və təhsili məsələləri haqqında məlumat verilir. Son illərdə autizm termini bütün dünyada qlobal bir problemə çevrilmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu problem Azərbaycanda və bütün dünyada geniş yayılmış ən vacib məsələlərdən biridir. Autizm spektr pozuntusu uşaqlıq yaşından başlayır və nəticədə cəmiyyətdə, məktəbdə və işdə problemlər yaradır. Autizm spektr pozuntusunun müalicəsi olmadığı halda, erkən müalicə və təhsil bir çox uşağın həyatında böyük fərq yarada bilər. Araşdırmalar göstərib ki, autizmlı uşaqların davamlı, fasiləsiz təhsil alması nəticəsində gələcəkdə onlar da digər insanlar kimi xüsusi istedadla malik olduqları sahələr üzrə mütəxəssis ola bilərlər. Bu baxımdan autizmlı uşaqların həyatına təhsil həlledici təsir göstərir.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ СТУДЕНТОВ С РАССТРОЙСТВОМ АУТИЧЕСКОГО СПЕКТРА

Мушви́г Мустафаев, Шахла Халилова

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлена информация о психологических особенностях и проблемах обучения учащихся с расстройствами аутистического спектра. В последние годы термин «аутизм» стал глобальной проблемой. Исследования показали, что эта проблема является одной из самых важных в Азербайджане и во всем мире. Расстройство аутистического спектра начинается в раннем детстве и в конечном итоге вызывает проблемы в обществе, в школе и на работе. Хотя лекарств от расстройства аутистического спектра не существует, раннее лечение и обучение могут иметь большое значение в жизни многих детей. Исследования показали, что в результате непрерывного образования детей с аутизмом в будущем они, как и другие люди, могут стать специалистами в тех областях, где у них есть особые таланты. В связи с этим образование оказывает решающее влияние на жизнь детей с аутизмом.

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF STUDENTS WITH AUTISM SPECTRUM DISORDERS

Mushvig Mustafayev, Shahla Khalilova

SUMMARY

This article gives information about psychological characteristics and educational issues of pupils with autism spectrum disorders. Autism spectrum disorder includes a family of neurodevelopmental disorders with very early onset that affect many aspects of behavior and cognition. In recent years, the term autism has become a global problem. Research has shown that this problem is one of the most important issues in Azerbaijan and around the world. Autism spectrum disorder begins in early childhood and eventually causes problems in society, in school and at work. While there is no cure for autism spectrum disorder, early treatment and education can make a big difference in the lives of many children. Research has shown that as a result of continuous, uninterrupted education for children with autism, in the future they, like other persons, can become specialists in areas where they have special talents. In this regard, education has a decisive impact on the lives of children with autism.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAĞIN PSİXİ İNKİŞAFINDA NAĞİL TERAPİYASININ ROLU

Nağili Aytac Ürfət qızı
BDU-nun II kurs magistrantu
aytac_qerayzade@mail.ru

Açar sözlər: məktəbəqədər yaş dövrü, idrak qabiliyyətləri, nağıl, nağıl terapiyası, problemlərin müalicəsi

Ключевые слова: дошкольный возраст, познавательные способности, сказка, сказкотерапия, лечение проблем

Key words: preschool age period, cognitive abilities, fairy tale, fairy tale treatment, treatment of problems.

Məktəbəqədər yaş dövrü 3-6 yaş mərhələsini əhatə edir. Məktəbəqədər yaş dövrünü bağça yaş dövrü də adlandırırlar. Bu vaxt ərzində uşaq böyük inkişaf yolu keçirərək fiziki cəhətdən diqqəti cəlb edəcək dərəcədə inkişaf edib möhkəmlənir. Məktəbəqədər yaş dövrü şərti reflekslərin əmələ gəlməsi, sadə reflekslərdən mürəkkəb reflekslərə doğru inkişaf dövrü kimi xarakterizə olunur. Uşağın əsas idrak qabiliyyətləri çox erkən təzahür etdiyindən onların təbiətinin öyrənilməsinə də məktəbəqədər yaş dövründə başlamaq lazımdır.

Bağça yaş dövründə uşağın sensor inkişafı intensiv surətdə həyata keçir. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların hərəkət və lamisə duyğuları da sürətlə inkişaf edib dəqiqləşir. Ümumiyyətlə, bu yaş dövründə lamisə, iybilmə, dadbilmə, görmə və eşitmə duyğuları da iti kompleks halda təkmilləşir. Məktəbəqədər dövrün ilk mərhələsində uşaqlar dünyanı duyğular vasitəsilə dərk edirlər. Uşaqların kəşf etmə meyli ilk öncə hisslərin təsiri ilə baş verir [3]. Qavrama prosesində uşaqlar ilk öncə əşyanın formasını qavramağa başlayırlar. Formanın qavranılması zamanı cismin böyüklüyünü qavramaq bacarığı inkişaf edir. Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın məkan münasibətlərini qavrama prosesi gedir. Məkan qavrayışı ilə yanaşı zaman qavrayışı da müəyyən qədər inkişaf etməyə başlayır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda zaman məfhumunun formalaşması üçün ilk öncə uşağın gün rejiminin düzgün qurulmasına fikir vermək lazımdır. Qavrayışla yanaşı diqqətin təkmilləşməsi prosesi də özünə məxsus formada inkişaf edir [1]. Məktəbəqədər yaş dövründə diqqətin mərkəzləşməsi əsasən rəngli, hərəkətli cismləri əhatə edir. Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın diqqəti qeyri-ixtiyari formada olsa da, qeyri-ixtiyari diqqətdən ixtiyari diqqətə keçid üçün şərait yaranır. Bu zaman uşağa cisim və xassələrin əsas və fərqli xüsusiyyətlərini, xassələrini, əlamətlərini görməyi öyrətmək lazımdır. İxtiyari diqqətin inkişafında nitq də mühüm rol oynayır. Nitq anadangəlmə deyil, sonradan qazanılan bacarıqdır. Nitq uşağın əqli və fiziki inkişafına uyğun şəkildə inkişaf edir. Nitq fəaliyyəti əsasən fikri fəaliyyətə bənzəyir. Nitq fəaliyyətini fikri fəaliyyətdən fəqləndirən əsas cəhət subyektin həll edəcəyi məsələnin fikri fəaliyyətdəki kimi idraki deyil, kommunikativ olmasıdır. İ. P. Pavlova görə nitin yaranması və qavranılması böyük yarım kürələr qabığında gedən “siqnallar siqnalına” əsaslanır. Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın təfəkkürü əyani-əməli, əyani-obrazlı, sözlü-məntiqi xarakter daşıyır. Hadisələrdən çıxan oxşar faktlara əsasən ümumiləşdirmələr aparırlar. Məktəbəqədər dövrün son mərhələsində uşaqların mühakiməsi təkmilləşmiş xarakter daşıyır.

Məktəbəqədər yaş dövründə hafizə prosesində də bir sıra dəyişikliklər baş verir. Qeyri – ixtiyari yadda saxlamadan ixtiyari yadda saxlamaya keçid böyüklərin tərbiyəvi təsiri sayəsində inkişaf edir. Hafizəylə yanaşı təxəyyül prosesi də özünəməxsus formada inkişaf edir. Ümumilikdə məktəbəqədər yaşlı uşaqların təxəyyülü olduqca zəif olur. 3-4 yaşlı uşaqlarda təxəyyül reproduktiv xarakter daşıyır. Bu zaman uşaqlar əldə etdikləri

təəssüratların obrazlar şəklində mexaniki canlandırılması vasitəsilə təxəyyül surətləri yaradırlar.

Təxəyyül obrazlarının yaradılmasında oyun fəaliyyəti də mühüm rol oynayır. Oyun prosesində uşağa müəyyən rollar verildiyi zaman uşaq təxəyyülündə yaratdığı obraza uyğun şəkildə bu rolu həyata keçirir [2]. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar personajların psixoloji vəziyyətinə uyğun olaraq onları müəyyən şəkillərə əsasən təsəvvür edə bilirlər.

Yaradıcı təxəyyül obrazlarının yaradılmasında nağıl və hekayələrin rolu xüsusilə əhəmiyyətlidir. 3-4 yaşlı uşaqlar üçün seçdiyimiz nağıllar kiçik oyuncaqlar, əşyalar və heyvanlardan ibarət olmalı, 5-6 yaşlı uşaqlar üçün seçdiyimiz nağıllar sehrbaz, şahzadə tipli nağıllar olmalıdır.

Bir hekayə uşağın marağını canlı tutmaq üçün həm maraq yaratmalı, həm də əyləndirməlidir. Həmçinin, xəyal gücünü inkişaf etdirərək, zehni inkişaf etdirməsinə və emosiyalarını tanımlamasına kömək etməlidir. Hekayə eyni zamanda uşağın şəxsiyyətinə hər tərəfli xitab etməlidir, uşağın özünə və gələcəyinə inamını artırmalıdır. Alman şairi Schiller hekayələr haqqında belə demişdi: “Dərin mənalar həyatın öyrətdiyi həqiqətlərdən əlavə, uşağın danışdığı sehrli nağıllarda gizlidir” [5].

Nağıllar eyni zamanda insanın ruhunu qidalandıran, fərqli bir dünya yaradan, mümkün-süzü mümkün edə bilən, qulaq asana ümid verən sehrli həyat hekayələridir. Nağılları əfsanələrdən, dastanlardan ayıran əsas cəhətlərdən biri də nağıl dinləyənin nağılı dinlədiyi zaman xəyal qurmasıdır.

Nağıl folklor əsaslanan bir janrdır, hər bir xalqın özünəməxsus nağılları var. Nağıllar hər bir xalqın mədəniyyətinə məxsusdur. Buna görə də, insanların minillər boyu təcrübələrini, arzularını, dəyərlərini daşıyır. Nağıllar ümumilikdə kollektiv şüur tərəfindən, şüurdankənar və şüurun bəşəriyyətin hansı problemlərini daha qabarıq görürsə ona uyğun formalaşdırılması və bu problemlər üçün uyğun görülən həll yollarının tapılmasının nəticəsidir. Əgər bu amillər olmasaydı nağıllar nəsil-dən-nəsilə rəvayət edilərək ötürülə bilməzdi. Nağıllar keçmiş köklərimizin unudulmaması baxımından xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Nağılların bir qismi kişi və qadın inisiyasısına yönəlmiş olur. Elmdə inisiyasiya termini fərdin bir mərhələdən digər mərhələyə keçidini təmin edən mərasim mənasını verir. Keçid mərasimləri fərdin həyatında hansısa bir mərhələnin başa çatması, sonrakı mərhələnin başlaması kimi təyin olunur.

İnsan həyatında baş verən çətin situasiyalara nəzarət edə bilmək, situasiyaları idarə edə bilmək, özünə nəzarəti təmin etmək üçün psixologiyada bir sıra terapiya üsullarından istifadə olunur [4]. Bu terapiya üsullarından biri də nağıl terapiyasıdır.

Nağıl terapiyası insanların zehinlərindəki düşüncələri, hissləri və davranışları anlamağa kömək etmək üçün nağıllardan istifadə edilən terapiya üsuludur. Nağıl danışmaq və ya oxumaqla nağıl terapiyası insanın ağıl aləmində səyahətə çıxmasına, özünü ifadə etməsinə, daxili aləmini araşdırmasına və fərdi inkişafına dəstək olur. Nağıl terapiyası insanın təxəyyülünü stimullaşdırır, insana öz həyatının və ya problemlərinin öhdəsindən gəlməyə kömək edə biləcək həllər tapmağa imkan verir. Nağıl terapiyasında nağıl qəhrəmanı ilə insan arasında əlaqə qurulur və insan özünü nağıl qəhrəmanı kimi hiss edir, hərəkət edir. Nağıl terapiyası xüsusilə depressiya, narahatlıq, travma sonrası stress pozğunluğu, hirsizlik, mübarizə, asılılıq, itki, kədər və əlaqə problemləri kimi psixoloji problemlərin müalicəsində istifadə olunur.

Nağıl terapiyası məktəbəqədər dövrdə də tətbiq oluna bilər və uşaqların inkişafına müsbət təsir göstərir. Məktəbəqədər dövrdə nağıl terapiyası çox vaxt qrup terapiyası kimi tətbiq edilir və uşaqların təxəyyülünün inkişafına kömək edir. Nağıl terapiyası uşaqların başa düşə biləcəyi dildə danışılan nağıllardan istifadə etməklə həyata keçirilə bilər [6]. Nağıl danışan uşaqların təxəyyülünə uyğun olaraq nağıl qəhrəmanlarını canlandırır, nağıl

qəhrəmanları ilə əlaqə yaratmağa şərait yaradır. Nağılların mövzusu uşaqların duyğularına, problemlərinə və ya inkişaf proseslərinə uyğun seçilə bilər.

Uşaqlar nağılları dinləyərkən, terapevt uşaqların reaksiyalarını, şərtlərini və hisslərini nəzərə alır. Terapevt uşaqlara nağıldakı personajlarla əlaqə yaratmağa kömək edir və öz təxəyyüllərindən istifadə edərək uşaqların özləri nağılın sonunu təsəvvür etməyə imkan verir. Nağıl terapiyası zamanı uşaqların yaradıcılığını ifadə etməsinə, özünü ifadə etməsinə, duyğularını kəşf etməsinə imkan verəcək fəaliyyətlər də həyata keçirilə bilər [7]. Nağıl terapiyası uşaqların məktəbəqədər dövrdə özlərinə inamını artırmağa, emosional və sosial inkişafına dəstək olmağa və problemlərini həll etməyə kömək edə bilər.

Məktəbəqədər dövrdə nağıl terapiyası uşaqların müxtəlif emosional, davranış və sosial problemlərinin müalicəsində istifadə edilə bilər. Xüsusilə, aşağıdakı problemləri nağıl terapiyası ilə müalicə etmək olar:

1. Həyəcan və qorxu: Bəzi uşaqlar qaranlıq, yad insanlar, canavarlar və ya ayrılıq narahatlığı kimi şeylərdən qorxa bilər. Nağıl terapiyası uşaqlara narahatlıq və qorxularının öhdəsindən gəlməyə kömək edə bilər.

2. Özünə inamın olmaması: Bəzi uşaqlar özünə inamın olmaması səbəbindən yeni şeylər sınaqda çətinlik çəkə bilər. Nağıl terapiyası uşaqların özünə inamını artırmağa kömək edə bilər.

3. Davranış problemləri: Bəzi uşaqlar, xüsusən də məktəbəqədər yaşda qəzəblənmə, diqqət dağınıqlığı və ya hiperaktivlik kimi davranış problemləri ilə üzləşə bilər. Nağıl terapiyası uşaqlara bu davranış problemlərinin öhdəsindən gəlməyə kömək edə bilər.

4. Emosional problemlər: Bəzi uşaqlar xüsusilə ailə problemləri və ya ayrılıq səbəbindən emosional problemlər yaşaya bilərlər. Nağıl terapiyası uşaqlara hisslərini ifadə etməyə kömək edə bilər.

5. Sosial problemlər: Bəzi uşaqlar məktəbdə dostluq etməkdə və ya sosial ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkə bilərlər. Nağıl terapiyası uşaqların sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edə bilər.

Nağıl terapiyası uşaqların fərdi inkişafına töhfə verə bilər və onların psixoloji problemlərinin öhdəsindən gəlməyə kömək edə bilər [8]. Ancaq nağıl terapiyası tətbiqləri uşaqların fərdi ehtiyaclarına uyğun olaraq edilməli və müraciət zamanı uşaqların razılığı alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. "Okul öncəsi Dönemde Değerler Eğitimi". Erken «çocuklukta Gelişim ve Eğitimde Yeni Yaklaşımlar, Edt.Müzeyyen Sevinç, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul 2003.
2. AYTEKİN, H. 2001. "Okul Öncesi Eğitim Programları İçinde Oyunun Çocuğun Gelişimine olan Etkileri." Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Kütahya.
3. HURLOCK, E.B., 1986. Developmental Psychology. A Life-Span Approach. 5. Ed. Tata McGraw-Hill Publishing Company Ltd. New Delhi.
4. Левинтон Г.А. Очерк «Инициация и мифы» / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 1. Москва: Советская энциклопедия, 1982, с. 543-544
5. Bruno Bettelheim masallar ne anlatır: 2020. 41 s
6. Parables, Fairy Tales, Metaphors İn Devolopment Of The Child. - Spb.: Rech , 2007. – 296 p
7. <https://kocnetakademi.com/masal-tera>
8. http://tr.housepsych.com/skaskoterapiya-dlya-detey_default.htm

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAĞIN PSIXİ İNKİŞAFINDA NAĞIL TERAPİYASININ ROLU

Nağili Aytac

XÜLASƏ

Bu məqalənin məqsədi məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafında nağil terapiyasının roluna nəzər salmaqdır. Nağıllar uşaqların həyatında çox əhəmiyyətli təsir vasitəsidir. Nağıllar vasitəsilə müalicə üsulu olan nağil terapiyası məktəbəqədər yaşlı uşaqların emosional, davranış və sosial problemlərinin korreksiyasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

РОЛЬ ИСТОРИЧЕСКОЙ ТЕРАПИИ В ПСИХИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ДОШКОЛЬНИКОВ

Нагылы Айтадж

АННОТАЦИЯ

Целью данной статьи является рассмотрение роли сказкотерапии в развитии детей дошкольного возраста. Сказки очень сильно влияют на жизнь детей. Сказочная терапия, которая представляет собой метод лечения с помощью историй, важна для коррекции эмоциональных, поведенческих и социальных проблем детей дошкольного возраста.

THE ROLE OF STORY THERAPY IN MENTAL DEVELOPMENT OF PRE-SCHOOL CHILDREN

Nagili Aytaj

SUMMARY

The purpose of this article is to review the role of story therapy in the development of preschool children. Fairy tales are a very important influence in children's lives. Story therapy, which is a method of treatment through stories, is important in correcting emotional, behavioral and social problems of preschool children.

CİNAYƏT TÖRƏTMİŞ YENİYETMƏLƏRİN TİPOLOGİYASI

Şəkəraliyeva Əzizə Ramiz qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aziza.mamedova@yahoo.com

Açar sözlər: Şəxsiyyətin tipologiyası, psixi və sosial pozuntular, yeniyetmə cinayətkarlığı, kriminogen vəziyyət, cinayətkar davranış, fərdi-psixoloji keyfiyyət, sosial amillər

Keywords: Personality typology, mental and social disorders, juvenile delinquency, criminogenic situation, criminal behavior, individual-psychological quality, social factors

Ключевые слова: типология личности, преступность несовершеннолетних, криминальная ситуация, преступное поведение, индивидуально-психологические качества, социальные факторы,

Yeniyetmə cinayətkarların şəxsiyyətinin tipologiyasını öyrənməyə başladıda, onların kriminoloji xüsusiyyətlərinə və kriminogen şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilməlidir. Uzun müddətdir ki, kriminoloqlar bu məsələ ilə məşğul olurlar. Bu yaş qrupuna malik olan cinayətkarların şəxsiyyətinə xas olan bir sıra əlamətlər müəyyən edilmişdir. Bir qayda olaraq, cinayət törətmiş yeniyetmələrin təhrif edilmiş dəyərlər və maraqları sistemi, xarakterin aksentuasiyası, psixofiziki və intellektual inkişafda geriləmə, zərərli vərdişlərə aludəçilik və meyllərin olması, antisosial və hüquqazidd davranışın stereotiplərinin üstünlük təşkil etməsilə xarakterizə olunur.

Hər bir şəxsin yetişdiyi və yetkinləşdiyi sosial şərait onun xarakterinə və davranışına mütləq təsir göstərir. Buna baxmayaraq, eyni sosial mühitdə sosial yönüm və xüsusiyyətlərinə görə fərqli şəxsiyyət xüsusiyyətlərini (keyfiyyətlərini) formalaşdırmaq mümkündür. İnsanın psixoloji və fizioloji inkişafı əsasən onun təbii meyllərindən asılıdır. Böyüdükcə uşağın təbii meylləri onun həyatının sosial-iqtisadi şəraitinin, ailə quruluşunun, yaxın ətrafının, məktəb kollektivinin və s. təsiri altında formalaşmağa başlayır. Ona görə də şəxsiyyətin formalaşdığı və sosial təcrübə qazandığı, maraq və istəklərin formalaşdığı amillərin məcmusu kimi, həm də cəmiyyətin üzvü kimi insanın artan tələbatının ödənilməsinin tənzimləyicisi kimi sosial mühit nəzərə alınmalıdır.

Uşaqlar valideynlərini özləri istəyərək seçmirlər və sosial cəhətdən daima onlardan asılı olurlar. Yeniyetmələrin sosial mühitlə qarşılıqlı əlaqədə reaksiyası əksər hallarda fərdi olur. Bununla belə, valideynlərin, böyüklərin, kollektivin köməyi ilə yeniyetmələrin şəxsiyyətinin formalaşmasına, davranışına təsir etmək, sosial təcrübənin mənimsənilməsinə nəzarət etmək, hüquqi maarifləndirmə, hüquqazidd davranış faktlarına tənqidi münasibəti öyrətmək, dünyagörüşünü formalaşdırmaq, gündəlik həyat vərdişlərini inkişaf etdirmək mümkündür.

Yeniyetmə deviantların şəxsi xüsusiyyətlərini qiymətləndirərkən nəzərə almaq lazımdır ki, belə şəxslər əhəlinin xüsusi sosial-demoqrafik qrupu olub, cəmiyyətin bir hissəsini təşkil edir. Yeniyetmə şəxsiyyətinin xassələri və xüsusiyyətləri, o cümlədən yaş, xarakteroloji və s., psixologiyada onun sosial mövqeyinin və həyat bacarıqlarının törəmələri kimi nəzərdən keçirilir, bu da öz növbəsində yeniyetmənin yaşadığı sosial münasibətlər sistemi ilə müəyyən edilir. Yeniyetmənin sürətlə dəyişən orqanizmində baş verən fizioloji proseslər isə istər-istəməz onun hərəkətlərinin məzmununu və sosial mahiyyətini müəyyən etmir, onun şəxsiyyətinin deviant, cinayətkar və cinayətkar kimi sosial-mənəvi qiymətləndirilməsini əvvəlcədən müəyyən etmir.

Yeniyetmələrin şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənən psixoloqlar hesab edirlər ki, insanın fərdi (fiziki yetkinlik), bir şəxsiyyət (vətəndaş yetkinliyi) kimi yetkinliyi, idrak subyektı (zehni yetkinlik) və əmək fəaliyyətinin subyektı (əmək

qabiliyyəti) ilə zaman baxımından üst-üstə düşmür. Yeniyetmələr çox vaxt sosial mühit tərəfindən yanlış anlaşıma ehtimalına qarşı dözümsüzdürlər, gülünc və ya zəif görünməkdən qorxurlar. Buradan da gizlilik, cəsarətsizliyə meyl, öz həqiqi hisslərini və təcrübələrini maskalamaq, qəsdən kobud və ya laqeyd görünmək istəyi meydana gəlir. Bu, da bir qayda olaraq, konfliktlə, nümayişkaranə assosial və itaətkar davranışla, hakimiyyətin inkarı ilə nəticələnir. Nəticədə, yeniyetmənin davranışı sabit antisosial oriyentasiya ilə, hüquq pozuntuları, çox vaxt isə cinayətlərlə ifadə oluna bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, cinayət davranışı ilə qanuni davranış arasındakı fərq yeniyetmələrin konkret həyat vəziyyətinə reaksiyasının spesifik fizioloji və ya psixoloji xüsusiyyətlərində deyil, davranışın assosial motivasiyasındadır. A.İ. Dolqovanın və bir sıra digər kriminoloqların araşdırmaları göstərmişdir ki, yeniyetmələrin cinayətkar davranışına münasibətdə aparıcı rol sosial-davranış psixoloji münasibətləri, deformasiya olunmuş dəyər oriyentasiyaları və antisosial baxış və tələbatları oynayır. Başqa sözlə desək, burada söhbət yeniyetmə cinayətkarın şüurunun sosial yolla əldə edilmiş mənfi xüsusiyyətlərindən və onun şəxsiyyətinin kriminogen xüsusiyyətlərini əks etdirən xüsusiyyətlərdən gedir.

Eyni sosial mühit yeniyetmə şəxsiyyətinin təkcə kriminogen xüsusiyyətlərini deyil, həm də fərqli xüsusiyyətlərini formalaşdırmağa qadirdir. Buna görə də cinayətkarların davranışının müəyyən edilməsi mexanizmi sosial-rol və sosial-psixoloji mövqelərdən olan kriminoloqlar tərəfindən öyrənilir. Kriminologiya tarixində bu mövqe simvolik interaksionizm məktəbinin tədqiqatları çərçivəsində geniş şəkildə tədqiq edilmişdir.

Cinayət törətmiş yeniyetmələr arasında 14 yaşdan 16 yaşa qədər olan yaşlılar davamlı olaraq üstünlük təşkil edir. Eyni zamanda, ilk dəfə ictimai təhlükəli hüquqazidd əməllər törədən yeniyetmələrin yaşının cavanlaşması tendensiyası müşahidə olunur. Qeyd etməliyik ki, son illər cinayət törədən yeniyetmələr arasında qadın yeniyetmələrin xüsusi çəkisi artmaqdadır. Onlar getdikcə daha çox qadın cinayətlərinin bu yaş qrupu üçün “ənənəvi” cinayətlər deyil, həm də insana qarşı ağır və xüsusilə ağır cinayətlər, o cümlədən qətlər törədirlər.

“Yeniyetməlik” yaş qrupunun qadın cinayətkarlarının şəxsi xüsusiyyətləri əhəmiyyətli xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, onların bir çoxu tez-tez əvvəlki həyat şəraitindən travma alır. Bir qayda olaraq, onlar son dərəcə eqoist, qapalı, gizli və hiyləgərdirlər. Araşdırmalar göstərir ki, yeniyetmə kişilərin cinayətlərinin əksəriyyəti tamah motivləri ilə bağlıdır (54%), məhkum olunmuş qızlar arasında tamah motivləri az deyil (25%). Yeniyetmə kişilərin 18%-i xuliqanlıq motivləri törədir (qızlar üçün - 6%). Məhkum edilmiş yeniyetmə kişilər cinayət əməllərinin motivi kimi sosial mühitin rəyindən asılılıq (16%), ailədəki maddi çətinliklər (14%), qisas (6,3%) göstərmişlər.

Araşdırmalar göstərir ki, deviant davranışa meyilli azyaşlının şəxsiyyətinə mənfi təsir göstərən ən mühüm amil problemlə ailə münasibətləridir. Daxili işlər orqanlarının yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə bölmələrində qeydiyyatda olan azyaşlıların demək olar ki, hər üçündən biri natamam ailədə böyüyür. Təəssüf ki, bu vəziyyət yüksələn bir tendensiya ilə davam edir. Eyni zamanda, bu gün tək valideynli ailələrdə deyil, tam ailələrdə də yeniyetmələrin cinayət törətməsinə səbəb ola biləcək insan ləyaqətinin alçaldılması, psixi və fiziki zorakılıq hallarına rast gəlinir.

Ayrı-ayrı təhsil müəssisələrində, uşaq evlərində, internat məktəblərində yaranan dözülməz vəziyyət də eyni nəticələrə gətirib çıxara bilər. Avropa ölkələrində aparılan araşdırmalar nəticəsində bir sıra kriminoloqların məlumatları göstərir ki, uşaq evlərini tərk etdikdən sonra bir il ərzində uşaq evlərindən keçmiş uşaqların təxminən 20%-i cinayət törədir, 10%-i isə intihar edir.

Yeniyetmələrdə kriminal davranışının özünəməxsus kriminoloji xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər yeniyetmənin şəxsiyyəti ilə bağlı fiziki, psixoloji və mənəvi amillərlə

bağlıdır. Yeniyetmə cinayətkarlarda emosional həyəcan, əxlaqi maksimalizm, barışmazlıq, neqativlik, qeyri-tənqidilik qabiliyyəti yüksək müşahidə olunur. Ümumiyyətlə, yeniyetmələrdə keçid yaşı dövrü, bir tərəfdən, lazımi sosial təcrübənin olmaması, möhkəm əxlaqi mövqelərin formalaşmaması, digər tərəfdən, müstəqillik, özünə inam arzusu ilə xarakterizə olunur. Bu və digər xüsusiyyətlərin nəticəsində yeniyetmələr münaqişə və digər ağır həyat vəziyyətlərinə düşə bilirlər ki, bu da çox vaxt cinayətin törədilməsi ilə nəticələnir.

Tədqiqat materialları göstərir ki, bir çox yeniyetmələr zəif iradə, təlqinə meyillilik, həmyaşıdlarının və digər insanların təsirinə düşməyə meyilliliklə xarakterizə olunur. Bu, onları daha həssas edir və yaxın ətraflarından, sosial mikromühitdən gələn mənfi təsirlərə müqavimət göstərmələrinə mane olur. Belə yeniyetmələr asanlıqla cinayət törətməyə cəlb olunaraq digər kriminogen qruplar tərəfindən istifadə olunurlar.

Xüsusi kriminoloji ədəbiyyatda, o cümlədən dərsliklərdə qeyd olunur ki, cinayətkarın şəxsiyyəti əxlaqsız olmasa da, əsasən mənəvi cəhətdən yoxsuldur. Yeniyetmələrin mənəvi dəyərləri miqyasında vətəndaş mövqeyi, ümumi maraqlar naminə özünü məhdudlaşdırma, bir qayda olaraq, sonuncu yerə qoyulur. Yeniyetmələr çox vaxt ümumi qəbul edilmiş əxlaq və əxlaq normalarına etinasızlıq göstərməklə qeyri-rəsmi antisosial qrupların maraqlarını əvəz edirlər. Yeniyetmə arasında deviantların şəxsiyyətinin fərqli xüsusiyyətlərinin və kriminogen xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi onlarda kriminoloji tipologiyanın yaranması ilə nəticələnir.

Kriminoloji ədəbiyyatda əksər hallarda yeniyetmə cinayətkarların şəxsiyyətinin tipologiyası üçün əsas kimi iki meyar seçilir:

a) antisosial motivlərdə təzahür edən yeniyetmə şəxsin şəxsi psixoloji xüsusiyyətlərinin təhrifi;

b) idrak proseslərinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq üstünlük təşkil edən psixoloji münasibətlər səviyyəsində yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşma dərəcəsi.

Birinci meyardan istifadə edərək, cinayətkar şəxsiyyətinin tipologiyasını tərtib edənlər müasir psixologiya elminin əsas müddəalarından çıxış edirlər. Bu meyarla görə insanların hərəkətləri üçün əsas stimül motivlərdir (müxtəlif motivlərin qarşılıqlı təsiri). Məhz edilən hərəkətlərin, o cümlədən cinayət əməllərinin motivasiyası hərəkətlərin nə üçün olduğunu, onların hərəkətin subyekti üçün şəxsi mənasının nə olduğunu əks etdirir. A.N.Leontev isə “fəaliyyət nəzəriyyəsinə” əsaslanaraq qeyd edirdi ki, “fəaliyyət müəyyən tələbat obyektinə əlaqənin qurulduğu və adətən fəaliyyət subyektində göstərilən ehtiyacın ödənilməsi ilə başa çatan bir prosesdir. Fəaliyyət obyektinin onun real motividir. Beləliklə, yeniyetmənin qanunsuz fəaliyyəti onun ehtiyaclarını ödəyir. Bunun üçün də məsələyə daha dərinləndirən baxmaq, bu tələbatları araşdırmaq, onların kriminogen vəziyyətdə yeniyetmələrin davranışı ilə əlaqəsini öyrənmək lazımdır.”

Kriminoloji araşdırmalara görə, ilkin psixi pozuntular yeniyetmə cinayətkarlarda qanuni qadağaları pozmayan həmyaşıdlarına nisbətən 3-6 dəfə daha tez-tez (regiondan asılı olaraq) baş verir.

Cinayətkarların müxtəlif kriteriyalara görə bir çox tipologiyaları məlumdur. İctimai təhlükəlilik dərəcəsinə görə aşağıdakı cinayətkar tipləri fərqləndirirlər (Minkovskiye görə):

I. Təsadüfi tip - bu tipə təsadüf nəticəsində cinayət törətmiş şəxslər daxildir. Bu şəxslərin cinayətkar davranışı onların ümumi istiqaməti ilə təzad təşkil edir. Bu qrupa ilk dəfə cinayət törədən, lakin şəxsiyyətinin ümumi istiqaməti müsbət olan şəxslər daxildir.

II. Situativ və qeyri-sabit tip - bu tipə daxil olan şəxslərin istiqamətində ümumi qeyri-sabitlik var. Bu qeyri-sabitlik həmin şəxslərin müvafiq konfliktli şəraitdə cinayət törətməsinə zəmin yaradır.

III. Qəzəbli (qəddar) tip - dəfələrlə cinayət törətmiş və əvvəllər məhkum olunmuş şəxslər bu tipə aiddir.

IV. Xüsusi təhlükəli tip - bura ağır cinayət törətmiş xüsusi təhlükəli residivistlər daxildir. Bu şəxslərdə sabit antisosial yönümlər və dəyərlər sistemi formalaşmışdır.

Cinayətin xarakterinə görə də cinayətkarların 3 tipi fərqləndirilir:

I. Tamahkar tip - bu şəxslər çox məhdud, egoist maraqların, maddi tələbatların daim artması ilə xarakterizə olunur. Elmi ədəbiyyatda tamahkar tipə həris tip, özünü təsdiqləyən tip, dezadaptiv tip, ailə tipi, oyunçu tip, alkoqolizasiya və narkomaniyaya meyilli tip daxildir.

II. Zorakı tip - zorakı tip üçün xarakterik cəhət emosional kütlük, impulsivlik, aqressivlik, xüsusi amansızlıq xarakterikdir. Əksər cinayətləri sərxoş vəziyyətdə törədirlər. Zorakı tip cinayətkarlar arasında cinsi xarakterli cinayət törədənləri, eləcə də, qatilləri, xüsusi fərqləndirirlər. Elmi ədəbiyyatda seksual xarakterli cinayət törədən cinayətkarların aşağıdakı tiplərini fərqləndirirlər: *Ovçu tip* - tanımadıqları qadınlara qəfil hücum edir.

Regressiv tip - 7-14 yaşlılara hücum edir.

Total özünü təsdiqləyən tip - zərərçəkmişə hücum etməzdən əvvəl onun yanındakı kişini qətlə yetirir. *Konform tip* - qrupun təsiri altında bu xarakterli cinayəti törədir. *Affektiv tip* - 7 yaşına qədər qızlara və yaşlı qadınlara hücum edir.

İmpulsiv situativ tip - onlar üçün əlverişli situasiyada bu cinayəti törədirlər. *İmtina edilən tip* - əqli gerilik, psixi anomaliyası olan şəxs öz cinsi tələbatını başqa yolla ödəyə bilmir və bu cinayətə əl atır.

Passiv oyunçu tip - qadınların provokasiyası nəticəsində cinayət törədir. *Qəzəbli qatillər* - çox ciddi xroniki, emosional-psixoloji gərginlik, həyəcanlılıq hesabına ən əhəmiyyətsiz səbəbdən impulsiv hərəkətlər edir, bu yolla daxili gərginliklərini zəiflətməyə çalışırlar. Öz sabit antisosial yönümləri, mənafepəşizlikləri ilə fərqlənirlər. Cəmiyyətin tələblərinə riayət edən nümunəvi şəxslərə nifrət edirlər.

Təsədüfi qatillər - bu şəxslər adətən qətlə affekt vəziyyətdə qorxudan, ya da zərərçəkənin provokasiyaları nəticəsində törədirlər. Bu şəxslər üçün xarakterik xüsusiyyət davranışın tənzimində, özünə nəzarətdə nöqsanların olmasıdır. Bir qayda olaraq, bu tip qatillərdə uzunmüddətli neqativ emosional yaşantıların, iztirabların toplanması nəticəsində konfliktli situasiyaları hüquqi yolla həll edə biləcəklərinə inamsızlıq yaranır və onlar bu cür situasiyadan normal çıxıb bilmirlər. Nəticədə ekstremal şəraitdə qətl törədirlər.

III. Tamahkar-zorakı tip - bu tip yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz tamahkar və zorakı tipin xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir. Tamahkar-zorakı tip şəxslər cinayətkar mühitdə hökmranlıq, xüsusi amansızlıq və kobudluq nümayiş etdirirlər.

Sosial adaptivlik xüsusiyyətindən asılı olaraq da cinayətkarların iki tipini fərqləndirirlər (Romanovun tipologiyası): sosial adaptiv və sosial dezadaptiv.

Sosial adaptiv tip - yüksək emosional-iradi sabitliyə malikdir. Stressə qarşı çox dözümlüdür. Çətin situasiyalarda fəal reaksiya tipi nümayiş etdirir. Sinir sistemi güclüdür. Yaxşı inkişaf etmiş intellektə malikdirlər. Təfəkkürləri çevikdir. Bunların hesabına bu və ya digər cinayətin törədilmə üsulunu asanlıqla mənimsəyir. Təkcə cinayət törədilən zaman yox, həm də sonrakı şəraitdə hüquq-mühafizə orqanlarının tədbirlərinə qarşı aktiv müqavimət göstərir və hadisələrin sonrakı cərəyanını asanlıqla proqnozlaşdırır. Bu insanların çox geniş maraq dairələri, yaxşı yaddaşları, iti qavrayışları var. Onların motivasiya sahəsində nailiyyət motivi üstünlük təşkil edir. Bu şəxslər bilərəkdən cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış qaydalarına məhəl qoymur. Bütün bu keyfiyyətlər hesabına bu şəxsləri bəzən ifşa etmək olmur. Onlar kriminal təcrübəyə əsaslı yiyələnir. Bu tip şəxslər adətən müxtəlif cinayətkar qruplarda lider, aktiv iştirakçı olur. Yüksək sosial adaptivlik xüsusiyyəti qəzəbli və xüsusi təhlükəli tiplərdə müşahidə olunur.

Sosial dezadaptiv tip - bu tipli şəxslərdə emosional-iradi sabitlik aşağıdır. Stressə dözümsüzdürlər, nevroitik simptomlar, qeyri-sabit, epileptoid aksentuasiya tipi, psixi anomaliya, psixopatik keyfiyyətlərlə fərqlənilir. İntellektləri, proqnostik qabiliyyətləri zəif inkişaf edir. Bu subyektlərin davranışları primitiv tələbatlarla şərtlənir. Vaxtlarını əyləncələrdə, spirtli içki içmək, narkotik maddə qəbul etməklə keçirir. Maraqlı və sərvət meyilləri primitivdir. Ona görə də onlar üçün davranışlarını proqnozlaşdırmaq çətinidir. Öz ani tələbatlarını təmin etməyə çalışırlar. Bu tələbatlar həmişə təmin edilə bilmədiyindən bu şəxslərdə nəzarət olunmayan frustrasiya vəziyyəti təzahür edir. Çox güclü aqressivlik nümayiş etdirməklə müxtəlif zorakı cinayətlər törədirlər.

Yeniyyətə şəxsiyyətinin inkişafında ən çox yayılmış psixi və sosial pozuntularla cinayətkar davranışı arasında müəyyən əlaqə qurulmuşdur. Bu pozuntulara, xüsusən aşağıdakılar daxildir:

1. Digər pozuntularla birgə müşahidə olunan aktivlik (hiperaktivlik) - Çox vaxt yeniyyətlərdə motor, hərəkət aktivliyi psixi infantilizmlə birləşir.

2. Artan emosional həyəcanlılıq (affektivlik) - yeniyyətin qəzəbli, coşqun və aqressiv emosional vəziyyətlərə meyli. Bu, artan inciklik, qeyri-sabit emosiyalar, qəfildən yaranan gülüş və ağlama, şıltaqlıq, inadkarlıq, ətrafdakı insanlara qarşı kəskin rəğbət və ya antipatiya, yeniyyətin hərəkətlərinin və motivlərinin dəyişkənliyi və irrasionallığı ilə özünü göstərir.

3. Müxtəlif dərəcədə və müxtəlif formalarda ifadə olunan ağırlı qorxuların (fobiya-ların), passivliyin, qorxunun olması. Özündən və başqalarından daimi narazılıq belə yeniyyətlərdə bir çox ünsiyyət problemləri yaradır.

4. Autistik davranış (yadlaşma, ünsiyyət qurmaq istəməmə, özünə qapanma). Belə yeniyyətlər çox vaxt “çətin adam” kimi təsnif edirlər, çünki onlarla adi ünsiyyət üsulları onların xüsusi vəziyyətinə görə həmişə mümkün olmur.

5. İmpulsivlik - yeniyyətlərdə həddindən artıq impulsiv davranış onların niyyətlərini idarə etmək, davranışlarına nəzarət etmək və özünü idarə etmək qabiliyyətinin azalması ilə əlaqədar ola bilər. Bəzən bu xüsusiyyəti xarakterin qətiyyəti, qərarlılıq ilə səhv salmaq olar, əslində isə bu belə deyil. Lakin belə yeniyyətlərdə bu “qətiyyətlilik” bir qayda olaraq, yeniyyətə güclü müqavimət və ya digər maneələrlə qarşılaşan kimi görünür.

6. Manipulyasiyaya tənqidi həssaslıq - yeniyyətə ətrafında olan şəxslərin fikir, təklif və təsirlərinə tabe olmaq istəyi kimi özünü göstərir və bu yeniyyətlərin tez-tez peşman olduqları yanlış hərəkətlərə gətirib çıxarır.

7. Neqativizm başqalarından gələn hər hansı təsirə əsassız müqavimətdə özünü göstərir. Neqativizm yeniyyətin ehtiyaclarına zidd olaraq bildiyi təsirlərə qarşı müdafiə reaksiyası kimi yaranır. Tələbləri yerinə yetirməkdən imtina münaqişə vəziyyətindən bir növ çıxış yoludur. Psixoloji ədəbiyyatda neqativizmin iki forması mövcuddur - passiv və aktiv. Passiv neqativizm tələblərə əməl etməkdən imtinada ifadə olunur. Aktiv neqativizm tələb olunan hərəkətləri yerinə yetirməkdən imtinanı bəyan etmək üçün nəzərdə tutulmuş nümayişkarənə hərəkətlərin icrasında ifadə olunur. Yeniyyətin uzun müddət davam edən emosional sıxıntısı zamanı neqativizm və onunla əlaqəli reaksiyalar onun şəxsiyyətinin keyfiyyətlərinə çevrilə bilər.

8. Qəddarlıq, aqressivlik (despotizm) zorakılıq, döyüslərdə, vandalizm aktlarında, təhqirlərdə, danlamaqda, istehza etmək istəyində, zəif həmyaşına və ya heyvana işgəncə vermək istəyində ifadə olunur. Zorakılıq fiziki və verbal, birbaşa və dolaylı ola bilər.

9. Məqsədsiz (əsassız) yalan - yeniyyətin bunu heç bir məqsəd və ya fayda ilə əlaqələndirmədən söylədiyi yalandır. Məqsədsiz yalan əsassız olub, yeniyyətin köməksiz vəziyyətdə qalan zaman istəmədən söylədiyi yalana deyilir.

10. Addiktiv davranış – bu özünü oğurluqda (kleptomaniya), yandırma (piromaniya) özünü göstərə bilər. Çox vaxt bu davranış müxtəlif etiologiyalı nevrozların əlamətləri olur.

Bir qayda olaraq, yeniyetmənin bu cür hərəkətlər üçün rəşional motivasiyası olmur və o, bunun nə üçün lazım olduğunu izah edə bilmir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, yeniyetmə cinayətkarların davranış motivlərinə əsasən onların müəyyən şəxsiyyət növlərini ayırmaq olar. Beləliklə, yeniyetmə cinayətkarların aşağıdakı şəxsiyyət növlərini ayırd etmək olar:

- **Tamahkar şəxsiyyət tipi;**
- **Tamahkar-zorakı şəxsiyyət tipi;**
- **Zorakı-eqoist şəxsiyyət tipi;**
- **Anarxo-individualist şəxsiyyət tipi;**
- **Qeyri-ciddi və məsuliyyətsiz şəxsiyyət tipi.**

Hüquqazidd davranışın aparıcı motivlərinin nəzərə alınması əsasında hazırlanmış yeniyetmə cinayətkarların şəxsiyyət tipologiyası yeniyetmə cinayətkarlığının xarakter xüsusiyyətlərini, subyektiv səbəblərini və şəraitini daha dərindən öyrənməyə imkan verir. Kriminoloji tədqiqatların nəticələri yalnız yeniyetmələrə xas olan hüquqazidd davranış üçün hər hansı xüsusi motivlərin olduğunu təsdiq etməyə imkan vermir. Hər şey şəxsiyyətin xüsusiyyətlərindən, eləcə də yeniyetmənin davranışının məqsədlərini əvvəlcədən müəyyən edən motivdən və onlara nail olmaq üçün vasitələri seçməsindən asılıdır. Əksər hallarda motivlərin əsas hissəsi, sanki, “neytral” olaraq qalır. Yeganə istisnalar fizioloji asılılığın təmin edilməsi ilə bağlı olan subyektə yönəldilənlərdir (məsələn, alkoqol, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin istehlakı, qumar oyunları və s.).

İkinci meyardan istifadə edərkən yeniyetmə cinayətkarların sosial təhlükə dərəcəsinə görə tipologiyası, fərdin kriminogen vəziyyətindən istifadə olunur ki, bu da yuxarıda qeyd edildiyi kimi yeniyetmələrin hüquqazidd davranış seçiminə olan şəxsi münasibətlərilə əlaqəlidir. Bu vəziyyətdə tədqiqatçılar aşağıdakı növləri ayırd edirlər:

➤ **Təsadüfi deviant növü** (şəraitlərin əlverişsiz birləşməsinin təsiri altında cinayət törətmiş yeniyetmələr, məsələn, cinayət törətmiş yeniyetmələr arasında təxminən 30% təşkil edir);

➤ **Qeyri-sabit deviant növü** (başqa şəxslərin təsiri altında cinayət törədən yeniyetmələr, təxminən 30%);

➤ **Pis niyyətli deviant növü** (ictimai rəyə, qanuna və əsəyişə məhəl qoymamağın ekstremal formaları, cinayətkar qruplarda fəal iştirak, təxminən 40%).

V.N.Burlakovun tipologiyasında yeniyetmə cinayətkarlar şəxsiyyətin sosial-mənəvi deformasiyasının dərinliyi ilə fərqlənən dörd növə bölünür. Bu tipologiyaya yeniyetmə cinayətkarların təsadüfi, situasiyalı, pis niyyətli, xüsusilə zərərli şəxsiyyət növləri daxildir.

Son illərdə tədqiqatçılar yeniyetmə cinayətkarlar arasında zərərli və xüsusilə zərərli tip əlamətləri olan şəxslərin üstünlük təşkil etdiyini qeyd edirlər. Bu, ümumilikdə cinayətkarların şəxsiyyətinin kriminogen deformasiya dərəcəsinin daha da artması tendensiyası olduğunu göstərir. Yeniyetmə cinayətkarın şəxsiyyətinin kriminoloji tipologiyası şərtidir. Buna görə də ədəbiyyatda başqa tipologiyalara da rast gəlmək olar. Beləliklə, bir neçə əsas növün xüsusiyyətlərinə malik olan qarışıq, ara növlər və alt növlər fərqlənir. Cinayət törətmiş hər bir yeniyetmə şəxs tərəddüd etmədən və birmənalı olaraq hər hansı bir xüsusi cinayətkar növünə aid edilə bilməz. Buna baxmayaraq, yeniyetmələr arasında hüquq pozuntularının qarşısının alınması (profilaktikası) işinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsində yeniyetmələrin şəxsiyyətinin kriminoloji tipologiyası mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Hüquq yayın evi, 2021, 688 s.
2. Bayramov Ə.S., Əliyev B.H. Hüquq psixologiyası. Bakı: Təhsil, 2012, 656 s.
3. Yusifov E.F., Ramzanov M.K. Konfliktologiya (dərslük) Bakı, 2018, 460 s.
4. Əliyev B.H. Cinayət və mülki prosesdə məhkəmə-psixoloji ekspertizası problemləri. Bakı: Azərnəşr, 1996, 200 s.
5. Əliyev B.H., Səməndərova A.F. Hüquq psixologiyasının tədqiqat metodları, 2008
6. Vəliyeva Y.Ə., Həşimova N.M., Kriminal davranışlı qadın cinayətkarların şəxsiyyəti və onun formalaşması mərhələləri (məqalə), Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu Elmi əsərlər 2019, №4 (58) İSSN 2303-9116,
7. Аминов И.И., Давыдов Н.А., Дедюхин К.Г. и др. Юридическая психология: учебник для вузов / М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2014. 415 с.
8. Васильев В.Л. Юридическая психология.-С.П., 2000.
9. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии.- М., 2003.
10. Личность преступника: Методы изучения и проблемы воздействия.-М., 1988.
11. Романов В.В. Юридическая психология.-М.,1998.
12. Смирнов В.Н. Юридическая психология: учеб. пособие для вузов. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015. 319 с.

CINAYƏT TÖRƏTMİŞ YENİYETMƏLƏRİN TİPOLOGİYASI

Şakəraliyeva Əzizə

XÜLASƏ

Yeniyetmə cinayətkarların şəxsiyyət tipologiyası yeniyetmə cinayətkarlığının xarakter xüsusiyyətlərini, subyektiv səbəblərini və şəraitini daha dərinlən öyrənməyə imkan verir. Kriminoloji tədqiqatların nəticələri yalnız yeniyetmələrə xas olan hüquqazidd davranış üçün hər hansı xüsusi motivlərin olduğunu təsdiq etməyə imkan vermir. Hər şey şəxsiyyətin xüsusiyyətlərindən, eləcə də yeniyetmənin davranışının məqsədlərini əvvəlcədən müəyyən edən motivdən və onlara nail olmaq üçün vasitələri seçməsindən asılıdır. Yeniyetmələrin cinayətkarlığının vəziyyəti və cinayət meylləri gənc nəslin mənəvi sağlamlığının və cəmiyyətdəki mövqeyinin ən mühüm göstəricilərindən biridir. Məqalədə cəmiyyətimizdə baş verən yeniyetmə cinayətkarlığına münasibət, bu cür cinayətlərə səbəb olan amillərin (irsiyyət, sosial mühit, sosial psixoloji amillər, iqtisadi vəziyyət və digərləri) sorğu üzrə faiz göstəriciləri öz əksini tapmışdır. Yeniyetmələrin cinayəti həm ümumi sosial problemlərlə, həm də şəxsiyyətin formalaşması zamanı köklərində dayanan dərin travmalarla, fərdi xarakter daşıyan problemlərlə əlaqələndirilir. Yeniyetmələrdə kriminal davranışının özünəməxsus kriminoloji xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər yeniyetmənin şəxsiyyəti ilə bağlı fiziki, psixoloji və mənəvi amillərlə bağlıdır. Yeniyetmə cinayətkarlarda emosional həyəcan, əxlaqi maksimalizm, barışmazlıq, neqativlik, qeyri-tənqidilik qabiliyyəti yüksək müşahidə olunur. Ümumiyyətlə, yeniyetmələrdə keçid yaşı dövrü, bir tərəfdən, lazımi sosial təcrübənin olmaması, möhkəm əxlaqi mövqelərin formalaşmaması, digər tərəfdən, müstəqillik, özünə inam arzusu ilə xarakterizə olunur. Bu və digər xüsusiyyətlərin nəticəsində yeniyetmələr münaqişə və digər ağır həyat vəziyyətlərinə düşə bilirlər ki, bu da çox vaxt cinayətin törədilməsi ilə nəticələnir.

ТИПОЛОГИЯ ПОДРОСТКОВ-ПРЕСТУПНИКОВ

Шекаралиева Азиза

АННОТАЦИЯ

Ситуация с преступностью несовершеннолетних и криминальными наклонностями является одним из важнейших показателей нравственного здоровья молодого поколения и его положения в обществе. В статье отражено отношение к преступности несовершеннолетних в нашем обществе, факторы, порождающие такие преступления (наследственность, социальная среда, социально-психологические факторы, экономическое положение и др.) Преступность несовершеннолетних связана как с общесоциальными проблемами, так и с глубоко укоренившимися травмами и личностными проблемами в период формирования личности. Криминальное поведение подростков имеет свои криминологические особенности. Эти характеристики связаны с физическими, психологическими и духовными факторами, связанными с личностью подростка. У подростков-преступников наблюдается эмоциональная возбужденность, нравственный максимализм, непримиримость, негативность, некритичность. В целом переходный возрастной период у подростков характеризуется, с одной стороны, отсутствием необходимого социального опыта, формированием прочных нравственных позиций, а с другой - стремлением к самостоятельности и уверенности в себе. В результате этих и других особенностей подростки могут попадать в конфликтные и другие сложные жизненные ситуации, которые нередко заканчиваются совершением преступления.

TYPOLGY OF JUVENILES WHO HAVE COMMITTED CRIMES

Shakaraliyeva Aziza

SUMMARY

The situation of juvenile delinquency and criminal tendencies is one of the most important indicators of the moral health of the young generation and its position in society. This article reflects the attitude towards juvenile delinquency in our society, the factors (heredity, social environment, social psychological factors, economic situation, etc.) that cause such crimes. Juvenile delinquency is associated with both general social problems and deep-rooted traumas and personal problems during the formation of personality. Criminal behavior in teenagers has its own criminological characteristics. These characteristics are related to physical, psychological and spiritual factors related to the adolescent's personality. Emotional excitement, moral maximalism, intransigence, negativity, and uncritical ability are observed in adolescent criminals. In general, the transitional age period in teenagers is characterized by, on the one hand, the lack of necessary social experience, the formation of strong moral positions, and on the other hand, the desire for independence and self-confidence. As a result of these and other characteristics, adolescents can get into conflict and other difficult life situations, which often result in the commission of a crime.

GENDER PROBLEMİNİN TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİ

Muradov Vüqar
BDU-nun II kurs magistrantı
vuqar_muradov_2000@mail.ru

Açar sözlər: gender psixologiyası, gender təsəvvürləri, gender stereotipləri, gender bərabərliyi, gender tədqiqatları, feminlik, maskulinlik

Ключевые слова: гендерная психология, гендерные представления, гендерные стереотипы, гендерное равенство, гендерные исследования, женственность, мужественность

Keywords: gender psychology, gender perceptions, gender stereotypes, gender equality, gender studies, femininity, masculinity.

Gender anlayışı gender stereotipləri qadın və kişilərin cəmiyyətdəki yeri, onların funksiyaları və sosial vəzifələri ilə bağlı daxili münasibətlər anlayışı ilə sıx bağlıdır. Məhz bu stereotiplər cəmiyyətimizdə əsl gender bərabərliyinin bərqərar olmasına maneədir [2]. Gender yanaşması müasir cəmiyyətin strukturuna, onun bütün fəaliyyət sahələrinə əsaslı şəkildə təsir edir. Gender mövzusunun təhsil sisteminə daxil edilməsi də hal-hazırda aktualdır, çünki, təhsil kişilərin və qadınların bütün müasir tədqiqat formalarında birgə iştirakını müəyyən edir. Azərbaycanda da gender layihələri, gender tədqiqatları fəal keçirilir, genderologiya inkişaf etdirilir, gender maarifi genişləndirilir. Ümumilikdə gender psixologiyası, gender stereotipləri və təsəvvürlərinin tədqiq edilməsi və nəzəri istiqamətlər ümumi olaraq beş dövrə ayrılır.

Birinci dövrdə gender tədqiqatları fəlsəfənin daxilində genderə uyğun ideyaların yaranması (antik dövrdən XIX əsrə qədər) zamanı özünü göstərir. Gender psixologiyasının tədqiqində antik mərhələ haqqında danışdıqda T.Mor, T.Kompanellonun adın çəkmək olar. Onlar əsərlərində ideal şəhər, ideal dövlət təsvir edirlər. T.Komponello cinslərin bərabərliyi ideyasını irəli sürür, onun geyimə, şəxsiyyətin xarakterinə və davranışına təsirini göstərir və gender rollarını kəskin nizamlayır.

Sonrakı dövrdə genderin tədqiqi istiqamətində Jan Jak Russonun maraqlı ideyalar irəli sürmüşdür. J.Russonun fikrincə, kişi və qadınların bərabərliyi məsələsi bioloji varlıq kimi bir-birindən fərqlənməsi ilə ifadə olunur: hər ikisi insan nəslinin nümayəndəsidir, bir çox orqanları, tələbat və qabiliyyətləri oxşardır. Amma ictimai varlıq kimi onlar bərabər deyillər. Bu da onların anadangəlmə xarakteristikası ilə bağlıdır.

İkinci dövr (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəli) gender psixologiyasının predmetinin və təbii elmi əsaslarının formalaşması dövrü kimi özünü göstərir. Bu zaman bir çox qərb dövlətlərində cəmiyyətdə vəziyyət dəyişmişdir. Fransa, İngiltərə və ABŞ-da qadınların azadlığı uğrunda mübarizələr başlanmışdı. Bu Rusiyada da özünü göstərmişdi. Bu dövrdə feminizm cərəyanı geniş vüsət almağa başlamışdı.

Rus alimi P.E.Astafyevin əsərlərində zaman psixi həyatın əsas faktoru kimi göstərilir (psixi aktların və hadisələrin tez bir-biri ilə əvəz olunması). Bu faktora əsasən kişi və qadınların psixi tipi müəyyənləşir: qadınlar daha cəld psixi templə seçilir, kişilər isə ləng. XIX əsrin ortalarında Almaniya, Fransada, Böyük Britaniyada qadınları tədqiq edən tədqiqatlar aparılmağa başlanmışdı. Hollandiyalı alim H.Heymansın “Qadın psixologiyası” əsərində qadın və kişi psixologiyası ilə bağlı xüsusiyyətlər göstərilmişdi. Burada hər iki cinsdə emosionallıq, şüurun səviyyəsi, təlqinə qapılma, qavrayış, hafizə, təsəvvür, təxəyyül və əqli qabiliyyətlərlə bağlı fərqlər izah olunurdu.

Üçüncü dövr “Psixanalitik” dövr adlanır. (XX əsrin əvvəlləri 1930-cu illər). III mərhələnin başlanması Z.Freydin fəaliyyəti ilə bağlı belə adlandırılmışdı. Z.Freydin adı

gələndə qadın psixologiyası nümayəndələrində neqativ emosiyalar yaranır. Onun baxışları bu gün də diskussiya doğurur. Z.Freydin özünü gender psixoloqu kimi qeyd etmək çox çətinidir. Bu sahədə onun “Qadın psixologiyası”, “Qadınlıq”, “Məhəbbət həyatının alçaldılması haqqında” və s. əsərləri vardır. Amma onun bəzi müddəaları ziddiyyət doğurur. Z.Freydin psixologiyasının bütün mədəniyyətlərə təsiri o qədər böyük olmuşdur ki, bir çox illər onun baxışları, qadınlar haqqında təsəvvürlərdə stereotiplər yaratmışdır. Z.Freyd hesab edirdiki, qadın kişinin sahib olduğu cinsi orqana sahib olmadığı üçün şüuraltı olaraq ona paxıllıq edir və özünü hər zaman natamam hiss edir [4, s. 456].

Dördüncü dövr (1960-1980-ci illər) geniş eksperimental tədqiqatların aparılması və ilk nəzəriyyələrin meydana gəlməsi dövrü kimi özünü göstərdi. Tədqiqatların yeniləşməsi isə feminizmin aktivləşməsi ilə əlaqədar idi. E.Makkobi cinsi fərqlər psixologiyasında ən məşhur adlardan biridir. Onun “Cinsi fərqlərin psixologiyası” (1974) kitabı gender psixologiyası sahəsində ən çox sitatlar gətirilən əsərlərdəndir. 1999-cu ildə özünün yeni monoqrafiyasında E.Makkobi “cins” termini ilə yanaşı “gender” termini də işlətməmişdir. E.Makkobinin gender psixologiyasının inkişafında rolu böyükdür [4, s. 512].

1974-cü ildə gender psixoloqlarının diqqəti S.Bemin konsepsiyasına yönəlmiş oldu. S.Bem ilk dəfə olaraq androginlik ideyasını psixi sağlamlıqla əlaqələndirirdi. Bu konsepsiya müxtəlif gender identikliyində 3 tip insanları fərqləndirirdi [4, s. 106]:

1. Femin xarakteristikanın üstünlüyü ilə seçilən;
2. Maskulinik keyfiyyətləri üstün olan;
3. Androginlər (hər iki xüsusiyyətləri olanlar).

N.Xodorovun konsepsiyası isə öz mürəkkəbliyi ilə seçilirdi. O, 1978-ci ildə analıq haqqında işini çap etdirmişdi. Onun fikrincə, ana oğlan və qızları cəmiyyətdə və iqtisadiyyatda gender rollarına hazırlamalıdır. N.Xodorova görə, ana oğluna və qızına münasibətdə özünü fərqli aparır, nəticədə oğlan qadını qiymətləndirməyən, xarici aləmə yönələn bir kişiyyə çevrilir. Qız isə ana olmaq, ailə qurmaq üçün hazırlanır. Oğlanlarda bu tsikli pozmaq üçün müəllif ataları da uşaqların tərbiyəsində bərabər iştirak etməyə çağırırdı.

A.Maslov psixologiyada gender məsələlərini tədqiq edərkən, belə qənaətə gəlmişdir ki, “kişi” və “qadın” anlayışları onların ortaya qoymalı olduğu fenomenin mahiyyətini əks etdirmir. A.Maslov deyir ki, kişidə cəmiyyətə xas sayılan keyfiyyətlər bəzən daha çox qadınlarda və əksinə olduğu üçün hamıda çaşqınlıq yaradır. Bu köklü stereotiplər əsasında insanlar arasında münasibətlər qurulur, həmçinin cinsdən asılı olaraq insanların qarşısına tələblər qoyulur. Hətta yetkin yaşda, gender statusunun sabitləşdirilməsi nəzərdə tutulduqda, biz hər bir konkret vəziyyətdə genderi modeləşdiririk. Reallıqda və gündəlik təcrübələrdə gender həyatımızın mikrodan makro səviyyəyə qədər bütün sahələrini əhatə edir. A.Maslova görə gender fərqləri heç bir yerdə inandığımız qədər böyük deyil. Kişi ilə qadın arasında aşkar edilən psixoloji xüsusiyyətlərdəki fərqlər həmişə aşkar edilmir. O hesab edir ki, cinslər arasındakı fərqləri şişirtmək meyli qadın və kişilərin psixoloji quruluşunda mövcud olan çoxsaylı oxşarlıqları bizdən gizlədir [4, s. 512].

Bu dövrdə Azərbaycan psixoloqlarının da Ə.Ə.Əlizadənin, S.M.Barrunovun, E.Ş.Çuqunovun, T.V.Bendasın və b. tədqiqatları bu sahədə aparılan işləri daha da zənginləşdirdi. Ə.Ə.Əlizadəyə görə, psixi cins sosial-psixoloji fenomendir və şəxsiyyətin strukturunda önəmli yer tutur. Onun formalaşması prosesinin xüsusiyyətlərini ancaq və ancaq şəxsiyyət psixologiyasının uğurları axarında açıqlamaq olar. Psixi cinsin strukturu çoxçəhətlidir. O müəyyən sosial-psixoloji solumda əmələ gəlir, tələbat-motivasiya sahəsində, sərvət meyllərində, münasibətlər sistemində, xarakter strukturunda və mənlilik şüurunda formalaşan özünəməxsus cinsi xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Cinsi fərqlər və cinsi tərbiyə məsələləri Ə.Ə.Əlizadənin yaradıcılığında müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılmışdır. Ə.Ə.Əlizadəyə görə, cinsi tərbiyə ilk növbədə cinsi fərqlərin öyrənilməsi, nəzərə alınması əsasında aparılmalıdır.

Beşinci dövr (1990-cı ildən müasir dövrə qədər) gender psixologiyasının sürətli inkişaf mərhələsidir. Eksperimental tədqiqatların, empirik faktların nəzəri dərk olunması, gender problemlərinin öyrənilməsi metodlarının işlənilməsi ilə xarakterizə olunurdu. Bu dövrdə ən çox tədqiqat aparılan sahə cins və gender fərqləri psixologiyası idi. Eyni zamanda qadın psixologiyası sahəsi də inkişaf etməyə başlamışdı.

Gender stereotiplərinin tədqiqi istiqamətində əsas metodoloji əsas sosial idrak nəzəriyyəsidir. Nəzəriyyənin müəllifləri S.Fiske və S.Teylor [3, s. 301] idrak prosesinin qanunlarına əsaslanaraq stereotipləşdirməni izah edirlər. İnsanın sosial mühiti çox sayda miqdarda məlumatla doludur. Bir insanın hər bir qrupu unikal hesab etməsi mümkün deyil. Ətraf aləmin bütün müxtəlifliyini dərk edilən formaya salmaq üçün onu kateqoriyalara bölür. Beləliklə, o, artıq sosial vəziyyəti qavramağa və orada istiqamət yaratmağa imkan verən lazımi məlumatları ehtiva edən stereotiplərdən istifadə etməyə məcbur olur. Kateqoriyalara ayırma bacarığı ətrafdakı reallığı bilmək və sosial uyğunlaşma üçün çox vacibdir. Əks təqdirdə, insan bütün daxil olan məlumatları görüb emal etsə, ağılı itirə bilər. Cinsə gəldikdə, bunlar aşağıdakı kateqoriyalar olacaq: kişilər-qadınlar. S.Fiske və S.Teylorun mülahizə məntiqinə görə, insan bütün qavranılan məlumatları kateqoriyalara bölərək xüsusi idrak sxemləri formalaşdırır. Sxemlər formalaşaraq daxil olan xarici informasiyanın qavranılması, saxlanması və təkrar istehsalının necə baş verdiyinə daha çox təsir edir. Bir qayda olaraq, insanın əksər sosial vəziyyətlərə (hadisə sxemləri), məşğuliyyətinə görə müəyyən etdiyi sosial qruplar üçün (rol sxemləri), cinslərə görə (gender sxemləri) hazır idrak sxemləri var. Bütün bu sxemlər insanlar və vəziyyətlər haqqında alınan məlumatların işlənməsini tənzimləyir. Cins, irq, milliyyət insanın ətrafındakı insanlar haqqında məlumatları qruplaşdırmaq və onu idarə etmək üçün meyar kimi istifadə etdiyi ən bariz və əsas xüsusiyyətlərdir. Sxem konsepsiyası sistemləşdirilmiş əvvəlki biliklərin insanların sosial reallığı necə qurmalarına təsir etməsinə əsaslanır. Gender stereotipləri gender sxemləri kimi çıxış edir. İnsan gender haqqında öz təsəvvürlərinə (stereotiplərinə) uyğun gələn məlumatları qavrayır, yadda saxlayır və şərh edir. Beləliklə, qadının "qadın" keyfiyyətlərinə görə idarəçilik işinə qadir olmadığına inanən kişi, qadın liderlə təbəçiliyində olan hər bir münaqişədə ona məlum olan stereotipik biliyin təsdiqini görəcək: "qadınlar lazımi emosional sabitlik, özünü idarə etmə və səmərəlilik". Ancaq belə bir baxış kişi liderlərə şamil edilməyəcək, çünki kişinin oxşar davranışı kifayət qədər məqbul hesab olunur, bunu məşhur ifadə təsdiqləyir: "Kişi lider işdə qışqırırsa, bu, o, narazılığını ifadə edir; ya da fikirlərini ortaya qoyur. Qadın lider səsinə ucaldırsa, o, isterikdir".

K.Martin və S.Halversona görə, kiçik yaşlarından uşaq ilk növbədə insanları, onların davranış və xüsusiyyətlərini "kişi" və "qadın" kateqoriyalarına aidiyyətinə görə təsnif edir [4, s. 634]. Cinsiyyətini müəyyən edərək, uşaq öz qrupunun insanların qaydaları, normaları və davranış nümunələri haqqında məlumatı mənimsəməyə başlayır. Cəmiyyət də öz növbəsində ona bu cür məlumatlar verir, daim gender fərqlərinin vacibliyini vurğulayır və gender nümunələrinə əməl edir. Gender sxemlərini dolduran mənbələr (ədəbiyyat, media, folklor) kişi və qadını bir-birindən fərqli təsvir edir. Ümumi gender stereotipləri kişiləri aktiv, aqressiv, müstəqillik istəyən, işdə səmərəli, qadınları isə passiv, asılı, emosional olaraq təsvir edir.

Digər nəzəriyyənin nümayəndələri (Q.Teijfel, C.Turner və başqaları) koqnitiv yanaşmanın tərəfdarları olmaqla, stereotipləri qruplararası münasibətlər və konflikt nəzəriyyəsi nöqtəyi-nəzərindən şərh edirdilər [4, s. 477]. Q.Teijfelin fikrincə, sosial dünyanın təsnifatı onun iştirakçıların "Bizimkilər" və "Başqaları", "Biz" və "Onlar" ("kişilər" "qadınlar") bölünməsinə əsaslanır. "Öz" kateqoriyası - mənə daha yaxın, daha aydın, oxşar; "Digərləri" kateqoriyası - uzaq, anlaşılmaz, bir-birinə bənzəməyən və s. Beləliklə, təsnifat prosesi nəticəsində "Mən" və "Başqası" arasında qrup fərqləri vurğulanır. Bundan əlavə, bu bölgü əsasında "Digərlərinə" qarşı ayrı-seçkilik (Q.Teijfel baxımından - "kənar qruplar")

həyata keçirilir. Bu bölgünün əsas nəticəsi qrupların favoritizmi və qrupdan kənarla düşmənçilikdir. “Öz” hər cəhətdən ən yaxşısı kimi qiymətləndirilir, “Digərləri” obyektiv səbəblər olmasa da, ayrı-seçkiliyə məruz qalırlar. “Bizimkilər” və “Başqaları” arasında real fərqlər olmasa, onlar süni şəkildə yaradılacaq və bu, münaqişə vəziyyətini təmin edir. Nəticə: stereotipləşdirmənin hərəkətverici qüvvəsi müsbət sosial mənsubluq arzusudur ki, bu da “Bizimkilər”in “Digərləri”lə müqayisəsi, sonra isə “Digərləri” qrupundan fərqləndirilməsi yolu ilə əldə edilir. Eyni mexanizm gender stereotipləri ilə bağlı fəaliyyət göstərir. Bildiyiniz kimi, gender stereotipləri bir-birinə kəskin zidd olan və qütb müxalifətinin məntiqində nəzərə alınan kişi və qadınların keyfiyyət və davranış fərqləri haqqında standartlaşdırılmış fikirlərdir. “Kişi” müsbət xüsusiyyətlərlə (güc, özünü idarə etmə, rəşional), “qadın” - mənfi olanlarla (zəiflik, həssaslıq, irrasional) əlaqələndirilir. “Gender dixotomiyası” terminində əks olunan bu qütbləşmə insanı yalnız iki variantdan seçim etməyə vadar edir və o, qalanları görmək qabiliyyətini itirir.

Gender stereotipləşmə mexanizmlərini izah etmək bu tədqiqi istiqamət və yanaşmaların əhəmiyyətini azaltmadan, bununla belə, onların fenomenə baxışının “darlığını” qeyd etmək lazımdır. Onların hamısı qruplar və fərdin daxilində baş verən proseslərə diqqət yetirir. Təqdim olunan yanaşmalar ictimai münasibətlərin təşkili nöqtəyi-nəzərindən idrak proseslərini nəzərdən keçirməklə əlavə edilə bilər. Müasir dövrümüzdə gender probleminin psixoloji, sosioloji və pedaqoji məsələlərinin öyrənilməsi məhz əvvəlki dövrdə aparılan tədqiqat işlərinə söykənir. Gender psixologiyası, gender fərqləri, gender bərabərliyi ümumilikdə gender təsəvvürlərinin araşdırılması istiqamətində aparılan müasir tədqiqatlar ənənəvi ideyaların transformasiyası, yeni gender ideyalarının ortaya çıxmasının xüsusilə gənc nəsilin psixoloji inkişafına təsirinin öyrənilməsinə diqqəti yönəldir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayeva K. Qafqazda gender məsələləri. Bakı, Elm və Təhsil, 2017, 245 s.
2. Vahidoğlu X. 31 oktyabr 2018 [URL: <https://modern.az/az/news/182137/gender-ba-lansinin-stimullasdirilmasinda-medianin-rolu->]
3. Bartol K.M., Martin D.C. Women and men in task groups // R.D. Ashmore, F.K. Delboca (eds.). The social psychology of female male relations. New York, 1986, p. 259-310
4. Жеребкиной Х. Введение в гендерные исследования. Учебное пособие. Спб., 2001, 708 с.

GENDER PROBLEMİNİN TƏDQİQİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Muradov Vüqar

XÜLASƏ

Müasir dövrdə gender xüsusiyyətləri həm xarici, həm də yerli tədqiqatlarda intensiv şəkildə öyrənilir və gender rollarında mədəniyyətlərarası fərqlər aspektində tədqiqatların dərinləşdirilməsi, habelə gender psixologiyasının müstəqil bölmələrinin işıqlandırılması tendensiyası müşahidə olunur (qadın psixologiyası, kişi psixologiyası, gender sosiallaşmasının xüsusiyyətləri, gender münasibətlərinin psixologiyası və s.). Bundan əlavə, müasir elmlərdə (təkcə psixologiyada deyil, həm də mədəniyyətşünaslıqda, sosiologiyada, pedaqogikada, politologiyada, antropologiya və s.), cəmiyyətdəki müxtəlif sosial-mədəni hadisələrin təhlilinə gender yanaşması diqqət mərkəzindədir. Gender stereotiplərinin öyrənilməsinin əsas spesifikliyi ondan ibarətdir ki, psixoloqlar kişi və qadının fərdi xüsusiyyətlərinə yönəlir.

НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ГЕНДЕРНОЙ ПРОБЛЕМЫ

Вугар Мурадов

АННОТАЦИЯ

В наше современное время гендерные особенности интенсивно изучаются как на международном уровне, так и в отечественных исследованиях. В научной сфере наблюдается углубление исследований, проводимых в аспекте кросскультурного разнообразия и различий гендерных ролей, развитие самостоятельных разделов гендерной психологии (женская психология, мужская психология, особенности гендерной социализации, психология гендерных отношений, и т. д.). Кроме того, в современных науках (не только в психологии, но и в социологии, педагогике, политологии, экономике и др.) гендерный подход к анализу различных социокультурных явлений в обществе находится в центре внимания. Основная специфика и важность изучения гендерного равенства и гендерных стереотипов заключается в том, что психологи ориентируются на индивидуальные особенности мужчин и женщин.

GENDER PROBLEM RESEARCH DIRECTIONS

Vugar Muradov

SUMMARY

In our modern times, gender characteristics are intensively studied both at the international level and in local research. In the scientific field, deepening of the research conducted in the aspect of cross-cultural diversity and differences in gender roles, development of independent sections of gender psychology is observed (female psychology, male psychology, features of gender socialization, psychology of gender relations, etc.). In addition, in modern sciences (not only in psychology, but also in sociology, pedagogy, political science, economics, etc.), the gender approach to the analysis of various socio-cultural phenomena in society is in the spotlight. The main specificity and importance of the study of gender equality and gender stereotypes is that psychologists are oriented to the individual characteristics of men and women.

YENİYETMƏLİK DÖVRÜNDƏ DEVIANT DAVRANIŞIN ƏSAS SƏBƏBLƏRİ

*Psixol.ü.f.d. Şahnaz Aslanova Rəcəb
Rəhmanzadə Aynur Rauf qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aynurrehmanzade@gmail.com*

Açar sözlər: nailiyyət hissi, riskli davranışlar, deviasiya, aqressivlik, demonstrativlik, yaş dövrü, məktəb iqlimi, sosial təsirlər.

Ключевые слова: чувство достижения, рискованное поведение, отклонение, агрессия, демонстративность, возрастной период, школьный климат, социальные воздействия.

Keywords: sense of achievement, risky behaviors, deviation, aggression, demonstration, age period, school climate, social influences..

Yeniyyətlik uşaqlıqdan yetkinlik dövrünə qədər artan təcrübə və risk alma, həmyaşidlara qarşı həssaslıq və digər sosial təsirlərə görə təsnif edilən fərqli inkişaf dövrlüdür və onlar şəxsi fərdiyyətlərini formalaşdırmağa başlayırlar.

Yeniyyətlik dövrü insan inkişafının kritik, eyni zamanda bir çox psixiatrik pozuntuların meydana gəlməsi dövrüdür. İnsan inkişafı müxtəlif yaş dövrlərindən keçir və hər bir yaş dövrü şəxsiyyətin formalaşmasında müəyyən təsirə malikdir. Əksər ədəbiyyatlarda yeniyyətlik dövrü uşaqlıq dövrü ilə, böyüklük dövrü arasında keçid mərhələsi hesab olunur. Yeniyyətlik dövrünə həmçinin uşaqlıq və böyüklük dövrlərini birləşdirən körpü kimi də yanaşa bilərik (9).

Yeniyyətlik sadəcə fiziki cəhətdən böyümə dövrü deyildir. O həmçinin şəxsiyyət axtarışında olmaq, şəxsiyyəti inkişaf etdirmək dövrüdür. Aparılan araşdırmalar nəticəsində tədqiqatçılar hesab edir ki, yeniyyətlik yaş dövrünün özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğundan hər bir yeniyyətə mövcud prosesə subyektiv olaraq qoşulur və fizioloji inkişafı psixoloji inkişafını dəstəkləyə bilir və ya əksinə, bu proseslər düzgün tamamlanmadıqda, müxtəlif davranış pozuntularına səbəb olur.

Erix Eriksona görə böhranlar sadəcə yeniyyətlik dövründə baş vermir. İnsan həyatının bütün dövrlərində böhranın fərqli formaları ilə qarşılaşır. Erikson bu böhranları bütövlükdə “şəxsiyyət böhranları” termini ilə ifadə etmişdir. Onun fikrincə şəxsiyyət böhranı, özünü axtarmağın müxtəlif yollarının intensiv bir analiz və araşdırma eposudur (8).

Bütün böhran dövrlərində olduğu kimi yeniyyətlik yaş dövründə də böhran 3 mərhələdən ibarətdir:

- 1) köhnə stereotiplərin, vərdişlərin, əvvəldə formalaşmış strukturun dağılması
- 2) kuliminasiya nöqtəsi, pik hədd. Bu bir qayda olaraq 13 yaşdan sonra özünü göstərir, lakin fərdi xüsusiyyətlərdən də asılıdır.
- 3) böhrandan sonrakı vəziyyət. Bu zaman yeni strukturlar, stereotiplər meydana gəlir (2, s. 176).

Yetkinlik yaşına çatmayanların inkişafı haqqında biliklərin artırılması yetkinlik yaşına çatmayanların ədalət mühakiməsi sisteminin fədakarlığı, dizaynı və fəaliyyəti ilə əlaqədardır və islahat planlarının əsasını qoyur. Gəncliyin normal inkişafı prosesinin əsas psixi və davranış xüsusiyyətləri, o cümlədən zəif özünə nəzarət, həmyaşıdların təsirinə həssaslıq və uzunmüddətli cəzaları nəzərə almadan ani mükafatlara yaxınlaşmaq meyli bu planlaşmaya təsir göstərir. ABŞ-da heç kim 18 yaşına çatmadan ordu sıralarına qoşulmaq üçün səs verə bilməz. Belə qanunlar gəncləri öz yetkinliklərindən qorumaq, eyni zamanda öyrənmə və inkişaf şanslarını təmin etmək üçün açıq şəkildə mövcuddur. Digər tərəfdən, bəzi dövlətlər var ki, onların qanunların yeniyyətliklərin təbiəti ilə bağlı ictimai anlayışı əks

etdirmir. Məsələn bəzi dövlətlərdə 10 yaşına qədər uşaqlar ədalət məhkəməsində mühakimə olunmaq üçün kifayət qədər bacarıqlı və məsuliyyətli görünürlər (7).

Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, yeniyetmələrdə müşahidələrin və qiymətləndirmələrin aparılması üçün müəyyən fərqləndirici elementlər müəyyən edilməlidir. Bu elementlərə risk faktorları deyilir. Tədqiqatçılar sonradan cinayət törətmə ehtimalını aşkar etmək məqsədilə risk faktorlarından istifadə etsələr belə, çoxsaylı risk faktorlarına sahib olan bir çox gənc heç vaxt cinayət və ya zorakılıq hərəkətləri etmir. Risk faktoru incimə ehtimalını artırma bilər, lakin təhqiri müəyyən etmir.

Çox vaxt cəmiyyət daxilində belə hesab olunur ki, uşaqlar bəzi davranışlarını sadəcə diqqət çəkmək məqsədilə istifadə edirlər. Uşaqlar böyüklərdən onlara qulaq asmaqlarını, düşüncələrini anlamaqlarını istəyirlər. Kiçik yaşlarından anlaşılmayan uşaqları bəzən davranışlarına görə müəyyən qruplara daxil edirlər. Bu doğru deyildir. Əgər vaxtında uşaqların düşüncələri deşifrə olunsay və onların normal olmayan davranışları müəyinə olunsay idi hazırda çox sayda gənc məhsuldar həyat sürərdi. Təəssüflər olsun ki, bir çox gənc qiymətləndirilmə və müşahidələr aparılmadan ədalət mühakiməsinə cəlb olunurlar. Bəzən isə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuş uşaqlar psixi sağlamlıq sistemində mütəxəssisə yönləndirilmək əvəzinə ədliyyə sisteminə daxil edilir. Əgər 5-7 yaşlı uşaq ailədə, məhəllədə, məktəbdə müxtəlif davranışlar sərgiləməyə başlayarsa, valideyn bu mövzuda psixoloqla görüşməyə, problemi vaxtında həll etməyə çalışmalıdır (1, s. 107).

Tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetmələrin deviant davranışa meyil etməsi bir sıra fərdi xüsusiyyətlərlə bağlıdır. Bu xüsusiyyətlərə yaş, cins, sosial-iqtisadi status, məktəbdəki şagird performansı və etnik mənsubiyyət aid olunur.

İnsanların davranışına təsir göstərən digər bir faktor isə genderdir. Kriminoloq Sutherland tərəfindən təklif olunmuşdur ki, kişi olmaq deviant davranışın yeganə ən yaxşı göstəricisidir. Bu yanaşma günümüzə qədər mübahisə mövzusu olub. Oğlanların qızlara nisbətən daha çox normadan kənar davranışlara meyil etməsi bunun göstəricisi olaraq qəbul edilir. Əslində bütün yaş dövrlərində kişilər qadınlara nisbətən daha çox riskli davranışlara meyilli olurlar. Oğlanların cinayətkarlığın məqbul olduğuna dair inancları yeniyetməlik dövründə kəskin dəyişir. Belə ki, oğlanlar yeniyetməlik dövründə cinayətkarlığın tərəfdarı olan inancları dəstəkləyirlər. Bu dövrdə artan inanclar eyni zamanda gələcəkdə cinayətkarlıq hallarının artmasının da göstəricisi hesab olunur. Antisosial və aqressiv davranışlar, eyni zamanda cinayətə üstünlük verən inanclar erkən və orta yeniyetməlik dövründə cinayətkar davranışın sonrakı artımını proqnozlaşdırır.

Cins faktoru həmçinin alkoqolizm hallarının da artmasının əsas proqnozlaşdırıcı göstəricisi hesab olunur. Müşahidə edilmişdir ki, kişilər arasında qadınlara nisbətən daha çox alkoqolizm məsələsinə rast gəlinir. Tədqiqatlar 12-17 yaşlı oğlanlar arasında tütün və alkoqol nisbətlərinin qızlardan daha çox olduğunu göstərir. (SAMSHA Milli Alkoqol və narkotik istifadə sorğusu, 2002-2007). Yeniyetmə oğlanlarda alkoqoldan istifadə, istifadə tezliyi və həddən artıq içki içmə nisbətləri qızlara nisbətəndə çoxdur.

Tarixən tədqiqatçılar antisosial davranışın oğlanlar üçün uyğun hesab edilən davranışla daha çox əlaqəli olduğunu, qızlar üçün uyğun hesab edilən davranışla uyğunsuz olduğunu fərz etmişdilər. Nəticə etibarilə, bu cür davranışlar həmyaşıdlar qrupundakı oğlanlar tərəfindən asanlıqla gücləndirilə bilər. Morrongiello və Dawberin 2000-ci ildə apardıqları araşdırmalara görə valideynlər, xüsusilə də analar uşağa həm yeni bir bacarıq öyrədərkən, həm də oyun seanslarında, oyun meydançalarında oğlanların riskli davranışlarına daha çox dözürlü və bəzən onları buna təşviq edirlər. Baxmayaraq ki, təşviqdəki fərqlər oğlan və qızlarda bioloji xüsusiyyətlərə cavab ola bilər. Bussey və Banduranın fikrincə, qızlarda deyil, oğlanlarda riskli davranış təşviq edənlərin münasibət və davranışları uşaqlar tərəfindən mənimsənilə bilər, bu da öz növbəsində gələcək davranış formalaşdırır.

Aşağı sosial iqtisadi-vəziyyət yeniyetmələr arasında normadan kənar davranışa meyilliği artırən faktorlardan biri hesab olunur. Araşdırmalar göstərir ki, aşağı gəlirli ailələrdən olan yeniyetmələr digərlərinə nisbətən riskli davranışa daha çox meyil göstərilir. Aztəminatlı ailələrdən olan gənclərin fiziki və əqli sağlamlığının zəifləməsi daha yüksəkdir, hüquq pozuntuları törətmək, erkən və müdafiəsiz cinsi əlaqədə olmaq, erkən hamiləlik, həbs olunmaq və məktəbi tərk etmək ehtimalı olduqca yüksəkdir. Bundan əlavə rifahdan asılı olan ailələrdə olan yeniyetmələr ən pis fiziki və əqli sağlamlıq nümayiş etdirirlər və cinsi fəaliyyətin daha tez başlamasına və daha çox zorakılığa meyillidirlər.

Aşağı gəlirli ailələr çox vaxt cinayət nisbətlərinin və yoxsulluğun daha yüksək olduğu, icma resurslarının minimal olduğu və uşaqların keyfiyyətsiz məktəblərə məruz qaldığı məhəllələrdə yaşayırlar. Bundan əlavə, iqtisadi stress valideynlərin uşaqları dəstəkləmək və tərbiyə etmək qabiliyyətini azaldır. Anderson cinayətkar davranışın yüksək yayılma nisbətlərinin yeniyetmələrdə bu cür davranışın normativ olduğuna dair qavrayışına təsir göstərə biləcəyini irəli sürdü. Yeniyetmələrin cinayətkar davranışlara cəlb olunmasının yayılması ilə bağlı təsəvvürlər vacibdir, çünki maddənin miqdarını həddən artıq qiymətləndirən yeniyetmələr siqaretdən istifadə və siqaret çəkmənin bu cür davranışlara daha çox meyilli olduğu bildirilir.

Yeniyetmələrin cinayətkar davranışındakı fərqlər onların məktəbdəki performansı ilə əlaqədar olmuşdur. Məktəbdə daha yaxşı nəticə göstərən fərdlər daha az cinayətkar davranış nümayiş etdirəcəklər. Bryant və Zimmermana görə məktəbdə yaxşı oxuyan və məktəbdə təhsilin dəyərini görən yeniyetmələrin zaman keçdikcə normadan kənar davranışlardan istifadəni artırmaq ehtimalı daha azdır.

Əldə edilmiş məlumatlar maddə istifadəsi ilə məktəbdəki performans arasında güclü əlaqə olduğunu göstərir (Godley, 2006). Əslində akademik performans cinayətkarlığın ən güclü və ən ardıcıl korrelyasiyalarından biridir (Felson, Staff, 2006). Məsələn ABŞ-da 12-17 yaşlıların arasında Narkotik İstifadəsi və Sağlamlığı üzrə Milli Sorğunun (2004) məlumatları, aşağı qiymətlərin daha tez-tez maddə istifadəsi ilə əlaqələndirildiyi üçün maddə istifadəsi ilə dərəcələr arasında əlaqəni ortaya qoydu. Hirchi akademik performans və ümumi pozuntular arasındakı əlaqənin şagirdin ailə və məktəbə bağlanması ilə vasitəçilik etdiyini irəli sürdü. Beləliklə, üçüncü dəyişən həm qanun pozuntusuna, həm də akademik göstəricilərə təsir göstərə bilər.

Bir sıra tədqiqatlar deviant davranışda yeniyetmələrin müxtəlif qrupları arasında fərqləri sənədləşdirmişdir. Məsələn irqi-etnik qruplar arasında əhəmiyyətli fərqləri qeyd edən yeniyetmələrin riskli davranışları ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatlar mövcuddur.

Blum və digərləri tərəfindən aparılan bir araşdırmaya görə irq, etnik mənsubiyyət, gəlir və ailə quruluşunun yeniyetmələrin siqaret çəkməsinə, alkoqoldan istifadəsinə, zorakılığa cəlb olunmasına, intihar düşüncələri və ya cəhdlərinə, cinsi zorakılığa təsir göstərir. Bu təhlil Qafqazlı yeniyetmələr arasında siqaret və alkoqol istifadəsinin daha yüksək olduğunu göstərən əvvəlki tapıntıları təsdiqləyir. Qafqaz gənclərinin son zamanlarda afroamerikalı və ya ispan əsilli həmyaşıdları ilə müqayisədə siqaret çəkmə ehtimalı 1.5-2,5 dəfə artıb. Xəstəliklərə Nəzarət və Qarşısının Alınması Mərkəzlərinin (1997) məlumatlarına görə, ümumiyyətlə, yeniyetmələr və xüsusən də Afrika-Amerika gəncləri arasında siqaret çəkmənin artmasına baxmayaraq, eyni irqi fərqlilik modelini göstərdi.

Bronfenbrennerin insan inkişafının ekologiyası Hirchinin sosial nəzarət nəzəriyyələrində göstərildiyi kimi, deviant davranışların inkişafına təsir göstərmək üçün sosial və ətraf mühit amilləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan bir sıra fərdi xüsusiyyətlər mövcuddur.

Əvvəllər göstərildiyi kimi, insan inkişafı ekologiyası (Bronfenbrenner, 1979), sosial leaminq nəzəriyyəsi (Akers, 1977; Bandura, 1982) və sosial nəzarət nəzəriyyəsi (Hirschi,

2002) anlayışları yeniyetməlik dövründə deviant davranışların inkişafını daha yaxşı başa düşmək üçün tətbiq edilə bilər. Ennett və digərləri (2008) bu nəzəriyyələrin necə istifadə oluna biləcəyini daha da nümayiş etdirir və yeniyetmələrdə riskli davranışların inkişafına kömək edən sosial kontekstləri müəyyən edir.

Ennett və başqaları (2008) yeniyetmələrin alkoqoldan sui-istifadəsinin inkişafı üçün potensial olaraq uyğun olan dörd sosial kontekst (Bronfenbrennerin insan inkişafı ekologiyası konsepsiyalarını modelləşdirir) müəyyən etmişdir:

1. Ailə;
2. Həmyaşıdlar;
3. Məktəb (mikro sistem);
4. Qonşuluq (ekosistem) (6, s. 21).

Yeniyetmənin ətraf mühitində başqaları tərəfindən spirt istifadəsinin modelləşdirilməsi sosial öyrənmə nəzəriyyəsinin mərkəzi quruluşu kimi ölçülür. Sosial nəzarət nəzəriyyəsi baxımından başqalarına yaxınlıq, sosial tənzimləmə və stress deviant davranışları məhdudlaşdıran sosial bağların göstəriciləri kimi ölçülür. Ennett və digərləri (2008) başqalarına yaxınlıq kimi sosial nəzarət dəyişənlərinin sosial kontekstlərlə necə əlaqəli olduğuna dair nümunələri daha sonra təsvir etmişdir. Məsələn, ailə kontekstində yaxınlıq valideyn-övlad yaxınlığı, həmyaşd kontekstində, qarşılıqlı dostlar arasında yaxınlıq hissləri, məktəb kontekstində, bütün şagirdlər arasında məktəb əlaqəsinin ümumi səviyyəsi kimi müəyyən edilir. Voisin və Neilands (2010) məktəb bağları və riskli davranışlar kimi məktəb iqlimi dəyişənləri arasındakı əlaqələrin sosial nəzarət nəzəriyyəsi (Hirschi, 1969) tərəfindən qismən necə izah oluna biləcəyini göstərir. Bu nəzəriyyə yeniyetmənin adi cəmiyyətlə olan bağlarına əsaslanır və bu şərti elementlərin qismən məktəblər və müəllimlər kimi pro-sosial agentlər tərəfindən necə təmsil olunduğunu göstərir. Bu agentlərlə zəif əlaqələr riskli davranışları dəstəkləyən həmyaşıdları tərəfindən işə götürülmə və ya onlara cəlb olunma ehtimalını artırır (Voisin & Neilands, 2010). Bundan əlavə, məktəbdə yüksək səviyyədə dəstək aldıklarına inanan və müəllimlərlə bağlı olduqlarını hiss edən yeniyetmələr, daha az məktəb dəstəyi və ya müəllim əlaqəsi bildirən həmyaşıdları ilə müqayisədə riskli cinsi davranışlara daha az məruz qalırlar (Voisin & Neilands, 2010). Yenə də nəzarət nəzəriyyəsi (Hirschi, 1969) məktəb və müəllim əlaqəsi və riskli cinsi davranışlar arasındakı əlaqəni izah etmək üçün tətbiq olunur. Bu tədqiqatın məqsədi üçün məktəb və həmyaşıdlarının sosial kontekstləri yeniyetməlikdə riskli davranışın inkişafına töhfə verdikləri üçün daha da qiymətləndiriləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Psixologiyanın aktual problemləri: yeni perspektivlər, yeni mülahizələr və yeni düşüncələr” mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. 19-20 iyun, Bakı.2021.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə.Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, Maarif, 1989.
3. Güləliyeva İ. Psixoloji marifləndirmə və profilaktika işlərinin aparılması. Bakı, 2020.
4. Nuriyev S., İbrahimova D., Təhsildə sosial-psixoloji xidmət. Bakı, 2016.
5. Pedaqoji universitet xəbərləri, 2015, №2.
6. The development of deviant behavior in adolescents : the influence of student characteristics and school climate, Jessica Damron- Bell, 2011.
7. <https://kayzen.az/blog/psixologiya/24474/yeniyetm%C9%99-ya%C5%9F%C4%B1n-b%C3%B6hran%C4%B1.html>
8. [https://psychology.fandom.com/wiki/Deviance_\(sociology\)](https://psychology.fandom.com/wiki/Deviance_(sociology))
9. <https://www.britannica.com/topic/deviance/Reactions-to-deviant-group-members>

TƏLƏBƏ XÜSUSİYYƏTİNİN VƏ MƏKTƏB İQLİMİNİN YENİYETMƏLƏRİN DAVRANIŞINA TƏSİRİ

Rəhmanzadə Aynur

XÜLASƏ

Yeniyyətmişlərin uşaq və gənclərə nisbətən inkişaf baxımından problemli davranışlara daha çox meyilli olduqlarına dair sübutlar var. Ənənəvi olaraq, inkişaf modelləri yeniyyətmişlik dövrünü artan risk alma dövrü kimi xarakterizə edir. Tədqiqatlar göstərir ki, yeniyyətmişlik dövründə normaları pozan davranışlar, narkotik maddələrdən sui-istifadə və riskli cinsi davranış halları artır (Arnett 1992). Bundan əlavə olaraq, yeniyyətmişlik yaş dövründə alkoqolizmə meyilli olanlar arasında digərlərinə nisbətən daha çox dərstdən yayınma və daha çox normadan kənar davranış nümayiş etdirdikləri aşkar edilmişdir. Cinayətkar davranışın yayılma nümunələri göstərir ki, cinayətkar davranış erkən yeniyyətmişlik dövründə (11-14 yaş) o qədər də yaygın deyildir, orta yetkinlik dövründə (15-18) demək olar ki, universal yayılma səviyyəsinə qədər inkişaf edir, orta və gec yeniyyətmişlik illərində (18-20) isə zirvəyə çatır və gec yeniyyətmişlikdən sonra azalmağa başlayır (Arnett, 1999).

ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ ПОДРОСТКОВОГО ПОВЕДЕНИЯ

Рахманзаде Айнур

АННОТАЦИЯ

Имеются данные о том, что подростки более склонны к проблемному в развитии поведению, чем дети и молодежь. Традиционно модели развития характеризуют подростковый возраст как период повышенного риска. Исследования показывают рост правонарушений среди подростков, злоупотребления психоактивными веществами и рискованного сексуального поведения (Arnett, 1992). Кроме того, было обнаружено, что подростковый алкоголизм чаще других прогуливает занятия и более склонен к девиантному поведению. Модели распространенности делинквентного поведения показывают, что делинквентное поведение менее распространено в раннем подростковом возрасте (в возрасте 11–14 лет), достигает почти повсеместной распространенности в среднем взрослом возрасте (15–18 лет) и становится более распространенным в среднем и позднем подростковом возрасте (18–20 лет.) и достигает пика и начинает снижаться после позднего подросткового возраста (Arnett, 1999).

THE PRINCIPLE OF THE DEVIANT BEHAVIOR

Rahmanzada Aynur

SUMMARY

There is evidence that adolescents are more prone to engage in developmentally problematic behaviors than children and youth. Traditionally, developmental models characterize adolescence as a period of increased risk-taking. Studies show that adolescent delinquency, substance abuse, and risky sexual behavior increase (Arnett 1992). In addition, adolescent alcoholism was found to show more truancy and more deviant behavior than others. Prevalence patterns of delinquent behavior show that delinquent behavior is less common in early adolescence (ages 11-14), develops to near-universal prevalence in middle adulthood (15-18), and becomes more common in middle and late adolescence (18 - 20) and peaks and begins to decline after late adolescence (Arnett, 1999).

MƏKTƏBƏQƏDƏR UŞAQLARDA SOSIAL İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məmmədova Zərifə Elşən qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
zerifemammedova1976@gmail.com

Açar sözlər: məktəbəqədər yaş, uşaq, münasibət, emosional inkişaf, ünsiyyət mədəniyyəti, bacarıq, oyun.

Ключевые слова: дошкольный возраст, ребенок, взаимоотношения, эмоциональное развитие, культура общения, умение, игра.

Keywords: preschool age, child, relationship, emotional development, communication culture, skill, game.

Sosial inkişaf, uşağın öz xalqının dəyərlərini, adət-ənənələrini, yaşayacağı cəmiyyətin mədəniyyətini öyrəndiyi bir prosesdir. Sosiallaşma insanın həyatı boyu davam edir, lakin məktəbəqədər dövr uşağın sosial münasibətlər dünyasına daxil olması üçün son dərəcə əhəmiyyətli dövr sayılır.

Uşağın sosial inkişafı iki istiqamətdə gedir: insanların bir-biri ilə münasibəti qaydalarının mənimsənilməsi və daimi əşyalar aləmində uşağın obyektlə qarşılıqlı əlaqəsi təşkil edir. Ancaq uşağa cəmiyyətin necə işlədiyi, orada necə davranmağın adət olduğu barədə məlumat vermək kifayət deyil. Onun şəxsi sosial təcrübə əldə etməsi üçün şərait yaratmaq lazımdır, çünki sosiallaşma insanın özünün insan münasibətləri mədəniyyətinin mənimsənilməsində, sosial norma və rolların mənimsənilməsində, sosial davranışın psixoloji mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsində fəal iştirakını nəzərdə tutur (1, s 27).

Sosial inkişaf" (və ya "sosiallaşma") termini nə deməkdir? Bu, uşağın yaşayacağı və inkişaf edəcəyi cəmiyyətin adət-ənənələrini, dəyərlərini, mədəniyyətini mənimsədiyi bir prosesdir. Yəni körpə orijinal mədəniyyətin əsas formalaşmasıdır.

Cəmiyyət" sözünün özü latın "societas" sözündən olub, "yoldaş", "dost", "dost" deməkdir. Həyatın ilk günlərindən uşaq sosial varlıqdır, çünki onun hər hansı ehtiyacı başqa bir insanın köməyi və iştirakı olmadan ödənilə bilməz.

Uşaqla ünsiyyət quran və onun sosial inkişafına təsir edən bütün böyükklər üç amilin müxtəlif birləşmələri ilə xarakterizə olunan dörd yaxınlıq səviyyəsinə bölünə bilər:

1. uşaqla təmas tezliyi;
2. təmasların emosional zənginliyi;
3. məlumatlandırıcı.

Validəylər birinci səviyyədədir - hər üç göstərici maksimum dəyəərə malikdir.

İkinci səviyyəni məktəbəqədər müəllimlər tutur - məlumat məzmununun maksimum dəyəri, emosional zənginlikdir.

Üçüncü səviyyə - uşaqla situasiya əlaqəsi olan böyükklər və ya uşaqların küçədə, klinikada, nəqliyyatda və s.

Dördüncü səviyyə, uşağın varlığını bildiyi, lakin heç vaxt görüşməyəcəyi insanlardır: başqa şəhərlərin, ölkələrin sakinləri və s (2, s 11).

Uşağın yaxın ətrafı - birinci və ikinci səviyyəli yaxınlıq - uşaqla təmasların emosional zənginliyinə görə nəinki onun inkişafına təsir edir, həm də bu münasibətlərin təsiri altında özlərini dəyişirlər. Uşağın sosial inkişafının uğuru üçün onun ən yaxın böyükklər mühiti ilə ünsiyyətinin dialoq və göstərişlərdən uzaq olması lazımdır. Lakin insanlar arasında birbaşa ünsiyyət belə əslində mürəkkəb və çoxşaxəli prosesdir. Burada kommunikativ qarşılıqlı əlaqə həyata keçirilir, məlumat mübadiləsi aparılır. İnsan ünsiyyətinin əsas vasitələri nitq, jestlər, mimika, pantomimadır. Danışmazdan əvvəl də uşaq səsin təbəssümünə, tonuna və intonasiyasına dəqiq cavab verir. Ünsiyyət insanların bir-birini başa düşməsinə əhatə edir.

Ancaq gənc uşaqlar özlərinə meyllidirlər. İnanırlar ki, başqaları da vəziyyəti eyni şəkildə düşünür, hiss edir, görür, onlar kimidir, ona görə də başqasının yerinə girmək, özünü onun yerinə qoymaq çətinidir. Ən çox münafişələrə səbəb olan insanlar arasında anlaşma olmamasıdır. Bu, uşaqlar arasında tez-tez baş verən mübahisələri, mübahisələri və hətta davaları izah edir. Sosial səriştə uşağın böyüklər və həmyaşıdları ilə məhsuldar ünsiyyəti ilə əldə edilir. Əksər uşaqlar üçün ünsiyyətin bu inkişaf səviyyəsinə yalnız təhsil prosesində nail olmaq olar (3, s 48).

Sosial inkişaf, uşağın öz xalqının dəyərlərini, adət-ənənələrini, yaşayacağı cəmiyyətin mədəniyyətini öyrəndiyi bir prosesdir (4, s 59). Bu təcrübə şəxsiyyət strukturunda bir-biri ilə sıx bağlı olan dörd komponentin unikal birləşməsi ilə təmsil olunur (5, s 238).

1. *Mədəni bacarıqlar* cəmiyyət tərəfindən müxtəlif situasiyalarda insana məcburi olaraq verilən xüsusi bacarıqların məcmusudur. Məsələn: məktəbə girməzdən əvvəl ona qədər ardıcıl sayma bacarığı.

2. *Xüsusi biliklər* - insanın ətraf aləmi mənimsəməsinin fərdi təcrübəsində aldığı və fərdi üstünlüklər, maraqlar, dəyər sistemləri şəklində realılıqla qarşılıqlı təsirinin izlərini daşıyan nümayəndəliklər. Onların fərqli xüsusiyyəti aralarındakı sıx semantik və emosional əlaqədir. Onların birləşməsi dünyanın fərdi mənzərəsini təşkil edir.

3. *Rol davranışı* - təbii və sosial-mədəni mühitə görə müəyyən bir vəziyyətdə davranış. O, insanın normalar, adətlər, qaydalar ilə tanışlığını əks etdirir, müəyyən situasiyalarda onun davranışını tənzimləyir, *sosial səriştəsi ilə müəyyən edilir*. Hətta məktəbəqədər uşaqlıqda uşağın artıq bir çox rolu var: o, oğlu və ya qızı, uşaq bağçasının şagirdi, kiminsə dostudur. Əbəs yerə deyil ki, balaca uşaq evdə uşaq bağçasından fərqli davranır, dostları ilə tanış olmayan böyüklərdən fərqli ünsiyyət qurur. Hər bir sosial rolun hər bir subkultura, bu cəmiyyətdə qəbul edilmiş dəyərlər sistemi, normalar və ənənələr üçün dəyişə bilən və fərqli olan öz qaydaları var. Ancaq böyüklər bu və ya digər rolu sərbəst və şüurlu şəkildə qəbul edərsə, hərəkətlərinin mümkün nəticələrini başa düşsə və davranışının nəticələrinə görə məsuliyyəti dərk edərsə, uşaq yalnız bunu öyrənməlidir.

4. Beş mürəkkəb xüsusiyyətdə birləşdirilə bilən *sosial keyfiyyətlər* : *əməkdaşlıq və başqaları üçün qayğı, rəqabət və təşəbbüs, muxtariyyət və müstəqillik, sosial uyğunlaşma, açıqlıq və sosial çeviklik*.

Sosial inkişafın bütün komponentləri bir-biri ilə sıx bağlıdır. Ona görə də onlardan birində baş verən dəyişikliklər istər-istəməz digər üç komponentdə də dəyişikliklərə səbəb olur.

Məktəbəqədər uşağın sosial inkişafındakı bütün sapmalar ətrafdakı böyüklərin yanlış davranışının nəticəsidir. Onlar sadəcə başa düşürlər ki, onların davranışı uşağın həyatında onun öhdəsindən gələ bilməyəcəyi vəziyyətlər yaradır, ona görə də onun davranışı antisosial xarakter almağa başlayır.

Sosial inkişaf prosesi mürəkkəb bir hadisədir, onun gedişində uşaq insan cəmiyyətinin obyektiv müəyyən edilmiş normalarını mənimsəyir və daim kəşf edir, özünü sosial subyekt kimi təsdiq edir. Sosial inkişafın məzmunu, bir tərəfdən, mədəniyyətin dünya səviyyəsinin, ümumbəşəri dəyərlərin sosial təsirlərinin məcmusu ilə, digər tərəfdən, fərdin özünün münasibəti, özünün aktuallaşması ilə müəyyən edilir (6, s 11).

Uşağın sosial inkişafının mərhələləri aşağıdakılardır:

Körpəlik dövrü mərhələsi. Sosial inkişaf məktəbəqədər uşaqda körpəlikdən başlayır. Yeni doğulmuş körpə ilə tez-tez vaxt keçirən bir ananın və ya başqa bir insanın köməyi ilə körpə, üz ifadələri və hərəkətləri, eləcə də səslər kimi ünsiyyət vasitələrindən istifadə edərək ünsiyyətin əsaslarını öyrənir.

Altı aydan iki ilə qədər olan mərhələ. Körpənin böyüklərlə ünsiyyəti situasiyaya çevrilir ki, bu da praktiki qarşılıqlı əlaqə şəklində özünü göstərir. Bir uşağın tez-tez valideynlərinin köməyinə ehtiyacı var.

Üç yaş mərhələsi. Bu yaş dövründə körpə artıq cəmiyyətə ehtiyac duyur, o, həmyaşıdları komandasında ünsiyyət qurmaq istəyir. Uşaq uşaq mühitinə daxil olur, ona uyğunlaşır, onun norma və qaydalarını qəbul edir və valideynlər bu işdə fəal kömək edirlər. Məktəbəqədər uşağa nə etməli və nə etməməli olduğunu söyləyirlər: başqalarının oynacaqlarını almağa dəyərmi, acgözlük yaxşıdır, bölüşmək lazımdır, uşaqları incitmək olarmı, səbirli və nəzakətli olmaq və s. haqqında məlumatlandırmaq lazımdır.

Dörd-beş yaş mərhələsi. Bu yaş segmenti körpələrin dünyadakı hər şey haqqında sonsuz sayda suallar verməyə başlaması ilə xarakterizə olunur. Məktəbəqədər uşağın ünsiyyəti idrak məqsədi ilə parlaq emosional rəngə çevrilir. Körpənin nitqi onun ünsiyyətinin əsas üsuluna çevrilir: ondan istifadə edərək məlumat mübadiləsi aparır və böyükrlə ətrafındakı dünya hadisələrini müzakirə edir.

Altı-yeddi yaş mərhələsi. Uşağın ünsiyyəti şəxsi forma alır. Bu yaşda uşaqları artıq insanın mahiyyəti ilə bağlı suallar maraqlandırır. Bu dövr uşağın şəxsiyyətinin və vətəndaşlığının formalaşmasında ən mühüm dövr hesab olunur. Məktəbəqədər uşaq bir çox həyat anlarının izahına, böyükrlərin məsləhətinə, dəstəyinə və anlayışına ehtiyac duyur (7, s 224). Böyükrlərə baxaraq, altı yaşlı uşaqlar ünsiyyət tərzini, digər insanlarla münasibətlərini və davranışlarının xüsusiyyətlərini kopyalayırırlar. Bu, məhz şəxsiyyətin formalaşmasının başlanğıcıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Алябьева Е.А. Нравственно-этические беседы и игры с дошкольниками. М., 2003
2. Блинова Л.Ф. Социально-личностное развитие детей старшего дошкольного возраста. Казань., 2007
3. Коломийченко Л.В. Концепция и программа социального развития детей дошкольного возраста. Пермь, 2002.
4. Kandır, A. ve Alpan, Okul Öncesi Dönemde Sosyal Duygusal Gelişime Anne Baba Davranışlarının Etkisi, 2006
5. Denham, S., Blair, K., Demliler, E., Levitas, J., Sawyer., K., Auerbach, S. and Queenan, Preschool Emotional Competence: Pathway to Social Competence, 2003
6. <https://www.scholastic.com/parents/family-life/social-emotional-learning/development-milestones/social-development-3-5-year-olds.html>
7. Громова О. Е., Соломатина Г. Н., Кабушко А. Ю. Ознакомление дошкольников с социальным миром. - М. : ТЦ Сферв, 2012

MƏKTƏBƏQƏDƏR UŞAQLARDA SOSIAL İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məmmədova Zərifə

XÜLASƏ

Bu məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial inkişafına yer verilmişdir. Sosial inkişaf nədir, uşağın sosial ətrafı kimlərdir və ona təsirləri aydın şəkildə izah verilmişdir. Uşağın sosial inkişafına təkan verən onun ailəxaili münasibətləri daxil ola bilər. Uşaq ailədə nə görürsə onu da nümayiş etdirir. Məhz buna görə də uşağın sosial inkişafının birinci mərhələsinə ailəsi aiddir.

ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ДОШКОЛЬНИКОВ

Мамедова Зарифа

АННОТАЦИЯ

В данной статье уделено внимание социальному развитию детей дошкольного возраста. Что такое социальное развитие, социальная среда ребенка и ее влияние на нее? Социальное развитие ребенка включает в себя его семейные взаимоотношения. Ребенок показывает то, что он видит в семье, поэтому семья относится к важной стадии социального развития ребенка.

CHARACTERISTICS OF SOCIAL DEVELOPMENT IN PRESCHOOL CHILDREN

Mammadova Zarifa

SUMMARY

In this article, there is a place for the social development of preschool children. What is social development, who are the social environment of the child and its effects on it are clearly explained. The social development of the child may include his family relations. The child shows what he sees in the family. That is why family belongs to the first stage of the child's social development.

UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRİ CİNAYƏTƏ TƏHRİK EDƏN SOSIAL FAKTORLARIN TƏHLİLİ

Məmmədova Samirə Xəqani qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
samirem464@gmail.com

Açar sözlər: cinayətə təhrik edilən yeniyetmələr, risk faktorları, sosial təsirlər

Keywords: child drivento crime ,risk factors, social-psychological factors

Ключевые слова: подростковый период, рост, личность, социально-психологические факторы.

Uşaqların inkişafında onu əhatən edən mühitin-ailənin, qohumların, tanışların, məktəbin, yaxın çevrənin rolu olduqca böyükdür. Başqa cür desək mikro-mezo və makro sistemdə sosial münasibətlərdə yaranan təsirlər içərisində uşaqlar yetkinləşirlər. Fərd ailəsi ilə birlikdə cəmiyyətin ayrılmaz hissəsi olduğu üçün cəmiyyətin dəyərlərindən və sosial quruluşundan təsirlənməsi qaşınılmazdır. Cəmiyyətin ən kiçik dəyişmi belə ailənin quruluşuna müəyyən mənada təsir göstərir, onu müxtəlif formada şəkilləndirir [4].

Uşaqlıq dövründə onların aşağı zəka səviyyəsində olmaları, impulsiv davranışlarının olması, məktəbdən uzaqlaşmaları, hüquqazid davranış sərgiləyən dost çevrəsinin olması, ailədə içki və ya narkotik istifadə edən şəxslərin olması, olduğu mühitdə sosial və siyasi problemlərin olması kimi bir çox faktorlar yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət törətməsinə səbəb olur [1].

Yeniyetmələrin cinayət törətməsinə səbəb olan amilləri araşdırmaq, bu səbəblərdən yola çıxaraq onları aradan qaldırılması üçün tədbirlər görmək, yeniyetmələri cəmiyyətə uyğunlaşmasını təmin etmək, qısaca sağlam cəmiyyətin formalaşması üçün önəmli addımlar atmaq lazımdır.

Cinayət törətmiş uşaq və yeniyetmə anlayışını təhlil edərək bu leksikonu daha ətraflı şərh edə bilərik. Uşaqlıq dövrü sərbəst qərarları verə bilməyən, doğulduğundan başlayaraq yetkinlik yaşına qədər davam edən və yetkin hesab edilməyən bir dövrdür. Uşaq anlayışı hər bir coğrafiyaya, cəmiyyətə və dövrə görə dəyişir.

Böyüdüyi, onu əhatə edən cəmiyyət uşaqların inkişafında önəmli yer tutur. Lakin heç də bütün toplum bərabər imkanlara, sosial səviyyəyə, iqtisadi şəraitə sahib deyil. Əgər müxtəlif cəhətlərdən uyğun olmayan cəmiyyətdə böyüyər və doğru olmayan hərəkətləri öyrənmiş olarsa, artıq bir müddətdən sonra anormal davranışlar onun normal davranış anlayışına çevriləcək. Uşaqların ilk törətdiyi cinayətin və ya qanun pozuntusunun qarşısının alınmaması buna bənzər halların təkrar işlənməsinə, uşağın cinayətə meyil etməsi ilə nəticələnir.

H.Yavuzer uşaqların inkişaf və öyrənmə mərhələlərinə əsaslanaraq, “cinayətkar uşaq yoxdur, cinayətə təhrik edilən uşaq vardır” fikri ilə cinayətə sövq edilən uşaqlar anlayışına daha üstünlük vermişdir. Uşaqlar inkişaflarının ilk dövrlərində anti-sosial olaraq dəyərləndirilən təhrikəddici davranışlar sərgiləyə bilər və demək olar ki, hər biri uşaq olmalarına baxmayaraq cinayi hərəkətlərə yol verə bilər. Uşaqlar bu yaşlarında cinayi davranışlara yol verərkən bunu niyə və nə üçün etdiklərini anlayacaq dərəcədə idraki və psixi inkişaf səviyyəsində deyillər. İrəliləyən zamanlarda paralel inkişaf edərək uyğun fiziki, zehni, idraki dərəcədə olduqda valideyin başda olmaqla ətrafdakı yetkinləri, onların qarşılıqlı münasibətlərini izləyir və təqlid edirlər. Aid olduğumuz toplum sahib olduğu mədəniyyət, iqtisadi çətinliklər, düzensiz urbanizasiya yetkinlik yaşına çatmamış şəxsləri cinayət törətməsinə səbəb olan amillərdəndir [7].

Uşaqların sosial mühitə uyğunlaşmasında, problemlərin öhtəsindən gəlməkdə, psixososial dəstək göstərən ailə hər zaman önəmli amil olub. Lakin yeniyetmələr bu dövüdə qarşılaşdıqları problemlərin öhtəsindən gələ bilmədikdə və ailədən lazımınca dəstək almadıqda yeniyetmələr evdən uzaqlaşır, sosial dəstəyi ailədən görmədikləri üçün kənardan gözləyirlər. Steinhausen (2001) bu haqda eyni fikirləri- yeniyetməlik dövründə inkişaf baxımından onların bir çox dəyişimə uyğunlaşa bildikləri, qisası cinayi davranış sərgiləmə ehtimallarının yüksək olduğunu vurğulayır [10].

Başda valideyinlər olmaqla uşaqlara tərbiyə verən böyüklərin, uşaq böyütmək baxımından kifayət qədər bacarıqlarının olması, onlara qulluq, qayğı göstərə bilmək, sevgi kimi təməl ehtiyacları qarşılaya bilmək kimi ailəvi məsələlərin hər biri, uşaqların münasibət qurduğu tanışlarının uyğunsuz xüsusiyyətlərinin hər biri cinayi davranışa təsir edir.

Ailə cəmiyyətin inkişafında əsas qüvvə olduğunu yetişməkdə olan yeni nəslin böyüməsinə göstərdiyi təsirlə ölçə bilərik. Natamam ailələrdə böyüyən uşaqların qarşılaşdıqları problemlərin növləindən asılı olaraq müxtəlif şəkildə təsir göstərir. Bu eyni zamanda uşaqların cinayətə təhrik edən amillər içərisində əsas yeri tutur. Natamam ailələrdə böyüyən uşaqların harmonik ailədə böyüyənlərə nisbətə cinayət işləməsi ehtimalı daha çoxdur. Natamam ailələrdə böyüyən oğlanlar və qızlar valideynlərindən birinin yoxluğundan olduqca təsirlənirlər. Misal üçün Tomsonun və Bynumun tədqiqatları zamanı atanın olmadığı ailədə ana himayəsində böyüyən qızların evdən qaçmaları, icazəsiz evlərə, iş yerlərinə girmək kimi, cinsi pozğunluqlar, maddə asılılığı kimi hallara meyilləndiklərini təstiqləyiblər. Eyni qaydada natamam ailədə böyüyən oğlanların ciddi şəkildə alkol və narkotik vasitələrdən istifadə, mülki və nəqliyyat cinayətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Məktəb mühitinin təsirini vurğulamada bu məsələni hər tərəfli şəkildə izah etmək mümkün olmaz. Bilirik ki, məktəbdə keçirilən zaman günün dördə birinə bərabərdir. Bu zaman dilimində valideyn və müəllimlərdən daha çox uşaqlar bir-birləri ilə ünsiyyətdə olur, birlikdə vaxt keçirirlər. Məktəb davamiyyətinin qaydasında olması onları bir növ kənar təsirlərdən müəyyən qədər qoruyur. Leung bir tədqiqatında məktəblərin sosial qurum olduğunu və uşaqların cinayətə olan münasibətinə çox təsir etdiyini vurğulamışdır.

Məktəbdə şagirdlərin sayının çoxluğu müəllim və psixoloqların onlarla uzun zaman ərzində məşğul ola bilməməsi müəyyən dərəcədə uşaq və yeniyetmələrin cinayi davranışlarının ortaya çıxmasına təkan verir. Eyni zamanda məktəblilərin dərslər davamiyyətinin davamlı sabit saxlanılmasına çalışmaq onların cinayət işləmə ehtimallarını aşağı salır. Çünki, dərslər saatları ərzində vaxtını məktəbdə keçirən uşaqlar sosiallıqları müəyyən çərçivəyə salınmış olur. Belə düşünsək ki, 5-10 dəqiqəlik tənəffüdə kiçik mübahisələr edən uşaqlar, məktəbdə olmadıqları 5-6 saat ərzində heç də faydalı fəaliyyətlə məşğul olmazlar.

Yeniyetmə cinayətlərinin olması yalnız bir şəxsin deyil, bütün cəmiyyətin günahı hesab etmək olar. Bu problemin şəxsi tərəflərindən başqa sosiallıq baxımından da xüsusi önəm daşıyır. Bunu daha aydın şəkildə izahını verməli olsaq, Vilson və Kellinib 1982-ci ildə apardıqları eksperimentin nəticəsini nəzərdən keçirməliyik. “Sınıq şüşə teoremində” iki müxtəlif sinfə aid olan toplumda eyni təcrübəni həyata keçirir. Nəticədə isə belə bir təməl fikir ortaya çıxır ki, “bir bölgədə mövcud olan kiçik nizamsızlıq daxil olmaqla, həmin ərazidə cinayət təhlükəsinin olduğu anlayışını şəxsə yaradır. Qısaca desək, düzensiz mühit cinayətin varlığına işarə edir. Sosial və fiziki olaraqdan yaxın çevrə düzensizliyi və bu mühitdə yaşayan uşaqların cinayəti normal bir davranış kimi görmələri buna vərdiş etmə ehtimallarını çox artırır. Vilson və Kellin yaxın çevrə düzensizliyini dağılmış binalar, ətrafda maddə və içki asılılarının gəzməsi, gecə həyatının gur olduğu, qumar oyunları, narahatedici səslərin və s. olaraq qeyd etmişlər.

Yeniyetmənin içində böyüdüüyü ailənin və yaxın çevrənin aid olduğu bir toplum vardır. Makro və mezo olaraq dəyərləndirilən bu qrup davamlı olaraq qarşılıqlı təsirdədir. Cinayət və cinayətkarlığı cinayəti törədən şəxsin davranışı olaraq dəyərləndirmək əvəzinə, bu patoloji halın sosial düzensizliyin nəticəsi olaraq görmək lazımdır. İqtisadi yetərsizlik, aşağı səviyyəli sosial kontrol, ölkədaxili və ölkələr arası köç hallarının olması, cinayətə meyilli qrupların olması cəmiyyətdə cinayət hallarının artmasına səbəb olan amillərdəndir. Boş zamanların cinayətkarlıq baxımından, başqa cür desək, cinayi davranışlara yol açdıran səbəb və amillər baxımından, təsirinin nədən ibarət olduğunu araşdırmaq üçün ilk olaraq, uşaqların bu vaxtlarını nə kimi fəaliyyətlə keçirdiklərini, nə kimi əyləncəli işlər gördüklərini, nə kimi davranışlar sərgilədiyini müəyyənləşdirmək, cinayi davranışlara, hüquq pozuntusuna yol açıb-açmadığını araşdırmaq lazımdır.

Cəmiyyətin müəyyən hissəsi, daha çox şəhərdə, mərkəzlərdə uşaqların asudə vaxtlarının səmərəli keçirilməsi üçün müəyyən əyləncə qrupları, dərnəklərin mövcud olduğunu, yaradıcılıq klublarının var olduğunu bilir. Bu kimi mərkəzlərdə müxtəlif sosial təbəqənin nümayəndələri ilə yeniyetmələr informasiya mübadiləsi edir, yeni insanlarla tanış olurlar. Burdan da görünür ki insanları əhatə edən mühitin hansı səviyyədə olması, onun nə kimi məlumatlarla zənginləşməsinə yol açır. Buna görə də asudə vaxtlarının səmərəli keçirilməsinə çalışılmalı, bu vaxtın düzgün dəyərləndirilməməsinin cinayi davranışlarla nə kimi əlaqəsinin olduğunu müəyyənləşdirmək lazımdır.

Cinayətkar yeniyetmənin olması haqqında danışmaq heç də düzgün olmaz. Çünki, yeniyetmələrin cinayət işləməsində təhrikəddici amillərin çoxluğu onları bu kimi qanun pozuntularını törətmələrinə səbəb olur. Ədəbiyyatlarda əsas diqqət yetirilən sahə uşaq və yeniyetmələrin ilk işlədikləri cinayətin növü, hansı şəraitdə törədilməsidir. Yetkinlik yaşına çatmayanların əvvəllər cinayət törətmiş olması, təkrarən cinayi davranış sərgiləmə ehtimalını artırır. Bundan başqa ilk cinayətin növünün müxtəlifliyinə görə təkrarlanma halları müxtəlif olur. Maddi cəhətdən aşağı yaşayış səviyyəsi olan mühitdə uşaqların daha çox törətdikləri cinayət növü qarət, soyğunçuluq olur. Uşaqların vaxtlarının çox hissəsini keçirdikləri oyun qrupları daxilində yaranmış güclü bağ nəticəsində, artıq, bir müddətdən sonra birlikdə fəaliyyət göstərən kiçik dəstələrə çevrilirlər. Yeniyetməlik dövründə isə qrup üzvlərindən ayrılmaq üçün məcbur qalaraq qanun pozuntusuna yol verirlər.

Cinayət törətmək üçün gərəkli olan davranışları belə qrup daxilində öyrənmələri, kiçik dəstələrin formalaşmasına gətirib çıxarır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu qrupların, dəstələrin cinayətə meylinin qarşısını almaq üçün atılacaq addımlar, görülməli tədbirlər zamanı yeniyetmələrin şəxsi keyfiyyətləri, hər birinin xarakterik xüsusiyyətləri, özünə təlqin dərəcəsini, zorakı və ya passiv biri olub-olmadıqlarını nəzərə almaq lazımdır. Məhz uşaqların oyun qruplarında və ya dost çevrələrin sosial təsirləri nəticəsində yeniyetmələrin cinayi davranış sərgilədiyini demək heç də düzgün sayılmaz. Bu kimi davranışlara təsir edən amilləri vurğuladığımız zaman mühitin, ətrafdakı insanları, yoldaşlıq münasibətinin də təsirindən danışmalıyıq. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, “sınıq şüşə” təcübəsinin nəticəsi elə bunun bariz nümunəsi hesab oluna bilər.

Cinayətkar yeniyetmə yoxdur, cinayət törətməyə təhrik edirlən yeniyetmə vardır. Buna səbəb olan amillərin çoxluğu heç də bu halların aradan qaldırılmasının mümkünsüz etmir. Yeniyetmələrin törətdikləri cinayətləri cəzasını artırmaqla ona səbəb olan amili aradan qaldırmaq demək deyil. Əsas məsələ burda yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin törətdikləri cinayətin, qanun pozuntusunun hansı səbəbdən ortaya çıxmasıdır. Əgər hədsiz dərəcədə yoxsulluq içərisində yaşayan uşaqların ilk cinayi davranışı oğurluqdursa, buna heç də təəccüblənmək lazım deyil. Ailənin maddi tələbatlarının ödənilməməsi, bunun əksinə uşaqların artan istəkləri ilk başlardan kiçik oğurluqla nəticələnsə də oyun qrupu adlandırdıqları dost çevrələri cinayətkar dəstəyə çevrilir. Əsas məsuliyyət valideynin

üzərinə düşməsinə baxmayaraq, bəs uşaqlarının dost seçimlərinə müdaxilə edə bilmirlər. Həsasas dövr keçirən yeniyetmələrin yalnız addım atmaları bağışlana bilər. lakin diqqət yetiriləcək məqam isə bu səhvin təkrar işlənməməsidir.

Bütün bu sadalardan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, uşaqların inkişafı üçün yaradılmış şərait onun gələcəkdə necə həyat tərzini yaşamasının təməlini təşkil edir. çalışmaq lazımdır ki, bu kimi mənfi halların aradan qaldırılmasında sadəcə valideynin istəkləri deyil, valideyn və övladın birlikdə razılaşmasına əsaslanmış olsun.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., Seyidov İ.Ə. Məhkəmə psixologiyası məsələləri, Bakı, ADU, 1985, 80s.
2. Cavadov R.Ə., Qarayev R.M. Yeniyetmələrin hüquqa zidd davranışının bəzi psixoloji məsələləri. "Müasir elm: problemlər perspektivlər" mövzusunda elmi praktik konfransın materialları, Bakı, 2000, S.17
3. Əlizadə Əbdül : "Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi; "Maarif" nəşriyyat Bakı 1986. (səh 81-83)
4. Hüseyn Xəlilov- Uşaq və yeniyetmələrin inkişafının sosial-psixoloji məsələləri; Qafqaz Universiteti nəşri –Bakı 2012.s. 23-25
5. Vəliyev Mirələm, Mustafayev Azər - İnkişaf və yaş psixologiyası-Bakı 2015. (s.134-139)
6. Yavuzer, H. (1994). Çocuk psikolojisi. 9 Basım. Remzi Kitapevi, İstanbul
7. Yavuzer, H. (2001). Çocuk ve Suç (10. Basım). İstanbul: Remzi Kitapevi (s.31-33)
8. Anjaswarni T, Widati S, Yusuf A. (2019). Analysis of the Risk Factors Related to the Occurrence of Juvenile Delinquency Behavior. Journal Ners; 14: 129-136
9. Thompson, W. E., & Bynum, J. E. (2016). Juvenile delinquency: A sociological approach. Rowman & Littlefield.
10. Steinhausen HC, Metzke CW. (2001). Risk, compensatory, vulnerability, and protective factors influencing mental health in adolescence. J Youth Adolesc; 30: 259–280.

UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRİ CİNAYƏTƏ TƏHRİK EDƏN SOSIAL FAKTORLARIN TƏHLİLİ

Məmmədova Samirə

XÜLASƏ

Uşaqlar yetkinlik yaşına çatana qədər müxtəlif mərhələlərdən keçirlər. Körpəlikdən başlayan bu dövr erkən uşaqlıq, oyun, məktəb və gənclikdən keçərlər. Bu dövrdə uşaqlar başqalarını təqlid edir, ailə və dostları ilə ünsiyyətdə olurlar. Bu dövrdə uşaqların cinayət davranışlarına səbəb ola biləcək müxtəlif risk faktorları vardır. Başda onların fərdi xüsusiyyətləri, məkəbdən yayınmaları, cinayətkar həmyaşıdların və ya ailənin əhatəsində olmaları, yetərsiz sosial mühit və məktəb iqlimi, ictimai dəstəkdən istifadə problemləri və s. gəlir.

АНАЛИЗ ФАКТОРОВ, ПРОВОЦИРУЮЩИХ ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ НА СОВЕРШЕНИЕ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Мамедова Самира

АННОТАЦИЯ

Дети проходят различные этапы, пока не достигнут совершеннолетия. Начало в младенчестве этот период - раннее детство, игра, школа и юность. В этот период дети видят, слышат, они учатся, подражая другим; общаться с родителями и близкими людьми. Различные факторы риска, которые могут спровоцировать преступное поведение детей в этот период существует. В начале из них учитываются индивидуальные состав и особенности ребенка, прогулы в школе, криминальная присутствие сверстников или членов семьи, способность родителей удовлетворить потребности ребенка неадекватная социальная среда

ANALYSIS OF FACTOR THATS THAT PROVOKE CHILDREN AND ADOLESCENTS TO COMMIT CRİMES

Mammadova Samira

SUMMARY

Children go through various stages until adulthood. Beginning in infancy this period is early childhood, play, school and adolescence. During this period, children see, hear, they learn by imitating others; interact with their parent and close circles. Various risk factors that may cause criminal behavior in children during this period exists. At the beginning of these, the child's individual structure and characteristics, school absenteeism, crime-related the presence of peers or family members, the parents' ability to meet the child's needs insufficient, social environment and school climate not being supportive, social having problems etc. is coming.

TƏRK EDİLMİŞ UŞAQLAR VƏ ONLARIN PSİXOLOGİYASI MƏSƏLƏLƏRİ

Səfərova Xanım
BDU-nun II kurs magistrantı
xanim.huseynli@inbox.ru

Açar sözlər: tərk edilmiş uşaqlar, məhrumiyyət, travma, depressiya.

Ключевые слова: брошенные дети, депривация, травма, депрессия.

Key words: abandoned children, deprivation, trauma, depression.

Tərk edilmək hər bir insan üçün travmatik hadisədir. Tərk edilən şəxs-uşaq, tərk edən isə ana və ya ata olduğunda tərkedilmənin verdiyi əzab daha ağır yaşanır. Uşağın yaşadığı əzaba sadəcə tərk edilmək deyil, tərk edilmə forması, tərk edilməmişdən əvvəl və sonra yaşanan hadisələr də təsir edir. Ailədə güclü münacişələr, qorxu və şiddət və s. uşaqlarda müxtəlif travmalar yaradır. Uşağın tərk edilməsi isə ona ən güclü travmanı yaşadır. Tərk edilən zaman uşağın bu travma ilə asan başa çıxma bilməsi üçün ətrafdakılardan sosial dəstəyin güclü olması lazımdır. Həmçinin, valideynlərdən birinin (ana və ya atanın) və ya ailədən birinin uşağın yanında olması, onun baxımına davam etməsi ən böyük dəstəkdir. Uşağın tərk edildiyi üçün yaşadığı travmaya təsir edən amillərdən biri də yaş meyarıdır..

Körpəlik çağında tərk edilən uşağın gündəlik baxımı ləngiyir, bu da uşağın bəslənmə və yuxu rejimini pozur. Bu vəziyyət uzun müddət davam edərsə, uşağın inkişafı zəifləyir və müxtəlif problemlərin yaranmasına səbəb olur. Uşaq böyüdükcə zehni inkişafın artması ilə əlaqədar ailədəki problemləri daha asan anlayır. Məktəbəqədər yaş dövründəki uşaq səbəb- nəticə əlaqəsini qurmaqda çətinlik çəkirsə, məktəb yaşı dövründə artıq ailədəki vəziyyətin fərqində olur. Yeniyetməlik dövründə isə ana-atanın yoxluğu, yeniyetmənin üzərindəki ana-ata nəzarətinin və modelinin yoxluğu deməkdir. Bu isə yeniyetməlik dövründə yaşanan şəxsiyyət patologiyalarının ən əsas səbəblərindəndir (1).

Ana və ya ata, yaxud hər iki valideyn tərəfindən tərk edilmək uşağın psixologiyasında fərqli izlər buraxır. Lakin, bütün tərk edilmiş, valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar, əsasən bəzi eyni duyğuları yaşayırlar.

Məhrum olma duyğusu -valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların ən çox yaşadığı duyğudur. Belə uşaqlar ata və anadan məhrumdurlar. Bu uşaqların hiss etdiyi məhrum olma hissi ana- atalarının yanında olan digər uşaqları gördükdə daha da dərinləşir.

Özlərini başqalarından aşağı görmək- ana və ya atası olmayan uşaqlar özlərini ana və ya atası olan uşaqlardan daha zəif, gücsüz, özlərini onlardan aşağı görürlər.

Günahkarlıq və utanc duyğusu -kimsəsiz uşaqlar ana və ya atalarının olmadığını deyərkən utanc duyğusu yaşayırlar. Bunun üçün isə özlərini günahkar hiss edirlər.

Güvənsizlik duyğusu -Kimsəsiz uşaqlar həyata, insanlara qarşı güvənsiz olurlar. Buna görə də onlar digər insanlarla münasibət qurmaqda çətinlik çəkirlər. Çünki onların da bir gün gedəcəklərini, onları tərk edəcəklərini bilirlər.

Hirsillik duyğusu -valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar yeniyetməlik dövrünə irəlilədikcə, hirsillik duyğuları artmağa başlayır. Uşaqlıq dövründəki utancaqlıq, günahkarlıq hissi yerini başqalarına qarşı olan hirsillik duyğularına verir. Yeniyetmə atasına, həyata, Allaha qarşı hirsli olur. Bu dövr valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların ən çox köməyə ehtiyacı olduğu dövrdür. Onu anlayacaq, dinləyəcək insanların olmaması yeniyetməni boşluğa çəkir. Bu vəziyyətin onu yanlış yollara sürükləməsi mümkündür.

Məsuliyyətdən qaçma -bəzi uşaqlar həyatdakı bütün uğursuzluqların səbəbini valideynlərinin olmamasına yükləyir. Beləliklə özlərini bütün məsuliyyətdən azad edir və özlərini dəyişdirməyə çalışmazlar.

Rol- model ehtiyacı – bütün uşaqlar ilk olaraq ata və analarını özlərinə rol- model olaraq seçirlər və onların davranışlarını təkrarlayırlar. Uşaq evi və internatlarda uşaqların düzgün rol- model ala biləcəyi kişi və qadın müəllimlər olmalıdır (2).

Valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların zəifliyi ailə mühitinin olmaması ilə əlaqədardır. Bu uşaqlar adətən emosional cəhətdən qeyri-sabitdirlər, aşağı özünə hörmətə malikdirlər. Yeniyetməlik dövründə bu uşaqlar riskli davranışlara meyillidirlər ki, bu da onların sağlamlıq potensialını xeyli azaldır. Sağlamlıq vəziyyəti və həyat keyfiyyəti: Sağlamlığın hər üç komponenti valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlarda təhlükə altındadır. Bu uşaqlar fiziki, psixomotorik və zehni qüsurlarla müraciət edirlər. Bu uşaqlarda həyat keyfiyyətinin qoruyucu ailə mühitini yaşayan uşaqlardan daha aşağı olduğunu güman edə bilərik, çünki psixososial amillərin keyfiyyəti və ailə mühiti həyat keyfiyyətinin çox vacib göstəriciləridir. Valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar son dərəcə həssas kateqoriyadır, çünki onlar müxtəlif risk faktorlarına məruz qalırlar. Buna görə də sağlamlıq potensialını və həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün səhiyyə, psixoloji qayğı və sosial rifah sahəsində xüsusi tədbirlər tələb olunur.

Sensor səviyyəsində olan inkişaf problemləri sonrakı idraki (intellektual) səviyyəyə də mənfi təsir göstərir. Uşaq yaxınlarının qayğısı və dəstəyini hiss etdikdə, fəal inkişaf etməyə başlayır. Uşaq evində və ya əsas ehtiyaclarının qarşılanmaması şəraitində tərbiyə olunan uşaqlar bütün bunlardan məhrumdurlar. İntellektual inkişafı yetərincə olmadığı üçün müəssisələrdə tərbiyə olunan uşaqlar tez-tez başqalarının üz ifadələrini başa düşməkdə çətinlik çəkir və bunu düşmənçilik kimi şərh edirlər. Buna görə də onların davranışında başqalarına əsassız görünən aqressiv reaksiyalar görünə bilər. Həmçinin valideynlərindən ayrılan uşaqların əksəriyyətində narahatlıq və özünə şübhə hissləri yaranır və emosional tənzimləmə pisləşir.

Valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlarda tez-tez aşkar edilən digər problem ətrafdakı hər şeyə emosional, laqeyd münasibətdir. Bu uşaqlar digər insanlara qarşı empatiya və marağın olmaması ilə xarakterizə olunur ki, bu da şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə ciddi pozuntulara səbəb olur və bu da sosial inkişafa mane olur.

İnternat məktəbində tərbiyə alan uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri onların kommunikativ fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə bir-birinə bağlıdır. Uşaqlarda ünsiyyətin inkişafı böyük ölçüdə onun böyüklər tərəfindən necə təşkil edildiyi ilə müəyyən olunur.

Valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların psixoloji xüsusiyyətlərini qısaca formalaşdıraraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Uşağın qeyri-kafi intellektual inkişafının zəifləməsi və formalaşmaması, idrak proseslərinin inkişaf etməməsi, diqqətin qeyri-sabitliyi, zəif inkişaf etmiş təfəkkür. Aşağı intellektual inkişafın səbəbləri müxtəlif ola bilər: beynin normal fəaliyyətinin pozulması, normal təhsil mühitinin olmaması (pedoqoji laqeydlik). Uşağın intellektual inkişafına lazımi diqqət yetirilməməsi öyrənmədə ciddi geriliyə səbəb ola bilər.

2. Uşaqların həmyaşıdları ilə birgə fəaliyyəti və ünsiyyəti. Oyunda uşaqlar tərəfdaşlarının hərəkətlərinə və vəziyyətlərinə daha az diqqət yetirirlər, çox vaxt həmyaşıdlarının incikliyi, istəklərini və hətta göz yaşlarını hiss etmirlər.

3. İnternat məktəblərinin şagirdlərinin gender identifikasiyası problemi. Qadın və kişi davranışının stereotipləri eyni cinsin nümayəndələri ilə ünsiyyət və eyniləşdirmə təcrübəsi vasitəsilə özünüdərkə daxil olur. Uşaq evlərində uşaqlar bu istiqamətlərdən təcrid olunurlar. Məktəbəqədər uşaqlar artıq cinsiyyətlərini yaxşı bilirlər, özlərini oğlan və ya qız kimi təsdiq etməyə çalışırlar, bununla da ailədə tərbiyə olunan uşaqlardan çox az fərqlənirlər. Bununla belə, keyfiyyətə gender identifikasiyası əhəmiyyətli fərqlərə malikdir. Ailədə uşaqlar valideynləri, yaxın qohumları və yaşıdları ilə eyniləşdirilirsə, valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlar, ilk növbədə, həmyaşıdları ilə eyniləşdirilir.

4. Şagirdlərin şəxsiyyətinin mənəvi inkişafı problemləri. Əxlaqi inkişaf problemləri ibtidai məktəb yaşından başlayır və ən çox özünü oğurluq, məsuliyyətsizlik, zəifləri sıxışdırmaq və təhqir etmək, empatiyanın azalması, qaydaların və məhdudiyyətlərin rədd edilməsi ilə özünü göstərir.

5. Şagirdlərin emosional və iradi inkişafı problemləri. Uşaq evlərindəki uşaqların şəxsiyyətinin normal inkişafından ən böyük çətinliklər və sapmalar emosional və iradi sahədəki bütün tədqiqatçılar tərəfindən qeyd olunur: sosial qarşılıqlı əlaqənin pozulması, özünə şübhə, özünü təşkil etmənin azalması, məqsədyönlülük, müstəqilliyin qeyri-kafi inkişafı, qeyri-adekvat özünə hörmət. Bu cür pozuntular ən çox özünü artan narahatlıq, emosional gərginlik, zehni yorğunluq, emosional stress ilə göstərir. Əslində, uşaq evlərinin məhbuslarını birləşdirən yeganə səbəb məhrumiyyət sindromudur. Eyni zamanda, hər bir uşağın özünəməxsus böyüklərlə münasibətdə öz təcrübəsi, fərdi inkişafın özünəməxsus xüsusiyyəti var ki, bu da heç də bütün hallarda geriləmə və ya əqli gerilik kimi qiymətləndirilə bilməz. Bu hallarla əlaqədar olaraq, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşağın psixi inkişafının psixoloji və pedaqoji dəstəyi yalnız fərdi xarakter daşıya bilər. Həmçinin onun məhrumiyyət şəraitində inkişaf etməsi uşağın şəxsiyyətinə böyük təsir göstərir (3).

Tərk edilmək qorxusu xüsusilə uşaqlarda daha çox yayılmışdır. Çox kiçik yaşlarından uşaqlar valideynlərinin onları tərk edəcəyindən çox qorxurlar.

Tərk edilmə qorxusu insanların sevdiklərindən ayrıldığını düşünərkən hiss etdikləri normal bir duyğudur, həm kişilərdə, həm də qadınlarda görünə bilər. Bu qorxunu daha da şiddətlə hiss etmək fərdlərin depressiya, narahatlıq, ünsiyyət problemləri və özünə inamsızlıq kimi bir çox problem yaşamasına səbəb ola bilər.

Tərk edilmək uşağın ən böyük qorxularından biridir. Uşaq tərk edildiyini hiss etdikdə qəzəblənir. Uşaqlarda qəzəblə yanaşı, ata-anasından intiqam almaq üçün cinayət prosesi də görünə bilər.

Uşağı heç vaxt qəzəblə və ya zarafatla tərk edilməklə hədələmək olmaz. Bəzi valideynlər uşaqlarına: “Mənə qulaq asmasan, səni burada qoyub gedəcəm!”. Bu cümlə uşaqlarda nəinki tərk edilmə qorxusunu aktivləşdirir, həm də dünyada tək qalmaq qorxusunu da alovlandırır. Uşaqlıq travması, uşaqlıqda yaşamış ola biləcəyiniz bütün kədərli təcrübələrdir. Bu narahatedici hadisələr fiziki, cinsi və ya emosional zorakılıq və ya fiziki və ya emosional laqeydlilik ola bilər. Sevilən bir insanın itkisi, tərk edilmə kimi travmatik hadisələr, qorxuya səbəb ola biləcək hər hansı bir həyat hadisəsi (qəzalar, fəlakətlər, mübahisələr və s.), fiziki zorakılıq insan həyatının hər bir sahəsinə təsir göstərir. Onu da unutmaq olmaz ki, hər bir insan həyatı müxtəlif yollarla yaşadığı üçün hansı həyat hadisəsinin kimə necə təsir edəcəyini bilmək olmur. Sizin üçün travmatik olmayan bir şey başqası üçün travmatik ola bilər. Bu nöqtədə ən önəmlisi insanın hadisələri necə qəbul etməsi və hadisələri necə hiss etməsidir.

Əgər uşaq uşaqlıq dövründə valideyndən kifayət qədər diqqət və dəstək görsə və düzgün qidalansa, yetkinlik dövründə travma ilə bağlı simptomların yaşanma ehtimalı azalır. Digər tərəfdən, həyatda baş verən mənfi hadisələr, valideynin laqeydliyi, uşağa lazımi dəstək verə bilməməsi uşağın travma yaşamasına səbəb ola bilər. Bundan əlavə, müəyyən müddət ərzində davamlı olaraq bu cür həyat hadisələrini yaşamaq yetkinlik dövründə sıx travma əlamətlərinə səbəb olur.

Biz həyatımızın əvvəllərində insanlarla emosional bağlar və münasibətlər haqqında öyrənməyə başlayırıq. Həyatımızın ilk illərində, yaşamaq üçün ehtiyac duyduğumuz, güvəndiyimiz və asılı olduğumuz insanlar bizi incitdikdə və ya onlardan məhrum olduqda, münasibət haqqında yanlış öyrənmə prosesinə məruz qalırıq. Ona görə də uşaqlıqda yaşadığımız travmalar yetkinlikdə münasibətlərimizə mənfi təsir göstərə bilər.

Yetkinlik dövründə uşaqlıq travmalarının təsirini formalaşdıran ən mühüm amillərdən biri də yaşıdır. Travmanın baş verdiyi yaş çox vacibdir. Beynimiz doğulduğumuz andan yeriməyə başlayana qədər sürətlə inkişaf edir. Uşaqlıq dövründə yaşanan travma, yeniyetmə yaşlarda yaşanan travmalardan daha dağıdıcı təsirlərə malikdir. Məsələn, 4 yaşında yaşanan travma ilə 14 yaşında yaşanan travma arasında böyük fərq var. Ancaq bu həmişə müəyyənədiçiləmi deyil. Travmanın intensivliyi, məruz qalma müddəti və tez-tez olması başqa bir vacib amildir. Digər mühüm amil isə travma zamanı uşağın güvəndiyi və sevgisini aldığı birinin olubolmamasıdır. Bu şəxs onların valideyni, digər ailə üzvləri, müəllimləri ola bilər (4).

Bu vəziyyəti yaşayan bir çox insan bunun onlara olan təsirinin yüngül olduğunu və ya hətta mövcud olmadığını söyləyə bilər. Bununla belə, bu cür tərklənmənin onları necə təqib etdiyini görmək üçün onların münasibətini, düşüncələrini və davranışlarını müşahidə etmək kifayətdir. Yetkinlik yaşına çatmayanlar çox vaxt valideynlərinin tərklənməsində özlərini günahlandırır. Valideynlərinin onlara qayğı göstərməsi üçün kifayət qədər vacib olmadıqlarını hiss edə bilərlər. Bəlkə də həyatlarında onlara sahib olmağa layiq olmadıqlarını hiss edirlər. Bu, həm də onların tərklənməsinə səbəb olan səhv bir şey etdiklərini düşünmələri ola bilər. Beləliklə, onlar böyük bir günahkarlıq hissi və aşağı özünə hörmət hissi ilə böyüyürlər. “Dünyada mənə ən çox sevməli olan insan yanımda olmamağı seçdisə, mən pis insan olmalıyam” deyərək bəziləri düşünə bilər. Tərklənmiş uşaq hər kəsin onu da tərklənməsinə düşünərək böyüyür. Bu, onları o qədər qorxudur ki, çox vaxt heç kimə yaxınlaşmamağı seçirlər. Kiminsə onu yenidən tərklənməsi fikri həddindən artıq iztirab yaradır. Bu qorxu onları qorxaq və ya çox itaətkar və başqalarına asılı və ya həddindən artıq laqeyd edə bilər (5). Uşaqlıqda tərklənmiş insanlar da onlara oxşar şəkildə davranan tərəfdaşlar axtara bilərlər.

Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların psixoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün uşaq evi və internatlarda psixoloji dəstəyin olması vacibdir.

Uşaqlar ilə vaxtaşırı psixoloq ilə fərdi konsultasiyalar keçirilməlidir. Həmçinin kiçik yaşlı uşaqlar üçün oyun terapiyaları, qum terapiyası, nağıl terapiyası, kukla terapiyası, art terapiyaya və s. terapiyalar təşkil edilməli, yeniyetmələr üçün davamlı qrup terapiyaları keçirilməlidir (6).

ƏDƏBİYYAT

1. Şimşək Z. “Kurum bakımı və çocuk ruh sağlığı: Kurum bakımı altındaki çocukların sorun davranışlarını yordayan faktörler”. Sosyal Hizmet Sempozyumu 2004:Alanya. Başkent Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmetler Bölümü, Bildiri Özetleri, C.49
2. Mehmet T. Yetim Çocukların Psikolojisi. İstanbul. 2015
3. <http://crisiscenter74.ru/tema-6-osobennosti-razvitiya-rebenkaostavshegosya-bez-popecheniya-roditeley>©Авторы
4. <https://psychcentral.com/blog/how-childhood-trauma-affects-adultrelationships>
5. <https://aklinizikesfedin.com/ebeveynlerin-terk-etmesi-ve-dogurdugusonuclaril>
6. Ekşi A. Koruma altında çocuklar. (Yayına hazırlayan Runa Uslu). Ankara Üniversitesi Çocuk Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı Yayınları, Yayın no: IX. Ankara Üniversitesi Basımev, 2004. C.39-42

TƏRK EDİLMİŞ UŞAQLAR VƏ ONLARIN PSIXOLOGİYASI MƏSƏLƏLƏRİ

Xanım Səfərova

XÜLASƏ

Tərk edilməyi yaşayan bir insanın uzunmüddətli psixi sağlamlıq problemləri olma ehtimalı daha yüksəkdir. Bunlar çox vaxt tərk edilmənin təkrarlanacağı qorxusuna əsaslanır. Valideynləri tərəfindən tərk edilmiş uşaqda sonrakı həyatda əhval dəyişikliyi və ya qəzəb ola bilər. Uşağın özünə hörməti valideyn dəstəyinin olmamasından da təsirlənə bilər.

Tərk edilmə qorxuları insanın başqalarına etibar etmə qabiliyyətini zəiflədə bilər. Bu qorxular bir insanı narahatlıq, depressiya, qarşılıqlı asılılıq və ya digər problemlərə meylli edə bilər. Bunların qarşısını almaq üçün uşaq evləri və internat məktəblərində psixoloqun yardımına ehtiyac vardır. Terapiya, tərk edilmə problemi olan şəxsə problemlərinin kökünə getməyə kömək edə bilər.

БРОШЕННЫЕ ДЕТИ И ИХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

Xanım Səfərova

АННОТАЦИЯ

Человек, которого бросили, с большей вероятностью будет иметь долгосрочные проблемы с психическим здоровьем. Они часто основаны на страхе повторения отказа. Ребенок, брошенный родителями, может иметь перепады настроения или гнев в более позднем возрасте. На самооценку ребенка также может повлиять отсутствие родительской поддержки.

Страх быть покинутым может ослабить способность человека доверять другим. Эти страхи могут предрасполагать человека к беспокойству, депрессии, созависимости или другим проблемам. Для их предотвращения необходима помощь психолога в детских домах и интернатах. Терапия может помочь человеку с проблемой покинутости добраться до корня своих проблем.

ABANDONED CHILDREN AND THEIR PSYCHOLOGICAL PROBLEMS

Khanim Safarova

SUMMARY

A person who experiences abandonment is more likely to have long-term mental health problems. These are often based on the fear that the abandonment will happen again. A child abandoned by their parents may have mood swings or anger later in life. A child's self-esteem can also be affected by a lack of parental support.

Fears of abandonment can weaken a person's ability to trust others. These fears can predispose a person to anxiety, depression, codependency, or other problems. In order to prevent them, the help of a psychologist is needed in orphanages and boarding schools. Therapy can help a person with abandonment issues get to the root of their problems.

ASP UŞAQLARIN VALİDEYNLƏRİNDƏ DEPRESSİYA VƏ TƏŞVİŞİN ƏLAMƏTLƏRİ

Məmmədova Samilə
BDU-nun II kurs magistrantı
samilamahammadli@gmail.com

Açar sözlər: autizm spektr pozuntusu, depressiya, təşviş, depressiyanın əlamətləri, təşvişin əlamətləri, valideynlərdə depressiya, valideynlərdə təşviş

Ключевые слова: расстройство аутистического спектра, депрессия, тревога, симптомы депрессии, симптомы тревоги, депрессия у родителей, тревога у родителей

Keywords: autism spectrum disorder, depression, anxiety, depression symptoms, anxiety symptoms, parental depression, parental anxiety.

ASP diaqnozu qoyulan uşaqların valideynlərində bir sıra psixoloji pozulmalar müşahidə edilir. Autizm bütün həyat boyu davam edəcək, sağalmayan ağır diaqnozdur. Valideynlərin övladlarının diaqnozunu qəbul etməsi çətin və uzun müddətli prosesdir. Bu müddət ərzində ilkin olaraq şok yaşayan, günahkarlıq hissi yaşayan valideynlərdə zamanla depressiyanın əlamətləri təzahür etmiş olur. Ailə daxilində valideynlərdən birinin, çox vaxt ananın depressiyaya düşməsi bütün ailənin dinamikasını dəyişə bilər, çünki bu, təkcə valideynə deyil, həm də uşaqlara mənfi təsir etmiş olur. Buna görə depressiya əlamətlərini tanımaq, kömək axtarmaq və bərpa etmək üçün ən yaxşı yolları tapıb, problemlə professional məşğul olmaq çox vacibdir.

ASP uşaqların valideynlərinin qarşılaşa biləcəyi depressiyanın əlamətləri aşağıda qeyd edilmişdir [4, s. 1948]:

- Normal fəaliyyətlərə, o cümlədən uşaqla olan fəaliyyətlərə marağın itməsi;
- Tez-tez ağlamaq, ümitsizlik, çarəsizlik hissi;
- Əsəbilik və qəzəb;
- Enerji çatışmazlığı, yorğunluq;
- Yuxu problemləri;
- Çəki və ya iştahda dəyişikliklər;
- Qərar qəbul etmək, məlumatı cəmləşdirmək və yadda saxlamaqda çətinlik;
- Günahkarlıq və ələcsizlik hissi;
- Sosial təcrid;
- Həssaslıq, qıcıqlanma;
- Sevinc hissinin olmaması;
- Heç nədən zövq ala bilməmək;
- Xarici görünüşdə ciddi dəyişilmə (baxımsızlıq);
- İntihar düşüncələri və ya hətta cəhdlər və s.

ASP olan uşaqların valideynlərinin qarşılaşdıqları və depressiyaya səbəb olan bir sıra sosial-psixoloji amillər vardır. Bu amillər kənar, ailədaxili və şəxsiyyətdaxili olaraq üç hissəyə ayrılır [4, s. 1950].

1. Kənar amillər:

- Sosial izolyasiya. Cəmiyyətdə dəstək tapa bilməmək, qeyri-müəyyənlik və tənhalıq hissi ASP olan uşaqların valideynlərinin üzərində əlavə yük yaradır.

- Stigmatizasiya. Cəmiyyətdə əksər insanlar uşağın sağlam olmamasında valideynlərin günahkar olduğuna inanırlar. Bu baxımdan ASP uşağı olan valideynlərdə stiqmanın təsirindən özlərini günahkar hiss edir və daha da depressiv olurlar.

- **İnfrastruktur.** ASP uşaqlar və onların ailələri üçün əsas problem bütün səviyyələrdə dəstək infrastrukturunun olmamasıdır. İnklüziv təhsil hələ də çox çətin inkişaf edir, çünki ASP olan uşaqların kütləvi təhsil prosesinə daxil edilməsi üçün işləyən mexanizmlər çox azdır, bu mexanizmləri həyata keçirən mütəxəssislər də azlıq təşkil edir.

- **Gələcəyin qeyri-müəyyənliyi.** ASP olan uşaqların valideynlərinin 80%-i uşağın gələcəyindən narahatdır və onlar daimi narahatlıq içində yaşamağa məcbur olurlar. “Uşaq böyüyür, ancaq cəmiyyətin müstəqil üzvü deyil”, “Mən qocalıram, həmişə yanında ola bilməyəcəm, öləndə uşağım tək qalacaq” düşüncələri depressiyanın yaranmasına səbəb olur.

2. Ailədaxili amillər:

- Normal inkişafa ümid yoxdur və ya azdır. Adətən erkən yaşlarda mütəxəssislərin köməyi ilə ASP olan uşaq ilə korreksiyaedici iş aparılır. Lakin valideynlər bir müddət sonra qəbul etməyə başlayır ki, nə qədər səy göstərsə də, övladı artıq bütün uşaqlar kimi olmayacaq.

- Valideyn və uşaq arasında simbiotik əlaqə. D.Boulbi bağlılıq nəzəriyyəsində qeyd edirdi ki, üç yaşından etibarən uşağın anadan ayrılma prosesi başlayır. Üç illik dövrədən sonra, ana artıq işə getmək istəyir, aktiv ictimai həyata qoşulmaq istəyir. Təəssüf ki, ASP olan bir çox analar üçün bu imkanlar məhduddur, çünki uşaqdan uzaqlaşmaq demək olar ki, mümkün deyil, buna görə də nəinki işə, hətta istirahətlərinə belə çox zaman vaxt tapa bilmirlər. Nəticədə valideyn bütün həyatını uşağa həsr edir. Uşaq bütün həyatın mənasına çevrildikdə simbiotik əlaqə yaranır.

3. Şəxsiyyətdaxili amillər:

- **Ümumi yorğunluq.** Aydındır ki, ASP olan uşaqla 15-50 illik həyat mənəvi və fiziki güc tələb edir. Uzun, ağır psixoloji və fizioloji stress nəticəsində ASP olan uşaqların valideynləri daimi sıxıntıya məruz qalırlar ki, bu da effektiv mübarizə strategiyalarını inkişaf etdirməyi və sağlamağı mümkünsüz edir. Nəticədə, bu, fiziki və psixi pozulmalara, həyat keyfiyyətinin aşağı düşməsinə və cəmiyyətdə aşağı fəaliyyətə səbəb olur.

- **Frustrasiya.** Valideynlər dünyaya gələcək uşaqları üçün planlar qurur, bəzi gözləntiləri, xəyalları olur və onlar ASP diaqnozunu öyrənən anda çökürlər [6].

Valideynlərin özünütənqidi, günahkarlıq hissi depressiv vəziyyətin inkişafına təkan verir. Çox vaxt depressiya böyük ümidlər bəslənilən ASP-nu “müalicə etmək” üçün edilən bir neçə uğursuz cəhddən sonra baş qaldırır. Valideynlərin xəyal etdikləri kimi övladlarının və təsəvvür etdikləri ailə modelinin olmaması fikri çox dözülməz olur. Tədqiqatçılar müəyyən ediblər ki, autizmlili uşaqların anaları digər əlilliyi olan və ya sağlam uşaqların anaları ilə müqayisədə depressiya əlamətlərindən daha çox əziyyət çəkirlər. Atalar da oxşar simptomlardan əziyyət çəkirlər, lakin analara nisbətən daha az dərəcədə olur. Hətta bəzi tədqiqatçılar əsəbiliyin xüsusilə də kişilərdə depressiyanın əlaməti ola biləcəyini qeyd edirlər [5, s. 100]. Ailədə ASP olan uşaq varsa, o zaman, bir qayda olaraq, qalan ev işləri ilə yanaşı, onun qayğısına qalmaqda da əsas iş qadının üzərinə düşür. Üstəlik, kənar adamların və digər ailə üzvlərinin ASP uşaqların problemli davranışlarında anaları günahlandırmaq ehtimalı daha çoxdur ki, bu da özlüyündə ana üçün güclü stress mənbəyidir. Bu amillər birlikdə ananın problemin öhdəsindən gəlmək qabiliyyətini zəiflədə və depressiyaya səbəb ola bilər.

Türk psixoloqu S.Fırat ASP olan uşaqların valideynlərində depressiya və təşviş pozuntusunun təzahür xüsusiyyətlərini öyrənmişdir [2]. O müəyyən etmişdir ki, ASP uşaqların valideynlərində depressiya və təşvişin əlamətləri uşaqlara göstərilən psixoloji yardıma görə fərqli təzahür edə bilər. Yəni ev şəraitində mütəxəssis tövsiyəsi ilə ASP övladlarına qulluq edən valideynlərdə depressiya və təşviş pozuntusu, xüsusi reabilitasiya müəssisələrində mütəxəssislər tərəfindən psixoloji yardım alan ASP uşaqların valideynlərinə nisbətən daha çox rastlandığı müşahidə edilmişdir.

Autizmlı uşaqları olan valideynlərin uşaqlarına və özlərinə başqa şəxslər tərəfindən reaksiyaları onlarda təşvişin təzahürünə də təsir edir. Müvafiq olaraq, ASP gedişatına, diaqnoz sonrası xidmətlərin təşkili və mütəxəssislərin ailələrə dəstək olması gözlənilir. Ailələr uşaqlarının düzgün inkişaf edə bilməyəcəyini hiss etdikdə narahat olur və təşvişin əlamətləri özünü göstərir. Ana və ataların övladlarını ehtiyac duyduqları zaman dəstək almaq üçün zamanət olaraq gördüklərini nəzərə alsaq, onların özlərinin və uşaqlarının gələcəyi barədə narahat olmaları gözlənilən haldır. Bu fikrə sahib olan valideynlərin normal inkişaf göstərə bilməyən övladlarının olması gözlədikləri dəstəyi ala bilməmələri onların təşviş səviyyələrini artıran vəziyyətdir. ASP uşağın doğulması ilə ailəyə xoşbəxtlik gətirmək yerinə xəyal qırıqlığı, narahatlıq və kədər gətirir. Ailələr övladlarının yaxşı inkişaf etmədiyini öyrənən kimi uşaqla bağlı xəyallar yerini mənəvi çöküşə buraxır.

Təşviş və qorxu hissləri ilə müşayiət olunan müxtəlif növ nevrozlar təşviş pozuntuları adlanır. Təşviş və qorxu insanın təbii emosional reaksiyalarıdır. İnsanın həyatında təhlükə yarandıqda bu hisslər hər bir fərddə meydana çıxır və onun fəaliyyətini təhlükədən qurtarmağa yönəldir. Lakin hər hansı situasiyaya qarşı həddən artıq güclü qorxu və təşviş yaranarsa, yaxud bu hisslər əsassız olaraq meydana çıxarsa, belə vəziyyət təşviş pozuntuları əlaməti kimi qiymətləndirilir. ASP uşağın valideynləri daima təhlükə haqqında düşünlər. Çünki övladları digər sağlam uşaqlar kimi deyil, tək qalanda başlarına nəşə gələ bilər, öhdəsindən gələ bilmədikləri çətin vəziyyətlər ola bilər, vəziyyətlərinə görə həmyaşdrları tərəfindən sıxışdırıla bilərlər və s. Bütün valideynlər öz övladları haqqında belə narahatlıqlar yaşaya bilərlər. Lakin ASP uşaqların valideynlərində bu əlamətlər daha çox təzahür edir. Çünki, onların uşaqları sağlam deyil və təhlükələrə qarşı daha da açıqdırlar. Uşaqların hər yaş dövründə ASP övladı olan valideynlərdə təşviş pozuntusu əlamətləri görünür. Bu valideynlərdə təşviş pozuntusunun əsas ümumi əlamətləri aşağıda qeyd edilmişdir:

- ümumi narahatlıq hissləri, bütün günü övladı haqqında mənfi fikirlər düşünmək;
- yorğunluq hissi, işlərin öhdəsindən gələ bilməmək qorxusu;
- diqqəti cəmləməkdə çətinlik;
- yuxu problemləri, yatıb qalsa uşağın başına pis bir şey gələ biləcəyi barədə davamlı düşüncələrə sahib olmaq;
- əsəbilik, insanlardan özünü sosial mühitdən təcrid edib bütün vaxtını tamamilə övladına həsr etmək;
- psixosomatik problemlər (nəfəs almada çətinlik, baş ağrıları, əzələ ağrıları, mədə ağrıları);
- uşaqla bağlı xırda təfərrüatlar üzərində narahat olmaq, bu düşüncələrə həddindən artıq vaxt sərf etmək;
- gələcək üçün narahat olmaq və pis şeylərin baş verə biləcəyindən qorxmaq;
- adət olunan, monoton həyat şəraiti yaratmaq, yeni şeyləri sınamaq və ya risk etmək istəməmək;
- insanların çox olduğu yerlərdən qorxmaq, övladını böyük tədbirlərə, yığıncaqlara aparmamaq;
- övladını kiməsə əmanət etməmək (nənə-babaya, dayəyə, bağçada tərbiyəçiyə və s.);

ASP uşaqların atipik davranışlarının tezliyi onların valideynləri digər uşaqların valideynlərinə görə daha çox gərgin olur, daha çox depressiya və təşviş pozuntusu kimi problemlər ilə üzləşirlər. Rusiyada “Engels ailə və uşaqlara sosial yardım mərkəzində” 6-7 yaşlı normal inkişaf edən uşaqları böyüdən valideynlər və eyni yaşlı ASP diaqnozu olan uşaqları böyüdən valideynlərin iştirakı ilə tədqiqat işi aparılmışdır [3]. Tədqiqat zamanı ASP olan uşaqların valideynlərində bir sıra psixoloji problemlərin təzahür etdiyi müəyyən edilmişdir- stress, depressiya, emosional yanma, təşviş pozuntusu, OKB.

Ailədə ASP olan uşağın tərbiyəsi ilə bağlı problemlərin adekvat qavranılması dərhal və bütün valideynlər tərəfindən qəbul edilmir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, uzun müddət davam edən vəziyyət ASP uşaqların valideynlərinin psixikasına psixogen, məyusedici təsir göstərir və dolayısı yolla onların uşağa münasibətinə də mənfi təsir göstərir. Mütəxəssislər çox zaman ASP problemindən danışanda uşaqların özlərinə fokuslanırlar, amma onların valideynlərini terapiyanın diqqət mərkəzinə salmırlar. Valideynlərin mümkün qədər tez mütəxəssis dəstəyi alması vacibdir. Mütəxəssislərin vəzifələri həm də valideynləri uşaqla korreksiyaedici qarşılıqlı əlaqə metodlarına öyrətmək, ailəyə xüsusi emosional rejim qurmağa kömək etməkdir. Valideynlərə övladı ilə nə baş verdiyini düzgün izah etmək, emosional təmas qurmağa kömək etmək, depressiv vəziyyətə düşməsinlər deyər psixoloji dəstək göstərmək, təşviş əlamətlərinin uşağa da mənfi təsir edə biləcəyini başa salmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov N.V. Psixiatriya dərsləri. Bakı, 2004, 582s.
2. Fırat S. Otistik çocukların anne-babalarının depresyon ve kaygı düzeyleri. 30 ekim 2016, [<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cumj/issue/18992/237509>]
3. Türkçapar H. Ankisyete bozukluğu ve depresyonun tanınış ilişkileri. 2004 [https://jag.journalagent.com/kpd/pdfs/KPD_7_80_12_16.pdf]
4. Farsi A. Stress, anxiety, and depression among parents of children with autism spectrum disorder in Oman: a case-control study. 2 may 2016 [URL: <https://www.dovepress.com/stress-anxiety-and-depression-among-parents-of-children-with-autism-sp-peer-reviewed-fulltext-article-NDT>]
5. Высотина Т.Н. Особенности родительского отношения к детям с атипичным аутизмом. СПб., 2013, 161 с.
6. Панченко А.В. Особенности детско-родительских отношений в семьях, воспитывающих детей раннего возраста с расстройствами аутистического спектра. 2019 [<https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-detsko-roditelskih-otnosheniy-v-semyah-vospityvayuschih-detey-rannego-vozrasta-s-rasstroystvami-autisticheskogo-spektra/pdf>]

ASP UŞAQLARIN VALİDEYNLƏRİNDƏ DEPRESSİYA VƏ TƏŞVİŞİN ƏLAMƏTLƏRİ

Samilə Məmmədova

XÜLASƏ

Uşaqlara ASP diaqnozu qoyulandan sonra depressiya keçirən valideynlər uşaqlarını kifayət qədər sevmədiklərini və ya onlarla anlaşı bilmədiklərini hiss edə bilirlər. ASP uşaqlarda empatiya hissi olmadığı üçün valideyn-övlad münasibətlər sistemi pozulur. Valideyn bu vəziyyəti dərk edir və narahat olur. Depressiyaya düşmüş valideyn normal inkişafda olan uşaqların valideynlərindən daha çox özünü bədbəxt və yorğun hiss edir, ayağa qalxıb ən sadə işi görə bilmir və ya sevinc hiss edə bilmir. Autizm spektr pozuntusunda təkcə uşaqlar deyil, onların valideynləri də psixoloji reabilitasiyaya ehtiyac duyurlar. ASP uşaqlarla iş zamanı valideynləri kənarda saxlamaq doğru deyildir. Əks halda valideynlərdə depressiya və təşviş pozuntusunun təzahürü uşağın inkişafına daha da mənfi təsir edəcək, problemim gedişatı daha da çətinləşəcək.

СИМПТОМЫ ДЕПРЕССИИ И ТРЕВОГИ У РОДИТЕЛЕЙ ДЕТЕЙ С РАС

Самила Мамедова

АННОТАЦИЯ

Родители, переживающие депрессию после того, как их детям поставили диагноз РАС, могут чувствовать, что они недостаточно любят или понимают своих детей. Поскольку детям с РАС не хватает эмпатии, система отношений между родителями и детьми нарушается. Родитель осознает эту ситуацию и беспокоится. Родитель в депрессии чаще, чем родители нормально развивающихся детей, чувствует себя несчастным и усталым, не в состоянии встать и выполнить простейшее задание или испытать радость. В психологической реабилитации нуждаются не только дети с расстройствами аутистического спектра, но и их родители. Неправильно исключать родителей, когда РАС работает с детьми. В противном случае проявление депрессии и тревожного расстройства у родителей еще более негативно скажется на развитии ребенка, и течение моей проблемы станет еще более тяжелым.

SYMPTOMS OF DEPRESSION AND ANXIETY IN PARENTS OF ASD CHILDREN

Samila Mammadova

SUMMARY

Parents who experience depression after their children are diagnosed with ASD may feel that they do not love or understand their children enough. Because ASD children lack empathy, the parent-child relationship system is disrupted. The parent realizes this situation and is worried. A depressed parent is more likely than parents of normally developing children to feel unhappy and tired, unable to get up and do the simplest task, or experience joy. Not only children with autism spectrum disorders, but also their parents need psychological rehabilitation. It is not right to exclude parents when ASD is working with children. Otherwise, the manifestation of depression and anxiety disorder in the parents will have an even more negative impact on the child's development, and the course of my problem will become even more difficult.

TƏLİMDƏ ƏKS ƏLAQƏNİN QURULMASININ PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məmmədli Rəqsanə
BDU-nun II kurs magistrantı
raqsanemammedli990@gmail.com

Açar sözlər: təhsil, təlim, əks əlaqə, təlimə psixoloji münasibət.

Ключевые слова: воспитание, обучение, обратная связь, психологическое отношение к обучению.

Keywords: education, training, feedback, psychological attitude to training.

Əks əlaqə, sonrakı fəaliyyətdə həmin hərəkəti formalaşdıran və ya düzəldən hərəkətə cavab kimi müəyyən edilir. İnsan davranışında onun geniş yayılması qeyd edilsə də, klinik praktikada əks əlaqə iki vacib funksiyaya, məlumat və təsirə malik olan düşünülmüş psixoloji müdaxilədir. Əlaqə təsviri, qiymətləndirici, emosional və şərhəedici ola bilər. Şəxslərarası təsir vasitəsilə dəyişikliyin təşviq edilməsində əks əlaqənin rolu və əks əlaqə prosesində müqavimətin rolu müzakirə olunur.

Əks əlaqə həm tədris, həm də təlim prosesinə birbaşa təsir göstərən və biliklərin əldə edilməsi prosesində ən effektiv tədris və təlim üsullarından biridir. Təhsildə əks əlaqə sistemin vacib hissəsidir. Əks əlaqə bütün fərdi tələbələrə öyrəndikləri fənni anlamağa kömək edir və onlara öyrənmə prosedurunun necə təkmilləşdirmək barədə aydın təlimatlar verir. Əks əlaqə tələbələrə inamı, özünü dərk etməyi və onlara öyrədildiklərini öyrənmək həvəsini artırmağa kömək edə bilər. Tələbələrə müvafiq rəylərin verilməsi onların akademik fəaliyyətlərini artırmağa kömək edə bilər.

Əks əlaqə, öyrənmə məqsədləri və ya nəticələri ilə bağlı şagirdin fəaliyyəti haqqında şagirdə verilən məlumatdır. O, tələbələrin öyrənməsində təkmilləşdirməyi hədəfləməlidir. Əks əlaqə, səy və fəaliyyəti nəticə ilə uyğunlaşdırmaqla, məqsədə çatmaq üçün tələbənin hərəkətlərini yönləndirir və ya istiqamətləndirir. Bu, tapşırığın nəticəsi, tapşırığın yerinə yetirilməsi prosesi, tələbənin öyrənmə və ya özünü tənzimləməsini idarə etməsi və ya fərdlər kimi (ən az təsirli olmağa meylli olan) ola bilər.

Rəy müxtəlif mənbələrdən gələ bilər – tədqiqatlar müəllimlərin və həmyaşıdların rəylərinin müsbət təsirini göstərmişdir. Rəy şifahi və ya yazılı ola bilər, testlər və ya rəqəmsal texnologiya vasitəsilə verilə bilər. Bu, müəllimdən və ya müəllim rolunu oynayan kimsədən və ya həmyaşıdlarından gələ bilər.

Yalnız səhv olanda deyil, düzgün olanda rəy bildirmək vacibdir. Yüksək keyfiyyətli rəy tapşırıq, mövzu və özünü tənzimləmə strategiyalarına diqqət yetirə bilər.

Gəlin aşağıdakı məqamlarda rəyin təhsildə bu qədər vacib olduğuna nəzər salaq.

- Effektiv və müvafiq rəy tələbələrə öz öyrənmələri və öyrənmə strategiyaları üzərində düşünməyə kömək edir ki, onlar öyrənmə mərhələlərində daha yaxşı irəliləyiş əldə etmək üçün düzəlişlər edə bilsinlər. Effektiv əks əlaqə bundan sonra hər bir fərddən asılı olaraq dəyişən şagirdin başa düşmə səviyyəsini və bacarıqların inkişaf sürətini müəyyən etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur ki, onlar öz məqsədyönlü təlim məqsədlərinə nail olmaq üçün növbəti addımları planlaşdırma bilsinlər.

- Əks əlaqə təhsildə tədrisin əsasını təşkil edir. Konstruktiv rəyin əhəmiyyəti bir çox müsbət imkanlara şərait yaradır. Təhsildə əks əlaqə müsbət tələbə və müəllim münasibətləri üçün zəmin yaradır. Müəllimlər və tələbələr effektiv rəy paylaşıqda, onların bir-birləri arasında inam hissi yaranır.

- Müvafiq rəy verməklə tələbələr başa düşürlər ki, onların müəllimləri onlara kömək etməyə hazırdır və onların təhsili ilə həqiqətən narahatdırlar. Müəllimlər kon-

struktiv rəy verməklə yanaşı, tələbələrə öyrənmə prosesində daha yaxından kömək etməyə hazırdırlar. Onlara əlavə dərslər vermək və ya tədris materialı kimi əlavə təfərrüatlı qeydlər vermək və s buna aid ola bilər.

- Sınıf mühitində əks əlaqənin digər faydası ondan ibarətdir ki, o, gözlənilənləri aydınlaşdırmaq imkanı verir. Əks əlaqə təmin edildikdə, tələbə performansını və nailiyyətləri artır, çünki onlar qarşılanmalı olan gözləntiləri və ya hədəfləri başa düşə bilirlər. O, həmçinin tələbələrə müxtəlif məzmun sahələrində güclü və zəif tərəflərini müəyyən etməyə kömək edir.

- Müəllimlərin effektiv rəyi şagirdlərin müxtəlif səviyyəli anlayışları müəyyən etməyə kömək edir. Müəllimlər fərdi tələbələrin öyrənmə üstünlüklərini müəyyən edə və təlimatı istiqamətləndirmək üçün məlumat əldə edə bilirlər. Tələbələr qarşıya qoyulan məqsədə çatmağa bilər və vaxtında müvafiq işləri təqdim edirlər.

- Əks əlaqə vermək tələbələrə işlərinin və ya öyrənmə prosesinin necə getdiyini barədə fikir vermək deməkdir. Buna əlavə qeydlər də aid etmək olar. Bu, ən məhsuldar öyrənmə üsullarından biridir. Əks əlaqə vasitəsilə tələbələr nəyin doğru və nəyin yanlış olduğunu öyrənirlər. Onlar zəif cəhətləri ilə tanış olurlar və daha sonra onların üzərində işləyə bilirlər ki, həqiqi məqsədə çatınsınlar.

- Xüsusilə onlayn öyrənmə dövründə təhsildə əks əlaqə vacibdir, çünki biz boş ekran vasitəsilə öyrədirik və öyrənirik. Tələbələrin müəllimin onlayn kursda öyrətdiklərinə yaxşı reaksiya vermədiyi bir çox hallar var. Burada onlar həmin fənn üzrə müəllimlərinə konstruktiv rəy verməlidirlər ki, onlar öz tədris texnikaları üzərində işləyə bilsinlər və tələbələr bu mövzuda öz anlayışlarını təkmilləşdirə bilsinlər.

- Tələbələr olaraq, onlara öyrədildiklərini başa düşə bilmədiklərini müəllimə bildirmək onların məsuliyyətidir. Tələbələr müəllimlərinə tədris prosesi ilə bağlı rəy bildirməlidirlər, yalnız bundan sonra öyrənməyə dəyər.

- Tələbə rəyi işi təqdim etdikdən dərhal sonra verildikdə, tələbələr cavab verir və öyrənilənləri daha müsbət təcrübə etməyi anlayırlar.

Əks əlaqə araşdırmaları öyrənməyə yüksək təsir göstərir. Bununla belə, geniş spektrli təsirlər mövcuddur və bəzi tədqiqatlar əks əlaqənin mənfi təsirlərə səbəb ola biləcəyini və vəziyyəti daha da pisləşdirə biləcəyini göstərir. Rəylərin texnologiya və ya həmyaşıdları tərəfindən çatdırılması da daxil olmaqla, geniş əks əlaqə yanaşmalarının müsbət təsirləri var. Təsirlər müəllimlər tərəfindən rəy bildirildikdə ən yüksək olur. Səhvləri müəyyən etmək üçün istifadə etməkdənsə, iş düzgün aparıldıqda rəy bildirmək xüsusilə vacibdir.

Əks əlaqə ilə bağlı bir çox tədqiqatlar digər təcrübələri də əhatə edir. Məsələn, mənimsəmə öyrənmə yanaşmaları geridə qalan tələbələr üçün əlavə dəstək ilə əks əlaqəni birləşdirir, formativ qiymətləndirmə kimi yanaşmalar isə öyrənmədə həll edilməli olan xüsusi boşluqları və müəllimin şagirdin necə inkişaf etməsini istədiyini başa düşmək üçün işləri də əhatə edir. Əks əlaqə bütün yaş qruplarına təsir göstərir. Məktəblərdə aparılan tədqiqatlar xüsusilə onun ingilis dili, riyaziyyat və daha az dərəcədə elmə təsiri üzərində cəmlənmişdir.

Formativ qiymətləndirmənin açıq şəkildə daxil edilməsi effektiv əks əlaqə üçün əsasların qoyulmasının əsas komponenti ola bilər. EEF İngilis məktəblərində Formativ Qiymətləndirməni' sınaqdan keçirdi və orta hesabla müsbət təsir göstərdi.

Əks əlaqə Avstraliyada məktəblərdə tədris və öyrənmə müdaxiləsi kimi geniş istifadə olunur. Əlaqənin öyrənməyə təsiri ilə bağlı qlobal sübut bazası geniş olsa da, Avstraliya məktəblərində əks əlaqənin tətbiqi və öyrənilməsinə təsirini araşdıran daha çox araşdırma tələb olunur. Əks əlaqə ilə bağlı Yeni Zelandiya tədqiqatları göstərir ki, bu, öyrənməyə,

tələbələrin həmyaşıdları ilə rəy bildirmə qabiliyyətinə və ibtidai səviyyədə akademik nəticələrə müsbət təsir göstərir.

Əks əlaqə tələbənin fəaliyyəti və ya davranışı ilə bağlı hər hansı cavabdır. Bu şifahi, yazılı və ya jest ola bilər. Qiymətləndirmə və öyrənmə prosesində əks əlaqənin məqsədi şagirdin fəaliyyətini yaxşılaşdırmaqdır. Əks əlaqə prosesinin tələbə üçün müsbət və ya ən azı neytral öyrənmə təcrübəsi olması vacibdir. Mənfi rəy tələbələrin söylərini və nailiyyətlərini maneə törədə bilər.

Əks əlaqə təmin etmək təlim nəticələrinə yüksək təsir göstərir. Effektiv rəy tapşırıq, mövzuya və özünü tənzimləmə strategiyalarına diqqət yetirməyə meyllidir: o, necə təkmilləşdirməyə dair xüsusi məlumat verir. Əlaqə öyrənmə zamanı, dərhal sonra və bir müddət sonra təsirli ola bilər. Əlaqə siyasətləri əks əlaqənin tezliyini çox müəyyən etməməlidir.

Effektiv tədris və öyrənmə tədqiqatları (Dinham, 2007) göstərdi ki, öyrənənlər öz işləri ilə bağlı harada olduqlarını bilmək istəyirlər. Aşağıdakı dörd suala müntəzəm olaraq cavab vermək tələbənin keyfiyyətli rəyini təmin etməyə kömək edəcək.

- ✓ Tələbə nə edə bilər?
- ✓ Tələbə nə edə bilməz?
- ✓ Tələbənin işi başqalarının işi ilə necə müqayisə olunur?
- ✓ Tələbə daha yaxşı necə ola bilər?

Geniş mənada əks əlaqə “şagirdlərə gələcək davranışları istiqamətləndirən onların fəaliyyəti haqqında verilən məlumatdır” (Ambrose, 2010, s. 125). Əks əlaqə tələbələr üçün yol müəyyən etməyə, onların diqqətini inkişaf və təkmilləşdirmə sahələrinə yönəltməyə və onları gələcək öyrənmə imkanları ilə əlaqələndirməyə kömək edə bilər. Eyni zamanda, qiymətlə verilib-verilməməsindən asılı olmayaraq rəyin qiymətləndirici komponenti mövcuddur. Effektiv rəy tələbələrə “nəyi başa düşdüklerini və ya anlamadıqlarını, fəaliyyətlərinin harada yaxşı və ya pis getdiyini və sonrakı söylərini necə yönləndirməli olduqlarını” izah edir (Ambrose, 2010, s. 137). Bu şəkildə əks əlaqə tələbələrin öyrənməsi və inkişafı üçün vacibdir.

Tələbələrin rəy alması kifayət deyil. Onlar həmçinin qəbul edilmiş rəyləri həyata keçirmək və təcrübə etmək üçün açıq imkanlara ehtiyac duyurlar

Effektiv rəy:

➤ Məqsədli və Qısa: Əks əlaqə həddindən artıq böyük ola bilər. Bu zaman fəaliyyəti yenidən nəzərdən keçirməyə haradan başlayacağını və söylərini haradan üstün tutacağını bilmək çətin olar. Tələbələrin diqqətini irəliləyiş əldə edə biləcək əsas sahələrə yönəltmək üçün məqsədli və qısa rəydən istifadə etmək lazımdır. Bunun üçün təkmilləşdirmə və inkişaf üçün 2-3 əsas sahəni müəyyənləşdirmək lazımdır.

➤ Fokuslanmış: Müəyyən etdiyiniz əsas sahələrin prioritetləşdirilməsinə kömək etmək üçün rəy tapşırığının məqsədləri ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Həmçinin tələbələrin bu bacarıqları tətbiq etmək üçün başqa hansı imkanlara sahib olduqlarını və ya etməli olacaqları da nəzərdən keçirilə bilər.

➤ Fəaliyyət yönümlü: Təftiş prosesində tələbələri istiqamətləndirən rəy təklif edilməlidir. Birbaşa və tələbənin işində xüsusi sahələrə işarə edib, onların söylərini istiqamətləndirməyə kömək etmək üçün təkliflər vermək lazımdır.

➤ Vaxtında: Əks əlaqə həyata keçirmək və ondan öyrənmək üçün rəy vaxtında verildikdə faydalıdır.

Əks əlaqə agent tərəfindən insanın fəaliyyətinin və ya anlayışının aspektləri ilə bağlı verilən məlumatdır (Hattie və Timperley, 2007). Bu mövzuda geniş bir araşdırma var: Kluger və de Nisi (1996) 131 araşdırmaya əsaslanan ən əhatəli araşdırma arasında 12.000-dən çox iştirakçının orta təsirinin 0,38 olduğunu qeyd edərək, təsirlərin təxminən üçdə

birinin mənfəi. Daha dəqiq desək, sinif domenində Hatti və Timperli (2007), Hatti (2009) və Hatti və Zierer (2019) əks əlaqənin şagird nailiyyətlərinə təsiri ilə bağlı meta-sintezlər aparmışlar. Bunlar ümumilikdə tələbə nailiyyətlərinə rəyin yüksək təsirini (0,70 ilə 0,79 arasında) göstərdi. Bununla belə, müəlliflər təsirlərin əhəmiyyətli müxtəlifliyini qeyd edərək, əks əlaqə formalarını güclü olaraq müəyyən edərək, tələbələrə işarələr yaratmağa və səhv fərziyyələri və fikirləri yoxlamağa kömək edir, nəticədə daha effektiv məlumat emal strategiyaları və anlayışlarının inkişafı ilə nəticələnir (Hattie və Timperley, 2007).

Məlum faktıdır ki, effektiv əks əlaqə şagird performansını artırmaq üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Effektiv əks əlaqə ilə bağlı Janice Orrella (2006) ən yaxşı şəkildə dedi: “Qiymətləndirmə nəzəriyyələri və akademiklər şagirdin öyrənmə nailiyyətlərində təkmilləşdirmə və tərəqqi dəstəkləmək üçün performansın qiymətləndirilməsi tapşırıqları ilə bağlı rəyin vacibliyini dəstəkləyirlər”. Tələbələrin öyrənmə tərəqqisini artırmaq üçün formativ və effektiv əks əlaqə tələbələrin rifahında mühüm rol oynayır. Özünə inamın olmaması və akademik bacarıqları inkişaf etdirmək istəyinin olmaması təhsil boşluqları, müxtəlif mənşəli və linqvistik maneələri olan tələbələr arasında ümumi ola bilər.

Əks əlaqə vasitəsilə əldə edilə bilən bir sıra psixoloji təsirlər var, məsələn, motivasiya, öz-özünə effektivlik və qətiyyətin artırılması və ya əksinə. Əks əlaqənin rolunu konseptuallaşdırmaq, əks əlaqənin adətən tələbələrin düşüncə, hiss və hərəkət reaksiyası kimi qəbul edildiyini anlamaqdır (Boud və Molloy, 2012). Tələbələrin rifahına təsir edəcək rəy üçün əsas məqamlar onun necə qurulduğu, yönləndirildiyi və qəbul edildiyidir. Tələbələrin təsirli rəy almaq barədə düşüncələri və hissləri onların iş keyfiyyətini gücləndirəcək sonrakı hərəkətlərə gətirib çıxarır.

Tələbələrin rifahına və tərəqqisinə təsir edə biləcək bəzi üsullar və rəy növləri bunlardır:

- Özünü inkişaf etdirmə: Müəllimlər rəy bildirməzdən əvvəl fəal öyrənmə yanaşmasından istifadə edərək dərslər hazırlamaq vərdişini inkişaf etdirməlidirlər. Bu, özünü inkişaf etdirməkdə təsirli rol oynayacaq. Bu, öz növbəsində, şagirdi bilik əldə etməyə təşviq edəcək və onlara özlərinə inam yaratmağa kömək edəcək (Koffield, 2004).

- Həddindən artıq kritik rəy: Qeyri-müəyyən rəy və ya həddən artıq tənqidi rəyin verilməsi tələbələrə onlara “hücum” və ya hətta mühakimə kimi qəbul etsələr, onlara mənfəi təsir göstərə bilər. Mənfəi qiymətləndirmə rəyi nəticəsində fərdin narahatlığı və uğursuzluq hissləri yüksəlir, həmçinin inam və səriştənin azalmasına təsir göstərir. Jones, Nelson and Opitz (2020) ümumiyyətlə mənfəi rəy bildirməməyi məsləhət görür.

- Tərif və müsbət rəy: Onlar eyni şeydir və mütləq rəsmi ünsiyyət metodunu tələb etmir. Daha çox işləmək və öyrəndiklərini tətbiq etmək üçün müsbət rəyə müsbət cavab vermək tələbənin məsuliyyətidir. Tələbələr suala düzgün cavab verdikdə və ya bir tapşırığı uğurla yerinə yetirdikdə, tələbəyə təkan vermək üçün “yaxşı iş” və ya “əla iş” deyə bilərsiniz. Məhz bu sadə hərəkətlər vasitəsilə tələbələr daha çox işləməyə və ya daha ağıllı olmağa və özlərini daha yaxşı tətbiq etməyə daha çox həvəsləndirilə bilər.

- Şagirdləri cavab verməyə həvəsləndirin: İşlərinə dair rəy almaq üçün tələbələri aydın fəaliyyət planları ilə rəylərə cavab verməyə təşviq edin. Bu, təkcə tələbələrə öz bacarıqlarını artırmaqda kömək etməyəcək, həm də onların bacarıq və inkişaf hissini inkişaf etdirməyə kömək edəcək ki, bu da öz effektivliyinin artmasına səbəb olur. Effektiv rəy tələbələrə arxayınlıq, bacarıqların və rifahın inkişafı üçün aydın bir yol təqdim edir (Manning, 2011).

- Konstruktiv Əlaqə: Əks əlaqə rifah və gələcək öyrənmə davranışları ilə bağlı başa düşülməlidir ki, bu, şagirdin öyrənməsinə müsbət təsir göstərsin. Əks əlaqə şərtləri tələbələrin motivasiyasını və ümumi mənada təxəyyülünü pozan emosional reaksiyalara səbəb ola bilər.

Effektiv və spesifik rəy tələbələrini biliklərini, anlayışlarını və digər akademik bacarıqlarını inkişaf etdirməyə həvəsləndirir. Öyrənmə və rifah baxımından, tələbələr necə inkişaf etdirmək barədə bir fikrə sahib olduqda və sonra onu vizuallaşdırıb həyata keçirə bildikdə uğur qazanma ehtimalı daha yüksəkdir. Əsas dərs əks əlaqə ilə konstruktiv işləməkdir, tələbələrin onu başa düşmək, tanımaq və qiymətləndirmək üçün dəstəyə ehtiyacı ola bilər. Tələbələrə rəylərə emosional reaksiyalarını tanımaq, qəbul etmək və tənzimləməkdə kömək etməklə, biz onlara həm inam, həm də səriştə yaratmaqda kömək edə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev B. H., & Jabbarov R. V. (2008). The problem of personality in education. Baku.
2. Jabbarov, R.V., Valiyeva Y.A., et.al. (2020). The creation of feedback in training as a mobilizing factor for the cognitive activity of students. *Apuntes Universitarios*, 2020: 10(3), julio-setiembre ISSN: 2304-0335
3. Dinham S. (2007a). The dynamics of creating and sustaining learning communities. Unicorn Online Refereed Article, ORA43, 1–16.
4. Ambrose, S.A. et.al. (2010). How Learning Works Seven Research-Based Principles for Smart Teaching. San Francisco: Jossey-Bass.
5. Amyaga N.V., Aimautova N.E., Onzimba Lenyungo Zh.B (2014). Feedback in interpersonal interaction studies. *Vestnik RUDN. Seriya: Sotsiologiya*. 2014. No. 3. Pp. 207–215.
6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obratnaya-svyaz-v-pedagogicheskoy-vzaimodeystvii-prepodavatelya-i-studenta>
7. Eaves B.S., Shafto P. (2012). Unifying pedagogical reasoning and epistemic trust advances child. *Development and Behavior*. 2012. № 43. Pp. 295–319
8. Fredrickson, B. L., & Cohn, M. A. (2008). Positive emotions. In M. Lewis, J. M. Haviland-Jones, & L.F. Barrett (Eds.), *Handbook of emotions* (3rd ed., pp. 777–796). New York: Guilford Press
9. Hattie, J., Timperley H. (2007). The Power of Feedback. *Review of Educational Research*. 2007. Vol. 77. No. 1. Pp. 81–112
10. Jabbarov, R.V., Valiyeva Y.A., et.al. (2020). The creation of feedback in training as a mobilizing factor for the cognitive activity of students. *Apuntes Universitarios*, 2020: 10(3), julio-setiembre ISSN: 2304-0335

TƏLİMDƏ ƏKS ƏLAQƏNİN QURULMASININ PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məmmədli Rəqsanə

XÜLASƏ

Bu məqalədə təlim prosesində əks əlaqə, əks əlaqənin psixoloji təsiri və mahiyyəti məsələləri araşdırılmışdır. Əks əlaqə təmin etmək təlim nəticələrinə yüksək təsir göstərməklə yanaşı psixoloji cəhətdən də əhəmiyyətli mövqe tutur. Tədqiqatlar göstərir ki, əks əlaqə spesifik, düzgün, dəqiq, gələcəyə yönəlik olduqda effekt verir. Qurulmuş mənfi əks əlaqə isə heç bir müsbət təsirə malik olmur. Bu baxımdan təlim prosesi zamanı əks əlaqənin qurulması aktual mövzulardan biridir.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ПОСТРОЕНИЯ ОБРАТНОЙ СВЯЗИ В ОБУЧЕНИИ

Мамедли Раксана

АННОТАЦИЯ

В данной статье исследованы обратная связь в процессе обучения, психологический эффект и сущность обратной связи. Помимо сильного влияния на результаты обучения, предоставление обратной связи также важно с психологической точки зрения. Исследования показывают, что обратная связь эффективна, когда она конкретна, корректна, точна и ориентирована на будущее. Установленная отрицательная обратная связь не имеет никакого положительного эффекта. В связи с этим установление обратной связи в процессе обучения является одной из актуальных тем.

PSYCHOLOGICAL ISSUES OF BUILDING FEEDBACK IN TRAINING.

Mammadli Ragsana

SUMMARY

In this article, feedback in the learning process, the psychological effect and essence of feedback were investigated. In addition to having a high impact on training results, providing feedback is also important psychologically. Research shows that feedback is effective when it is specific, correct, accurate, and future-oriented. The established negative feedback does not have any positive effect. In this regard, establishing feedback during the training process is one of the relevant topics.

RESİDİVİST CİNAYƏTKAR QADINLARIN FƏRDİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*dos.Babayeva Təranə,
BDU-nun Psixologiyası kafedrası
Kazımlı Elmira Elşən qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
ellkzm0112@gmail.com*

Açar sözlər: Qadın, cinayət, residivist, qurban, travma, məhkumluq.

Keywords: Woman, crime, recidivist, victim, trauma, conviction.

Ключевые слова: Женщина, преступление, рецидивист, потерпевший, травма, судимость

Hüquq psixologiyasında cinayətkarların etik davranışları onların cinsiyyətinə əsasən təsvir olunur. Bu sahədə aparılan araşdırmalar sübut edib ki cinayətkarların təsnifatı və onların klasifikasiyası kişi və qadın cinayətkarların sayına əsasən müəyyən edilir. Burada qadın və kişinin say nisbəti öz qeyri- tarazlığın tərənnüm edir. Dünyada bir qayda olaraq qəbul edilmişdir məhbus kişilərin sayı məhbus qadınların sayından həmişə çox olur. Bu (Salisbury Van Voorhisin 2009-cü ildə irəli sürdüyü fikrə əsasən də bu fakt öz doğruluğunu sübuta yetirmişdir. Burada 2011-ci il üzrə kişilərin həbsinin qadınlarınkindən təxmini olaraq 14 dəfə çox olması araşdırılmışdır. O dövrdə ABŞ- da qadınlarınların 7%-i həbsxana həyatını yaşayırdı. Eyni yüksək göstəricilər 1995-2007-ci illərdə üstün fərqi ilə seçilmişdir.

Elmi araşdırmalar və yazılara söykənərək belə bir fikrə gəlmək olar ki həbsxanda kişilərin sayı çox olsa da buna səbəbiyyət verən və daha çox cinayət davranışların kökündə duran faktların araşdırılması daha mühüm əhəmiyyət kəşh edir. Hər bir halda qadın cinayətkarlığının təhlili və onların öyrənilməsi ümumi faktorların müəyyənləşdirilməsini tələb edir. (Salisbury & Van Vorthis, 2009).

Bu yanaşmadan yola çıxaraq qadın cinayətkarlığının ümumiləşdirilməsinin 2 istiqamətdə şərh edə bilərik.

- İnsan kapitalının mövcudluğu;
- Qadının qurbana çevrilməsi; (sui-istifadə)

Hər birinin müzakirəsində başlanğıc olaraq səbəbləri və nəticələri öyrənilir. İlkin olaraq qadın cinayətkarlığında işin əsas strukturu və onun yaratdığı mənfi xüsusiyyətləri müzakirə edilir. Sonda analiz və təhlillərin xüsusiyyətləri öyrənilərkən onların müalicə yanaşmaları da təsvir edilməlidir. Hər bir işin strukturunun öyrənilməsində ilkin olaraq onun başlanğıcı və ya səbəbiyyəti öyrənilir. Burada araşdırmalı olduğumuz əsas məsələ qadınların qurbana çevrilməsinin öyrənilib, araşdırılmasıdır. Daha dəqiq şərh etməli olsaq, qadınların cinayətkara çevrilməsində əsas səbəb onların keçmişə ilə əlaqəli olan travmaların öyrənilməsidir. Qadın cinayətkarlığında onların həbsdə saxlanması 3 yolla müəyyən edilir. Bunların başlanğıcında qadınların uşaqlıq vaxtlarında keçirdikləri travmatik nostalgiyalardır. Bu amilin tək qadınlarda üzə çıxması qeyri- mümkündür, çünki hər bir insanın keçmişində yaşatdığı və yaşadığı bir çox xoşagəlməz hadisələr ola bilər. Hər iki cinsdən olan məhkumlarda bu travmalar onların cinayət qurbanlara çevrilməsinə yol açan mühüm faktorlar kimi qəbul edilir. Buna baxmayaraq yenə də uşaqlıq travmalarından yola cinayətlər qadınlar arasında daha çox rast gəlinməkdədir. (Fagan & Axe, 2010).

Müəllifin yazısından müəyyənləşdirdiyi kimi Amerikanın Nyu- York ştatında həbsxana müəssisəsində aparılan müsahibədən bir sonrakı nəticəyə gəlinmişdir. Sorgu 150 qadın arasında aparılaraq qadın məhbuslarından 70 %- də uşaqlıq dövründən başlayan

zorakılıqlar əsasında cinayətə meyillik və ya birbaşa özünü müdafiə üçün qoruyucu silah çevrildiyi müəyyənənəlməmişdir. Digər bir sorğuda isə eyni qadınlar arasında bu zorakılığın onların cinsi istismara məruz qalmalarına ilə başladığı sübuta yetirilmişdir. Bu halda daha çox 18 yaşına çatışmamış gənc qızlar və ya bir az da böyük olan zehni məhdudiyyətli xanımlar arasından üzə çıxmışdır.

Müəllif burada böyüklər və uşaqlar arasında qurbanların bir-biri ilə bağlı olmasını vurğulamağa çalışmışdır. Bu aspektdə ailədaxili münasibətlər zəmnində şiddətə və ya cinsi istismara məruz qalmış qadınların qurbana çevrilməsi onların yaşadığı mühitdən və ailədən başladığı dəqiqləşmişdir. Siegel və Williams (2003) elmi yazısında böyüklərin uşaqlara qarşı davranış və rəftarları ilə cinayətlərin səbəbləri araşdırılmağa çalışılmışdır. Bunun arxasında yeniyetmələrin və uşaqların ailədə sevgi, qayğı və diqqətdən uzaq qalmaları idi. Ailəsində xoş rəftar və nəvəsişi görmədikdə ona qarşı münasibətlərin dəyişməsinə hiss edən uşaq adekvat reaksiyalarını ətraf mühitdə göstərməyi daha labüd sayır. Bu strategiyada fiziki zorakılıq və onunla birlikdə paralal irəliləyən problemlər müəyyən olunur. Bunların hər biri uşaqlıq dövründən başlasa da qadınların bütün həyatının hər anına təsir edərək psixoloji travmalara yol açır. (Fagan & Axe, 2010).

Bu yolun başlanğıcı uşaqlar arasında maddə asılılıq və nevroitik stresslər zəmnində yaranmış cinayətkarlıqda residivliyin səbəbləri araşdırılmalıdır. Bloomun (1996) da öz yazısında vurğuladığı kimi travmatik hadisələrin əsas səbəbkarı uşaqlıq qurbanı və nevroloji gərilmələrdən davam edən cinayətkarlıqların təkrarlanmasıdır. Uşaqlıq və ya bir az böyük təbəqə arasında psixi proseslərin pikləşdiyi bir anda onların cinayətə meyilliyinin öyrənilməsi mövzuya subyektiv yanaşmanın önəmliliyini vurğulayır. Məhbus həyatını yaşayan qadın cinayətkarları həbsxanadan çıxdıqdan sonra yeni mühitə uyğunlaşa bilməməyi onlarda təkrar cinayətə sürükləməsinə səbəb verə bilər. Burada əsas mövzu yaşadıkları mühit, yoxsulluq, fiziki və ya cinsi zorakılıq, eyni zamanda maddə asılılığı ola bilər. Depressiya, məişət anlaşılmamazlığı və psixi pozğunluq hər biri qadınları cinayətə meyilliləndirən əsas amillər qrupu hesab edilir [Ахвердова, О. А. Криминальная психология: теоретические и методологические аспекты науки / О. А. Ахвердова [и др.]. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2009. – 239 с].

Qadınların məhbusluq həyatına yol açan digər səbəbin başında insan faktoru durur. Burada insanların fərdi xüsusiyyətə sahib olduqları bilik, bacarıq və qabiliyyətlərin birləşimidir. Bunu araşdırarkən əsas vurğulamağa çalışmaq istədiyimiz mövzu insanların maddi durumlarından, sosial rifahın vəziyyətinə uyğun olaraq insanların cinayətə meyillinə səbəb digər vacib bir amil hesab olunur. (Salisbury & Van Voorhis, 2009). Burada məhbus həyatı yaşayan qadınların özlərində yaratdıqları özünə inam, aldıkları təhsillər, qazandığı peşəkarlıq və nailiyyətlər insan kapitalın formalaşdırən əsas amillər hesab edilir. Bir sıra alimlərdən Covington (2003), Owen və Bloom öz yaradıcılıqlarında qadın cinayətkarlığının qarşısını alan əsas amillər qrupu kimi yuxarıdakı amilləri təqdim etmişdilər. Qısaca bu o deməkdir ki qadın məhbuslar arasında özünü təqdim etməyi bacaran, öz effektivliyini göstərə bilən xanımlar arasında sayı nisbəti azdır. Bu kapitalı göstərməyən və ya sahib olmayan insan amili həyatının hər bir anında mənfi hadisələrlə qarşılaşmağa daha çox namizəd kimi qəbul edirlər, bununla bu amillərin olmaması qadınların cinayətə meyilliyini artıraraq onların davranışlarını zədələyir. Bu problemlər təhsil, özünə effektivliyin olmaması və ailədə qeyri- adekvatlığın olmaması ilə mövcud vəziyyəti gərginləşdirir. Təhsilsiz, elmsiz, dar cəmiyyətdə öz inkişafını və ya yararlığını düşünə bilməyən qadın zamanla qarşılaşdığı maddi durum çətinliklərindən uyğun olaraq asan yolla pul qazanmağa cəhd edərlərsə bu da onları gec- tez həbsxanaya sala bilər. Maliyyədə yaranmış çatışmamazlıq və nisbi sabitlik əhalini əziyyətə salan yaşamaqdansa rahatlığa yönəldərkən 4 divar arasından məhlumluk həyatına yaşamağa vadar edə bilər [

Бехтерев, В. М. Об экспериментальном психологическом исследовании преступников / В. М. Бехтерев // Обозрения психиатрии. – 1902. – No 8. – С. 40–44.].

Tədqiqatların çoxunda ilkin araşdırmalardan da bəlli olduğu kimi qadınlar xoşbəxt olmasının əsası onların azadlığından başlayır. Buna qoyulan məhdudiyyətlər qadının azad düşüncəsini, sözünü çatdırma bilməməsi ona bir çox nüanslarda əngəl yaradarkən onu cəmiyyətdən də uzaqlaşdırır. Ailədə, yaşadığı mühitdə ümumilikdə cəmiyyətdə dəyərini görməyən qadında laqeydlilik, özbaşınalıqlar baş verir. Bu da onun cinayətə meyilliyini artıran faktorların bir hissəsidir. Məhz buna görə də dövlət səviyyəsində qadınlar arasında sosial və psixoloji məsələlər müzakirə edilməsi, bu mövzular qabardılması məqsədilə keçirilən simpoziumlara və ya seminarlara məhkum qadınların cəlb olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da təkrar cinayətlərin qarşısını alır. Bu çıxışlar qadınlar arasında sosial münasibətləri yüksəldərək cinayət əməllərinə qarşı təcrid mexanizmi kimi çıxış edir. (Giordano, Cernkoviç və Rudolph, 2002)

Hər bir amillərin araşdırılıb, öyrənilməsində əldə olunan əsas nəticə müalicəvi yanaşma metodlarından başlayır. Bunların təkmilləşdirilməsi bəzi nüansların üzə çıxardılmasına dəstək olmaqla yanaşı uşaqlar və böyüklər arasında qadınların qurbanlığa çevrilən alət kimi baxılmasını da müzakirə edir. Təbiətdə zorakılıqlar cinsi və fiziki olmaqla 2 yerə bölündüyü kimi insanlar arasında şiddətin də söz və fiziki olaraq ayrıldığı müəyyən edilmişdir. Hər bir halda qurbanlıq insanları ruhi xəstəliyə, psixi pozğunluğa gətirib çıxararaq insanlarda maddə asılılığını yaradır. (Salisbury & Van Voorhis, 2009). İlkin olaraq problemlərin həllində əsas məsələ müalicənin düzgün icra edilməsi və təyinatının düzgün yönəldilməsidir. Cinayət davranışlarına səbəb olan bütün məsələlərin vaxtında araşdırılması və üstünə düşülməsidir. Bu uşaqlar və böyüklər arasında cinayət qurbanlarının sayının azalmasına yönəlmiş ən məhsuldar nəticə hesab olunur.

Nəticə etibarilə il qadınlar arasında təhditlərə, şiddətlərə məruz qalanların arasında uşaqlıq travması keçirilənlərin sayı çox olur. Bu tip qadınların erkən müalicə məcburi də olsa cəlb edilməli onların yaxınlarının üzərində düşən ən böyük məsuliyyətdir. Bu məsuliyyət tək tərəfli olmamalıdır, hər bir halda uşaqlıq travmasından əziyyət çəkən yenitmənin özü də müalicədə könüllü şəkildə iştirak etməlidir. Bu işdə psixoloji konsultasiyaların mühüm əhəmiyyətli olduğu dəfələrlə sübuta yetirilmişdir. Qadınlarda qurbanlıq modelinə uyğun olaraq vahid yanaşma üsulu həyata keçirilməlidir. Bu zərif cinsin nümayəndələrində özünü idarə etmə, özünə güvən və travmaların üstündən tək başına gəlmə xüsusiyyətlərinə sahib olma duyğusunu aşılrayır. Təcrübələrdən də yola çıxaraq bu qənaətə gələ bilərik ki bu prosesin vəhdətli şəkildə yerinə yetirilməsi əhval pozğunluqların düzəlməsinə və bununla da maddi asılılığının azalmasına gətirib çıxarır. Müalicə inkluziv yanaşma üsulunun həlli şəkildə həyat keçirilərsə geniş auditoriyalara xitab edəcək və nəticəsi daha çox səmərəli olacaq. (Salisbury & Van Voorhis, 2009). Bu prosesə fərdi yanaşmaq kifayət qədər nəticə verməməklə yanaşı qadınlarda özünə qapanmaya və daha çox özünü təcrid etməyə yol açır. Psixoloji məşğələlər və onların icrası üçün bütün vacib aspektlərin hər biri kompleks şəkildə yerinə yetirilməsi daha məsləhətli hesab edilir. Bu problemə çoxşaxəli yanaşmağa dəstək verməklə yanaşı qadınların öz komplekslərindən uzaqlaşmağa və daha çox özlərini rahat ifadə etmələrinə kömək etmiş olur. (Salisbury & Van Voorhis, 2009).

Cəzaçəkmə müəssisələrində qadınlar arasında (123 nəfər) aparılan sorğularda qadın məhkumların cinayət işlərində hüquqi və cinayət- icra xüsusiyyətlərinin keyfiyyətinin təhlilində empirik metodların mühüm residivist hədəfləri vardır. Qadınların residivistliyin əsasında xüsusi və ümumi təhillərin tipikləşdirməsi bir çox ölkələrdə vacib araşdırmalar aparılmışdır. Bunlardan biri Ukraynada qadın məhkumları arasında həyata keçirilən tədqiqatları nümunə gətirmək olar. Bu araşdırma 36-48 yaş kateqoriyası arasında qadınlar aparılmışdır. Bu qadınlar arasında təhsilləri orta, bakalavr və ya peşəyönümlü olanlar da

var ailə vəziyyəti subay, evli olanlar da var. Hər birinin məhkumluq həyatında psixoloji xüsusiyyətlərinin tamamilən dəyişdiyini, analogi olaraq psixoloji vərdişlərin artdığı, bir sözlə korlanmış həyatlarından narazı olan çökmüş psixoloji problemlərə sahib olduğuna rast gəldi. Təkrar cinayət faktlarına bir çox dünya ölkələrində rastlanılır, bu zaman mövzu daxilində əsas araşdırılmalı olan məsələ resdivlərə görə təkrar cinayətlərdir. Burada ictimai təhlükələrin təkrar cinayətlərdə öyrənilmə aktualılığı eyni şəxslər tərəfindən eyni cinayətlərin törədilməsinə müvafiq törədilir. Yəni məsuliyyətə cəlb olunan qadın məhkumu sağlamlığa, mülkə, ətrafa zərər verərək eyni cinayəti törədir və bu residivlik halı onun üçün adi məşğulluq növünə çevrilir. Bu təkrarlanma hallarının olmaması üçün qabaqlayıcı və islahedici profilaktik tədbirlərin yerinə yetirilməsi xüsusi diqqətlə həyata keçirilməlidir. Burada dövlət səviyyəsində planlı şəkildə sosial və xüsusi kriminal tədbirlərin yerinə yetirilməsi önəmini vurğulamaq lazımdır.

Bu proqramın icrası pentensiar müəssisələrdə müvafiq strukturlu sistemlərin icrasını təmin etməlidir. Belə ki bu araşdırmalardan bu nəticəyə gəlmək olar ki qadın residivistlərin cinayət məsuliyyətləri differensiaslaşdırılması xüsusi tədqiqatlar tələb edərək cəzaçəkmə müəssisələrində təhqiqat işini asanlaşdırır. Burada istisna olaraq əfv və ya amnistiya halların qadınlara şamil olunması onlarda cinayət məsuliyyətinin fərdiləşməsi önəmini artırır [Бандурка, А. М. Юридическая психология: учебник / А. М. Бандурка [и др.]. – Харьков : Изд-во Нац. унта внутр. дел, 2002. – 596 с.]. Alimlərin də öz elmi yazılarında bildirdikləri ki qadın residivistlər cəzaçəkmə müəssisələrinin kiçik bir azlığıdır, buna baxmayaraq bu azlıq getdikcə çox təəssuf ki artır, buna səbəb onların hüquqlarının pozulması, ehtiyaclarını qarşılamaqda üzləşdikləri çətinliklər olur. Hər bir halda qadınlara məhbusluq həyatı kişilərdən çox daha çox mənfi təsir edir. (Rusu et al, 2010). Pentensiar müəssisələrində qadınların hüquqlarının və azadlıqlarının öyrənilməsi orada çalışan ixtisaslı mütəxəssislərin vəzifə borclarının əsas tərkib hissəsidir. Hər bir qadın yaşadığı mühitdən, törətdiyi cinayətdən məsuliyyətli olması ilə birlikdə, üzləşdiyi hər hansı bir çətinliyə rəğmən mütləq ki bir evin xanım və ya gənc qızıdır. Bunun üçün cəzaçəkmə müəssisələrində aparılan danışqlar, edilən ziyarətlər, təşkil olunmuş hər psixoloji xidmətin mütləq ki böyük əhəmiyyəti vardır. Bu sahəyə cəlb olunan mütəxəssislərin təkmilləşdirilməsi və daha çox professionallaşdırılması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. [Васильев, В. Л. Юридическая психология / В. Л. Васильев. – СПб. : Питер Ком, 1998. – 656 с.].

Hüquqi terminologiyasında cinayətə verilən tərifin sadələşdirilməsində bir sıra yanaşma metodlarının tətbiqi daha çox maraq doğurur. Bu kriminoloji lüğətlərdə təkrar residivlik və ya cinayətlərin nə səbəbdən təkrarlanmasının öyrənilməsi bir sıra innovativ yanaşmaları mövzuya daxil edir. (Payne, 2007) Qadın məhkumların ayrıca təsnifatlaşdırılması və bu qrupa daxil olunan həssas kateqoriyaların siyahısını təsdiq edərkən travmatik həyat, uşaqlıq zorakılığı, narkotik maddələrdən asılılıq, etnik münasibətlər zəmnində və zoraki gərginlik əsasında baş verdiyini görmək mümkündür (Braithwaite, 1989).

Yuxarıda dediyimizdən bəlli olduğu kimi qadın residivistlərin sayı get-gedə artmaqdadır, populyasının bu baxımdan yüksəlişi cinayətin təbiətini, risk faktorlarının araşdırılmasını və tətbiq edilən müalicənin məqsədini dəyişir. Müalicənin differensiaslaşdırılması qadın və kişilər arasında fərqli olması nəticənin daha səmərəli olmasına zəmin yaradır. Bu müalicə metodlarında qadınların uşaqlarla ünsiyyətinin yaradılması qadın məhkumlarının psixi travmalarının aradan qaldırılmasına, onların aqressivliyinin azalmasına yönəlmiş ən uyğun müalicə metodu hesab edilir.

Belə ki, pentensiar müəssisələrində aparılan araşdırmalar sübut etmişdir ki məhkumlar cəzaçəkmə müəssisələrindən çıxdıqdan sonra yeni mühitə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkirlər, psixopatoloji xüsusiyyətlərlə təkrar cinayətə meyilliliyə sahib olurlar. Buna

nümunə olaraq müəssisələrdə 90 nəfər məhkumlardan 50 qeyri-residivist və 40 nəfər isə residivist məhbusların rastlaşmasını görə bilərik. Psixoloji tədqiqatlar əsasında da belə bir qənaətə gəlinmişdir ki bu tip residiv məhbuslar daha aqressivlikləri ilə seçilmişlər. Bunlar arasında narkotik maddələrdən asıl olanlar, alkoqol meyilliliyi yüksək olanlar və eyni zamanda fiziki aqressivliyi ilə ön planda olan məhbuslar kimi təsmif etmək mümkündür. Bu kimi təkrar residivliyin aradan qaldırılması üçün həyata keçirilən bütün tədbirlər və proqramlar məcmusu müəssisələrin peşəkarlığının artırılmasına yönəlmiş vacib amillər qrupunu əhatə etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Антонян, Ю. М. Криминология. Избранные лекции / Ю. М. Антонян. – М. : Логос, 2004. – 448 с.
2. Ахвердова, О. А. Криминальная психология: теоретические и методологические аспекты науки / О. А. Ахвердова [и др.]. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2009. – 239 с
3. Бандурка, А. М. Юридическая психология: учебник / А. М. Бандурка [и др.]. – Харьков : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2002. – 596 с.
4. Бехтерев, В. М. Об экспериментальном психологическом исследовании преступников / В. М. Бехтерев // Обозрения психиатрии. – 1902. – No 8. – С. 40–44.
5. Васильев, В. Л. Юридическая психология / В. Л. Васильев. – СПб. : Питер Ком, 1998. – 656 с.

RESİDİVİST CİNAYƏTKAR QADINLARIN FƏRDİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Babayeva Təranə, Kazımlı Elmira

XÜLASƏ

Hüquq psixologiyasında cinayətkarlıq və onların cins, yaş və peşə yönümünə görə təsnifat edilməsi əsas amillərdən biridir. Bildiyimiz qədər ilə cinayət edən və cinayətə məruz qalanlar hər ikisi eyni cəzaşəkmə müəssisələrində cəzalarını çəkirlər. Onların psixologiyası, etik davranışları, uğradıqları emosional gərginliklər və ətraf mühitin onlara qarşı göstərdiyi münasibət qadını ətraf mühitdən uzaqlaşdırır. Cəmiyyətdən, öz yaxınlarından bəzi hallarda ailəsindən belə təcrid olunam qadın ictimai fikrin qurbanına çevrilir, tərəddüslü özünə çıxış yolunu tapmağa çalışarkən səhv addımlar ata bilir ki bunun nəticəsində ya məcburiyyətdən ya bilərəkdən təkrar cinayətlərə üz tutur, sanki özünü aid olduğu yerə aparır, bu onun tək çıxış yolu hesab edilir. Uşaqlıq travmaları, qadın alveri, zoraki istismar hər biri cinayətin qurbanına çevrilən qadını gələcək cinayətkara çevirir. Psixoloji dəstək alan qadın məhkumlarına dəstək mərkəzi cəmiyyətin üzərinə düşən ən global məsələ olmalıdır. Məhkumluq həyatı yaşayan hər bir qadın azadlığın dəyərini bildiyi qədər o mühitdən çıxdıqdan sonra azad və yeni həyata tam uyğunlaşa bilməlidir. Bu aspekt təhsilli xanımların məhkum həyatını yaşayarkən əldə etdikəri peşə yönümlü işlərə cəlb etmələklə başlanılmalıdır. Bu mərhələli şəkildə icra olunduqda qadını residivistlərin psixoloji və sosioloji baxımdan inkişafına kömək etməklə yanaşı sağlam düşüncəli, öz ayaqları üzərində dura bilən qadınların yetişməsinə təkan verəcəkdir.

ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЖЕНЩИН ПРЕСТУПНИЦ РЕЦИДИВИСТОК

Бабаева Тарана, Казымлы Эльмира

АННОТАЦИЯ

Насколько нам известно, виновные и потерпевшие от преступлений отбывают наказание в одних и тех же пенитенциарных учреждениях. Их психология, этическое поведение, эмоциональное напряжение и отношение к ним окружения отдалают женщин от окружения. Женщина, изолированная от общества, от своих близких, даже от своей семьи в некоторых случаях становится жертвой общественного мнения, не задумываясь, пытаясь найти выход для себя, она может сделать неверные шаги, в результате из которых она то ли по принуждению, то ли сознательно обращается к повторным преступлениям, как будто берет себя туда, где ей место, это ее единственный выход. Детская травма, торговля людьми и насильственная эксплуатация превращают женщину, ставшую жертвой преступления, в будущую преступницу. Поддержка женщин-заключенных, получающих психологическую поддержку, должна стать самым глобальным вопросом, который ложится на центр общества. Пока каждая женщина, прожившая жизнь в заключении, знает цену свободе, она должна быть в состоянии полностью адаптироваться к свободной и новой жизни после выхода из этой среды. Этот аспект следует начать с привлечения образованных женщин к профессиональным профессиям, которые они приобрели, проживая каторжную жизнь. Если это будет осуществляться шаг за шагом, это поможет психологическому и социальному развитию женщин-рецидивистов и будет способствовать развитию здоровых женщин, которые могут стоять на своих ногах.

PERSONAL CHARACTERISTICS OF RECIDIVIST FEMALE CRIMINALS

Babayeva Tarana, Kazymly Elmira

SUMMARY

As far as we know, the perpetrators and victims of crimes are both serving their sentences in the same penitentiary institutions. Their psychology, ethical behavior, emotional stress and the environment's attitude towards them keep women away from the environment. A woman who is isolated from society, from her loved ones, even from her family in some cases, becomes a victim of public opinion, without hesitation, while trying to find a way out for herself, she can take wrong steps, as a result of which, either out of compulsion or knowingly, she turns to repeated crimes, as if she takes herself to where she belongs, this is her only way out. is considered Childhood trauma, trafficking, and violent exploitation each turn a woman who becomes a victim of crime into a future criminal. Support for female prisoners receiving psychological support should be the most global issue that falls on the center of society. As long as every woman who has lived a life of imprisonment knows the value of freedom, she should be able to fully adapt to a free and new life after leaving that environment. This aspect should be started by involving the educated women in the vocational jobs they have acquired while living the convict life. If this is implemented step by step, it will help the psychological and sociological development of female recidivists.

ZORAKILIĞA MƏRUZ QALMIŞ YENİYETMƏLƏRİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Soltanova Çinarə
BDU-nun II kurs magistrantı
csoltanova95@gmail.com

Açar sözlər: yeniyetməlik yaş dövrü, zorakılıq, zorakılığa məruz qalmış yeniyetmələr, zorakılığın psixoloji təsiri, zorakılığın psixoloji əlamətləri

Ключевые слова: подростковый возраст, насилие, подростки подвергшиеся насилию, психологические последствия насилия, психологические симптомы насилия

Keywords: adolescence, violence, adolescents exposed to violence, psychological effects of violence, psychological symptoms of violence

Yeniyetməyə qarşı zorakılıq başqa bir şəxs tərəfindən fiziki, psixoloji, sosial təsir göstərməsi, onu əhəmiyyətli fəaliyyətləri dayandırmağa və ona zidd olan, fiziki və ya psixoloji sağlamlığına, bütövlüyünə təhlükə yaradan başqa bir fəaliyyət göstərməyə məcbur etməsidir. Zorakılığa məruz qalmaq yeniyetmənin özünə və digər insanlara olan inamını zədələyir. Zorakılığın növü və səbəbi nə olursa olsun, bu, bütün uşaq və yeniyetmələri dərindən sarsıdır. Zorakılığa nə vaxt və necə rast gəlinir, onun tezliyi, intensivliyi və kimlər tərəfindən tətbiq olunması təsirin miqyasını müəyyən edir.

Zorakılığa məruz qalan yeniyetmələrdə müşahidə olunan əlamətlər zorakılığın növünə, tezliyinə, şiddətinə və yeniyetmənin fərdi xüsusiyyətlərinə görə dəyişir. Əgər yeniyetmənin emosional dəstəyi varsa, ailə münasibətləri və valideyn münasibətləri sağlamdırsa, təsirlənmə nisbəti azalır. Yeniyetmənin məruz qaldığı zorakılıq ailə daxilindədirsə təsirləri bir o qədər çox olur.

Zorakılığa məruz qalan yeniyetmələrdə ümumi olaraq aşağıdakı simptomlar özünü göstərə bilər [2, s. 19]:

- yuxu problemləri;
- qida problemləri (iştahsızlıq və ya həddindən artıq qida qəbulu);
- mənfi hisslər və düşüncələr;
- həddindən artıq narahatlıq, qorxu;
- yataq islatma;
- dırnaq yeməmək;
- həddindən artıq qəzəb, əsəbilik, narahatlıq;
- ətraf mühitə, sevilən şeylərə laqeydlilik;
- diqqət və hafizə problemləri;
- artan reflekslər, qıcıqlanma;
- məktəb fobiyası (məktəbə getməkdən imtina);
- akademik uğurun və məktəbə marağın azalması;
- həmyaşıdlarla münasibətlərin zəifləməsi;
- ünsiyyət problemləri;
- ailədaxili ünsiyyətin azalması.

Zorakılığın təsirləri qısamüddətli və ya səthi deyil. Kiçik yaşlarda zorakılığa məruz qalan şəxslər yetkin yaşlarında zorakılığın qoyduğu dərin izləri daşıyır, psixi pozulmalar daha kəskin şəkildə özünü göstərir. Uşaq və yeniyetmələrdə zorakılığın əlamətlərinin vaxtında aşkarlanması, onlara gec olmadan psixoloji dəstək göstərilməsi zəruridir. Zorakılığa məruz qalan yeniyetmələrdə təzahür edən problemlər və onların psixoloji xüsusiyyətləri aşağıda qeyd edilmişdir.

1. Travmatik stress reaksiyaları. Qorxu və narahatlıq halları yeniyetmələrin zorakılıq travmasına həm ani, həm də gecikmiş reaksiyalar kimi inkişaf edən əlamətlər arasındadır. Həmçinin uxu pozulması (narahat yuxu, yuxusuzluq), zəif iştah, psixosomatik şikayətlər və hədsiz narahatlıq əlamətləridə daxildir. Qorxu tez-tez ümumiləşdirilmiş bir xarakterə malik olur. Yəni təkcə zorakılıq edənə şamil edilmir, həm də valideynlər həm də digər yetkin insanlar ilə ehtiyatlı münasibətdə və ya çəkinmədə özünü göstərir. Bəzi qurbanlar travmatik hadisənin yenidən canlandırılması və yenidən nəzərdən keçirilməsinin tipik əlamətləri, zorakılıqla bağlı vəziyyətlərdən qaçınmaq, həddindən artıq ehtiyatlılıq, qorxulu yuxular və ağrılı həssaslıqla müşayiət olunan posttravmatik stress pozuntusu ilə mütəxəssisə müraciət edə bilirlər. Bundan əlavə, zorakılıq hadisələri ilə bağlı tez-tez parlaq görüntülər və təkrarlanan kabuslarla müşayiət olunan xatirələr onların yatmaqdan qorxmasına da səbəb olur [2, s. 25].

2. Şübhə və inamsızlıq. Zorakılığa məruz qalan yeniyetmələr böyüklərlə etibarlı münasibətlər qurmaqda çox çətinlik çəkirlər. Onların bir çoxu dünyanı təhlükəli yer kimi qəbul edir. Onlar artıq valideynlərindən və başqalarından dəstək və kömək etməyi gözləmir. Başqa insanlara güvənmir, onları etibarlı hesab etmirlər. Bu yeniyetmələr bütün potensial sevgi obyektlərinin təhlükəli olduğuna inana bilirlər. Bundan əlavə, başqalarının onlara zərər verməyə çalışacağından daim şübhələnirlər. Bu hisslər yetkin şəxslərin onların yanında qəfil hərəkətlər etməsi ilə yeniyetmənin özünü sürətli müdafiə reaksiyasında göstərir. Adətən yeniyetmə üzünü qorumaq üçün əllərini qaldırır və ya böyüklərdən çəkinir, hətta böyüklər sadəcə onu sığallamaq istəsə belə, özünü qorumağa çalışır. Həkimlərin sözlərinə görə, tibbi müayinə zamanı belə yeniyetmələr adətən əsəbi olur və hədsiz həyəcan keçirirlər.

3. Depressiya və intihar davranışı. Zorakılığa məruz qalan yeniyetmələr kədərli olur və xoş duyğuları yaşaya bilməmə ilə müşayiət olunan depressiv simptomlarla qarşılaşırlar. Şiddətli depressiya adətən alçaldılma hissləri, həddindən artıq zəiflik vəziyyəti ilə müşayiət olunur. Xüsusilə də fiziki və ya cinsi zorakılığa məruz qalmış yeniyetmələr ağır depressiya, tez-tez özünə zərər vermə və intihar cəhdləri kimi formalarda davranışlar müşahidə edilir [2, s. 28].

4. İmpulsivlik və davranış pozulmaları. Zorakılığa məruz qalan yeniyetmələrin davranışları evdə və məktəbdə çox vaxt dağıdıcı, antisosial və ya idarəolunmaz olur. Onlar öz həmyaşıdlarına, qardaşlarına və bacılarına qarşı sərtlik, aqressivlik ilə fərqlənirlər. Bu yeniyetmələrdə evdən qaçmaq cəhdləri də ola bilər. Bir tərəfdən, onların davranış problemləri impulslara kifayət qədər nəzarət olunmaması ilə əlaqələndirilir. Digər tərəfdən, yaşadıkları narahatlıq və acizlik hisslərinə qarşı əsas müdafiə mexanizmi olan "aqressorla eyniləşdirmə"nin mexanizmi kimi təzahür edir. Aqressiv davranmaq zorakılığa məruz qalan yeniyetmələrin özlərini müdafiə etməyin əsas yollarından biridir.

5. Özünüqiymətləndirmə və özünəhörmətin aşağı olması. Bu uşaqlar özlərinə müəyyən narazılıq və nifrətlə baxmağa başlayırlar. Onların aşağı özünə inamı zamanla kompensasiyaedici hər şeyə qadirlik fantaziyaları ilə maskalanır. Xüsusi ilə cinsi zorakılığın qurbanlarının aşağı özünə inamın olması çox vaxt qohumluq stiqması ilə əlaqəli utanc və günahkarlıq hissinə əsaslanır. Utanc və günahkarlıq hissləri də öz təcrübələri ilə bağlı yarana bilər, o zaman ki, zorlama zamanı uşaq xoş cinsi fantaziyalar və cinsi hisslər yaşayır.

6. Məktəbə marağın itməsi. Məktəbdə uğursuzluq, idrak motivasiyasının azalması, hiperaktivlik və xüsusi təhsil çətinlikləri ilə xarakterizə olunur. Natamamlıq və alçaqlıq hissləri, özünə hörmətin aşağı olması zorakılığa məruz qalan uşaqların öz qabiliyyətlərindən əmin olmasına mane olur. Onları həmişə şüuraltı olaraq uğursuzluq gözləyirlər. Yeniyetmənin kifayət qədər bacarıqları olmayan yeni vəzifələrlə əlaqəli olan uğursuzluğun qaçılmazlığı qorxu hissi yaradır və onun emosional tarazlığını pozur.

Müvəffəqiyyətdən çox uğursuzluq gözləməsi onu müstəqil öyrənməyə, məktəb mühitində daha az fəal olmağa və özünü təsdiq etməkdən çəkinməyə qadir edir.

7. Ünsiyyət çətinlikləri. Zorakılığa məruz qalan yeniyetmələrdə özünə qapanmaq, ünsiyyətdən çəkinmək halları müşahidə edilir. Belə yeniyetmələrin özünüqiyətləndirmənin aşağı olması həmyaşıdları və yaşlılar ilə ünsiyyət qurmasını çətinləşdirir. İnsanlara və dünyaya inam hissini itirirlər və özlərini müdafiə etmək üçün sosial əlaqələrdən, ünsiyyət prosesindən çəkinirlər.

8. İdrak fəaliyyətinin və inkişaf prosesinin pozulması. Kiçik yaşlarından uşaq və yeniyetmələr cəzalandırılsa, onların nitq və danışma funksiyalarının inhibə edilməsi nəticəsində pozulmalar olur. Buna görə də, bu yeniyetmələr çox vaxt heç yaxşı danışmırlar. Hisslərini təsvir etmək üçün istifadə etdikləri lüğət son dərəcə kiçik olur. Stress vəziyyətində, emosional olaraq bağlanırlar, sanki "lal" olurlar. Rəqibləri ilə aralarında mübahisə yarandıqda yaşadıkları hissləri təsvir etmək istənildikdə, ya sadəcə bacarmırlar, ya da danışarkən çox həyəcanlanırlar. Onlardan münəqişəyə səbəb olan konkret səbəbləri və hadisələri təsvir etmək istənildikdə özlərini daha rahat hiss edirlər. Diqqət və hafizələrində pozulmalar müşahidə edilir. Diqqətin mərkəzləşməsində çətinlik çəkirlər. Hafizələri prosesləri zəifləyir, yaddasaxlama prosesi çətinləşir. Zorakılığa məruz qalmaq yeniyetmələrin digər həmyaşıdlarına nisbətən idrak proseslərini pozur [4, s. 85].

9. Mərkəzi sinir sistemindəki pozulmalar. Aydın şəkildə müəyyən edilmiş baş zədələri olmadıqda, bu yeniyetmələr mərkəzi sinir sisteminin fəaliyyətində pozulmaların "yüngül simptomları" ilə qarşılaşa bilərlər. Çox vaxt zorakılığın qurbanı olan uşaqlarda valideynlərinin yaxşı və sevgi dolu olduğuna, özlərinin isə pis olduqlarına görə cəzaya layiq olduqlarına dair illüziya yaranır. Bu, onların həm günahkarlıq hissini, həm də özünüdərkini aşağı olmasını izah edir.

10. Deviant davranış. Zorakılığa məruz qalma yeniyetmədə bir sıra nevroitik pozulmaların və qeyri-adekvat davranışların təzahürünə təkan verir. Zorakılığa məruz qalan yeniyetmələr böyük yaşlarında sonradan özləri də qurban və ya cinayətkar olmağa daha çox meyl göstərilər, çünki gördükləri, şahid olub, yaşadıkları onların psixoloji sağlamlığına, normal psixi inkişafına mənfi təsir göstərir, dərin iz buraxır. Onlar ya həyatları boyu qurban psixologiyasında olurlar, ya da intiqam hissi, dərin aqressiya ilə zorakılıq edən tərəf olmağı seçirlər. İnsan fərdi dünyaya gəldiyi gündən bəri kiməsə, nəyəyə aid olmaq tələbatı olur. Fərd özünü lazımı və vacibi biri kimi görmək istəyir [3, s.18]. Ailənin bir parçası olduğunu hiss etməyən yeniyetmə, kənarda çox zaman referent qruplara daxil olaraq bütünün bir hissəsi olaraq aidlik tələbatını təmin etmiş olur (mənsubiyyət hissi, harasa aidlik). Bu kimi referent qruplar da yeniyetmələri düzgün olmayan yollara sürükləyə bilər. Bu, yeniyetmələrdə psixoloji komplekslərin yaranmasına, həmçinin şüurun psixososial deformasiyasına səbəb ola bilər. Bu təsir nəticəsində sosial həyatda təşəbbüsün olmaması, təcrid və ya həm ailə üzvlərinə, həm də cəmiyyətin digər subyektlərinə qarşı qəzəb və aqressiya özünü göstərə bilər.

11. İntihar cəhdləri. İntihar cəhdi və ya günahkarlıq hissi özünü pis insan olması, düzgün hərəkətlər etməməsi düşüncəsindən irəli gələn əminliklə əlaqədar olur. Valideynlərindən zorakılığa məruz qalan yeniyetmələr qarşılaşdıqları problemlərin öhdəsindən gəlməkdə çətinlik çəkir və mövcud problemlərin çıxış yolu olaraq intiharı düşünürlər.

12. Aqressivlik. Valideynlərin övladlarına qarşı həddindən artıq sərt tələblər irəli sürməsi, fiziki və psixoloji zorakılıq tətbiq etməsi, onların yaradıcılıq və digər sahələrdə arzularını əngəlləməsi, fizioloji tərbiyə sahəsində həddindən artıq sərt hərəkətləri, valideynlərin diqqətsizliyi, etinasızlığı və ya valideynlərin yeniyetmənin müstəqilliyini məhdudlaşdırmaqları və s. amillər yeniyetmələrdə aqressiyaya səbəb olur. Valideynlərin

yeniyyətmələrə, qarşı nümayiş etdirdiyi zorakılıq və aqressivliyi yeniyyətmələr özlərinə mənimsəyirlər. Zorakı valideynlər öz aqressiyalarını uşaqlarına “yoluxdururlar”.

Müxtəlif tip zorakılığa məruz qalmış yeniyyətmələr sosiallaşmada çətinlik çəkirlər: onların böyüklərlə əlaqəsi azalır, həmyaşıdları ilə uyğun ünsiyyət bacarıqları formalaşmır, məktəbdə nüfuz qazanmaq üçün kifayət qədər biliyə və erudisiyaya malik olurlar və s. Sosial müsbət münasibətlərin normalarını mənimsəyə bilmirlər, insanlarla münasibətdə gələcəkdə həyata uyğunlaşa bilmirlər, ailə qururlar və övladları ilə qəddar davranırlar, asanlıqla başqalarına qarşı zorakılıq edə bilər, qurbandan cinayətə çevrilir. Yeniyyətmədə zorakılığın simptomları diqqətdən kənarda qaldıqda, zorakılığa məruz qalma onun dünyasına dağıdıcı təsir göstərə bilər. Xüsusilə məktəbdə pedaqoq və psixoloqlar yeniyyətmələrin davranışlarını düzgün təhlil etməli, zorakılığın əlamətlərini gözdə tutmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

5. Cavadov R.Ə., Qarayev R.M. Yeniyyətmələrin hüquqa zidd davranışının bəzi psixoloji məsələləri. // "Müasir elm: problemlər perspektivlər" mövzusunda elmi praktik konfransın materialları. Bakı, 2000, s. 17
6. İsmayılova Ş., Həsənova G. Uşaq və yeniyyətmələrə yönəlmiş zorakılıq hallarının qarşısının alınması üzrə metodik vəsait. Bakı, 2017, 60 s.
7. Mütəllibzadə A.S. Olum ya ölüm, budur məsələ // Psixologiya jurnalı (№4). Bakı, 2018, s. 11-29
8. Шашкин А.В. Регулирование властных отношений в подростковой уличной среде средствами насильственной виктимизации. / Дис. канд. социолог, наук. Москва, 2002, 176 с.

ZORAKILIĞA MƏRUZ QALMIŞ YENİYYETMƏLƏRİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Soltanova Çınarə

XÜLASƏ

Zorakılıq yeniyyətmələrin sosial-psixoloji inkişafında iz buraxır və mənfi təsir göstərir. Zorakılığın şiddəti, güc və ya dərəcəsi, baş vermə tezliyi, təkrarlanması, zorakılığın baş verdiyi yaş dövrü və zorakılığın kim tərəfindən göstərilməsi də fərqli travmaların təzahürünə səbəb ola bilər. Bundan əlavə, zorakılıq hadisələrinin təsiri ilə sosial-iqtisadi və mədəni amillərin təsirini ayırd etmək lazımdır. Qəfil kəskin zorakılıq və ya davamlı ailə münaqişələri amillərinin təsirini də nəzərə almaq vacibdir. Zorakılığa məruz qalan bütün uşaqların psixoloji yardıma ehtiyacı var. Bu sahədə maarifləndirmə işlərinin aparılması mütləqdir. Məktəb psixoloqları və müəllimləri zorakılığa məruz qalan uşaqları təyin etdikləri zaman onların valideynləri ilə görüş keçirməli, psixoloji söhbətlər aparılmalı, yeniyyətə ilə bu barədə danışib ona psixoloji yardım göstərməlidirlər.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОДРОСТКОВ, ПОДВЕРГШИХСЯ НАСИЛИЮ

Чинара Солтанова

АННОТАЦИЯ

Насилие оставляет след и оказывает негативное влияние на социально-психологическое развитие подростков. Интенсивность, сила или степень насилия, частота возникновения, повторяемость, возрастной период, в котором произошло насилие и кем насилие было совершено, также могут приводить к проявлению различных травм. Кроме того, необходимо различать влияние насильственных инцидентов и влияние социально-экономических и культурных факторов. Также важно учитывать воздействие таких факторов, как внезапное острое насилие или постоянные семейные конфликты. Все дети, подвергшиеся насилию, нуждаются в психологической помощи. Необходимо проводить просветительскую деятельность в этой области. При выявлении детей, подвергшихся буллингу, школьные психологи и учителя должны встретиться с родителями, провести психологические беседы, поговорить об этом с подростком и оказать ему психологическую помощь.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF YOUTHS EXPOSED TO VIOLENCE

Chinara Soltanova

SUMMARY

Violence leaves a mark and has a negative impact on the socio-psychological development of adolescents. The intensity, power or degree of violence, frequency of occurrence, repetition, age period in which the violence occurred, and by whom the violence was inflicted can also lead to the manifestation of different traumas. In addition, it is necessary to distinguish between the impact of violent incidents and the impact of socio-economic and cultural factors. It is also important to consider the impact of factors such as sudden acute violence or persistent family conflicts. All abused children need psychological help. It is necessary to carry out educational activities in this area. When school psychologists and teachers identify bullied children, they should meet with their parents, have psychological conversations, talk to the teenager about it and provide him with psychological help.

KİBERCİNAYƏTLKARLIQ FENOMENİNİN ÜMUMİ PSİXOLOJİ SƏCİYYƏSİ

Kərimov Musa
BDU-nun I kurs magistrantı
musakarim@list.ru

Açar sözlər: kibercinayət; fişinq; kiber zorakılıq; internet baxımı; kiberterrorizm

Ключевые слова: киберпреступность; фишинг; киберзапугивание; интернет-груминг; кибертерроризм

Keywords: cybercrime; phishing; cyberbullying; internet grooming; cyberterrorism

Qlobal kompüterləşmə informasiya-kommunikasiya şəbəkələri, İnternet və s. kimi anlayışların yaranması ilə nəticələndi.

İnternetin yayılması və inkişafı ünsiyyətin və informasiyanın yayılmasının sərhədlərini silir. Bu "texnologiya möcüzəsi" sayəsində bir çox yeni peşələr və əyləncə sahələri meydana çıxır.

Digər tərəfdən, kompüterlərin kütləvi yayılması ilə əlaqədar olaraq dünya ictimaiyyəti "kibercinayətkarlıq" fenomeni ilə üzləşmişdir [1, səh.48].

Kibercinayətkarlıq kompüterin, kompüter şəbəkəsinin və ya şəbəkə qurğusunun istifadə edildiyi və ya hücumə məruz qaldığı kriminal fəaliyyətdir. Kiberhücumların əksəriyyəti kibercinayətkarlar və ya hakerlər tərəfindən maliyyə mənfəəti üçün həyata keçirilir. Bununla belə, kiberhücumların məqsədi həm də şəxsi motivlər üzündən kompüterləri və ya şəbəkələri sıradan çıxarmaq ola bilər.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, bu cinayət əməllərinin tendensiyası ildən-ilə artır.

Belə ki, bu günə qədər bir çox beynəlxalq ekspertlər iddia edirlər ki, kibercinayətlərin sayı ardıcıl olaraq dünyada törədilən cinayətlərin ümumi sayının 30%-ni təşkil edir, yəni dünyada hər üçüncü cinayət əməli virtual məkanda törədilir.

Kibercinayətkarlığın miqyası həqiqətən heyrtəndiricidir. Eyni zamanda, bu təhlükə bütün dünya birliyi üçün aktualdır. Statistika görə, dünyada hər saniyə İT sahəsində 18-ə yaxın qanunsuz əmələ cəhd edilir və onlardan təxminən 40% uğurludur. Bir çox analitik şirkətlərin məlumatına görə, internet istifadəçilərinin təxminən 2/3-i ən azı bir dəfə kibercinayətkarların qurbanına çevrilib (bəzi hallarda qurbanın ona qarşı törədilmiş cinayətdən xəbəri belə olmur).

Kibercinayətlərin əsas xüsusiyyəti onların törədildiyi mühitdir - elektron cihaz və onların şəbəkələri tərəfindən formalaşan kiberməkan (və ya virtual məkan). Kiberməkan şəraitində cinayətkar - cinayətin subyekti, eləcə də cinayətkar - qurban arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin psixoloji məzmunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Həmin qarşılıqlı əlaqəni belə təsvir etmək olar: cinayətkar - elektron cihaz (Şəbəkə) - insan hərəkətləri, qurban.

Kiberməkana xas olan psixoloji xarakterli əhəmiyyətli kriminogen amil cihaz və ya Şəbəkənin istifadəçisinin tam anonimliyinin qorunması imkanındır. Anonimlik nəinki müəyyən bir zamanda tanınmağa, həm də nəticədə özü haqqında yalan məlumat verməyə, sosial qarşılıqlı əlaqədə olmağa, özünü başqa bir şəxs kimi təqdim etməyə imkan verir. Aydın ki, anonimlik şəraitində hər hansı bir şəxs cəzasız qalaraq neqativ hərəkətlər etmək imkanını hiss edir, digər tərəfdən təsirli qınaq mexanizmlərinin olmaması mənfi hərəkətlər etmək istəyini artırır. Özü də bu cür hərəkətlərin əsas kökü real dünyada olduqda bu meyl daha da güclənir.

Məhz anonimlik kiberməkani adi həyatımızla "paralel" edir və insana öz şəxsiyyətinin yeni obrazını və ya realdan fərqli olan bir neçə obrazı eyni anda yaratmağa imkan verir. Bu, xüsusilə anonimliyin uydurma dünya ilə əlaqəli olduğu onlayn oyunlarda özünü

göstərir. Buna görə də, kibercinayətkarların adi İnternet istifadəçilərində müşahidə edilən İnternet asılılığı, həyəcan pozuntusu, dissosiativ şəxsiyyət pozuntusu kimi psixi pozuntulara malik olma ehtimalı yüksəkdir.

Həmçinin kiberməkanda kriminal fəaliyyətin gizlədilməsi üçün ideal şərait yaranır:

1) sosial sistem kimi kiberməkanın “özünü təmin etməsi” – insanın mövcud olmasına imkan verən iqtisadi, mədəni və digər sosial institutların kiberməkanda olması, kompüterdən uzaqlaşmadan, kibercinayətkarlara “manevr etmək”, qanunsuz əldə edilmiş əmlakı satmaq imkanı verməklə, kriminal niyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır;

2) kiberməkan “sosial ikiləşmə”, rolların və dekorasiyaların dəyişməsi ilə əlaqəli sosial oyun” üçün ideal mühit yaradır [2, s. 399]. Bu mühit digər adi cinayətlərdən fərqli olaraq potensial cinayətkara öz xarici görünüşündə dəyişiklik etməyi tələb etmir. Bu da kibercinayətkarları qanuna tabe olan vətəndaş rolunu uğurlu bir şəkildə oynamağa imkan verir.

Kibercinayətkarlığın bilavasitə törədilməsi zamanı baş verən psixoloji proseslər də mühüm yer tutur. Adi cinayətlərin böyük əksəriyyətindən fərqli olaraq, kibercinayətin törədilməsi adətən hər hansı bir aktiv fiziki hərəkətlərin icrasını tələb etmir. Kibercinayətkar öz bədxah niyyətini həyata keçirən zaman evdə, kompüter klubunda, pulsuz internetə çıxışı olan yerdə, onun üçün rahat olan və ya ən azı tanış olan hər hansı başqa yerdə ola bilər. Buna görə də, kibercinayətkarlar diskomfort, təsadüfən aşkarlanmaq və yaxalanmaq qorxusunu hiss edə bilməz. Kiberməkan çoxşaxəli sosial məkan olsa da, eyni zamanda süni şəkildə yaradılmış proqram və aparat mühiti olaraq qalır, fəaliyyəti hələ də texniki çərçivə ilə məhdudlaşır və bu, kibercinayətkarın hərəkətlərinin nəticələrini proqnozlaşdırıla bilən edir. Bu, öz növbəsində, kibercinayətkarın vəziyyətin qeyri-müəyyənliyini hiss etməməsinə, hətta əlverişsiz şəraitdə də öz hərəkətlərini planlaşdırmasına və buna görə də cinayətin törədilməsi zamanı özünü daha inamlı və sakit hiss etməyə imkan verir.

Daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi, kibercinayətkarların vurduqları zərəri adekvat qiymətləndirmək və buna görə də mümkün peşmanlıq hissini tam şəkildə yaşamaq imkanları yoxdur. Eyni zamanda, “cinayətin törədilməsi ilə bağlı əvvəlcədən planlaşdırılan nəticənin əldə edilməsi və bu nəticədən məmnunluq kriminal davranış aktının obrazını möhkəmləndirir və gələcəkdə onun həyata keçirilməsini asanlaşdırır. Əgər adi cinayət törətdikdən sonra “cinayətkara öz mövqeyinin bir tərəfdən özünün təqsirli olmasının dərki və cəza qorxusu, digər tərəfdən, hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən cinayətin araşdırılması və cinayətkarın ifşa edilməsi ilə şərtlənən qeyri-müəyyənliyi təsiri edirsə, kibercinayətkarlıq halında bu amilin təsiri iki səbəbdən azala və ya aradan qaldırıla bilər. Birincisi, kibercinayətlər törədikən öz bilik və imaknalarına arxayın olan cinayətkarlar elə güman edirlər ki, onların ifşa olunmasına kömək edəcək heç bir iz buraxmayıblar. İkincisi, hazırda, xüsusən də bəzi ölkələrdə kibercinayətkarlıqla mübarizə aparan orqanlar heç də həmişə kifayət qədər intellektual və kadr potensialına malik deyillər ki, bu da kibercinayətkarlar tərəfindən onların lazımı səviyyədə qiymətləndirilməməsinə gətirib çıxarır.

Rayder Universitetinin (ABŞ) professoru Con Suler kiberməkanın insana real cəmiyyətdən daha sərbəst hərəkət etməyə imkan verən təsirini ifadə etmək üçün “onlayn inhibisiya effekti” anlayışını təqdim etmişdir. Şulərə görə bu təsirin əsası [6]:

1. Disassosiativ anonimlik (“sən məni tanımırsan”), onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, anonimlik şəraitində insanlar kiberməkanda öz hərəkətlərini real dünyadan və real insandan, şəxsiyyətdən ayıra bilirlər. Bu halda həmin şəxslər hesab edir ki, öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşıya bilməzlər;

2. Görünməzlik (“sən məni görmürsən”) - psixoloji kontakt qurmaqdan qaçmağa imkan verir;

3. Asinxroniya (“sonra görüşərik”) - mühüm disinhibisiya faktoru olan həmsöhbətin sözlərinə və ya hərəkətlərinə dərhal reaksiya vermədən bəzi hallarda ünsiyyət qurmaq bacarığı;

4. Soliptik introyeksiya ("hər şey mənim başımdadır") - onlayn ünsiyyətin hər şeyin yalnız öz təxəyyülümüzdə baş verdiyi təəssüratı yarada bilməsi;

5. Gücün minimuma endirilməsi ("biz bərabərik") – daha yüksək sosial mövqenin atributlarının dolayı qavranılmasından, həmçinin onlara məhəl qoymamaq qabiliyyətindən yaranır. Buna baxmayaraq, nəzərə almaq lazımdır ki, kiber cəmiyyətdə keyfiyyətə fərqli də olsa, yenə də iyerarxiyanın mövcudluğundan danışmaq olar.

Əlbəttə ki, təkcə kiberməkanın obyektiv amilləri deyil, həm də İnternetin üstünlüklərini dərk edərək ondan fəal şəkildə istifadə edən, o cümlədən digər şəxsləri bu məkana cəlb etməyə başlayan müxtəlif növ cinayətkarların fəaliyyəti də onu kifayət qədər kriminogen mühitə çevirir. Belə ki, Tina Freiburger və Jeffrey S. Crane "İnternet terrorçunun aləti kimi" tədqiqatlarında sosial öyrənmənin kriminoloji nəzəriyyəsini cinayət fəaliyyətinə cəlb olunma prosesinə tətbiq edərək sübut etmişlər ki, internet bunun üçün daha əlverişli mühitdir [5, səh.461].

Qeyd etmək lazımdır ki, kibercinayətlərin konkret, vahid təsnifatı mövcud deyil. Bununla belə, kibercinayətkarlığın ən aktual və hər yerdə yayılmış növlərindən aşağıdakıları ayırd edə bilərik [4, səh.178]:

Kompüter sistemlərinə və məlumat bazalarına qarşı yönəlmiş cinayətlər. Kibercinayətlərin böyük bir hissəsini bu növə aid etmək olar - bunlar haker hücumları, İnternet virusları və zərərli proqramlarla yoluxma və s.dir. Nümunə olaraq, davamlı şəkildə mobil operatorların məlumat bazalarını sındırılaraq onların müəyyən məlumatlarının əldə edilməsini və bu məlumatların müxtəlif məqsədlər üçün (pasport məlumatlarının əldə edilməsi, reklam göndərişləri, sonradan saxta məqsədlər üçün istifadə edilməsi və s.) istifadə olunmasını göstərə bilərik.

İqtisadi mənfəətlə bağlı kibercinayətlər. Məsələn, Fişinq internetdə ən çox yayılmış dələduzluq növüdür. Bu "dələduzluğun" əsas məqsədi istifadəçinin virtual hesabının loqini və parolunu ələ keçirmək və nəticədə onun şəxsi məlumatlarından cinayət məqsədləri üçün istifadə etməkdir (bank kartı məlumatları, elektron pul kisələri, "çox şəxsi məlumatlar").

Bir qayda olaraq, bu cinayət əməli internet məktubları və ya sosial şəbəkələrdə saxta sayta keçidlə mesajlar göndərməklə törədilir. Saytda cinayətkarlar hər vasitə ilə internet istifadəçisini öz hesab məlumatlarını daxil etməyə məcbur etməyə çalışırlar. Bir çox alimlər istifadəçilərin şəbəkə təhlükəsizliyinin əsaslarını bilməməsinə əsaslanan fişinqin sosial mühəndisliyin növlərindən biri olduğuna inanırlar. Həmçinin, bir çox analitiklər fişinq hücumlarının təxminən 70%-nin uğurlu olduğunu iddia edirlər.

Kibercinayətkarlar öz fişinq fəaliyyətlərini təkcə naməlum istifadəçilərə kütləvi şəkildə yaymaq məqsədi ilə deyil, həm də müəyyən şəxslərə, peşəkar əlamətinə görə müəyyən edilmiş kiçik sosial qruplara yönəldirlər. Çox vaxt bunlar böyük şirkətlərin menecerləri, bank işçiləridir. Fərdi yönümlü cinayət fəaliyyətinin ən populyar yolu elektron poçtdur. Cinayətkar, müəyyən bir təşkilatda "əsas" bir maliyyə fiqurunun məlumatlarını əldə etdikdən sonra maliyyə əməliyyatlarını manipulyasiya etməyə başlayır, əsas işçinin adından saxta göstərişlər və əmrlər verərək, onları onun saxta hesablarına köçürməklə firmadan aktivləri çıxarmağa çalışır.

Genişmiqyashlı, kütləvi fişinq və fərdi fişinq hücumlarını təhlil etsək, ikinci növ fişinq hücumlarının daha mürəkkəb və planlı olduğu qənaətinə gələ bilərik. Bir qayda olaraq, kütləvi fişinq öz fəaliyyətlərini avtonom şəkildə həyata keçirə bilən hazır avtomatlaşdırılmış sistemlərdən istifadə edir.

Fərdi fişinqdə kibercinayətkar saxta məlumatların (vəb-saytlar, hesablar) yaradılması prosesinə daha məqsədyönlü və yaradıcı yanaşır. Qurbanın bütün xüsusiyyətlərini və davranışlarını, vərdişlərini və maraqlarını öyrənərək kifayət qədər çox analitik iş aparır. Sonra mümkün "zəif nöqtələri" hesablayır.

Şəxsin azadlıqlarına və toxunulmazlığına qarşı cinayətlər. Bu anlayışlara kibercinayətlər, internet qrumminq və seksting daxildir. Bu cinayətlərin əsas qurbanları azyaşlılardır.

Kiber bullinq uzun müddət davam edən virtual məkanda qəsdən və məqsədyönlü təhqirlər, təhdidlər, kompromatlardır. Bu virtual zorakılıq e-poçtlar, sosial şəbəkələr, video portallar və s. vasitəsilə həyata keçirilir. Bu cinayət əməli şəxsi məkana müdaxilə, şəxsiyyətin azadlıq və ləyaqətinin pozulması kimi şərh edilə bilər.

“Mail.ru” korporasiyasının Research Me ilə birlikdə apardığı araşdırmaya görə, İnternet istifadəçilərinin əksəriyyəti (58%) onlara ünvanlanan mənfi şərhlər də daxil olmaqla, onlayn zorakılığa məruz qalıb. Təcavüzün ən çox yayılmış ifadə formaları digər insanların hərəkətlərini qınamaq və trolling idi. İnternetdə zorakılığın ən çox təsadüf edilən səbəbləri isə cinsi oriyentasiya, gözəllik standartlarına uyğun gəlməməkdir.

İnternet qrumminqə gəldikdə isə bu yetkin şəxslərin şəbəkədə azyaşlı və yetkinlik yaşına çatmayanlarla cinsi məqsədlərlə ünsiyyətə girməsi, onların virtual təqibdir, azyaşlıların. Bir çox analitiklər hesab edir ki, müasir dünyada internet qrumminq pedofillər üçün ideal vasitədir.

Adətən qrumminq bir neçə mərhələni əhatə edir:

- Cinayətkar şəbəkədə potensial qurbanını axtarır;
- Potensial qurbanının paylaşımını, onlayn fəallığını və maraqlarını öyrənərək onun emosional portretini tərtib edir;
- Potensial qurbanla tanış olaraq onun etibarını qazanır;
- Qurbanın bütün diqqətini özünə cəlb edərək onu digərləri ilə ünsiyyətdən təcrid etməyə çalışır;
- Qurbana xüsusi diqqət göstərir, hədiyyələr edir (məsələn, telefon balansını artırır və s.);
- İntim mövzularda söhbət edir. Bu söhbətlər ilk başda zişansız görünə bilər, tədricən qurbanı seksual təmasın mümkünlüyü haqda fikrə hazırlayır;

Növbəti mərhələdə cinayətlər itaətsizliyi təbliğ edir, böyüklərin avtoritetini neytrallaşdıraraq, potensial qurbanı riskli davranışları təşviq edir..

Kibercinayətlər zaman kibercinayətkar intim xarakterli foto və videolar əldə etməklə kifayətlənir, qarşı tərəflə şəxsi görüşlər də tələb edə bilər. Problem ondadır ki, yeniyetmə emosional cəhətdən yetkin olmadığına və kifayət qədər həyat təcrübəsinin olmamasına görə öz hərəkətlərini təhlükə kimi qəbul etmir. Qarşı tərəf müxtəlif manipulyasiyalar və psixoloji üsullardan istifadə edərək, yeniyetmədə sevgi və heyranlıq hissini inkişaf etdirməyə çalışır ki, onu ən açıq-saçıq hərəkətlərə sövq etsin.

Kiberterrorizm. Bu anlayış virtual məkannın dövlətin və cəmiyyətin əsas sahələri ilə inteqrasiyası nəticəsində yaranmışdır. Bu termin elektron, informasiya sistemini sıradan çıxarmağa yönəlmiş cinayət əməlləri kimi başa düşülür. bunun nəticəsində insana, cəmiyyətə və dövlətə böyük zərər dəyə bilər. Bu növ kibercinayətin əsas xüsusiyyəti onun miqyasıdır. Güman etmək məntiqlidir ki, bu qeyri-qanuni əməlin əsas məqsədi öz avtoritetini göstərmək və ya hakimiyyət orqanlarının qərarlarına təsir göstərmək üçün şəxsə mümkün qədər çox zərər vurmaqdır.

Kibercinayətlərin əksəriyyəti istifadəçilərin virtual məlumatlarına qarşı yönəlib və virtual mühitə giriş yalnız internet vasitəsilə mümkündür. Əsas təhlükələr arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- Spam - zərərli reklamdır. Bu "reklam məlumatı" ya artıq casus proqramını özündə ehtiva edir və ya istifadəçiləri zərərli proqram olan sayta yönləndirir;
- Fişinq - bu anlayış yuxarıda açıqlanıb, lakin fişinq hücumları ilə spam arasındakı açıq fərqi qeyd etmək istərdik. Spam, bir qayda olaraq, böyük bir istifadəçi qrupuna göndərilirsə, fişinq müəyyən bir hədəf auditoriyasına malikdir;

- İnternet hücumları – kibercinayətkarların İnternet vasitəsilə kompüterləri sındırmaq və məlumatları oğurlamaq üçün yönəldilmiş fəaliyyətidir. Qeyd etmək lazımdır ki, son vaxtlar PDF hücumları populyarlaşıb. Bu cür populyarlıq isə PDF fayllarının aşağı təhlükəsizliyi və zəifliyi ilə bağlıdır.

- Sosial şəbəkələr - kibercinayətkarlığın həyata keçirilməsi üçün çox aktual və perspektivli sahədir. Çoxlu sayda zərərli bağlantılar və proqramlar sosial şəbəkələrdə yayılır;

- Veb tətbiqləri - İnternet təhdidlərinin nisbətən yeni sahəsidir. Hücumçular "saxta" proqramlar vasitəsilə bütün istifadəçi məlumat bazalarını oğurlayır;

- İnternet dələduzluğu - İnternet cinayətinin çox məşhur növüdür. Bununla bağlı ən sadədən çox mürəkkəbə qədər çox sayda müxtəlif sxemlər var (buraya "lotereyalar", "sevgili", "iş təklifi", "səhv", "Nigeriya fırıldaqçıları" və s. daxildir).

Kibercinayətkarların fantaziyası çox zəngindir və buna görə də getdikcə daha çox yeni dələduzluq sxemləri yaranır.

Bir qayda olaraq, kibercinayətkarlar və ya qondarma hakerlər çox yüksək səviyyədə nəzəri və praktiki biliklərə malikdirlər, onlar bir növ "kompüter dahiləri"dirlər [3, s. 47]. Bəziləri üçün bu istedad həyatın çox erkən dövründə özünü göstərir. Məsələn, 14 yaşlı bir yeniyetmənin NASA serverini sındırdığı bir hadisə məlumdur.

Çətinliklərdən biri kibercinayətkarlıqla bağlı sübutların toplanmasıdır. Kibercinayətkarı cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək üçün onun bu əməldə iştirakını sübut etmək lazımdır.

Təbii ki, burada hüquqi problem də var. Bura biz normativ hüquqi aktlar baxımından az tənzimləmə və ya ümumiyyətlə heç bir tənzimləmə daxil edə bilərik. Bu problemin mahiyyəti müasir reallıqlara cavab verən müvafiq qanunvericiliyin olmamasındadır. Bəzən virtual sferadakı bu tip əməllərə görə nəinki cinayət prosesi dövlət tərəfindən tənzimlənmir, ümumiyyətlə cinayət və ya digər məsuliyyət növlərinə təsadüf edilmir.

Beləliklə, kibercinayətlər və kibercinayətkarlıq insan təhlükəsizliyi, cəmiyyət və dövlət sahəsində aktual təhdidə çevrilir. Onlar təkcə fərdi deyil, bütövlükdə dünya birliyi üçün real təhlükə yaradırlar. Nisbətən yaxın zamanlarda meydana çıxan kibercinayətkarlıq fenomenini hər gün populyarlıq qazanır və kriminal dairələr üçün yeni nəhəng fəaliyyət sahəsi açır. Bu tendensiya təhlükəlidir və gözlənilməz nəticələrə səbəb ola bilər. Bu məqamlar isə kibercinayətkarlıq fenomenini, onun kriminal-psixoloji səbəblərinin dərinədən öyrənilməsini və onun qarşının alınması üçün səmərəli profilaktik tədbirlərin hazırlanmasını aktual edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Карпова Д. Н. Киберпреступность: глобальная проблема и ее решение // Власть. 2014. № 8. С. 46 – 50.
2. Масалков А.С. Особенности киберпреступлений в России. Инструменты нападения и защита информации. ДМК-пресс, 2018
3. Номоконов В. А., Тропинина Т. Л. Киберпреступность как новая криминальная угроза // Криминология: вчера, сегодня, завтра. 2012. № 1 (24), С. 45 – 55.
4. Чекунов И. Г. Киберпреступность: понятие, классификация, современные вызовы и угрозы // Молодые ученые. 2012. № 3. С. 178 – 186
5. Tina Freiburger, Jeffrey S . Crane. The Internet as a Terrorist's Tool // Cyber Criminology: Exploring Internet Crimes and Criminal Behavior, 2011. - P. 461
6. John Suler. The Psychology of Cyberspace. URL: <http://users.rider.edu/~suler/psycyber/psycyber.html>

KİBERCİNAYƏTLKARLIQ FENOMENİNİN ÜMUMİ PSİXOLOJİ SƏCİYYƏSİ

Kərimov Musa

XÜLASƏ

Təqdim olunan məqalədə kibercinayətkarlıq fenomeni dövrümüzün global problemi kimi müzakirə olunur. Kibercinayətkarın psixoloji xüsusiyyətləri. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində qloballaşma proseslərinin ona təsiri təhlil edilir. Müasir kibercinayətkarlığın əsas növləri izah edilir. Kibercinayətkarlıqla mübarizədə qabaqlayıcı tədbirlərin rolu qeyd olunur.

ОБЩАЯ ПСИХОЛОГИЯ ЯВЛЕНИЯ КИБЕРПРЕСТУПНОСТИ ХАРАКТЕР

Каримов Муса

АННОТАЦИЯ

В представленной статье рассматривается феномен киберпреступности как глобальная проблема современности. Психологические характеристики киберпреступника. Анализируется влияние на него процессов глобализации в сфере информационных и коммуникационных технологий. Объяснены основные виды современной киберпреступности. Отмечается роль превентивных мер в борьбе с киберпреступностью.

GENERAL PSYCHOLOGY OF CYBERCRIME PHENOMENON CHARACTER

Karimov Musa

SUMMARY

The presented article discusses the phenomenon of cybercrime as a global problem of our time. The psychological characteristics of a cybercriminal. The impact of globalization processes in the field of information and communication technologies on him are analyzed. The main types of modern cybercrime are explained. The role of preventive measures in the fight against cybercrime is noted.

FİLOLOGİYA PEDAQOGİKA

TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNƏ MÜƏLLİM FƏALİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN TƏSİRİ

Nurkişiyeva Aytac Aqil qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aytacnurkisiyeva@gmail.com

Açar sözlər: Qiymətləndirmə, müəllimin fəaliyyəti, keyfiyyət.

Ключевые слова: Оценка, деятельность учителя, качественный.

Keywords: Evaluation, teacher activity, quality.

Müasir dövrdə elmin, iqtisadiyyatın ən çox inkişaf etdiyi mərkəzlər, eyni zamanda, təhsilin inkişafına görə də digər regionlardan öndədir. Bu o deməkdir ki, təhsilin cəmiyyətin, dövlətin inkişafına təkan verən ən mühüm amil olub, onun gələcək həyat trayektoriyasına təsir göstərir. Günümüzdə ən dəyərli kapital olan insanın formalaşmasında təhsilin ən əsas siması olan müəllimin rolu danılmazdır. Belə ki, müəllim gənc nəsli biliklə silahlandırmaqla yanaşı, onların təlim-tərbiyəsi ilə də məşğul olur, gənc nəslin daxilindəki potensialı üzə çıxarır, onların maraqları və istəklərini öyrənir, gələcəkdə kim ola biləcəklərini öncədən görərək onları istiqamətləndirir. Müəllim gənc nəslin nələrə qadir olacağını, nələr edə biləcəyini təcrübəli bir şəxs, pedaqoq kimi müəyyənləşdirir, öyrənlərin həmin bacarıqlarını təkmilləşdirməsində kömək edir və onların dövrün və iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun olaraq əmək bazarında öz layiqli yerini tapmasında və hərtərəfli inkişaf etmiş ixtisaslı kadr kimi formalaşmasında çox böyük paya sahibdir. Müəllim, bu peşə yarandığı ilk gündən etibarən yazıda bu qədər sadə görünən, lakin, təbii ki, xeyli əzab, əziyyət və zəhmətlə başa gələn bu prosesi tarix boyu təkrar edir və etməkdədir. Bütün dövrlərdə bütün xalqların öz zamanının ötəsində olan mütəfəkkirləri müəllimə həmişə “tərbiyəçi” kimi yanaşmış və buna görə də uzun illər müəllimi “öyrədən” kimi xarakterizə etmişlər. Məhz elə bu səbəbdən tarixin müxtəlif dövrlərində müxtəlif ictimai xadimlər, böyük zəka sahibləri müəllim peşəsini və onun əməyini yüksək qiymətləndirmiş və bu dəyəri öz aforizmlərində, məqalələrində, əsərlərində əks etdirmişlər.

Məhəmməd Peyğəmbərimiz (s.ə.s.) buyururdu ki, elm bizim çöldə dostumuz, tənhalıqda sirdaşımız, köməyə ehtiyac duyduğumuzda yoldaşımız, xoşbəxtliyə aparan çırağımız, dostlar arasında zinətimiz, düşmənlər arasında isə silahımızdır. Məhəmməd peyğəmbər alimləri yer üzünün çırağı, nuru adlandırmış, onların vəzifəsi olan biliyi biliksizlər arasında yaymağı ən böyük sədəqə hesab etmiş, elmlə məşğul olmağı, bilikli adamla oturub-durmağı hər cür ibadətdən üstün tutmuşdur. Eyni zamanda təlim prosesində öyrənən və öyrədən arasındakı qarşılıqlı əlaqəni, xoş münasibətin əhəmiyyətini də vurğulayaraq bildirirdi: “Kimdən bilik öyrənirsinizsə, ona hörmət edin, ona qarşı mehriban olun. Kimə bilik öyrədirsənizsə, ona qarşı da mehriban olun”. Bir əfsanəyə görə görkəmli Çin mütəfəkkiri və müəllimi Konfutsinin şagirdi ilə dialoqunda şagird ona ölkənin hər şeyi olduğu halda nə kimi çatışmazlığı var sualına Konfutsi belə cavab verir ki, ölkəni zənginləşdirmək lazımdır. Burada zənginləşdirmək anlayışını bir az daha açan Konfutsi bildirir ki, ölkəyə təhsil verdikdə o daha da zənginləşəcək [2, s.412]. Məşhur yunan filosofu Sokrat hələ vaxtilə peşəkar pedaqoqları “əqlin törədiciləri” adlandırmışdı. Onun yaratmış olduğu “Mayevtika” adlı təlimində (latınca tərcümədə “ara mama həkimləri”) Sokratın bizlərə çatdırmaq istədiyi əsas mahiyyət ondan ibarətdir ki, həqiqəti insanın özü aşkara çıxarmalıdır. Bu məqamda müəllim şagirdlərə hazır bilikləri ötürməklə kifayətlənməməli, eyni zamanda şagirdə yeni fikirlərin yaranmasına da kömək etməlidir [5, s.154]. Antik dövrün digər bir

nəhəng siması olan Platondan soruşduqda ki-“sən atanı çox istəyirsən, yoxsa müəllimini?” O, “Müəllimimi”- deyər cavab verir. “Çünki atam məni göydən yerə endirdi, müəllimim isə yerdən göylərə qaldırdı”. Oxşar olaraq, Fateh İsgəndər isə belə demişdir: validenlərim məni bu fani dünyaya gətirmişlərsə, müəllimim mənə əbədiyyət bəxş etmişdir [3, s.152].

Müəllimlik peşəsi yarandığı gündən bəri tarixin görkəmli şəxsiyyətləri müəllimlik peşəsini çox yüksək qiymətləndirmiş, müəllimi gənc nəslin tərbiyəçisi, gənc nəsillə yaşlı nəsil arasında vasitəçi, insanların daxilindəki bacarıq və potensialı üzə çıxaran və onu gələcəyə hazırlayan biri kimi təsvir etmişlər. Aristotel “Afina siyasəti” adlı əsərində göstərdi ki, Afina müəllimləri təntənəli mərasimlərlə seçilirdilər. Çünki, bu müəllimlərin əsas vəzifəsi tərbiyəsi onlara həvalə olunan gəncləri həm fiziki cəhətdən möhkəm hazırlamalı, həm də onların əxlaqi cəhətdən tərbiyəsi ilə də məşğul olmalı, onlarda sədaqət, intizamlılıq, dövləti idarə etməyə hazırlıq kimi keyfiyyətlər formalaşdırmalı idilər. Təsadüfi deyil ki, məhz bu cür ağır məsuliyyəti üzərinə götürən insanların böyük hörmət sahibi olmasını və onların “müəllim” titulu qazanmasını təntənə ilə qeyd etmişlər. Müəllim-tərbiyəçi vəzifəsinə seçilənlər dövlətin taleyinin onlara tapşırıldığı üçün fəxr edirdilər ki, dövlətin taleyi olan gənc nəslin siyasi, əxlaqi və fiziki hazırlığı məhz onlardan asılıdır.

Roma pedaqoqlarından məşhur alim M.F.Kvintilian “Natiqin tərbiyəsi haqqında” əsərində yazmışdır ki, müəllimin sadəcə yüksək bilik və savada malik olması yetərli deyil, o eyni zamanda uşaqları sevən, uşaqları başa düşən biri olmalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Kvintilianın əsərləri müəllimin mənəvi aləminə həsr olunmuş ilk əsərlərdən biridir. Bu o deməkdir ki, antik dövrdə də təlim-tərbiyə işlərində müəllimin peşəsinə və müəllim-şagird münasibətlərinə olan tələblər diqqətdən yayınmayıb.

Göründüyü kimi antik dövrdə Qədim Yunanıstanda və Romada müəllimin əsas vəzifəsi gənc nəslə tərbiyə etmək kimi göstərilir. Nə də olsa, elmin hələ inkişaf etmədiyi bir dövrdə cəmiyyətin, dövlətin müəllimin qarşısına qoyduğu əsas tələb dövlətə xidmət göstərən, fiziki cəhətdən yaxşı inkişaf etmiş, şəriət və əxlaq normalarına riayət edən, fəlsəfəni və idarəetməni dərindən bilən şəxsiyyət hazırlamaqdan ibarət idi. Bütün bu məsuliyyəti daşıyan şəxs müəllim-tərbiyəçi olduğu üçün ona olan hörmət, onun ağır zəhməti və əməyi o dövrdə çox yüksək qiymətləndirilirdi. Eyni zamanda, antik dövrdə müəllim olmaq, bu peşəyə yiyələnmək çətin olduğu üçün bu zəhmətli peşənin sahibləri bu günümüzə müqayisədə kəmiyyət olaraq da çox aşağı bir paya sahib idi.

Fateh Teymur özünün müəlliminin ayaqları tərəfdə dəfn olunmasını vəsiyyət etmişdir. Böyük Azərbaycan alimi N.Tusi müəllimliyi insanı kamilliyə aparan ən humanist peşə hesab etmişdir. O tərbiyə işində müəllimi əsas sima hesab edir, onun rolunu yüksək qiymətləndirir, müəllimin yüksək təhsilli, mərhəmətli, əxlaqlı, şirin danışıklı və ehtiramlı olmasını vacib bilirdi. Eyni zamanda vicdan aydınlığına da yüksək qiymət verən mütəfəkkir bu keyfiyyətlərin lap kiçik yaşlarından uşaqlara aşılmasını da vacib hesab edirdi. Antik dövrdən fərqli olaraq, artıq orta əsrlərdə müəllimin mənəvi aləminin yüksək qiymətləndirilməsi və bu mövzuya dair əsərlərin həsr olunması daha çox diqqəti cəlb edir. Görkəmli cəx pedaqoqu Y.A.Komenskinin fikrincə uşaqların düzgün tərbiyəsi müəllimin müsbət nümunəsindən başlayır. O bildirirdi ki, uşaqları tərbiyə edən müəllimin özü düzgün olmalı, fəaliyyətinin məqsədini aydın şəkildə dərk etməli və həmin məqsədə çatmaq üçün planlı şəkildə hərəkət etməli, nizamlı olmalı, sinifdə intizam yaratmalı, özünə inamlı olmalı və özünə hörmət qazanmağı bacarmalıdır. Didaktikanın banisi, müəllimi günəşə bənzədir, onu bağbanla, memarla müqayisə edir.

Azərbaycanın tanınmış maarifi, yazıçısı və müəllimi S. Qənizadə “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” adlı əsərində yazır ki, Şeyda bəyə görə müəllimlik dünyanın ən nəcib peşələrindən biri, bəlkə də birincisidir. “Bağ bağbansız keçinə bilmədiyi kimi bəşəriyyət də müəllimsiz keçinə bilməz. Hünərli usta dəmirdən səbir ilə misri qılınc yona bildiyi kimi yaxşı müəllim də kəstəb millətdən xoşbəxt cəmiyyət hazırlayır”[6, s.8]. Müəllim nəzəri və meto-

diki biliyə malik olması, pedaqoji ustalığı onun bir müəllim kimi nüfuzunu artırır, onun əməyini daha maraqlı, məzmunlu edir. Müəllimin nüfuzu dedikdə, müəllimin peşə nüfuzu nəzərdə tutulur ki. Peşə nüfuzu isə mahiyyət olaraq müəllimin şəxsiyyət nüfuzu və müəllimin vəzifə nüfuzunun sintezidir. Şəxsiyyət nüfuzu, müəllimin öz şəxsi keyfiyyətlərinə görə qazandığı nüfuzudur. Vəzifə nüfuzu isə, müəllimin tutduğu vəzifənin mahiyyəti ilə bağlıdır. Ən sadə yolla izah etsək “Müəllimdir, hörmət etmək lazımdır”. Nəhayət, müəllimin peşə nüfuzunun əsasında onun peşə-ixtisas bilikləri, öz fənninə sevgisi, ünsiyyət yaratmaq qabiliyyəti, səriştəliliyi, əxlaqi siması durur [4, s.60].

Azərbaycanın tanınmış pedaqoq alimi, prof. F. Rüstəmovun qələmə aldığı “İlahi missiya” adlı məqaləsində bölmələrdən biri belə adlanır: “Müəllimini göstər, deyim sən kimsən”. Həmin bölmədə müəllif bəhs edir ki, təhsilin keyfiyyəti, tədris prosesinin düzgün və səmərəli qurulması, sağlam rəqabət və əməkdaşlıq mühitinin yaradılması pedaqoji-psixoloji hazırlıq səviyyəsi yüksək olan, didaktik cəhətdən hərtəfli hazırlığa sahib, yaradıcı, akademik bacarıqlara malik, pedaqoji təcrübəsi və peşəkarlıq səviyyəsi ilə fərqlənən müəllimlərdən birbaşa asılıdır. Nobel mükafatı laureatına layiq görülən ABŞ-ın Şimali Karolina universitetinin professoru, elm adamı Əziz Sancar demişdir: “Özünüə yaxşı müəllim seçin” [8].

Müəllim cəmiyyətin güzgüsüdür. İnsanlar dünyanı müəllim vasitəsilə dərk etməyə başlayır, ətrafda baş verən hadisələri qiymətləndirə bilirlər. Müəllim, gələcəyin qurucuları olan gənc nəslin mənavi dünyasının və gələcəyinin yaradıcısıdır. S.Qənizadənin sözləri ilə desək: “Müəllim əlində elmin qüdrətli çırağını tutaraq, körpələr nəslinin ədalət yolunu işıqlandırır, onun əqlinə bilik nuru səpir, qəlbində isə ən nəcib keyfiyyətlərin inkişaf etməsinə şərait yaradır” [7, s.88].

Hər dövrdə müəllimə fərqli yanaşmalar olsa da gənc nəslin tərbiyəsindəki rolunun əhəmiyyəti vurğulanıb. Müəllimlik bir peşə olaraq hər zaman mövcud olub və olacaq. Heç bir texnika, texnologiya, elmin istənilən bir yeniliyi müəllimin tarix boyu təkrarən yerinə yetirdiyi bu zəhmətli vəzifəni əvəz edə bilməz. Doğrudur, ictimai-iqtisadi formasiyalardan, dövrün tələblərindən asılı olaraq cəmiyyətin, dövlətin, təhsilin, təhsilalanların müəllim qarşısına qoyduğu tələblər dəyişir. Müəllimə olan münasibət də dəyişir. Günümüzdə müəllimə olan münasibəti qədim dövrdə mövcud olan münasibətlə müqayisə etsək, təəssüf ki, müəllimin daha da ağırlaşan yükü, artan əziyyətinə baxmayaraq müəllimə olan münasibət və hörmət heç 50 il bundan öncəki ilə müqayisə oluna bilməyəcək səviyyədə aşağıdır. Lakin, hələ də, dövrümüzün irəli görüşlü insanlar, ictimai mütəfəkkirlər müəllimin əməyini yüksək qiymətləndirir, bu peşəyə olan tələbatı və onun əhəmiyyətini bu gün də vurğulayırlar. Buna ən yaxşı nümunə olaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda göstərilir: “Təhsilalanın savadlı və səriştəli şəxs kimi formalaşmasına müəllimin təsiri müəllimin akademik bacarıqlarından, tədris təcrübəsindən və peşəkarlıq səviyyəsindən xeyli asılıdır. Müəllimin bu keyfiyyətləri ilə təhsilalanların nailiyyətləri arasında sıx korrelyasiya mövcuddur” [1].

Təhsilin məzmununun müasirləşdirilməsi, təlimin və tərbiyənin şəxsiyyətyönlü genişləndirilməsi təhsil sistemi qarşısında müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi problemini qoyur ki, bunun da göstəricilərindən biri müəllimin pedaqoji ünsiyyət sferasıdır. Məlumdur ki, pedaqoji ünsiyyət şagirdlərlə qarşılıqlı əlaqə vasitələrindən istifadə etməklə pedaqoji fəaliyyətlə eyni təlim və tərbiyə vəzifələrini həll edir. Müəllimin işinin ab-havasını formalaşdırır. Pedaqoji ünsiyyətə tapşırıqlar və uşaqlarla qarşılıqlı əlaqə vasitələri, introspeksiya üsulları kimi komponentlər daxildir. Müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin bu sahəsində aşağıdakı qruplara bölünə bilən bacarıqlar mühüm rol oynayır.

Birinci qrup bacarıqlar ünsiyyət vəzifələrinin qoyulması ilə əlaqələndirilir:

- müəllim və şagirdlər arasında məlumat mübadiləsi;
- bir-birini qarşılıqlı bilmək və davranışın qarşılıqlı korreksiyası;

- ünsiyyət iştirakçılarının ehtiyatlarını səfərbər etmək;
- pedaqoji cəhətdən məqsədəuyğun özünü ifadə etmək [9, s.29].

İkinci qrup, müəyyən qarşılıqlı əlaqə səviyyəsinə, şagirdlərlə ünsiyyətə kömək edən üsullardan ibarətdir:

- təşkilədici (qiymətləndirici və xüsusilə intizam edici təsirlərlə müqayisədə) üstünlük təşkil edən təsirlərdən istifadə);
- demokratik ünsiyyət tərz (avtoritar və liberaldan fərqli olaraq);
- ünsiyyətdə fərqli mövqe tutmaq və vəziyyət dəyişdikcə onu çevik şəkildə yenidən qurmaq bacarığı (məsələn, müvəqqəti olaraq şagird mövqeyini tutmaq);
- pedaqoji vəziyyətin müəyyən tərəflərinə yumorla yanaşmaq, bəzi mənfi cəhətləri görməmək;
- şagirdi eşitmək və dinləmək, ona birbaşa deyil, dolay yolla təsir göstərmək, arzu olunan keyfiyyətin meydana çıxmasına şərait yaratmaq və s. [9, s.35].

Üçüncü qrup müəllimin şagirdlərin real öyrənmə qabiliyyətini qiymətləndirmək, onlara fərdi və differensial yanaşma aparmaq, onların fərdi irəliləyiş perspektivlərini müəyyən-ləşdirmək qabiliyyətini xarakterizə edir. Bu obyektiv zəruri pedaqoji bacarıqlar o halda mümkündür ki, müəllimin diaqnostik bacarıqları olsun. Məktəblilərin tərbiyəsi də müəy-yən edən amillərdəndir. Tərbiyənin bir çox fərdi şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin birləşməsi ki-mi başa düşülməsindən fərqli olaraq, onda bir sıra iyerarxik təşkil edilmiş səviyyələri görə bilərik. Əgər öyrənmə şagirdlərin biliyi, onların təhsil və əqli fəaliyyətinin vəziyyəti, əqli inkişafın göstəriciləridirsə, tərbiyə ilk növbədə əxlaqi bilik və davranışdır. Müəllimin tər-biyə səviyyəsini təhlil etmək üçün bir sıra pedaqoji bacarıqlara malik olmaq vacibdir.

Dördüncü qrup bacarıqlar şagirdin şəxsiyyətini öyrənmək, ona diqqətlə rəhbərlik et-mək, təsirini düzəltmək istəyi kimi keyfiyyətlərə əsaslanır. Bu, müəllimin diaqnostik, pe-daqog kimi mövqeyini formalaşdırır. Nəhayət, müəllimin peşəkar səriştəsi öz işini inteqral şəkildə qiymətləndirmək bacarığını vurğulayır.

Beşinci qrup bacarıqlar inteqraldır:

- a) öz işini bütövlükdə, onun vəzifələrinin, məqsədlərinin, metodlarının, şərtlərinin, nəti-cələrinin vəhdətində görmək, onlar arasında səbəb-nəticə əlaqəsini dərk etmək bacarığı;
- b) fərdi pedaqoji bacarıqların qiymətləndirilməsindən fərdi fəaliyyətin, bütövlükdə öz işinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə keçmək bacarığı;
- c) öz səlahiyyətlərində “ağ ləkələr” tapmaq;
- ç) iş üsulları ilə məktəblilərin təhsil və tərbiyəsinin nəticələri arasında əlaqəni dərk etmək, şagirdlərin uğursuzluqlarının mənbələrini onların səhv hesablamalarında görmək, məktəblilə-rin tərəqqi və şəxsiyyət xüsusiyyətlərini əlaqələndirmək və fərqləndirmək [10, s.17].

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”. Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
2. Həsənov A.M., Ağayev Ə.Ə. Pedaqogika. Dərslik. Nasir nəşriyyatı, 2007, 412s.
3. İbrahimov F.N., Hüseynzadə R.L. Pedaqogika. Dərslik I cild. Bakı: Mütərcim, 2012, 706 s.
4. İlyasov M.İ. Müəllimin pedaqoji ustalığı. Bakı: Elm və təhsil, 1951, 216 s.
5. Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika. Dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2012, 548 s.
6. Qənizadə S.M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1965, 200 s.
7. Mahmudov M.C., Hüseynzadə R.L., İlyasov M.İ. və b. Müəllim hazırlığının aktual problemləri və modernləşdirilməsi. Bakı: Mütərcim, 2015, 216 s.
8. Rüstəmov F.A. İlahi missiya. “Azərbaycan müəllimi” qəz., 2018, 16 noyabr.

9. Bıçak B., Nartgün Z. Performans yönetimi. Bireysel Performans Yönetimi Komisyonu II. Dönem Raporu. Ankara: MEB Öğretmen Yetiştirme ve Eğitimi Genel Müdürlüğü Yayınları, 2009, 128 s.
10. Akbaba A.S., Memişoğlu S.P. Performans değerlendirmesine ilişkin öğretmen, yönetici ve müfettiş görüşleri // Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, №53, 2008, s.7-24.

TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNƏ MÜƏLLİM FƏALİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN TƏSİRİ

Nurkişiyeva Aytac

XÜLASƏ

Bu məqalədə təhsildə aparıcı simalardan biri və ən önəmlisi olan müəllim, müxtəlif dövrlər ərzində onun fəaliyyətinin önəmi və müəllimlik peşəsinə duyulan rəğbətdən bəhs olunur. Antik dövrdə, orta əsrlər dövründə, yeni dövrdə müəllimlik peşəsinin önəminin və ona verilən dəyərin bir-birindən nə dərəcədə fərqləndiyi vurğulanmış və müasir dövrdə müəllimin fəaliyyətində ötən dövrlərlə müqayisədə nə kimi müsbət və fərqli yanaşmaların yarandığını üzə çıxarmışdır. Bununla yanaşı müəllimin pedaqoji fəaliyyəti anlayışının mahiyyəti geniş şəkildə izah olunmuş və müəllim fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün zəruri bacarıqlardan bəhs olunmuşdur.

ВЛИЯНИЕ ОЦЕНКИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ НА ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ

Нуркишиева Айтадж

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассказывается об учителе, одном из ведущих и наиболее важных деятелей образования, о значении его деятельности в разные периоды и симпатии к профессии учителя. Подчеркнуто, насколько различны значение профессии учителя и придаваемая ей ценность в древности, в средние века и в новую эпоху, и какие положительные и разные подходы появились в деятельности учителя в современную эпоху по сравнению с прошлыми эпохами. При этом подробно разъяснялась сущность понятия педагогической деятельности учителя и обсуждались навыки, необходимые для оценки деятельности учителя.

THE IMPACT OF TEACHER PERFORMANCE EVALUATION ON IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION

Nurkishiyeva Aytaj

SUMMARY

This article talks about the teacher, one of the leading figures in education and the most important one, the importance of his activity during different periods and the sympathy felt for the teaching profession. It was emphasized how different the importance of the teaching profession and the value given to it were in ancient times, in the Middle Ages, and in the new era, and what positive and different approaches have emerged in the teacher's activity in the modern era compared to the past eras. At the same time, the essence of the concept of the teacher's pedagogical activity was explained in detail and the skills necessary for the evaluation of the teacher's activity were discussed.

QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ: MƏKTƏBDAXİLİ QIYMƏTLƏNDİRMƏ

Qasimova Fidan İlqar qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
feedanqasimova00@gmail.com

Açar sözlər: qiymətləndirmə, müəllim, şagird, bilik, tədris prosesi

Ключевые слова: оценка, учитель, ученик, знание, учебный процесс

Keywords: evaluation, teacher, pupil, knowledge, teaching process.

Effektiv öyrənmə və öyrətmənin əsas elementlərindən biri etibarlı qiymətləndirmədir. Qiymətləndirmə - təlim nailiyyətlərinin ölçülməsi, mövcud problemlərin diaqnostikası, əks əlaqənin yaranması, təhsil prosesinin bütün iştirakçılarının, o cümlədən şagird, müəllim, valideyn və dövlətin təhsilin vəziyyəti, problemləri və nailiyyətləri haqqında məlumatlandırılmasıdır [5. s.236].

Qiymətləndirmənin istiqamətləri müxtəlif aspektlərdən məzmun, məqsəd və formasına görə qruplaşdırılıb. Ölkəmizin hazırkı təhsil sistemində qiymətləndirmənin üç əsas istiqaməti vardır:

1. Beynəlxalq qiymətləndirmə
2. Milli qiymətləndirmə
3. Məktəbdaxili qiymətləndirmə

Beynəlxalq qiymətləndirmə son illər ölkəmizdə daha da çox tətbiq edilən mahiyyətə önəmli təhsil ünsürüdür. Beynəlxalq qiymətləndirmə müxtəlif proqram, layihə və təşkilatların dəstəyi ilə keçirilir. Bu növ proqramların nəticəsi ölkəmizdəki təhsilin keyfiyyətinin vəziyyətini müəyyən edir, başqa ölkələrlə müqayisə aparır və rəqabətli monitorinq mühiti formalaşdırır. Burada əsasən riyazi və məntiqi savad, oxu və yazı bilikləri, təbiət elmlərinə maraq, xarici dillərin mənimsənilmə səviyyəsi müəyyənləşdirilir.

Milli qiymətləndirmə daimi olaraq müvafiq vaxt cədvəli üzrə keçirilən təhsilin keyfiyyətinə nəzarət edən qiymətləndirmə növüdür. 4-cü və 9-cu siniflər arasında müəyyən zaman müddətindən bir Respublika səviyyəsində həyata keçirilir. Bu qiymətləndirmə əsasən 4-5 ildən bir keçirilir. Milli qiymətləndirmənin məqsədi dövlətin təhsil fəlsəfəsinə uyğun siyasətin müəyyənləşdirmək, şagirdlərin ümumi səviyyəsinə bələd olmaq və beynəlxalq rəqabətə hazırlıq görməkdir. Milli qiymətləndirmə respublikanın rəsmi qurumları tərəfindən həyata keçirilir.

Məktəbdaxili qiymətləndirmə aydındır ki, ümumtəhsil müəssisələrində tətbiq edilir. Bu qiymətləndirmə təlimin səmərəlilik prinsipinə uyğun olmaqla yanaşı, həm də qiymətləndirmənin bütün məzmun, məqsəd və növlərini özündə əhatələndirir.

Məktəbdaxili qiymətləndirmənin istiqamətləri üç yerə ayrılır:

- Diaqnostik qiymətləndirmə (ilkin səviyyəni müəyyənləşdirilməsi)
- Formativ qiymətləndirmə (inkişafın izlənilməsi)
- Summativ qiymətləndirmə (yekun qiymətləndirmə)

İlkin qiymətləndirmə şagirdlərin formalaşmış bilik, bacarıq və vərdislərinin diaqnostikasını aparan formudur. Diaqnostik qiymətləndirmə düzgün formada aparılarsa şagirdlərə öyrənilmiş materialın təkrarında vaxt itkisinə, onun üçün aydın olmayan və başa düşülməyən məsələlərin qalmasına imkan vermir. Bu qiymətləndirmə formasının sualları elə qurulmalıdır ki, onlar şagirdin hansı biliklərə sahib olduğunu müəyyənləşdirə bilsin. Diaqnostik qiymətləndirmə adətən tədris ilinin əvvəlində, fəslin birinci mövzusunun öyrədilməsindən əvvəl, şagird kursu və sinfi dəyişdikdə, yeni layihələr icra edildikdə

tətbiq olunur. Bu qiymətləndirmə növü şagirdlərə də, müəllimlərə də mövcud situasiyalar və tələblər haqqında düzgün təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Diagnostik qiymətləndirmənin məqsədi – təhsilalanların təlim məqsədlərinə dair hansı səviyyədə olmaları, yeni proqram üzrə mövzunun, tədris vahidinin əvvəlində hansı bilik və bacarıqlara malik olmaları haqqında məlumatların əldə edilməsidir. İlk səviyyənin qiymətləndirilməsi şagirdlərin ehtiyac və tələbatları haqqında pedaqoqa informasiya verir, tədris planında dəyişiklik edilməsinə, proqnozlaşdırmağa, yarana biləcək problemləri ehtimal etməyə, təlim strategiyasında dəyişikliklər etməyə, şagirdlərin maraq dairəsini, dünyagörüşü, yaşadığı mühit, onların mənəvi-psixoloji durumu haqqında məlumatlanmağa şərait yaradır.

İlkin mərhələdə diagnostik qiymətləndirmə fənn üzrə təlim səviyyəsinin, yəni, şagirdin kursun, mövzunun öyrənilməsinə başlamazdan əvvəl malik olduğu bilik, bacarıq, səriştə və vərdişinin formalaşma səviyyəsini ilkin təhli edir. Bu fəaliyyət müəllimə yeni materialın öyrənilməsində hansı hissədə problem olmasını və onların aradan qaldırılmasını planlaşdırmağa kömək edir. Qiymətləndirmənin bu istiqaməti şagirdlərin psixologiyasını, fərdi xüsusiyyətlərini və davranışlarını öyrənməyə kömək edir. Bu barədə müəllim diagnostik qiymətləndirmənin nəticələrini digər müəllimlər və valideynlər ilə paylaşa bilər.

Formativ və ya formallaşdırıcı qiymətləndirmə “qeyri-formal” qiymətləndirmədir. Çox vaxt o qiymətləndirmir. Şagird inkişafının monitorinqi, müxtəlif üsul və resurslardan istifadə, sinfin aurası, təhsilin keyfiyyətini meyarlarla ölçür, lakin rəsmi sənidlərdə qiymət, bal çox zaman əks olunmur.

Monitorinq müxtəlif formada aparıla bilər, lakin aparılma formasından asılı olaraq o müntəzəm xarakter daşımalıdır. Monitorinq prosesində əldə edilmiş məlumatlar təlim prosesinin tənzimləməsində, müəllim fəaliyyətinin istiqamətləndirilməsində mühim əhəmiyyətə malikdir. Həmin məlumatlar əsasında müəllim aşağıdakı sualları cavablandırır və özü üçün nəticə çıxarır:

- Şagirdlər materialların hamısını kifayət qədər qavrayıblar mı?
- Müəyyən bir hissənin əlavə təkrar izahı ehtiyacı var mı?
- Strategiya doğrudurmu?
- Şagirdlərin bütünlükdə təlim prosesinə cəlb mümkündürmü?

Formativ qiymətləndirmənin məqsədi təlim fəaliyyətində müəllim və şagirdlərin düzəliş və dəyişikliklər etməsindən ibarətdir. Müəllim imkan yaradır ki, formativ qiymətləndirmə tədrisin sonrakı müddətinə müsbət təsir versin, şagird isə öz vəzifəsini və məsuliyyətini dərk etsin.

Formativ qiymətləndirmə gündəlik təcrübədə hər gün istifadə edilir. O, həm müəllim, həm şagird, həm də məktəb rəhbərliyinə uyğun formada keçirilir. Formativ qiymətləndirmə şagirdlə bir yerdə olmaq, onu stimullaşdırıb ruhlandırmaq deməkdir.

Yekun və ya summativ qiymətləndirmə müəyyən zaman kəsiyindən bir həyata keçirilən, şagirdlərin həmin müddət ərzində qazanmış olduqları bilik, bacarıq və vərdişlərini standartlar və meyarlara uyğun qiymətləndirilməsidir.

Şagirdlərin yekun qiymətləndirməsinə müəllimlər adətən müxtəlif variantlı test tapşırıqları və açıq suallar yerləşdirirlər. Summativdə test, yoxlama tapşırıqları, mətnlər ola bilər.

Summativ qiymətləndirmənin kiçik, böyük və yekun olmaqla üç növü ayırd edilir.

Kiçik summativ qiymətləndirmə hər bölmənin sonunda aparılır və yarımlıq ərzində 3-6 arası keçirilə bilər. Böyük summativ qiymətləndirmə yarımillərin sonunda keçirilməklə ildə iki dəfə olur. 1-ci siniflərdə summativ qiymətləndirmələr həyata keçirilmir. 2-ci və 3-cü siniflərdə isə böyük summativ qiymətləndirmə tətbiq edilmir. Fənin saati çoxdursa kiçik summativin sayı da nisbətən daha çox olmalıdır.

Böyük summativ qiymətləndirmə aparılmayan fənlər üzrə yarımillik bal kiçik summativ qiymətləndirmələrdə toplanmış ballar əsasında hesablanır [2. s.156]:

$$Y = \frac{(ksq_1 + ksq_2 + \dots + ksq_n)}{n}$$

Y – təhsilalanın yarımillik balını;

Ksq1, ksq2 ... ksqn – hər kiçik summativdə toplanmış balların miqdarı;

n – kiçik summativ qiymətləndirmələrin sayını bildirir.

Böyük summativ qiymətləndirmə aparılan fənlər üzrə yarımillik bal kiçik və böyük summativ qiymətləndirmələrdə toplanılan ballar əsasında aşağıdakı kimi hesablanır:

$$Y = \frac{ksq_1 + ksq_2 + \dots + ksq_n}{n} \cdot \frac{40}{100} + BSQ \cdot \frac{60}{100}$$

BSQ – böyük summativ qiymətləndirmə balı.

İllik qiymətləndirmənin nəticələrinə əsasən, Elm və Təhsil Nazirliyi təhsilalanların sinifdən-sinfə keçirilməsini tənzimləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə. “Kurikulum islahatının əsas istiqamətləri”// “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, №4, 2011, səh. 21-32.
2. Həsənov İ., Rüstəmov A., Babayeva N. Kurikulum. Metodika. Pedagogika. Bakı: “Mücrü”, 2020, 232 s.
3. İlyasov M. Müasir təhsil: ənənədən innovasiyaya. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 372 s.
4. Kazımov N. Məktəb pedaqogikası. Bakı, Çarşıoğlu, 2006.
5. Zeynalova N., Əhmədov H. Pedaqogika. Bakı: Elm və Təhsil, 2019. 319 s.
6. <https://aztehsil.com/kurikulum/808-kurikulum-zr-mktbdaxili-qiymtlndirm-diaqnostik-formativ-summativ.html>
7. <https://edu.gov.az/upload/file/M-Merdanov-Qiymetlendirme.pdf>

QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ: MƏKTƏBDAXİLİ QIYMƏTLƏNDİRMƏ

Qasımova Fidan

XÜLASƏ

Bu məqalədə qiymətləndirmənin əsas növlərindən və xüsusilə, məktəbdaxili qiymətləndirmədən ətraflı bəhs olunur. Məktəbdaxili qiymətləndirmənin ayr-ayrı istiqamətləri izahlı şəkildə əks olunur. Qiymətləndirmə növlərinin məqsəd və vəzifələri, fərqli xüsusiyyətləri qeyd olunur. Müəllimlər və şagirdlər üçün qiymətləndirmənin əhəmiyyəti, keçirilmə üsul və vasitələrinin müxtəlifliyi göstərilir. Sonda isə summativ qiymətləndirməni hesablamaq qaydası düsturlar ilə ətraflı izah olunmuşdur.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ОЦЕНКИ: ВНУТРИШКОЛЬНАЯ ОЦЕНКА

Гасымова Фидан

АННОТАЦИЯ

В данной статье подробно рассматриваются основные виды оценивания и, в частности, внутришкольное оценивание. Различные направления внутришкольного оценивания отражены в объяснительном ключе. Указаны цели и задачи видов оценивания, различные характеристики. Показана важность оценивания для учителей и учащихся, многообразие методов и средств его проведения. В конце подробно поясняется порядок расчета суммативной оценки с формулами.

MAIN DIRECTIONS OF EVALUATION: IN-SCHOOL EVALUATION

Gasimova Fidan

SUMMARY

This article discusses in detail the main types of assessment and, in particular, in-school assessment. Different directions of in-school evaluation are reflected in an explanatory manner. The goals and objectives of the assessment types, different characteristics are mentioned. The importance of assessment for teachers and students, the variety of methods and means of conducting it are shown. In the end, the procedure for calculating the summative assessment is explained in detail with formulas.

TELEVİZYA SERİALLARININ STRUKTUR HƏLLİ VƏ TARİXİ

*Mirzəzadə Elmir Magistrant
ADMİU-nun II kurs magistrantu
elmirmirzi62@gmail.com*

Açar sözlər: Seriallar, struktur quruluşu, serial platformalarının özünəməxsus strukturu.

Ключевые слова: Сериалы, структура, уникальная структура серийных платформ.

Keywords: Serials, structure, unique structure of serial platforms.

Hazırda dünyada kino sahəsində eləcə də bir çox vizual platformalarda nümayiş rekordlarının əsas üstünlüyünü seriallar təşkil edir. Kino sahəsində ən çox marağa sahib olan serial sahəsi yarandığı zamanlardan başlayaraq elə indi də televizyalarda nümayiş etdirilir və demək olar ki hələ də aktuallığını qoruya bilib. Seriallar təkcə televiziya deyil, bir çox vizual platformalarda da tamaşaçıların əsas cəlbəediciyinə çevrilib. Yarandığı gündən bəri televiziya izləyiciləri toplamaq və daha geniş auditoriyaya çatmaq üçün ən əlverişli üsul olub və onu serialların yaradılması üçün mükəmməl vasitəyə çevirib. 1949-cu ildə dünyada ilk serial ABŞ-da ərsəyə gəlib ki, bu da kino aləmində yeni dövrün başlanğıcını qoyub.

İlk serial olan "Yalnız Ranger" davamlılıq və uzun epizodlardan düzgün istifadə edərək 300 seriyaya tamaşaçı marağını qoruya bildi. Bu, kino dünyasının inkişafına təkan verdi və bir çox sponsorluq yenilikləri media sahəsinə daxil oldu. Bunun nəticəsidir ki, bu gün də seriallara həsr olunmuş xüsusi telekanallar var və bu kanallar artıq xüsusi bir platformalara çevrilərək müəyyən ödəniş qarşılığında tamaşaçıya nümayiş etdirilir. Bu hadisə birbaşa olaraq nəinki televiziya həmçinin gələcəkdə yaranacaq sosial mediaya da təsirsiz ötüşmədi.

Zamanla sosial medianın inkişafı artıq bu sahənin xüsusi bir nüfuza çatmasına şərait yaratdı ki, bu da öz növbəsində daha qısa və daha sadə ssenari xəttinə malik olan serialların çəkilməsinə gətirib çıxardı. Ancaq bütün sahələrin inkişafı ilə serial sənayesinin getdikcə daha çox sosial media platformalarının əlinə keçdiyinin şahidi oluruq. Hazırda xüsusi platformalar var ki, orada göstərilən seriallar tamaşaçının istəyinə uyğun qurulur. Beləliklə, tamaşaçı sanki oyundakı kimi personajın yerinə qərarlar verir və personajın qarşılaşacağı hadisəni müəyyənləşdirir. Bu, ənənəvi serial quruluşunun dağılması olmasa da, bəzi televiziya ənənələrinin itirilməsinə səbəb olur. Beləliklə artıq serial kimi bir incəsənət sahəsinin bir növ oyunlaşdırılmasının şahidi oluruq.

Buna baxmayaraq, serial aləmində çıxan serialların bir çoxu struktur və mövzularına görə demək olar ki, digərlərindən tamamilə fərqlənir və bu seriallar daha çox xüsusi serial platformaları üçün nəzərdə tutulur. Bu platformalar kino adətini nisbətən yeni və müasir formada yeniləşdirir. Lakin artıq mövzu qıtlığı və tamaşaçı istəyinə uyğun qurulan ssenarilər bir növ bu sahədə durğunluq və geriləməyə səbəb olur.

Lakin bu tip neqativ hallara baxmayaraq sahədə xüsusi struktura malik ssenarilər də ərsəyə gəlir və bu ssenarilər daha çox dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılır. Təbii ki bütün bu proseslər yaradıcılığa təsirsiz ötüşmür, bu da istər-istəməz öz növbəsində sənətin bəsitləşməsinə və ilahiləşdirilmiş sənət məfhumunun cılızlaşmasına zəmin yaradır. Lakin bu platformalar da ciddi problemlərlə üzləşir, çünki bir çox pirat saytlar bu seriallardan qeyri-qanuni şəkildə istifadə edir və xüsusi reklamlara baxmaq hesabına onları pulsuz olaraq tamaşaçılara təqdim edir. Bu gün bununla bağlı ciddi işlər görülür və indi də seriallar xüsusi müqavilələrlə qorunaraq bu platformalarda yayımlanır.

Serial filmlərdən fərqli olaraq, seriallar çox vaxt həmin mövzunun bir mövzusunun və alt-mövzunu əhatə edir ki, bu da serial sahəsində janrların köməkçi janr kimi istifadəsinə gətirib çıxarır. Buna baxmayaraq, bu yanaşmalar rejissor tərəfindən müxtəlif səviyyələrdə aparılır. Ssenari içərsində baş verən hadisələr xüsusi manevrlər sayəsində daha çox personajı əhatə edərək baş verdiyi zamanda xüsusi təsirə malik səhnələrin daha da qabardılması sayəsində metraj uzunluğu problemini həll etmiş olur. Bu sahə kino sahəsindən fərqlənərək zamanla azad sənətdən uzaqlaşır və bir növ idarə olunan, nisbətən dövrün tələbi ilə daha çox əsaslanan sahəyə çevrilib. Serial yaradıcıları tamaşaçının marağını saxlamaq üçün davamlı olaraq serial sənayesinə elmi yeniliklər gətirirlər.

Piratçılıq kimi problemlər mövcud olsa da, məzmunu qorumaq və sənayeni irəlilətmək üçün səylər göstərilir. Bu səylər birbaşa olaraq kino sahəsində olan zaman sıxıştırmalarını aradan qaldıraraq mövzunun bədiliyini saxlayaraq sənətə daha çox bağlı olduğunu göstərməyə çalışır. Amma artıq bu tip problemlər də bu sahədə aradan qalxır. Çünki artıq müasir seriallarda və platformalarda yayımlanan serialların hamısında hər bölüm üçün metraj uzunluğubir saati keçmir və bununla da axıcı ssenari xətti ilə bir növ tamaşaçının marağına serialın davamlılığına yönləndirə bilir.

Serial platformaları, həmçinin axın platformaları olaraq da bilinən onlayn xidmətlərdir ki, tamaşaçılara televiziya seriallarını və filmləri öz cihazlarına endirmədən tələbat əsasında baxmağa imkan verir. Bu platformalar platformanın özü tərəfindən hazırlanmış orijinal məzmun da daxil olmaqla müxtəlif televiziya serialları təklif edir və internet vasitəsilə tamaşaçılar üçün əlçatandır.

Serial platformaları yarandığı gündən bəri uzun bir yol keçmişdir, ən erkən axın xidmətləri 1990-cı illərin sonlarında başlamışdır. Bununla belə, axın xidmətləri yalnız 2000-ci illərin əvvəllərində geniş populyarlıq qazanmağa başladı. Məşhur serial platformalarının bəzi nümunələrinə Netflix, Hulu, Amazon Prime Video, Disney+, HBO Max və Apple TV+ daxildir. Bu platformalar son illərdə getdikcə populyarlaşır, belə ki, onlar tamaşaçılara ənənəvi televiziya kanallarında müəyyən vaxtda köklənməyə ehtiyac duymadan öz proqramlarına uyğun olaraq sevimli seriallarına və televiziya şoularına baxmaq imkanı verirlər.

Serial platformaları tamaşaçıların televiziya seriallarına baxma tərzində inqilab etdi və televiziya sənayesini də dəyişdirdi. Onlar prodüserlər, rejissorlar və yazıçılar üçün daha çox yaradıcılıq azadlığına imkan verir, çünki onlar ənənəvi televiziya proqramlarının sərt vaxt intervalları və senzura qaydaları kimi məhdudiyyətləri ilə bağlı deyillər.

Bundan əlavə, serial platformaları həm də yeni və inkişaf etməkdə olan istedadlara öz işlərini nümayiş etdirmək üçün imkanlar təqdim edir, çünki onlar ənənəvi televiziya şəbəkələri tərəfindən yaşıl işıqlandırılmayan orijinal məzmun üçün platforma təklif edirlər. Ümumiyyətlə, serial platformaları müasir televiziya mənzərəsində mühüm rol oynayır, tamaşaçılara daha geniş seçimlər təqdim edib və sənayedəki istedadlı şəxslərə daha çox yaradıcılıq azadlığı və imkanlar açıb. İlk axın xidmətlərindən biri 1997-ci ildə DVD-poçtla icarə xidməti kimi başlayan Netflix idi. 2007-ci ildə Netflix abunəçilərə televiziya şoularını və filmləri onlayn izləmək imkanı verən axın xidmətini təqdim etdi.

Bu xidmət populyarlaşdı və tezliklə Hulu və Amazon Prime Video kimi digər axın platformaları yarandı. Bu platformaların yüksəlişi yüksək sürətli internetin böyüməsi, smartfonlar, planşetlər və smart televizorlar kimi internetə qoşulan cihazların əlçatanlığının artmasına ilə təkan verdi. Bu cihazlar tamaşaçıların istənilən yerdən, istənilən vaxt məzmunu daxil olmasını və yayımlamasını asanlaşdırıb. Axın platformaları daha da populyarlaşdıqca, onlar öz orijinal məzmunlarını istehsal etməyə başladılar ki, bu da onları ənənəvi televiziya şəbəkələrindən fərqləndirməyə kömək etdi. 2013-cü ildə Netflix ilk orijinal seriyası olan House of Cards-ı buraxdı və bu, tənqidi bəyənmələr qazandı və

izləyicilər tərəfindən hit oldu. O vaxtdan bəri, digər platformalar da eyni addımı atdı, Amazona *The Man in the High Castle* kimi seriallar və Hulu da *The Handmaid's Tale* kimi şoular buraxdı.

Son illərdə Disney+ və Apple TV+ kimi yeni platformalar da bazara daxil olub və tamaşaçılara daha da geniş imkanlar təqdim edib. Serial platformalarının inkişafı televiziya sənayesinə də əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Axın platformalarının yüksəlişi ilə ənənəvi televiziya şəbəkələri rəqabət qabiliyyətini saxlamaq üçün uyğunlaşmalı oldular. CBS və NBC kimi bəzi şəbəkələr Netflix və Hulu kimi şəbəkələrlə rəqabət aparmaq üçün öz axın xidmətlərini işə saldılar. Ümumilikdə, serial platformalarının tarixi və inkişafı tamaşaçıların televiziya seriallarına baxma tərzində inqilab etdi, əvvəlkindən daha çox seçim və rahatlıq təklif etdi. Onlar həmçinin ənənəvi televiziya sənayesini pozaraq, şəbəkələri dəyişən televiziya mənzərəsinə uyğunlaşmağa məcbur etdilər.

Televiziya şouları, romanlar və komiks seriyaları öz hekayələrini izah etmək üçün bu formatdan istifadə etməklə, tamaşaçı davamlılığını saxlaya bilir və seriallaşdırılmış hekayələr son illərdə getdikcə populyarlaşır. Bununla belə, seriallaşdırılmış hekayənin uğuru təkcə onun süjetinə və ya personajlarına deyil, həm də quruluşuna bağlıdır. Xüsusi struktur qaydalarına əsaslanan seriallar ümumilikdə davamlılığını və izləyici zövqünü öz ssenarisində saxlaya bilir.

Dramları mini seriallardan və telenovellalardan fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri də odurki, dramlarda epizodların sayı mini seriallardan çox, telenovellalardakı epizodların sayından daha az olur. Ama buna baxmayaraq daha çox sujetə malik olur. Dramlarda epizodlar daha çox sujetə malik olur və tamaşaçıya daha aydın şəkildə göstərilir. Müəyyən bir müddətdən sonra televiziya serialları dünya incəsənətinin demək olar ki bütün sahələrini əhatə edib özündə birləşdirdi ki, bu da yeni kino növü olan serialın qısa müddət ərzində bütün kino bazarını bürüməsi və sürətli inkişaf üçün özünə şərait yaratdı. Bu inkişafın başında təbii ki televiziyanın inkişafı dayanırdı ki yeni yaranan texnologiya sayəsində insanlar evlərindən çıxmadan mənəvi istirahətin təmin etmiş olurdu. Artıq bu sahə üzrə xüsusi rəqabət üçün televiziya şirkətləri yarandı ki bu şirkətlər müəyyən müddətdən sonra öz yerlərini prodakşinlara təhvil verdilər.

Müasir mərhələdə bu missiyanı televiziyanın təşkilatı dəstəyi ilə xüsusi prodakşinlar davam etdirir. 1970-ci ildən sonra bu sahə üzrə bir çox ölkələrdə xüsusi kanallar belə yaranmağa başladı və bu da birlikdə hər iki sahənin inkişafına xüsusi təkan vermiş oldu. Tez bir zaman ərzində bütün dünya ölkələrinə yayılan bu sahə əsrin sonlarına yaxın Asiya qitəsi istiqamətində inkişafa başladı. Hələ də kino sahəsinə daha çox bağlılıq bu ərazilərdə serialların inkişafını ləngitsə də müəyyən zamandan sonra artıq maliyyə məsələlərinə asılılıq və tamaşaçı istəyini nəzərə alaraq bu sahəyə maraq yaranmağa başladı. İlk əvvəllərdən daha çox xarici serialların prokat alınması və tamaşaçılara nümayişi artıq kino sahəsi adamlarının diqqətini cəlb edə bilmişdi.

Lakin ələ düşən bu fürsətdən istifadə etmək elə də tez bir zaman ərzində olmadı və bu fürsətdən istifadə 2000-ci illərə təsadüf etdi. Lakin o zaman üçün müəyyən dərəcədə problem yaradan maliyyə məsələlərinin olması, yayım hüququnun alınması məsələləri də yaradıcılara ciddi problemlər törədirdi. Lakin o zaman daha aktual çatdırılma növü olan televiziya görə artıq serial aləminə bir növ maraq və tamaşaçı sevgisi yaranmağa başladı. Bunun nəticəsi olaraq kinonun bir qolu olan seriallar artıq ondan qoparaq azad bir sahəyə çevrilməyə başladı. Və bu sahənin xüsusi normativləri və öz qanunauyğunluqları formalaşdı.

Televiziya serialları müxtəlif televiziya təşkilatları tərəfindən açıq (son nöqtənin olmaması) və ya qismən tamamlanmamış sujetli bədii televiziya proqramlarına habelə çoxhissəli proqramlara istinad etmək üçün istifadə edilir. Televiziya filmləri adətən çox-

sayda epizodlardan ibarət olur. Bu çoxsayda epizodlar Amerika televiziya akademiyasının versiyasına görə en azı altı epizoddan ibarət olmalıdır və yaxud da coxhissəli televiziya filmləri silsiləsi olmalıdır. İstənilən serialın məqsədi tamaşaçını uzun müddət ekranlara cəlb etmək və onun məhsuluna marağını epizod üzrə saxlamaqdır.

Ardıcıl bir çox seriallar epizodun əvvəlinə rekabin klassik sabın operasının elementlərindən sonunda isə uçurumdan istifadə edir. Bu xüsusi terminlərdi ki, izləyicinin marağını uzun müddət serialda saxlamaq üçün xüsusi manevrlərdən istifadə olunur. Belə hesab olunur ki, bu seriallar tamaşaçı tərəfindən daha çox maraqla cəlb olunur və tamaşaçı müəyyən bir müddət ərzində marağı itmədən serialın ardıcıl bölümlərini gözləyir. Bu serialda tamaşaçının marağını müəyyən bir müddət saxlamaqdan ötrüdür. Həftədən-həftəyə izlənməyə də imkan yaradır bu xüsusiyyət. Seriallar öz növbəsinə görə əhatə etdiyi mövzudan çəkiliş üslubundan və sairə bir çox xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Bir çox serialların əsas hekayəsi bundan ibarətdir ki, ümumi bir hekayə xətti olur və bu xətlər bir-biri ilə əlaqəli şəkildə epizodlara çevrilərək bir-birinin ardıcılığını tamamlayır.

Tarixə nəzər salsaq, varlı qız kasıb oğlan və yaxud da kasıb qız varlı oğlan və yaxud da məhəbbət üçbucağı kimi bir çox istinadlar gətirmək olar. Daha çox seriallarda müəyyən bir mərhələlər olur ki, bu mərhələlər serialları bir-birindən daha çox fərqləndirir. Serialın fəsillər mərhələsi, xülasə mərhələsi, uçurum mərhələsi var və bu mərhələlər serialları bir-birindən fərqləndirən əsas cəhətlər kimi göstərilir. İki və yaxud da üç eyni mövzulu seriallar bir-birindən hekayənin nəql edilməsinə fəsillərinə, xülasəsinə və yaxud da uçurumuna görə fərqlənir. Bunlar hər biri serialın müəyyən strukturlarında işlədilən mərhələlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyev R. Azərbaycan səssiz kinosunun təsvir irsi. Bakı: Təhsil, 2009.
2. Quliyev R. Kino-foto işi və materiallar. Bakı: Təhsil. 2010.
3. Quliyev R. Kino-foto və televiziya işıqlandırma texnikası. Bakı: 2018
4. Quliyev E. Televiziya iki əsrin ayrıcında. Bakı: İşıq. 1993
5. Quliyev E. Televiziya: nəzəriyyə, inkişaf meyilləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004
5. Məhərrəmli Q. Televiziya dili. Bakı: Elm, 2002
6. Məhərrəmli Q. Televiziya jurnalistikasının əsasları. Bakı nəşriyyatı, 2005
7. Məhərrəmli Q. Televiziya haqqında etüdlər. 1996
8. Məmmədli Z. TV proqramlarının hazırlanması. B.: 2012
9. Məmmədli Z. TV proqramlarının hazırlanması. Bakı: 2012.
10. Molçanov A. Ssenari müəllifinin əlifbası. Marqlı kino və teleserialı necə yazmalı", Moskva 2015-ci il, Nəşriyyat: Eskimo-Press.
11. Qriqori Frumkin: Ssenari yaradıcılığı. M.: Akademik proekt, 2008
12. Pronin A. Yaxşı ssenarini necə yazmalı. Sankt-Peterburq: Azbuka-klassika 2009
13. İndik U. Ssenari müəllifləri üçün psixologiya. M.: "Alpina non-fikşn"2014
14. Makki R. Milyon dollarlıq əhvalat. M.: "Alpina non-fikşn", 2014
15. Mita A. Kino cəhənnəm və cənnət arasında. M.: Zebra-E, 2005

TELEVİZYA SERİALLARININ STRUKTUR HƏLLİ VƏ TARİXİ

Elmir Mirzazadə

XÜLASƏ

Müasir formatda hər nə qədər də olsa, mövzu qıtlığı yaransa da fərqli və fərdi yanaşmalar səyəsində bu sahə hələ də sürətli inkişafa nail olur. Çünki bu sahəyə yanaşma fərqləri ilə yanaşı bu sahənin maddi texniki bazası da gündən-günə özünü bu sahə qədər təkmilləşdirir. Fərdi və fərqli yanaşma inkişaf edən maddi texniki baza ilə birləşərək bir növ yeni altjanrlara uyğun mövzular yaradır. Bumövzular isə öz növbəsində nəinki televiziya eyni zamanda bir çox platformalarda öz ekran həllini tapmış olur.

ИСТОРИЯ ТЕЛЕСЕРИАЛА И ЕГО СТРУКТУРНОЕ РЕШЕНИЕ

Эльмир Мирззаде

АННОТАЦИЯ

Несмотря на скудость тем в современном формате, эта область по-прежнему быстро развивается в погоне за различными и индивидуальными подходами. Потому что кроме различий в подходах к этой сфере день ото дня совершенствуется и материально-техническая база этой отрасли. Индивидуальный и иной подход в сочетании с развивающейся материально-технической базой создает своего рода темы, подходящие для новых поджанров. Эти темы, в свою очередь, нашли свое экранное решение не только на телевидении, но и на многих платформах.

HISTORY OF THE TV SERIES AND ITS STRUCTURAL SOLUTION

Elmir Mirzazade

SUMMARY

Despite the paucity of topics in a modern format, the field is still rapidly developing in pursuit of different and individual approaches. Because in addition to differences in approaches to this area, the material and technical base of this industry is being improved day by day. The individual and different approach, combined with the developing material and technical base, creates a kind of themes suitable for new subgenres. These themes, in turn, found their on-screen solution not only on television, but also on many platforms.

ПАТРИОТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПЕРВОЙ ЛЕДИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ МЕХРИБАН АЛИЕВОЙ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ

Мамедова Гюнель Фуад кызы
Магистрантка II курса БГУ
gunel-mamedova@internet.ru

Ключевые слова: Мехрибан Алиева, Вторая Карабахская война, патриотизм, Первая леди, народ, победа

Açar sözlər: Mehriban Əliyeva, İkinci Qarabağ müharibəsi, vətənpərvərlik, Birinci xanım, xalq, qələbə

Keywords: Mehriban Aliyeva, The Second Karabakh War, patriotism, First Lady, people, victory.

Вторая Нагорно-Карабахская война, также известная как “Отечественная война” была вооружённым конфликтом в 2020 году, который произошёл в спорном регионе Нагорный Карабах и прилегающих территориях. Это была серьёзная эскалация неразрешённого конфликта в регионе с участием Азербайджана и Армении [5].

Война длилась более месяца и привела к победе Азербайджана, а Армения уступила оккупированные ею в 1994 году территории вокруг Нагорного Карабаха. Поражение вызвало антиправительственные протесты в Армении. Послевоенные стычки в регионе продолжались, включая серьёзные столкновения в 2022 году. Боевые действия начались утром 27 сентября с азербайджанского наступления [6] вдоль линии соприкосновения, установленной после Первой Нагорно-карабахской войны (1988-1994). Столкновения были особенно интенсивными в менее гористых районах южного Нагорного Карабаха [8]. В результате войны, которая длилась 44 дня в 2020 году, азербайджанские войска освободили земли от почти трёх десятилетий незаконной оккупации Арменией. Азербайджан и Армения находились в вооружённом конфликте из-за азербайджанского Карабаха с начала 1990-х годов, когда Армения начала полномасштабную военную агрессию против Азербайджана. Кровопролитная война продолжалась до прекращения огня в 1994 году, в результате чего Армения оккупировала 20 процентов международно признанных территорий Азербайджана. Более 30 000 азербайджанцев были убиты, а миллион изгнан с этих земель в результате жестокой политики этнической чистки, проводимой Арменией.

Власти Армении не выполнили четыре резолюции Совета Безопасности ООН, требующие немедленного, полного и безоговорочного вывода оккупационных сил с азербайджанских земель и возвращения вынужденных переселенцев-азербайджанцев на их родные земли. Отсутствие международного давления на Армению и три десятилетия неэффективного посредничества Минской группы ОБСЕ завели в тупик поиск долгосрочного решения конфликта [4].

Несмотря на последовательные призывы Азербайджана к политическому урегулированию конфликта, с которыми он выступал на региональных и международных площадках, ни Армения, ни мировое сообщество не предприняли необходимых мер. В результате незаконная оккупация, длившаяся десятилетиями, а также агрессивная доктрина Армении “новая война за новые земли” подтолкнули конфликт к неизбежному военному столкновению.

Угроза новой войны возникла из-за того, что Армения отказалась положить конец конфликту дипломатическим путём, регулярно разжигая провокационную риторику и устраивая попытки саботажа и проникновения. Армения намеренно сорва-

ла переговоры и создала препятствия, выдвинув неприемлемые требования и подорвав формат переговоров, который существовал уже более 20 лет. Провокационные высказывания премьер-министра Армении Никола Пашиняна и попытки изменить формат переговоров сорвали все усилия по мирному урегулированию конфликта.

В июле 2020 года на армяно-азербайджанской границе близ западного Товузского района вспыхнули короткие, но кровопролитные боевые действия. В результате интенсивных перестрелок погибли 12 азербайджанских военнослужащих, в том числе генерал-майор и полковник, и один мирный житель. 27 сентября 2020 года длящийся десятилетиями конфликт между двумя странами окончательно обострился после того, как силы Армении, дислоцированные на оккупированных азербайджанских землях, обстреляли военные позиции и гражданские населённые пункты Азербайджана. Азербайджанские силы предприняли немедленные контрмеры, чтобы отбросить наступление. Министерство обороны Азербайджана объявило о начале контрнаступательных операций “с целью предотвращения боевой активности вражеских войск и обеспечения безопасности гражданского населения”, попавшего под обстрел [4].

В ходе 44-дневной контрнаступательной операции, получившей название “Железный кулак”, азербайджанские войска освободили более 300 населённых пунктов, включая города Джебраил, Физули, Зангилан, Губадлы и Шуша. Окончательным ударом по сопротивлению армянских войск стало освобождение города Шуша 8 ноября. Было заявлено, что освобождение города после 28 лет оккупации сыграло решающую роль в отступлении армянских войск и прекращении боевых действий. Война закончилась трёхсторонним заявлением, подписанным 10 ноября 2020 года Арменией, Азербайджаном и Россией. Согласно заявлению, Армения также вернула Азербайджану оккупированные Агдамский, Кяльбаджарский и Лачинский районы [2].

Война значительно изменила общественно-политическую обстановку в Азербайджане, вызвав единодушную общественную поддержку правительства и его политики в отношении конфликта

“Сегодня исторический день для нашей страны”, - сказал президент Ильхам Алиев после подписания документа, добавив, что конфликту положен конец.

“Мы уничтожили почти всю их [армянскую] военную технику. Мы разрушили укрепления, которые они возводили в течение 30 лет. Наши солдаты прорвались сквозь них, как львы. Они разгромили врага и были правы, сделав это, потому что они находятся на своей земле. Мы соблюдаем международное право. Мы уважаем международное право”, - добавил он, заявив, что трёхстороннее заявление было “фактически равносильно военной капитуляции Армении”.

Вторая Карабахская война ознаменовала решающий поворотный момент, когда миллионы женщин выполняли важные роли на фронте, такие как работа на заводах по производству боеприпасов и замена призванных мужчин другими способами. Расширились роли волонтеров. Самым драматичным новым изменением стало появление миллионов женщин в регулярных воинских частях. Обычно они выполняли канцелярские обязанности, чтобы некоторых мужчин можно было освободить для участия в боевых действиях. Многие женщины в Азербайджане участвовали в боевых действиях, особенно в зенитных подразделениях, где они сбивали вражеские бомбардировщики. Подполье и движения сопротивления широко использовали женщин в боевых действиях.

Опыт женщин на войне был разнообразен. Исторически сложилось так, что женщины играли не только главную роль на домашнем фронте. Ссылаясь на разных

правлящих женщин тех времён, можно прийти к выводу, что причины женщин, принимающих решение сражаться почти все одинаковые.

Мехрибан ханум Алиева - великая опора, пример милосердия и доброты.

В истории Азербайджана было много сильных женщин, способных изменить ход времени, событий, обладающих воинственным духом, добившихся серьёзных результатов в политике, науке, культуре, искусстве и во всех других сферах. Они активно участвовали в развитии нашего общества, внесли в него свой вклад.

В настоящее время в стране, по примеру Первой леди Азербайджана Мехрибан Алиевой, более наглядно видно место женщины Азербайджанского государства, авторитета, деловой хватки, миссии достойного для государства служения. Политика и общественная активность Великой Женщины не случайно сыграла не только важную роль в создании образа женщины Азербайджан не только нашей страны, но и во всём мире.

Мехрибан Алиева, Первая леди и супруга президента Азербайджана Ильхама Алиева, является одним из главных общественных деятелей в стране. Во время Второй Карабахской войны, начавшейся в сентябре 2020 года, она активно занималась патриотической деятельностью и оказывала помощь пострадавшим [1].

Мехрибан Ариф кызы Алиева - азербайджанский политик и врач, который является вице-президентом и первой леди Азербайджана. Именно Она впервые в истории азербайджанской государственности сформировала статус "первой леди" и принесла в жизнь общества традицию первой леди.

Мехрибан Алиева вместе с мужем Ильхамом Алиевым многократно посещала фронтальную линию, где встречалась с военнослужащими, оказывала им моральную поддержку и благодарила за их службу в защите родины. Она также посещала больницы, где лечились раненые военнослужащие, и общалась с ними, выражая им свою поддержку и благодарность. Она организовала ряд благотворительных акций для помощи пострадавшим в результате войны. Она выделила средства на ремонт жилых домов и обеспечение первой необходимости для семей, потерявших своих близких или остались без крова из-за боевых действий. Она также организовала поставку гуманитарной помощи в зоны конфликта.

Вице-президент также активно включилась в культурную жизнь страны во время войны. Она поддерживала работу художников, писателей и музыкантов, которые создавали произведения искусства, посвящённые событиям на фронте, и организовывала выставки, концерты и другие мероприятия [4].

Патриотические призывы первого вице-президента нашей Республики Мехрибан Алиевой, самого верного соратника верховного главнокомандующего, донести до международного сообщества правду о справедливой борьбе нашей страны, мобилизовали каждого азербайджанца на борьбу на информационных платформах. Своими молитвами к нашим храбрым солдатам, сражавшимся на фронте, своим родным и заботливым отношением к нашим раненым, как к матери, сестре, соучастникам боли наших погибших невинных мирных жителей, первый вице-президент утешил наш народ.

Во время Второй Карабахской войны Мехрибан Алиева проводила ряд мероприятий, направленных на поддержку военнослужащих и пострадавших, а также на сохранение культурной жизни в стране. Некоторые из этих мероприятий включают в себя:

- Посещение фронтовой линии и встречи с военнослужащими.
- Посещение больниц, где лечились раненые военнослужащие.
- Организация благотворительных акций для помощи пострадавшим.

- Выделение средств на ремонт жилых домов и обеспечение первой необходимости для семей, пострадавших в результате боевых действий.
- Организация поставки гуманитарной помощи в зоны конфликта.
- Поддержка работы художников, писателей и музыкантов, создающих произведения искусства, посвященные событиям на фронте.
- Организация выставок, концертов и других культурных мероприятий, направленных на сохранение культурной жизни в стране в трудное время.

Это не полный список мероприятий, которые проводила Мехрибан Алиева во время войны, но это основные действия, которые она предпринимала для оказания помощи и поддержки в трудное время[7].

Визит господина президента и Первой леди в города Физули и Джебраил после освобождения от оккупации, Худаферинский мост, закладка фундамента автомобильной дороги Физули-Шуша стали торжеством возвращения нашего народа на эти земли. Подняв наш флаг, глава государства дал важные сообщения о том, что Армения ответит на международном уровне на зверства, совершенные армянскими вандалами на наших землях, в том числе на разрушение и сожжение домов и других гражданских объектов в ходе эвакуации Кельбаджарского и Агдамского районов в эти дни, а также на экологическую катастрофу.

В целом, вице-президент Мехрибан Алиева внесла значительный вклад в патриотическую деятельность во время Второй Карабахской войны, помогла пострадавшим и оказала поддержку военнослужащим, а также способствовала сохранению культурной жизни в стране в трудное время.

ЛИТЕРАТУРА

1. Anar Ələkbərov, "Mehriban". Bakı, 2014, səh. 212
2. Əhməd Əbdə Tərabik. "Dəmir yumruq- Qarabağ müharibəsi 2020-ci il". Misir-Bakı-2021.
3. Nazim Məmmədov. "İkinci Qarabağ müharibəsi: Zəfər salnaməsi". Bakı-2022. 205 s.
4. Галина Микеладзе. Мехрибан - значит милая, ласковая, приветливая, дружелюбная, "The First News" (26 августа 2009).
5. Araz Aslanlı. "KARABAKH PROBLEM: HISTORY, ESSENCE, SOLUTION PROCESS." 2009.
6. S. Neil MacFarlane, Larry Minear. UMANİTARIAN ACTION AND POLİTİCS: THE CASE OF NAGORNO-KARABAKH.1997.
7. Tomas De Vaal. "Black Garden. Armenia and Azerbaijan through peace and war". ISBN: 0-8147-1944-9. 2003.
8. <https://mehriban-alieva.az/>
9. <http://justice.gov.az/categories/1148>
10. <https://www.virtualkarabakh.az/>

ПАТРИОТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПЕРВОЙ ЛЕДИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ МЕХРИБАН АЛИЕВОЙ ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ

Мамедова Гюнель

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается патриотическая деятельность Мехрибан Алиевой, первой леди Азербайджана, во время Второй Карабахской Войны. В ходе конфликта, который начался в сентябре 2020 года, Мехрибан Алиева активно занималась поддержкой военнослужащих, пострадавших и семей погибших. Также описывается, как Мехрибан Алиева организовывала благотворительные акции, выделяла средства на ремонт жилья и обеспечение первой необходимости для пострадавших семей, а также оказывала помощь больным и раненым военнослужащим. Кроме того, Мехрибан Алиева посещала фронтную линию, где встречалась с военнослужащими и выражала им свою поддержку. Статья также подчёркивает важность патриотизма в трудные времена для общества и государства. В целом, статья приводит пример успешной и эффективной патриотической деятельности, проводимой Мехрибан Алиевой во время второй карабахской войны.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BİRİNCİ XANIMI MEHRİBAN ƏLİYEVANIN İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ ZAMANI VƏTƏNPƏRVƏRLİK FƏALİYYƏTİ

Məmmədova Günel

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyevanın ikinci Qarabağ müharibəsi zamanı vətənpərvərlik fəaliyyətinə baxılır. 2020-ci ilin sentyabrında başlayan münaqişə zamanı Mehriban Əliyeva hərbiçilərin, zərərçəkənlərin və həlak olanların ailələrinin dəstəyi ilə fəal məşğul olub. Mehriban Əliyevanın xeyriyyə aksiyaları təşkil etməsi, mənzillərin təmiri və zərər çəkmiş ailələr üçün zəruri ehtiyacların təmin edilməsi üçün vəsait ayırması, həmçinin xəstə və yaralı hərbi qulluqçulara yardım göstərməsi də təsvir edilib. Bundan başqa, Mehriban Əliyeva cəbhə xəttində olub, orada hərbiçilərlə görüşüb və onlara dəstəyini bildirib. Məqalədə çətin anlarda vətənpərvərliyin cəmiyyət və dövlət üçün əhəmiyyəti də vurğulanır. Ümumiyyətlə, məqalə Respublikanın Birinci xanımının İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı həyata keçirdiyi uğurlu və səmərəli vətənpərvərlik fəaliyyətinə nümunələr göstərilir.

PATRIOTIC ACTIVITY OF THE FIRST LADY OF THE REPUBLIC OF AZER- BAIJAN MEHRİBAN ALİYEVA DURING THE SECOND KARABAKH WAR

Mammadova Gunel

SUMMARY

The article examines the patriotic activities of Mehriban Aliyeva, the First Lady of Azerbaijan, during the Second Karabakh War. During the conflict, which began in September 2020, Mehriban Aliyeva was actively engaged in supporting servicemen, victims and families of the victims. It also describes how Mehriban Aliyeva organized charity events, allocated funds for housing repairs and provision of basic necessities for affected families, as well as provided assistance to sick and wounded servicemen. In addition, Mehriban Aliyeva visited the frontline, where she met with servicemen and expressed her support to them. The article also emphasizes the importance of patriotism in difficult times for society and the state. In general, the article gives an example of successful and effective patriotic activities carried out by Mehriban Aliyeva during the Second Karabakh war.

ŞAGİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA MƏKTƏB MÜHİTİNİN ROLU

Məmmədova Humay
BDU-nun II kurs magistrantı
humaymemmedova1999@gmail.com

Açar sözlər: şagird, şəxsiyyət, sosial mühit, davranış, məktəb.

Ключевые слова: ученик, личность, социальная среда, поведение, школа.

Keywords: pupil, personality, social environment, behavior, school.

Giriş. Şəxsiyyət – sosial təzahürdür. O, zamanla sıx bağlı olub, tarixən insana nə xas olmuşsa, onu əks etdirir. Şəxsiyyətin keyfiyyətləri anadangəlmə deyil, irsən keçmir, sosial və mədəni inkişaf nəticəsində yaranır.

Uşaq müəyyən istedad və qabiliyyətlərlə dünyaya gəlir, lakin onların necə pöhrələncəyi təbiət və mühitdən asılı olur. Mühitin təsirinə məruz qalan insan fiziki, əqli və mənəvi cəhətdən dəyişir. Bu prosesdə uşaq şəxsiyyət kimi təşəkkül tapır. Onu əhatə edənlərin, ailə və həmyaşıdların təsiri ilə şüurunda dəyişikliklər baş verir.

Dəyərlər həyata məna verir, fərdlərə birlikdə yaşamaq imkanı verir. Beləcə insanlar daha anlayışlı, dözümlü, sevgi dolu və hörmətli davranışlara sahib olaraq dinc cəmiyyət yaranmasına töhfə verirlər. Beləliklə, davranışlarda məcburiyyət və intizam tələb etmədən dəyərlər vasitəsilə sosial sülh təmin olunur. İnsan sosial varlıq olaraq qeyri-ixtiyari şəkildə yaşadığı cəmiyyətin inanclarını, dəyərlərini təqlid edir və həyatlarına tətbiq edirlər. Məktəblər bu sosiallaşma prosesində mühüm rol oynayır. Mədəni irsin ötürülməsi ilə yanaşı, məktəblər qarşıya qoyulmuş məqsədlərə uyğun olaraq şagirdləri tərbiyə etmək, məlumatlandırmaq, əxlaqlaşdırmaq, cəmiyyətin inkişafına töhfə vermək, cəmiyyətin müsbət mənlik qavrayışı və dəyərlərinə sahib olmaq kimi mühüm istiqamətlərdə şagirdlərin yetişdirilməsinə xidmət göstərir.

Şəxsiyyət ilk növbədə ünsiyyət və müxtəlif növ fəaliyyətin – əvvəlcə oyun, daha sonra təlim və əməyin nəticəsində inkişaf edir.

Ətrafındakılardan asılı olaraq onun dünyagörüşü inkişaf edir, ictimai mahiyyəti dəyişir.

Məktəb mühitinin şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri

Sosiallaşma dedikdə, fərdin sosial mühitə daxil olmaq yolu ilə ictimai təcrübəni mənimsəməsi prosesi nəzərdə tutulur.

Pedaqogikada sosiallaşma termini bu və ya digər dərəcədə işlənibsə də, ayrıca bir problem kimi öyrənilməmişdir. 70-80-ci illərdə sosial pedaqogikanın vüsətli inkişafı şəraitində bu problem nəzəri-metodoloji aspektdə araşdırılarkən müəyyən edildi ki, şagirdlərin sosiallaşması sosial-pedaqoji hadisədir və cəmiyyətin tərbiyə imkanlarını açıqlamaq üçün onun xüsusiyyətləri sosial-pedaqoji yönümdə sistemli öyrənilməlidir [1, s.24].

Başqa sözlə, sosio-mədəni mühit özünün insanlar aləmi ilə pedaqoji təsir qüvvəsinə malik olub, uşaqların sosiallaşmasında köklü rol oynayır. Bu kontekstdə də sosial pedaqogikanın tutumlu anlayışlarından biri – “mühitin pedaqojiləşməsi” anlayışı özünəməxsus evristik məna kəsb edir.

Uşaq və gənclərin sosiallaşmasında tərbiyə institutlarının – məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin, ümumtəhsil məktəblərinin, internat məktəblərinin, məktəbdənkənar müəssisələrin, ali məktəblərin və s. rolu xüsusilə böyükdür.

Sosioloqlar məktəbi “miniatur cəmiyyət”ə bənzədirlər. Uşaqların bu özünəməxsus “cəmiyyət”də mənimsədikləri qaydalar bir çox cəhətdən böyük sositumda bərqərar olunmuş və ictimai yerlərdə insan münasibətlərini tənzim edən qaydaları xatırladır [2, s.37].

Sosioloji tədqiqatlarda (N.Smelzer) bu baxımdan, bəzi cəhətlər xüsusilə vurğulanır: məktəbdə sosiallaşma ev tərbiyəsindən köklü surətdə fərqləndiyi üçün evdən məktəbə keçid dövrü çətinliklərlə bağlı ola bilər. S.Manigeymin fikrincə, məktəb mahiyyətcə, uşağa yad olan rəsmi şəraiti ilə fərqlənir. Sınıfdə 30 və ya 40 şagird olduqda, müəllim valdeyn kimi zərif və gülərlə ola bilmir. Uşaqlar gərək buna alışsınlar ki, onlar sınıfa daxil olan kimi artıq bir yerdə oynayan 3-4 uşaqdan ibarət kiçik qrup deyil, böyük bir kollektivin üzvü olurlar. Nəhayət, sınıfdə şərait ailə şəraitindən kəskin fərqlənir. Sınıfdə partalar sərt qaydalarla cərgələrə düzülüb. Uşaqlar dərslər vaxtı nəşə istədikdə müəllimdən icazə almalıdırlar. Onlar ancaq tənəffüs vaxtı oynaya bilərlər. Sosioloqların fikrincə, evlə məktəb arasındakı bu fərqlərə adaptasiya sosiallaşma prosesinin və böyük sossiumda – cəmiyyətdə yaşamaq üçün hazırlaşmanın önəmli vəsiləsidir.

Məktəbə uyğunlaşa bilmək mühüm sosial-emosional bacarıqlardan biridir. Məktəbdə müvəffəqiyyətli bir şagird olmaq üçün hansı şərtlərin yerinə yetirilməsinin vacib olduğunun müəyyənəşdirilməsi tələb və ehtiyacların düzgün təyin olmasından asılıdır. Şagirdin uğur qazanması üçün məktəb qaydalarına riayət etmə, pedaqoji mühitdə ondan nə gözlənildiyini başa düşmə, həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurma və lazım gəldikdə əməkdaşlıq etmə, problemlərin öhdəsindən gəlməyə əzmlili olma, qarşılaşdığı çətinliklərə dəyanət göstərmə kimi bacarıqların formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi olduqca əhəmiyyətlidir [3, s.34].

Şagirdləri ilə yaxşı ünsiyyət qura bilən müəllim sınıfdə müsbət davranışları artırma bilər. Müəllim şagirdlərlə səmərəli ünsiyyət qurmaq istəyirsə, onun empatiya, şəffaflıq, bərabərlik, effektivlik və səriştəlilik kimi xüsusiyyətləri olmalıdır. Müəllimin effektiv ünsiyyət bacarığına malik olması şagirdlərin inkişafına, davranışına, qavrayış və ünsiyyət bacarıqlarına təsir göstərir, hətta müəyyən edir.

Sosial-emosional inkişaf koqnitiv inkişafı dəstəkləyir. Tapşırıqlarda israrlı olmaq, yeni yanaşmaları sınaqmaq və uğursuzluqların öhdəsindən gəlmək akademik bacarıqları dəstəkləyən vacib davranışlar sırasındadır [4, s.53].

M.A.Qalaquzovanın fikrincə, sosial kömək bütün yaş dövrlərində insanlara lazımdır. Lakin yeniyetməlik dövründə şagirdin əlaqədə olduğu insanları tanımaq çox vacibdir. Alim həmyaşıdlar tərəfindən şagirdə göstərilən təsiri ən güclü faktor hesab edir və şagirdin hərəkətlərində kənaraçıxmaları aradan qaldırmaq üçün sosial pedaqoqun köməyindən istifadəni vacib sayırdı. Bu sahədə S.A.Beliçevanın fikirləri də səmərəlidir. S.A.Beliçevanın üstün saydığı metodlardan biri də şagirdlərlə sosial pedaqoji işin aparılmasında psixososial korreksiyadan istifadənin olunmasıdır. O, ictimai münasibətlərə qoşulmaqda çətinlik çəkən şagirdlərlə sosial reabilitasiya işinin aparılmasını lazım hesab edirdi. Alimin fikrincə, şagirdlərlə tərbiyə işinin aparılması pedaqoqların qarşısında qoyulan ən çətin vəzifələrdən biridir. Çünki tərbiyə prosesinin özü sosial mahiyyətdən kənarda deyil. Şagirdə verilən tərbiyə ona sosial keyfiyyətləri aşılamaqla reallaşır. Bu mənada, S.A.Beliçevanın irəli sürdüyü ideyalar elmi məzmunundan kənarda qalmır.

Şagirdlərin sosial reabilitasiyası istiqamətində aparılan tədqiqatları ilə seçilən M.M.Plotkin qeyd edir ki, əgər sosial-pedaqoji işin tərkibində reabilitasiya işi öz yerini tapmayıbsa, deməli, bu fəaliyyətin səmərəsi cüzi olacaqdır. Alim 1995-ci ildə tədqiqatçı Q.İ.Kamaeva ilə birlikdə yazdığı “Uşaqların sosial reabilitasiyasında pedaqoji aspekt” əsərində məsələyə başqa bir prizmadan yanaşaraq qeyd edir: “Biz pedaqoqlar bilməliyik ki, şagirdlərlə sosial reabilitasiyasının aparılması nəticədə pedaqoji işin sonrakı mərhələlərində geniş metodiki imkanlar açır” [5, s.23].

Şagirdlərlə sosial pedaqoji işin həyata keçirilməsində asudə vaxtın təşkili məsələlərini araşdıran tədqiqatçılardan H.Əlizadə qeyd edir ki, asudə vaxtın qruplarda özünüidarə prinsipləri əsasında təşkil edilməsi şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi inkişafı üçün böyük əhəmiyyətə malik olan yol və vasitələrdən istifadə etmək imkanını verir. Onların fəallığı ictimai-

faydalı məzmun kəsb edir ki, bu da asudə vaxtda icra olunan müxtəlif fəaliyyət növlərini qiymətləndirmək üçün əsas meyar hesab olunur. Bu zaman demoqrafik proseslərin neqativ təsirlərini səmərəli yollarla aradan qaldırmaq üçün pedaqoji cəhətdən ən əlverişli şərait yaranır.

Differensial yanaşma, ilk növbədə, qrupların işinin planlaşdırılmasından başlayır. Sınıf rəhbəri bu istiqamətdə müxtəlif variantlarda axtarışlar aparmalıdır. Qrupların işini elə təşkil etmək lazımdır ki, onlar müxtəlif günlərdə fəaliyyət göstərsinlər, başqa sözlə, qrupların işində bütün sinif şagirdləri iştirak edə bilsin. Buna müvafiq olaraq, I gün təşkilat saatının (sinif iclasının) keçirilməsi planlaşdırılır (təşkilat saatında bütün qrupların həftəlik işinə yekun vurulur, qrupların ümumi vəzifələri təhlil olunur, müxtəlif əxlaqi söhbətlər təşkil edilir və s.) təlim qrupunun həftənin I, III və V günlərində, təşviqatçılar qrupunun VI günlər, nəzarət qrupunun I-VI günlər fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulur (təşviqatçılar qrupu həm də bir ay ərzində iki dəfə divar qəzeti hazırlayır). Buna müvafiq olaraq, asudə vaxtın təşkilini mahiyyətə 3 formada sistemləşdirmək olar:

1) o, əyləncəli xarakter daşıyır, istirahət etmək və yaxud sadəcə olaraq gün keçirmək vasitəsinə çevrilir [6, s.45];

2) fəal xarakter kəsb edir, şagirdin mənəvi-estetik tələbatlarının dolğun surətdə təmin olunmasında mühüm rol oynayır, onun bir şəxsiyyət kimi inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (məsələn, bütün həyatını təbiətə həsr etmək qərarına gəlmiş şagird asudə vaxtlarında şövlə rəsm əsərləri çəkir);

3) asudə vaxtda bu iki cəhət üzvi şəkildə birləşir. O, özünün əyləncəli məqamları ilə yanaşı fəal xarakter daşıyır.

Nəticə. Şagirdlərlə sosial-pedaqoji işin aparılması çox geniş və çətin olduğundan, məktəb, icma və ailə əlaqəli fəaliyyət göstərməlidir. Şagirdin təlim prosesində iştirakını məktəb, ailədə davranışını valideynlər, asudə vaxtının keçirilməsini isə icma öz üzərinə götürməlidir. Lakin bu işlər əlaqəli şəkildə həyata keçirilmədikdə qarşıda qoyulan məqsədə nail ola bilmirik. Müşahidələr təsdiq edir ki, şagirdlərin sosial normalardan kənara çıxan əsas hərəkətləri məhz onların sərbəst vaxtlarında üzə çıxır. Çünki şagird məktəbdən kənarda olduğu müddətdə öz adi həyatını davam etdirir, özünü təsdiq etməyə, həmyaşıdları ilə, insanlarla ünsiyyətə girməyə can atır.

Pedaqoji mühitdə şagirdləri sosial cəhətdən inkişaf etdirmək kifayət deyil. Təhsil yolu ilə şagirdlərə sosial problemlərlə üzləşdikdə effektiv və optimist davranışlar nümayiş etdirməsini aşılamaq üçün valideynləri, müəllimləri və ümumilikdə bütün məktəb idarə heyətini də sosial fəaliyyətlərə cəlb etmək lazımdır. Həmçinin onlar, gündəlik məktəb həyatında qarşılaşdıqları problemləri həll edərkən münaqişələrə, konfliktlərə və antiempatik davranışlara yönəlməməli, şagirdlərə bu yöndə örnək davranışlar nümayiş etdirməlidirlər.

Hər bir şagird naməlum gələcəyə uyğunlaşmağı, müxtəlif keçmişə sahib insanlarla əməkdaşlıq etməli, problemləri birgə həll etməyi və yeni çağırışlara innovativ həllər hazırlamağa vərdisi etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulov R. "Məktəbdə sosial pedaqoji işin əsasları". Bakı. 2005.
2. Əliyev B., Əliyeva K., Cabbarov R. "Pedaqoji psixologiya". Bakı. 2014.
3. Əsmər Sadıq qızı Bədəlova. "Təlim-Tərbiyə". ADPU-nəşriyyatı. Bakı. 2015. 291 səh.
4. Hüseynzadə R.L., İsmayılova M.C. "Tərbiyə işi və onun metodikası". Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2012.

5. Джафаров С.Н. «Социальные педагогические и психологические возможности образования в формировании системы отношений». Актуальные Научные Исследования в современном мире. Выпуск 3 (23), Часть 1. 2017.
6. Cristovao, A. M., Candeias, A. A., & Verdasca, J. L. "Development of socio-emotional and creative skills in primary education". Teachers' perceptions about the Gulbenkian XXI School Learning Communities Project. Frontiers in Education, 2020. <https://doi.org/10.3389/feduc.2019.00160>.

ŞAGİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA MƏKTƏB MÜHİTİNİN ROLU

Məmmədova Humay

XÜLASƏ

“Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında məktəb mühitinin rolu” adlı məqalədə uşaqların formalaşmasında kənar mühitin, o cümlədən məktəbdə keçilən təlim-tərbiyənin rolu işıqlandırılmışdır.

Şəxsiyyətin sosial formalaşmasının təbii fasiləsiz proses olması nəzərə alınaraq, bu prosesdən insanın necə şəxsiyyət olması, həyatda özünü nə dərəcədə və necə realizə etməsi, həyat fəaliyyəti mühitinə necə təsir göstərməsi kontekstində məktəbin rolu araşdırılmış və bu təsir nəticəsində formalaşan uşağın bir çox sosial problemləri gələcəkdə müstəqil surətdə həll etmək qabiliyyəti öyrənilmişdir.

Məktəb mühitinin təsirinə məruz qalan uşağın fiziki, əqli və mənəvi cəhətdən dəyişməsi, bu prosesdə şəxsiyyət kimi təşəkkül tapması əks olunub. Uşaq və gənclərin sosiallaşmasında məktəbəqədər uşaq müəssisələri, ümumtəhsil məktəbləri, internat məktəbləri, məktəbdənkənar müəssisələr, ali məktəblər kimi tərbiyə institutlarının rolunun xüsusilə böyük olması vurğulanıb.

Məktəb mühiti və irsiyyətin bərabər surətdə uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərməsi diqqətə çatdırılıb. Şəxsiyyətin sosial təşəkkülü olan insanın şəxsiyyət kimi dərk etməsi prosesinin tərbiyə, təhsil və özünütərbiyə prosesində baş verməsi qeyd olunmuşdur.

РОЛЬ ШКОЛЬНОЙ СРЕДЫ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ УЧЕНИКА

Хумай Мамедова

АННОТАЦИЯ

В статье «Роль школьной среды в формировании личности ученика» освещается роль внешней среды в формировании детей, в том числе подчеркивается роль школьного образования.

Принимая во внимание, что социальное становление личности – закономерный непрерывный процесс, исследована роль школы в контексте того, как она влияет на среду жизнедеятельности, и изучена способность ребенка самостоятельно решать многие социальные проблемы в будущем, сформировавшаяся в результате этого влияния.

Отражены физические, психические и духовные изменения ребенка под влиянием школьной среды, а также формирование личности в этом процессе. Подчеркнуто, что в социализации детей и молодежи особенно важна роль таких образовательных

учреждений, как детские дошкольные учреждения, общеобразовательные школы, школы-интернаты, внешкольные учреждения, вузы.

Указано, что школьная среда и наследственность в равной степени влияют на формирование личности ребенка. Отмечено, что процесс осмысления человека с социальной организацией личности как личности происходит в процессе воспитания, образования и самообразования.

THE ROLE OF THE SCHOOL ENVIRONMENT IN THE FORMATION OF PUPIL'S PERSONALITY

Humay Mammadova

SUMMARY

In the article "The role of the school environment in the formation of the pupil's personality", the role of the external environment in the formation of children, including school education, is highlighted.

Taking into account that the social formation of personality is a natural continuous process, the role of the school in the context of how a person becomes a personality, to what extent and how he realizes himself in life, and how it affects the environment of life activity and the child's ability to solve many social problems independently in the future, formed as a result of this influence, was studied.

The physical, mental and spiritual changes of the child affected by the school environment, as well as the formation of a personality in this process, were reflected. It was emphasized that the role of educational institutions such as pre-school children's institutions, general education schools, boarding schools, out-of-school institutions, universities is particularly important in the socialization of children and young people.

It was pointed out that the school environment and heredity equally affect the formation of the child's personality. It has been noted that the process of understanding a person with a social organization of personality as a personality takes place in the process of upbringing, education and self-education.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СОВРЕМЕННЫХ ТЕОРИЙ И ПАРАДИГМ МОНИТОРИНГА И ОЦЕНИВАНИЯ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Гардашова Шахла
Магистрантка II-го курса БГУ
shahla.gardashova0@gmail.com

Ключевые слова: мониторинг и оценивание, управление образованием, качество образования, процесс обучения, цель обучения.

Açar sözlər: monitoring və qiymətləndirmə, təhsilin idarə edilməsi, təhsilin keyfiyyəti, təlim prosesi, təlimin məqsədi.

Keywords: monitoring and assessment, education management, the quality of education, training process, the purpose of training.

Проблема мониторинга и оценивания в системе образования появилась в 70-х годах прошлого века как средство измерения качества образования. Начиная с середины 20-го века исследователи предпринимали множество попыток для системы контроля отдельных факторов, влияющих на регулярное измерение знаний, умений, мотивации учащихся, успеваемости и качества образования. Такие исследования проводились известными педагогами-учёными таких стран как Великобритании, США, Нидерландов, Российской Федерации, Австралии, Израиля. В результате этих исследований видно, что понятие мониторинга в повышении качества образования интерпретируется разными учёными через разные теории.

Образование-настолько редкая сфера человеческой деятельности, что количество не повышает качество, а, наоборот снижает его. По этой причине планы и программы, разработанные без научной основы не дают ожидаемого эффекта в общеобразовательной сфере. В целом для решения ряда взаимосвязанных вопросов, в первую очередь необходимо создание модели системы качества образовательных учреждений. Такие важные факторы как бурное развитие науки и техники, рост информации, наличие глобальной интеллектуальной конкуренции в образовании и т.д. обеспечивают повышение качества образования.

Качество образования является разнонаправленным понятием и определяет состояние современной системы образования страны. В то же время оно измеряет степень соответствия обучающегося требованиям общества как достойного гражданина страны и народа. Уровень знания, умений и навыков учеников, содержание образования, формы и методы обучения, кадровый состав, состояние учебно-методической базы и др. показатели характеризуют деятельность образовательного учреждения. Качество образования определяется суммой этих показателей.

Методология исследования проблемы качества в образовательном процессе включает в себя выявление передовых школ, сбор образовательных результатов школ, информацию об уровне знаний учащихся в начале образовательного процесса, мониторинг динамики развития школы, а также изучение механизма передовой практики. Для достижения качества в образовании, в первую очередь, следует управлять образовательным процессом в образовательном учреждении, осуществлять мониторинг и оценивание качества образования на всех его этапах. Поэтому проблема мониторинга и оценивания в образовании должна формироваться как средство обеспечения качества в образовании и его измерения. Первые исследования по этой проблеме провели английские ученые П. Мортимор, П. Саммонс и др. Вывод, к которому пришли эти известные английские ученые, заключается в том, что качественное образование является объективным критерием эффективности об-

разовательного процесса и деятельности образовательного учреждения. По мнению этих ученых, именно качественные показатели образования следует принимать в качестве объективного критерия эффективности учебного процесса и деятельности образовательного учреждения.

В своих работах Д.Стронг и другие учёные-исследователи стали связывать повышение эффективности образовательного процесса с оценкой образовательного процесса в школе, а также деятельности учителя. Исходя из теорий вышеупомянутых ученых, с начала 1970-х годов в Европе подготовка учащихся к будущей жизни стала считаться основной обязанностью школ. В то же время были приняты соответствующие меры. Однако при этом сформировалась позиция о том, что финансовые возможности и условия мало влияют на образовательное качество школы. Позднее П. Мортимор, П. Саммонс и другие в результате исследований установили, что соответствующий уровень школы и внутришкольной среды напрямую влияет на результаты обучения учащихся. В 1980-е гг. выявлено влияние на качество образования и таких факторов, как национальный состав учащихся, уровень владения учащимися родным языком, уровень подготовки педагогических кадров.

Эта идея нашла отражение в теориях таких ученых-исследователей, как В. Хой и Дж. Мискель. После этих выступлений в центр внимания были поставлены такие проблемы, как цель обучения, школьная среда, возможности обучения, компетентность педагогических кадров, деятельность учителей, участие родителей в процессе обучения. В работах израильских ученых, в определении задач качественной деятельности школ, главное место стали занимать учебные достижения детей для родителей, уровень подготовки к будущей жизни для учеников, принятие обществом ценностей образования для учителей и руководства школы. Еще одно предложение, играющее важную роль в области мониторинга и оценивания школьной деятельности, было выдвинуто британским исследователем Д. Натоллом. По словам Натолла, в одном и том же классе в школах обучаются ученики разного уровня, с разными знаниями, навыками и привычками, и в результате их оценивания возникают очевидные различия. По этой причине школы следует оценивать не по фактическому уровню учащихся, а по другим факторам, то есть с учетом динамики развития знаний учащихся. Эта мысль Д. Натолла стала одним из ведущих направлений мониторинга и оценивания.

В 70-х годах прошлого века, со становлением педагогической науки и проблемы мониторинга и оценивания, этим вопросом стали заниматься различные ученые-исследователи во многих странах. В этой области видные ученые России В.И.Андреев, В.П.Беспалько, А.Н.Майоров, С.Е.Шишов, В.А.Кальней проводили глубокие исследования, широко трактуя проблему, высказывали уточняющие и ценные мнения.

Поташник М.М., Конаржевский Ю.А., Лазарев В.С., Моисеева А.М., Севрук И.А. Такие ученые, как Третьяков, Т.И.Самова и др. рассматривали в своих научных работах концепцию мониторинга и оценивания как теоретическую основу управления образованием.

В качестве примера активных исследователей исследований качества образования в наше время можно привести А.А. Прокофьев, В.И. Загвязинский, С.А. Гильманов, В.П. Панасюк, М.М. Поташник, Д.В. Татьянченко и др. можно привести. Б.М. Антипова, Г.С. Лаптева, Д.М. Зембиский, Д.Ш. Матрос, Д.М. Полев, Н.Н. Такие ученые, как Мельникова и другие, частично разработали управление образованием на основе мониторинга, включая прикладные технологии и механизмы мониторинга.

Начиная с 60-х годов прошлого века в нашей республике видные азербайджанские ученые М.М.Мехдизаде, Х.М.Ахмедов, Ю.Ш.Каримов, А.А.Агаев, Н.М.Казымов, Ф.Б.Садыгов, М.А.Гамзаев и другие ученые-педагоги выдвигали важные предложения. Эти предложения имели большое значение в тот период и привели к ряду радикальных изменений в системе образования.

С 2000 года были начаты исследования, связанные с качеством образования в Азербайджане и проблемой мониторинга и оценивания как средства его измерения. Хотя процесс мониторинга и оценивания является новой концепцией в образовании, такие ученые, как М.К. Марданов, А.О. Мехрабов, Р.А. Агамалиев, А.Б. Джахангиров, Т.Б. Гардашов, А.Х. Алиев, Т.К.Шарифов, глубоко усвоили это и периодически обсуждали эту проблему. В центре этих выступлений стояли концепция демократии в управлении системой образования, проблема мониторинга и оценивания в образовании. Однако ценные идеи и теории, выдвинутые ими, были в словесной форме, поэтому их нельзя было считать важным инструментом, и воспользоваться этими идеями не считалось возможным. По этой причине М.К. Марданов, Р.А. Агамалиев, А.О. Мехрабов и Т.Б. В монографии «Мониторинг и оценивание в системе образования», составленной Гардашовым и изданной в 2003 г., указанные вопросы обсуждались открыто и подробно. В этой книге удалось сформировать широкое представление о мониторинге и оценивании в системе образования Азербайджана.

Из анализа существующей теоретико-педагогической литературы видно, что концепция мониторинга и оценивания в сфере образования еще не до конца разработана, причем не только в нашей республике, но и в других странах Европы. Идеального мониторинга не бывает. Поскольку мониторинг является очень новой концепцией по сравнению с другими областями, особенно в сфере образования, его полная и точная разработка требует определенного времени, усилий и опыта. Подводя итог сказанному, можно сделать вывод, что каждый субъект, включенный в педагогический процесс, подходит к качеству образования с разных сторон. Иными словами, в то время как родители под качеством образования подразумевают качественное образование, данное их детям, и измеряют этим понятие качества, то для учителя оно характеризуется наличием программы урока, плана, учебников и других дополнительных ресурсов и их содержанием. Основными факторами, формирующими представление учащихся о качестве образования, являются условия в школе, здоровье взаимоотношений учителя и ученика и др.

ЛИТЕРАТУРА

1. Шишов С., Кальней В. Мониторинг качества образования в школе. М., Российское педагогическое агентство, 1998
2. Полонский В. Научно-педагогическая информация. Словарь-справочник. М., Новая школа. 1995
3. Ağamalıyev R.A. Azərbaycan təhsili XXI əsrə doğru: idarəetmə prioritetlər, islahatlar. Bakı. Təhsil, 1998
4. Cavadov İ.A. Müəllimin peşakarlıq səviyyəsinin və fəaliyyətinin pedaqoji monitorinqi. // Təhsil, mədəniyyət, incəsənət, Bakı, 2005
5. H.H.Jacobs, «Mapping the Big Picture: Integrating Curriculum and Assessment K-12» ASCD, Alexandria, VA, 1997
6. D.Reed, Diagnostic Assessment in Language Teaching and Learning. /[http://clear.msu.edu/clear/newsletter/files/fall 2006](http://clear.msu.edu/clear/newsletter/files/fall%202006).

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СОВРЕМЕННЫХ ТЕОРИЙ И ПАРАДИГМ

Гардашова Шахла

АННОТАЦИЯ

В данной статье описывается проблема мониторинга и оценивания в системе образования, теории азербайджанских и зарубежных учёных-исследователей в данном направлении. Для достижения качества в образовании, в первую очередь, следует управлять образовательным процессом в образовательном учреждении, осуществлять мониторинг и оценивание качества образования на всех его этапах.

MÜASİR NƏZƏRİYYƏLƏRİN VƏ PARADİQMALARIN ŞƏRHİ

Qardaşova Şəhla

XÜLASƏ

Bu məqalədə təhsil sistemində monitoring və qiymətləndirmə problemi, bu istiqamətdə azərbaycanlı və xarici tədqiqatçıların nəzəriyyələri təsvir edilmişdir. Təhsildə keyfiyyətə nail olmaq üçün ilk növbədə təhsil müəssisəsində tədris prosesini idarə etmək, onun bütün mərhələlərində təhsilin keyfiyyətinə nəzarət etmək və qiymətləndirmək lazımdır.

INTERPRETATION OF MODERN THEORIES AND PARADIGM

Gardashova Shahla

SUMMARY

This article describes the problem of monitoring and evaluation in the education system, the theory of Azerbaijani and foreign researchers in this direction. To achieve quality in education, first of all, it is necessary to manage the educational process in an educational institution, monitor and evaluate the quality of education at all its stages.

О ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКОМ ПОДХОДЕ К ОБУЧЕНИЮ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Бахри Наилә
Национальная Академия Авиации
sabir_muxtarov@mail.ru

Açar sözlər: linqvodidaktik yanaşma, ana dili, leksika, nitqin inkişafı, söz ehtiyatı, tematik qrup.

Ключевые слова: лингводидактический подход, родной язык, лексика, развитие речи, словарный запас, тематическая группа.

Key words: linguodidactic approach, native language, lexics, the development of the speech, thematic group.

Очень актуальными для нашего времени стали описания языков с точки зрения лингводидактики. Это относится и к русскому языку, который является одним из ведущих международных языков. В настоящее время можно говорить об изобилии учебной литературы, предназначенной для обучения русскому языку как иностранному. Однако потребность в более качественных дидактических пособиях пока что удовлетворена не полностью. Необходимо организовать подготовку и издание методических указаний, справочников, словарей и научно – популярной литературы о русском языке для широких масс.

Общая проблема описания русского языка как иностранного должна конкретизироваться и ее решение не мыслится иначе, как в виде описания русского языка для конкретной национальной аудитории. Основное требование к описанию русского языка для национального вуза – учёт родного языка, поэтому оно должно опираться на результаты сопоставительного языкознания.

С этой целью иногда берут один из сопоставляемых языков (обычно родной) в качестве исходного, а другой язык (языки) описывают как бы в “зеркале” первого. Такой подход отражает особенности речевой деятельности билингва, так как в сознании говорящего второй язык воспринимается через призму родного. Но такое описание имеет и существенный недостаток: то, что во втором языке (в данном случае - русском) представлено разнообразнее, детальнее, богаче, чему просто нет эквивалентов в исходном языке, может (и должно) остаться вне поля зрения исследователя. Такое сопоставление носит прикладной характер и в некоторых случаях оно целесообразно, например, в практике перевода с исходного языка на начальном этапе обучения.

В преподавании русского языка как народного обычно выделяют четыре аспекта: фонетика, лексика, грамматика, развитие речи, хотя они частично перекрещиваются. Однако это вовсе не означает отказа от комплексного подхода к обучению различным аспектам учебного материала, ибо все названные аспекты взаимообусловлены и взаимосвязаны. Пополнение словарного запаса и усвоение лексического материала, как правило, происходит на всех занятиях, по всем каналам общения. И поэтому некоторые методисты полагают, что обучение лексике непосредственно подчинено задаче развития речи, и, следовательно, неправомерно говорить о самостоятельности лексического аспекта занятий.

На самом деле, специфика лексического материала требует усвоения слов на базе определённого фрагмента речи, речевых образцов, которые обычно ситуативно обусловлены.

Однако, по мнению некоторых учёных, аспектизация делает учебный процесс более управляемым. Выделение лексического аспекта в обучении русскому языку способствует овладению речевой деятельностью “от лексики” и “через лексику”. А постановка при этом речевой задачи сглаживает разграничение между уровнями и аспектами языка.

Следует также отметить, что выделение лексики в особую сферу описания оправдано и другими обстоятельствами. Во – первых, овладение языком начинается главным образом с усвоения слов или сочетаний слов; во – вторых, обогащение словарного запаса обучающихся сохраняет свою актуальность на всех этапах обучения.

К тому же, исходя из психологических особенностей обучения лексике и связанных с ними трудностей её усвоения, Б.В.Беляев писал: “Из всех основных аспектов иностранного языка, которые должны практически усваиваться в процессе обучения, наиболее важным и существенным с психологической точки зрения следует считать лексику, потому что без запаса слов, хотя бы и незначительного, владеть языком невозможно. Между тем практика обучения показывает, что именно с лексикой дело обстоит часто наиболее плачевно” (1, с.).

К тому же, как справедливо отметили Ф.П.Филин и В.В.Иванов, “описание лексики русского языка “глазами русского” оказывается недостаточным с точки зрения нерусского: многое из того, что для носителя русского языка как родного является “само собой разумеющимся”, для изучающего этот язык как неродной оказывается неясным и непонятным” (7, с.7).

Это обстоятельство обязывает специалистов заниматься дальнейшим изучением русской лексики в целях её преподавания в нерусской аудитории. Но прежде чем приступить к изучению методических проблем обучения лексике, необходимо всесторонне анализировать специфику лексической системы, “ибо понимание лексики как системы, выражением которой являются различные группировки, определяющие всю стратегию обучения лексике” (6, с. 4).

К тому же, важная роль лексики в языке обусловлена тем, что “лексический (лексико-семантический) уровень самый периферийный, самый внешний из уровней языка. Он ориентирован вовне” (3, с.103). Фактически словарный запас языка как совокупность названий предметов, явлений, действий, признаков, количества, отношений в окружающей действительности, а также в социальной жизни является первичной базой языковой картины мира. Лексический уровень тесно связан с развитием культуры вообще, с развитием науки, техники, экономики и т.д. (3, с.103).

Более того, словарный состав языка представляет собой сложную систему, которая пронизана различными отношениями – синонимическими, антонимическими, омонимическими, паронимическими, словообразовательными, родо-видовыми и т.д. И это не случайно, так как “отображая определённым образом те или иные “отрезки действительности”, слова, естественно связаны между собой, как взаимосвязаны и отображаемые ими явления самой действительности. Благодаря этим “внеязыковым связям” слова объединяются в группы, которые можно назвать тематическими” (10, с.130).

Исследователи отмечают наличие в русском языке многочисленных тематических групп, среди которых особое место занимают лексические микрогруппы с родо-видовыми (гипонимическими) отношениями типа роза, ландыш, тюльпан, подснежник – цветы.

Родо-видовые отношения в лексической системе являются следствием отображения в языке однородных предметов и явлений окружающей действительности, а также их обобщенного представления. Например: берёза, сосна, ель, дуб, осина.

платан – деревья; автобус, метро, троллейбус, трамвай, такси – транспорт; озеро, пруд, бассейн, река, море, океан – водоёмы.

Последняя микрогруппа объединяет в своем составе два разряда слов: 1) водоемы, имеющие естественное происхождение – океан, море, озеро, река, ручей, залив, пролив, болото; 2) водоёмы, имеющие искусственное происхождение – пруд, канал, бассейн, колодец, водохранилище и т.д.

Такая лингвистическая интерпретация языкового материала с точки зрения дидактических задач может расцениваться, как предварительный этап методической разработки упражнений, направленных на привитие студентам практических навыков употребления данных слов в соответствующих высказываниях.

В связи с этим следует помнить, что частеречная принадлежность и семантика слова обуславливают характер его лексической и синтаксической сочетаемости. При этом “синтаксическая сочетаемость слова определяется его лексико-грамматической характеристикой, лексическая сочетаемость – его индивидуальным значением” (10, с. 216).

В заключение следует отметить, что для ввода определенной тематической группы слов в лексикон студентов необходимо разработать эффективную систему упражнений, направленных на демонстрацию типовых синтаксических конструкций.

ЛИТЕРАТУРА

1. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам, 2-е изд., М.: 1965.
2. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. М.: 1977.
3. Денисов П.Н. Лексика русского языка и принципы её описания. М.: Рус. яз., 1980, 254 с.
4. Колесникова А.Ф. Проблемы обучения русской лексике. М.: 1977.
5. Половникова В.И. Лексический аспект в преподавании русского языка как иностранного на продвинутом этапе. М.: 1982.
6. Слесарева И.П. Проблемы описания и преподавания русской лексики. М.: 1980.
7. Филин Ф.П. и Иванов В.В. Современная теоретическая русистика и преподавание русского языка нерусским // Русский язык за рубежом № 3, 1982.
8. Шмелёв А.Д. Русский язык начала XXI века: действительные и мнимые изменения // Рус. яз. За рубежом, № 4, 2011, с. 117-124.
9. Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. М.: Наука, 1973.
10. Шмелёв Д.Н. Современный русский язык. Лексика. М.: Просвещение, 1977, 335 с.

О ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКОМ ПОДХОДЕ К ОБУЧЕНИЮ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Наиля Бахри

АННОТАЦИЯ

В статье отмечается, что для нашего времени стало актуальным описание языков с точки зрения лингводидактики. Это относится и к русскому языку. В связи с этим издано большое количество учебных пособий. Однако потребность в более качественных пособиях для широких масс удовлетворена не полностью. В процессе

преподавания русского языка нерусским необходимо опираться на родной язык студентов, а также охватить все аспекты языка – фонетику, лексику, грамматику и развитие речи. На начальном этапе обучения важную роль играет усвоение лексики, расширение словарного запаса студентов. При этом следует обратить внимание на системные связи и сочетаемость слов в составе предложений.

RUS DİLİNİN TƏDRİSİNƏ LİŊQVODİDAKTİK YANAŞMA HAQQINDA

Nailə Bəhri

XÜLASƏ

Məqalədə qeyd olunur ki, bizim dövrümüzdə dillərin linqvodidaktik nöqteyi-nəzərdən təsviri aktuallaşır. Bu rus dilinə də aiddir. Bununla əlaqədar çoxsaylı dərs vəsaiti dərc edilmişdir. Lakin geniş kütlə üçün daha keyfiyyətli vəsaitlərə tələbat tam şəkildə ödənilməmişdir. Rus dilinin qeyri – ruslara tədrisi zamanı tələbələrin ana dilinə söykənməklə dilin bütün aspektlərini – fonetika, leksika, qrammatika və nitq inkişafını əhatə etmək lazımdır. Tədrisin ilk mərhələsində leksikanın mənimsənilməsi söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi mühüm rol oynayır. Bu zaman cümlələrin tərkibində sözlərin sistemli əlaqələrinə və birləşmələrinə diqqət yetirilməlidir.

ABOUT THE LINGUODIDACTIC APPROACH TO THE TEACHING OF THE RUSSIAN LANGUAGE

Naila Bahri

SUMMARY

The article mentions that, the description of languages from the linguodidactic aspect becomes relevant in our times. This also applies to the Russian language. The numerous textbooks have been published in this connection. But the demand for higher quality textbooks has not been fully paid for the general public. It is necessary to cover all aspects of the language - phonetics, vocabulary, grammar and speech development, relying on the students' mother language, while teaching Russian to non-Russians. Acquisition of lexics and enrichment of vocabulary play an important role at the first period of the education. The attention to the systematic relationships and combinations of words in sentences must be paid at this time.

TƏHSİLİMİZİN HEYDƏR ƏLİYEV ERASI

*Qayıbxanova Zəminə Vahid qızı,
Azərbaycan Dövlət Universitetinin Quba filialı,
Pedaqoji və Sosial Elmlər Bölməsi baş müəllim
zema.vahidzade@mail.ru*

Açar sözlər: təhsil, mənəvi-əxlaqi dəyər, milli dəyərlər, təhsil qanunu, təhsil siyasəti.

Key words: education, moral value, national values, education law, education policy.

Ключевые слова: образование, нравственная ценность, национальные ценности, образовательное право, образовательная политика.

Problemin aktuallığı. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra həyatımızın, o cümlədən təhsilimizin milli əsaslar üzərində yenidən qurulması, əsl inkişafa qovuşması da məhz Heydər Əliyev dühası sayəsində gerçəkləşmişdir. Hadisələrin gələcək gedişini Heydər Əliyev heyranedici uzaqgörənliklə hiss etmişdi. Bunun bariz nümunəsi olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, müzəffər Azərbaycan ordusunun ali baş komandanı cənab İlham Əliyevin başçılığı ilə yenilməz ordumuz Qarabağın 30 illik işğalına son qoydu.

Ulu öndər müstəqil dövlətimizin təhsil sisteminin qarşısında duran böyük işlərə diqqəti yönəldərək deyirdi: “Bu gün biz Azərbaycanda bütün təhsilin – orta, texniki peşə, orta ixtisas məktəblərinin və ali məktəblərinin işinin yaxşılaşdırılması sahəsində ciddi tədbirlər görməliyik. Mən hesab edirəm ki, bunlar həm qəbul olunacaq təhsil qanununda, həm də təhsil islahatı ilə əlaqədar qəbul ediləcək qanunda və qərarlarda öz əksini tapacaqdır”.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra təhsilimizin milli əsaslar üzərində yenidən qurulması, əsl inkişafa qovuşması da məhz HEYDƏR ƏLİYEV dühası sayəsində gerçəkləşmişdir. Ulu öndər müstəqil dövlətimizin təhsil sisteminin qarşısında duran böyük işlərə diqqəti yönəldərək deyirdi: “Bu gün biz Azərbaycanda bütün təhsilin – orta, texniki peşə, orta ixtisas məktəblərinin və ali məktəblərinin işinin yaxşılaşdırılması sahəsində ciddi tədbirlər görməliyik. Mən hesab edirəm ki, bunlar həm qəbul olunacaq təhsil qanununda, həm də təhsil islahatı ilə əlaqədar qəbul ediləcək qanunda və qərarlarda öz əksini tapacaqdır”.

Problemin işlənmə dərəcəsi. Ulu öndərin təhsil siyasəti konsepsiyasına əsaslanaraq demək olar ki, elm və təhsil iki müstəqil sahəni ehtiva etsə də, onların birini digərindən təcrid etmək mümkün deyildir. Hər iki istiqamət ümumi dövlət siyasətinin tərkib hissələrindən olduğundan və strateji mahiyyət daşıdığından onların integrasiyası labüddür. Ümummilli lider Heydər Əliyevin təhsil siyasəti bu gün islahatların zəruriliyinə önəmli diqqət yetirən Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Məhz bu diqqətin və qayğının nəticəsi kimi cənab İlham Əliyevin imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında “Bilik günü”nün təsis edilməsi və təhsil müəssisələrində iş rejiminin tənzimlənməsi haqqında” fərmanda “Bilik günü”nün sentyabrın 15-də keçirilməsini xüsusi qeyd etmək lazımdır

Heydər Əliyev və milli təhsillə bağlı prioritetləri araşdıran alim və pedaqoqlarımızdan R.Mehdiyevi, S.Xəlilovu, Anarı,Yaşar Qarayevi, Nizami Cəfərovu, N. Şəmsizadəni göstərmək olar.

Ulu öndər Heydər Əliyevin elm və təhsil siyasətinin prioritetlərindən biri də hər iki sahənin idarə edilməsinə yeni yanaşmaların olmasıdır. Reallıqlar göstərir ki, hazırda ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən bu istiqamətdə aparılan işlər Azərbaycan xalqının xoş gələcəyinə xidmət edəcək səviyyədə uğurla davam etdirilir

Məqalənin məqsədi ondan ibarətdir ki, Heydər Əliyevin təhsil siyasəti konsepsiyasına uyğun aparılan islahatların bu gün müsbət nəticələr verdiyini nəzərdən keçirmək.

Heydər Əliyev Azərbaycan prezidenti kimi. Görkəmli dövlət xadimi, tariximizə qurucu, xilaskar kimi daxil olmuş Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev xalqımızın taleyində, onun ictimai, siyasi, mənəvi həyatında misilsiz xidmətlər göstərən dahi bir şəxsiyyətdir.

Heydər Əliyev şəxsiyyətinin müdrikliyi, böyüklüyü ondadır ki, onun düşüncələri də, əməli fəaliyyəti də təkcə bu günlə məhdudlaşmır, həm də uzaq gələcəyə ünvanlanmış olur.

1969-cu ildən başlayan Heydər Əliyev erası xalqımızın tarixi boyu qərarlaşmış milli dəyərlərinin bərpa edilməsi, dilimizin inkişafı, maddi mədəniyyətimizin, əxlaq normalarımızın, dinimizin, mənəviyyatımızın yüksəlişi, gənclərimizin milli ruhda tərbiyə edilməsi, milli şüurun, milli qürurun yüksəldilməsi erasıdır.

Azərbaycan xalqının ictimai həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, respublikada elm, təhsil və maarifin inkişafı, bu sahənin nailiyyətləri də Heydər Əliyev fenomeni ilə bağlıdır.

1969-cu ildən etibarən 80-ci illərin ortalarına qədər Azərbaycanın şəhər, kənd və qəsəbələrində müasir tələblərə cavab verən 849 məktəb binası tikilib istifadəyə verildi. Nəticədə ümumtəhsil məktəblərində təhsil alan şagirdlərin sayı 1970-ci ildəki 368 mindən 1980-ci ilin əvvəllərində 710 min nəfərədək artmışdı. 1978-ci ildə fizika və kimya kabinetlərinin və kitabxanalarının təminatı yüksək həddə çatmışdı. 1970-ci illərdə məktəb müəllimlərinin həvəsləndirilməsi sahəsində Heydər Əliyev çoxlu işlər görmüşdür. Keçmiş SSRİ-nin orden və medallarına layiq görülmüş maarif işçilərinin sayı 8718 nəfərə yüksəlmiş, o cümlədən 3 nəfər müəllim o dövrün ən yüksək fəxri adı olan Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmüş, 817 müəllim "Azərbaycan SSRİ-nin əməkdar müəllimi" adı almış, müəllimlərimiz SSRİ-nin Ali Sovetinə, Respublika Ali Sovetinə deputat seçilmişlər (1).

Bütün bunlar Heydər Əliyevin müəllim əməyinə, müəllim şəxsiyyətinə olan sonsuz ehtiramını, təhsil işinə əsl rəhbər qayğısının təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir.

Ali təhsilin kəmiyyətə və keyfiyyətə yüksəlişinin əsası qoyuldu. Ali təhsil müəssisələrinin şəbəkəsi genişləndi, yüzlərlə yeni kafedrlar açıldı, yeni ali məktəblər yaradıldı. Azərbaycanı yüksək ixtisaslı mühəndis kadrlarla təmin etmək üçün İnşaat Mühəndisləri İnstitutu, Naxçıvan və Xankəndində pedaqoji institutlar, digər ali təhsil müəssisələri yaradılıb fəaliyyətə başladı (2).

70-80-ci illərdə Heydər Əliyevin uzaqgörənliklə əsasını qoyduğu ən gözəl, ən dəyərli təhsil ənənələri sırasında azərbaycanlı gənclərin respublikamız üçün gərəkli ixtisaslara yiyələnməsindən ötrü keçmiş SSRİ-nin qabaqcıl ali məktəblərinə göndərilməsi praktikası xüsusi yer tutur. Hər il respublikamızın ən perspektivli, qabiliyyətli gənclərinin böyük bir hissəsinin SSRİ-nin böyük elm və tədris ənənələri ilə tanınmış qabaqcıl ali məktəblərinə göndərilməsi Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinə ən bariz misallardandır.

Bu yolla Azərbaycanın elmi-kadr potensialının yüksəldilməsi ilə yanaşı, ən qabiliyyətli gənclərimizin vasitəsilə xalqımızın mədəniyyətinin, mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin təbliği, Azərbaycan haqqında ona layiq olan rəyin və təsəvvürlərin formalaşdırılması kimi çox vacib bir vəzifə də yerinə yetirildi. Böyük iftixar və qürur hissi ilə deyə bilərik ki, o zaman Azərbaycandan kənara oxumağa göndərilən gənclərin bir qismi indi yaxın xaric hesab edilən ölkələrdə respublikamızın mənafeyini müdafiə edən, ona dayaq olan Azərbaycan diasporunun düşünən beynini, vuran qəlbinə təşkil edir (15, s.41).

Heydər Əliyevin 70-ci illərdəki uzaqgörənliyinin mühüm təzahürlərindən biri milli hərbi təhsilin əsasını qoymaq istiqamətində atdığı addımlardır. Belə təhsil ocaqlarından biri də 1971-ci ildə Bakıda yaradılmış və milli hərbi kadrlar hazırlanmasının əsasını qoymuş Cəmşid Naxçıvanski adına internat məktəbi olmuşdur. Həmin vaxtdan bir qərinəyə yaxın

vaxt keçir. İndi Cəmsid-Naxçıvanski adına hərbi lisey Azərbaycanın milli ordusu üçün hərbi kadrlar hazırlayan əsas bazalardan birinə çevrilmişdir. Hadisələrin gələcək gedişini Heydər Əliyev heyranedicu uzaqgörənliklə hələ 32 il bundan əvvəl hiss etmişdi.

Heydər Əliyevin 34 illik hakimiyyətinin ikinci mərhələsi təlatümlü, ziddiyyətli, ictimai-siyasi gərginliklərlə səciyyələnən dövrə təsadüf edir. Bu mərhələdə yaradılmış sabit siyasi durum, mənəvi psixoloji atmosfer şəraitində Azərbaycanın gələcək milli inkişaf strategiyası müəyyənləşdirilmiş və bir çox diqqətəlayiq tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlər sırasında “Təhsil Qanunu”nun yeni layihəsinin ümumxalq müzakirəsinə çıxarılmasını, təhsil islahatları üzrə dövlət proqramı hazırlayan Dövlət Komissiyasının yaradılmasını, ilk dəfə olaraq ümumi orta təhsilin dövlət standartlarının və bazis tədris planının hazırlanaraq təsdiq olunmasını və nəhayət 1999-cu ilin iyunun 15-də - Milli Qurtuluş günündə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat Proqramı”nı göstərmək olar. Heydər Əliyevin çoxşaxəli fəaliyyətində təhsilin məzmunu, təhsilin milli tərəqqidə mahiyyəti və rolu, milli ideologiya ilə bağlı nəzəriyyələri, müddəaları təhsilin məzmunca milli müstəqilliyimizin prinsiplərinə uyğunlaşdırılması işinə xidmət edir. Müstəqil respublikamızın rəhbəri dəfələrlə qeyd etmişdir ki, gərək biz tariximizi heç vaxt unutmayaq. Milli ideologiyamızı hər yerdə tətbiq etmək üçün məktəblərdə Azərbaycan xalqının tarixinin tədrisinə çox ciddi fikir vermək lazımdır.

Heydər Əliyev milli ideologiya dedikdə, ilk növbədə dövlətçilik, Azərbaycançılıq, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlər kimi mühüm komponentləri nəzərdə tutur. Məlumdur ki, bütün bu keyfiyyətlər insana məktəbdə, təlim-tərbiyə prosesində aşılır.

Bu gün Azərbaycan təhsilində qlobal dəyişikliklər, yeniləşmə prosesi gedir. Müstəqil Azərbaycanın gələcəyi, milli müstəqilliyimizin taleyi çağdaş təhsilimizin taleyindən, uğurlarından, təhsil alanların nə dərəcədə öyrədilməsindən birbaşa asılıdır. Milli tərəqqidə, müstəqil təhsil quruculuğunda təhsilin, tərbiyənin əvəzsiz rolu olduğunu dəqiq müəyyənləşdirən Heydər Əliyevin zəngin yaradıcılıq irsi, şəxsi nümunəsi və dövlətçilik fəaliyyəti gənc nəslin milli və ümumbəşəri dəyərlər zəminində tərbiyə olunması və təhsil alması işinin səmərəli təşkili üçün ən qiymətli mənbədir (13).

Heydər Əliyev öz zamanəsinin, öz xalqının övladı olsa da, onun təfəkkürü, fikir və düşüncələri, ideyaları artıq çoxdan məkan və zaman çərçivəsindən çıxaraq ümumbəşəri sərvətə çevrilib. Elə bir sərvət ki, hələ neçə-neçə nəsil insanlar ondan bəhrələnəcək, Heydər Əliyev zəkasının ziyasından nurlanacaqlar.

33 il tarix üçün elə bir böyük vaxt kəsiyi deyil. Müdrik və aqil o insanlardır ki, tarix üçün bir göz qırpmı olan 33 il müddətində bəşəriyyətə bütöv bir əsrin verə biləcəyi qədər zəngin mədəni irs, sərvət bəxş edirlər. Heydər Əliyev irsi hər bir azərbaycanlının dərs kitabı-həyat dərsliyidir. Zamanın sərt və amansız sınaqları qarşısında imtahanlardan üzü ağ çıxmaq üçün bu kitabı hamı oxuyub öyrənməlidir.

Yaşadığımız “təhsil əsrində” (XXI əsr) ulu öndərin işlərini onun davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev davam etdirir və ardıcıl olaraq ölkədə təhsil sahəsində məqsədyönlü islahatlar həyata keçirir.

“Biz maddi dəyərlərimizi, iqtisadi potensialımızı insan kapitalına çevirməliyik. Neft, qaz Tanrıdan verilən böyük nemətdir, biz bundan uğurla və məharətlə istifadə edirik. Amma gec-tez bu təbii sərvətlər tükənəcək və bilik, zəka, səviyyə isə ölkəmizin dayanıqlı inkişafını uzun illər bundan sonra da təmin edəcəkdir. Ən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə baxsaq görürük ki, o ölkənin inkişafında ən aparıcı rol neft, qaz deyil, bilikdir, elmi – texniki tərəqqidir, yeni texnologiyalardır” (5).

Nəticə. Heydər Əliyevin çox şaxəli fəaliyyətində təhsilin məzmunu, təhsilin milli tərəqqidə mahiyyəti və rolu, milli ideologiya ilə bağlı nəzəriyyələri, müddəaları təhsilin məzmunca milli müstəqilliyimizin prinsiplərinə uyğunlaşdırılması işinə xidmət edir. Müstəqil respublikamızın qurucusu HEYDƏR ƏLİYEV dəfələrlə qeyd etmişdir ki: “Gərək biz tari-

ximizi heç vaxt unutmayaq. Milli ideologiyamızı hər yerdə tətbiq etmək üçün məktəblərdə Azərbaycan xalqının tarixinin tədrisinə çox ciddi fikir vermək lazımdır“.

Heydər Əliyev 1993-cü ilin iyunun 15-də Ali Sovetin sədri, iyunun 24-də isə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin səlahiyyətlərini icra etməyə başladı. Artıq həmin ilin sentyabrın 21-də Elmlər Akademiyasında ziyalılarla ilk görüşünü keçirdi (4, s.23).

1993-cü il oktyabr ayının 3-də Heydər Əliyev ümumxalq səsverməsi yolu ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. Qarşıda həlli çətin məsələlər dururdu: atəşkəsə və sabitliyə nail olmaq, Qarabağ probleminin həllinə çalışmaq, Azərbaycanı dünyaya tanıtmmaq və informasiya blokadasını yarmaq... Həmin il məktəbəqədər təhsilin bazis proqramı işlənilib hazırlandı.

Müstəqil Azərbaycanın təhsil sisteminin qarşısında duran məqsəd və vəzifələrdən bəhs edərkən dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev təlim prosesinin düzgün qurulmasının böyük amalların, ideyaların, vəzifələrin gerçəkləşməsi, bütövlükdə, xalqın və ölkənin sabahkı taleyi üçün son dərəcə vacib əhəmiyyət daşıdığını konkret şəkildə nəzərə çatdırmışdır: “İndi bizim təhsilimizin məqsədi gənc nəsə, uşaqlara təhsil verib onları gələcəyə hazırlamaqdır. Amma bununla yanaşı, ən böyük məqsəd Azərbaycan vətəndaşı hazırlamaqdır, müstəqil Azərbaycan cəmiyyətinin ləyaqətli üzvünü hazırlamaqdır”.

Təhsil və tərbiyə prosesində müəllim peşə hazırlığı, savadı, məənəviyyəti mühüm əhəmiyyət daşıyır. “Özünü müəllimliyə həsr etmiş insan ən şərəfli insandır”, - deyən dahi rəhbərimizin müdrik tövsiyyəsi belədir ki, “Əsl pedaqoq olmaq, şagird və tələbələrə mükəmməl, hərtərəfli bilik vermək, onları nəcib məənəvi amallara sədaqət ruhunda yetişdirmək üçün məktəblərdə müvafiq şərait, lazımi mühit yaradılmalı, müəllimin özü bu yüksək keyfiyyətləri dərindən məənimsəməli, yetirmələrinə nümunə olmalıdır“ (1).

ƏDƏBİYYAT

1. R. Mehdiyev. Gələcəyə baxış: XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı: 2003.
2. S. Xəlilov. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi. // Xalq qəzeti – 2009 - 5 may – S.4.
3. Мехтиев Р. На пути к демократии: размышления о наследии. Баку: 2007.
4. Anar. Azərbaycançılıq haqqında düşüncələr. Bakı: 2003.
5. Yaşar Qarayev. Milli “mən” şüuru, etnik yaddaş – azərbaycançılıq. Bakı. // Azərbaycan qəzeti. 14 – 16 fevral 2002.
6. Nizami Cəfərov. Azərbaycançılığa giriş. Bakı: 2002.
7. R. Mehdiyev. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə: I cild (iyun 1971 – iyun 2001). Bakı: 2010
8. N. Şəmsizadə. Azərbaycançılıq. (rus və azərb dilində). Bakı: 2006.
9. R. Mehdiyev. Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001.
10. N. Şəmsizadə. Azərbaycançılıq ideologiyası. Bakı: 1996.
11. R. Mehdiyev. Modernləşmə xətti yenə də gündəlikdədir.(azərb, rus və ingilis dilində) Bakı: 2008.
12. İ.Aliyev. Heydər Əliyev elm və təhsilin inkişafına böyük qayğı ilə yanaşırdı // Xalq qəzeti – 2009 – 12 – dekabr – S. 6.
13. AzərTac. “Heydər Əliyev və azərbaycançılıq“ mövzusunda konfrans. 06. 05. 2009.
14. İsa Həbibbəyli. Azərbaycançılıq məfkurəsi yollarında. Bakı: 2006.
15. Azad Nəbiyev. Azərbaycançılıq – estetik dəyərdən milli ideologiyaya doğru. Bakı: 2003.

TƏHSİLİMİZİN HEYDƏR ƏLİYEV ERASI

Qayıbxanova Zəminə

XÜLASƏ

Məqalədə 70-80-ci illərdə Heydər Əliyevin uzaqgörənliklə əsasını qoyduğu ən gözəl, ən dəyərli təhsil ənənələri sırasında azərbaycanlı gənclərin respublikamız üçün gərəkli ixtisaslara yiyələnməsindən ötrü keçmiş SSRİ-nin qabaqcıl ali məktəblərinə göndərilməsindən başlayaraq, günümüzdə həmin ənənənin təhsil sektoruna göstərdiyi müsbət nəticələrindən bəhs edilir. Heydər Əliyevin 70-ci illərdəki uzaqgörənliyinin mühüm təzahürlərindən biri milli hərbi təhsilin əsasını qoymaq istiqamətində atdığı addımlardır. Belə təhsil ocaqlarından biri də 1971-ci ildə Bakıda yaradılmış və milli hərbi kadrlar hazırlanmasının əsasını qoymuş Cəmşid Naxçıvanski adına internat məktəbi olmuşdur. Həmin vaxtdan bir qərinəyə yaxın vaxt keçir. İndi Cəmşid-Naxçıvanski adına hərbi lisey Azərbaycanın milli ordusu üçün hərbi kadrlar hazırlayan əsas bazalardan birinə çevrilmişdir.

ГЕЙДАР АЛИЕВ - ЭПОХА НАШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Гаибханова Замина

АННОТАЦИЯ

В статье говорится о положительных результатах традиции в сфере образования, начиная с направления азербайджанской молодежи в ведущие вузы бывшего СССР для приобретения необходимой для нашей республики квалификации, среди самых ценных образовательных традиций, основанных Гейдаром Алиевым в 1970-х и 1980-х годах. Одним из важных проявлений дальновидности Гейдара Алиева в 70-е годы являются шаги, предпринятые им в направлении закладки основ национально-военного образования. Одним из таких учебных заведений стала школа-интернат имени Джамшида Нахчыванского, созданная в Баку в 1971 году и положившая начало подготовке национальных военных кадров. В настоящее время военное училище имени Джамшида-Нахчыванского стало одной из основных баз подготовки военнослужащих для национальной армии Азербайджана. Гейдар Алиев с поразительной дальновидностью предчувствовал дальнейший ход событий.

HAYDAR ALIYEV – ERA OF OUR EDUCATION

Gaibkhanova Zamina

SUMMARY

The article talks about the positive results of this tradition in the education sector, starting with the sending of Azerbaijani youth to the leading universities of the former USSR in order to acquire the necessary qualifications for our republic, among the most beautiful and valuable educational traditions founded by Heydar Aliyev with foresight in the 1970s and 1980s. One of the essential manifestations of Heydar Aliyev's foresight in the 70s is the steps he took to lay the foundation of national military education. One such educational institution was the boarding school named after Jamshid Nakhchivanski, which was established in Baku in 1971 and laid the foundation for the training of national military personnel. Almost a century has passed since that time. Now the military high school named Jamshid-Nakhchivanski has become one of the main bases for preparing military personnel for the national army of Azerbaijan. Heydar Aliyev sensed the future course of events with remarkable foresight.

ВЛИЯНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ПОЭТОВ И ПИСАТЕЛЕЙ ГОРОДА ШУША НА ВОСПИТАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ДУХА ПОДРОСТКОВ

Манафов Николай Игоревич
Магистрант 2 курса кафедры БГУ
nikolaymanafov@gmail.com

Ключевые слова: Хуршидбану Натаван, Шуша, поэтесса, культурное наследие, женщины, Азербайджан, идентичность, национальное наследие, литература.

Açar sözlər: Xurşidbanu Natəvan, Şuşa, şairə, mədəni irs, qadın, Azərbaycan, kimlik, milli irs, ədəbiyyat.

Keywords: Khurshidbanu Natavan, Shusha, poetess, cultural heritage, women, Azerbaijan, identity, national heritage, literature.

Шуша – это один из старейших и наиболее красивых городов Азербайджана, расположенный в нагорной части страны на высоте около 1400 метров над уровнем моря. В начале 20 века, когда Шуша была частью Российской империи, город был центром культуры и образования на Кавказе. Здесь были созданы многие культурные центры и организации, которые стали символами национальной свободы и независимости азербайджанского народа.

В городе были построены множество красивых зданий, которые до сих пор поражают своей архитектурной красотой и величием. Большинство зданий в Шуше были построены из камня и имели традиционные кавказские элементы в своем дизайне. В городе было множество мечетей, церквей, школ и других образовательных учреждений, которые сделали его центром культуры и образования на Кавказе.

В начале 20 века Шуша стала площадкой для множества культурных и общественных событий, которые стали символами национальной свободы азербайджанского народа. Здесь были созданы первые азербайджанские театры и журналы, были проведены множество культурных мероприятий и конференций. Шуша стала местом, где собирались ведущие азербайджанские писатели, поэты, художники и ученые.

Хуршидбану Натаван, азербайджанская поэтесса XIX века, оставила значительный след в культурной истории своей страны. Её поэзия характеризуется эмоциональностью, чувственностью и в то же время ярким патриотизмом. Она была тесно связана с городом Шуша, который являлся культурной столицей азербайджанского народа в XIX веке.

Хуршидбану Натаван родилась в 1832 году в семье азербайджанского поэта Мирза Шамсы. Её отец был известен своими проницательными и глубокими поэтическими работами, и скорее всего, именно он вдохновил дочь на написание первых стихов. Свои первые произведения Хуршидбану начала сочинять в юном возрасте, и они были посвящены в основном любви и пейзажам.

Однако вскоре в её жизни произошло событие, которое изменит её поэтическое направление. В 1850 году город Шуша был захвачен русскими войсками, и стало очевидно, что этот город был в опасности и требует спасения. Хуршидбану и её семья приняли участие в местных действиях, направленных на спасение Шуши. Во время этих действий, она написала свои первые патриотические стихи, которые стали для неё возвращением к своим корням и настоящей страсти.

С тех пор поэзия Хуршидбану стала патриотической и многочисленные её стихи были посвящены защите города Шуши и свободе азербайджанского народа. Её

творчество было тесно связано с этим городом, который стал её источником вдохновения. В своих стихах Хуршидбану описывала прекрасные пейзажи и жизнь города, пока тот не был разрушен войной. Стихи Хуршидбану были чрезвычайно популярны в Шуше и во всей Азербайджанской империи, и они до сих пор прочно укоренились в культуре этой страны. Стихотворения Хуршидбану рассказывают о жизни и традициях азербайджанского народа, о войне и мире, о любви и страданиях.

Поэзия Хуршидбану Натаван часто звучит как призыв к миру и гармонии между разными народами и культурами. Она призывает к пониманию и терпимости, и в ее стихотворениях проявляется мудрость и глубокое чувство человечности.

В поэзии Хуршидбану Натаван также часто звучат темы любви, семьи, духовности и религии. Она относилась к школе классической поэзии, и ее стихотворения отличаются глубокой философией и эстетической красотой.

Хуршидбану Натаван была не только поэтессой, но и активисткой в общественной и политической жизни. Она была членом национально-освободительного движения в Азербайджане, и ее стихотворения часто выражали надежду на свободу и независимость своей страны.

Важно отметить, что Хуршидбану Натаван была одной из первых азербайджанских поэтесс, которые активно использовали свой голос для передачи важных социальных и политических идей. Ее поэзия стала голосом многих людей, которые стремились к свободе, равенству и справедливости.

Хуршидбану была уважаемой и известной поэтессой своего времени, и её стихи продолжают вдохновлять поколения читателей и писателей. Она оставила неизгладимый след в культурной и литературной истории своей страны, а её связь с городом Шуша продолжает жить в сердцах азербайджанцев.

Ее стихотворения находятся на стыке классической и современной поэзии, они написаны в традиционном стиле, но имеют также новаторские элементы. Она использовала богатый язык, метафоры, сравнения и образы, чтобы передать свои мысли и чувства.

Её поэзия имела значительное влияние на азербайджанскую музыку, и многие композиторы использовали её стихи для создания новых музыкальных произведений. Например, композитор Узеир Гаджибеков написал музыку к стихотворению Хуршидбану Натаван «Ашик Гариб», которое является одним из наиболее популярных произведений азербайджанской музыки.

Несмотря на то, что Шуша была разрушена в результате конфликта между Азербайджаном и Арменией в 2020 году, поэзия Хуршидбану сохраняет дух этого замечательного города и напоминает нам о том, что он был и остается навсегда важным символом азербайджанской культуры и национальной идентичности.

Несмотря на свое значимое творчество и активизм, Хуршидбану Натаван испытывала множество проблем и трудностей в своей жизни. В период советской власти ее поэзия была запрещена, и она столкнулась с репрессиями со стороны властей. Она была вынуждена жить в изоляции и бедности, и умерла в 1955 году в нищете и забвении.

Однако Хуршидбану Натаван – это поэтесса, чьи стихи не только сохранили дух города Шуши, но и являются важным культурным наследием для всей Азербайджанской нации. Она вдохновила своих современников и вдохновляет нас сегодня,

показывая, что искусство может преодолевать временные и географические границы и служить связующим звеном между культурами и народами.

Здесь песни свои Натаван
Создала,
Река моих дней здесь
Быстрее текла.
Ты первым стихом в мое
Сердце вошла,
И счастлива я, что
Вернулась Шуша!

ЛИТЕРАТУРА

1. «Хуршидбану Натаван: жизнь и творчество» (Ахмедова Марина).
2. «Selected Poems of Hurshidbanu Natavan» (translated by Aynur Hajiyeva).
3. «Shusha: The Crown of Karabakh» (Jamila Ismayilova).
4. «Women Poets of Iran: A Dual Tradition» (Farzaneh Milani).
5. «Azerbaijani Literature in the 20th Century» (Nigar Abbasova).
6. «The Music of Azerbaijan: From Mugham to Opera» (Aida Huseynova).

ВЛИЯНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ПОЭТОВ И ПИСАТЕЛЕЙ ГОРОДА ШУША НА ВОСПИТАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ДУХА ПОДРОСТКОВ

Манафов Николай

АННОТАЦИЯ

Статья рассказывает о жизни и творчестве азербайджанской поэтессы, которая сделала большой вклад в сохранение культурного наследия города Шуши. В статье описывается исторический контекст, в котором жила и творила Хуршидбану Натаван, а также рассказывается о её поэзии, которая отражает любовь к родному городу, культуре и народу. Также в статье отмечается влияние её творчества на развитие азербайджанской музыки и популярность её стихов в современной Азербайджанской культуре. В конце статьи приведены примеры стихов Хуршидбану Натаван о Шуши и список литературы, которая использовалась при написании статьи.

ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN ŞAIR VƏ YAZIÇILARININ ƏSƏRLƏRİNİN YENİYETMƏLƏRİN MİLLİ RUHUNUN TƏRBIYƏSİNƏ TƏSİRİ

Manafov Nikolay

XÜLASƏ

Məqalə Şuşa şəhərinin mədəni irsinin qorunub saxlanması böyük xidmətləri olan azərbaycanlı şairinin həyat və yaradıcılığında bəhs edir. Məqalədə Xurşidbanu Natəvanın yaşayıb-yaratdığı tarixi kontekstdən bəhs edilir, onun doğma şəhərinə, mədəniyyətinə, xalqına məhəbbəti əks etdirən poeziyasından da bəhs edilir. Məqalədə onun yaradıcılığının Azərbaycan musiqisinin inkişafına təsiri və şeirlərinin müasir Azərbaycan mədəniyyətində populyarlaşması da qeyd olunur. Məqalənin sonunda Xurşidbanu Natəvanın Şuşi ilə bağlı şeirlərindən nümunələr və məqalənin yazılması zamanı istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı verilmişdir.

**INFLUENCE OF THE WORKS OF POETS AND WRITERS
OF THE CITY OF SHUSHA ON THE UPBRINGING OF THE
NATIONAL SPIRIT OF ADOLESCENTS**

Manafov Nikolay

SUMMARY

Article tells about the life and work of the Azerbaijani poetess, who made a great contribution to the preservation of the cultural heritage of the city of Shushi. The article describes the historical context in which Khurshidbanu Natavan lived and worked, and also tells about her poetry, which reflects love for her native city, culture and people. The article also notes the influence of her work on the development of Azerbaijani music and the popularity of her poems in modern Azerbaijani culture. At the end of the article, examples of Khurshidbanu Natavan's poems about Shushi and a list of references that were used when writing the article are given.

SOSIAL İŞ

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГ В КИТАЕ

*Гу Ханг,
магистрант I курса БГУ*

Ключевые слова: социальная работа, Китай, история.

Açar sözlər: sosial iş, Çin, tarix

Keywords: social work, China, history.

В 80-х годах XX века, начиная с становления социологического образования, люди стали осознавать сущность социальной работы, и считалось, что социальной работе в Китае всего 10 - 20 лет. Несмотря на то, что «социальная работа» - это иностранное слово, его развитие в Китае зародилось в далеком прошлом. Социальная работа, как социальная политика и социальное обеспечение, зародилось еще до династии Цинь. В частности, «Двенадцать политик для голода» (кит. “荒政十二条”) и «Шесть правил для людей, чтобы увеличивать численность людей и их жизнь» (кит. “保息六政”), написанные в «Чжоу Ли» (кит. 《周礼》), можно назвать древним «Законом о социальном обеспечении». Политика, которую проводили феодальные династии в сфере социального обеспечения последующих поколений, выражается в существовании богатой и развитой системы социального обеспечения, сформировавшейся в период до династии Цинь.

Закон «Чжоу Ли» (кит. 《周礼》) о социальном обеспечении в период Чуньцю (кит. 春秋) и Чжаньго (кит. 战国).

«Чжоу Ли» (кит. 《周礼》) была написана Чжоу Гондданом (кит. 周公旦) из династии Западной Чжоу (середина -11 -го века -771). Он был известным политиком, мыслителем, писателем и военным. В «Чжоу Ли» специальные официальные должности устанавливаются за ответственность по вопросам социального обеспечения, в которых существует четкое разделение труда. Среди них выделяются должности по делам социального обеспечения, такие как: люди, отвечающие за численность людей на Земле и регистрацию количества людей; ответственность за вспышки голода и эпидемий; люди, освобожденные от налогообложения, которые несут ответственность за определение состояния пожилых, молодёжи, инвалидов, распространение болезней, оказание помощи (кит. 施惠), распространение доставленной помощи (кит. 散利), уменьшение трудовой ответственности (кит. 均役) и так далее. Отсюда можно сделать вывод, что ещё в те далёкие времена страна придавала большое значение вопросам социального обеспечения и целенаправленно создавала должности с полной и частичной занятостью, начиная от центрального правительства до органов местного самоуправления, отвечала за реализацию поддержки и помощи инвалидам, одиноким пожилым людям, детям и малообеспеченным слоям населения. Эти информационные мероприятия, доминирующие в правительстве, являются административной социальной работой.

1. Создание системы «Мероприятия по борьбе с голодом» (кит. «荒政») и выделение оценки значения спасения голодающих.

«Мероприятия по борьбе с голодом» (кит. «荒政») - это политика, закон и система борьбы с голодом в правительствах древних китайцев. «Чжоу Ли • Ди гуань» (кит. 《周礼•地官司徒》) предложил двенадцать мер в борьбе с голодом. В случае возникновения катастрофы правительство примет меры, такие как предо-

ставление зерна и продовольствия народу, сокращение различных арендных платежей и налогообложения, смягчение меры и приостановление исполнения наказания, освобождение от работы и т. д.

2. Реализация системы «Шесть правил для людей, чтобы увеличивать численность и жить» (кит. «保息六政») и оказание социальной помощи.

Эта система аналогична социальной работе, такой как современное благосостояние детей, пожилых людей, оказание социальной помощи и медицинских услуг указанным социальным группам. Это социальная помощь, в которой доминирует правительство и решает проблемы людей, оказавшихся в затруднительном положении. Социальная работа - это конкретная услуга, реализующаяся посредством данных институциональных правил.

3. Основал систему «Запаситесь припасами, беспокойтесь о страданиях людей» (кит. «委积恤民») и выступал за взаимопомощь среди людей.

«Чжоу Ли» (кит. 《周礼》) основала государственную модель сбережения народного благосостояния, то есть участие поселков и деревень в создании сбережений взаимной помощи, являющиеся средством обеспечения людей, оказавшихся в трудной жизненной ситуации, пожилых людей и детей сирот. Правительство предоставляло ссуды и кредиты людям «贷粟» (в виде семян) и «贷钱» (денег) для финансирования производства. Подобное государственное финансирование не предусматривало взимание процентов. Этот вид национальной системы финансирования, которая не предусматривает возвращение процентов по кредитам, также является типичным показателем уровня жизни в древние времена.

4. «Двенадцать политик Чжоу Ли для голода» (кит. 周礼荒政十二策) и Древняя система помощи стихийными бедствиями.

Двенадцать мер по борьбе с стихийным бедствием сформулированы для обеспечения того, чтобы люди могли вернуться. «Двенадцать политик Чжоу Ли для голода» (кит. 周礼荒政十二策) - это политика побуждения людей открывать пустоши. На протяжении веков, на основе наследства достижений предыдущего поколения, «Мероприятия по борьбе с голодом» (кит. «荒政») продолжала развиваться, оставляя чрезвычайно драгоценное политическое, экономическое, правовое и культурное наследие для управления стихийными бедствиями китайской нации. Система оказания помощи стихийным бедствием - это система социального обеспечения, основанная на правительстве. Это раннее проявление китайской социальной работы.

В течение Чуньцю (кит. 春秋) периода девять видов политики для пользы людей, предложенного Гуань Чжуном (кит. 管仲) «Гуань-цзы» (кит. «管子•入国»)

Девять видов политики в «Гуань-цзы» (кит. «管子•入国») также являются частью социальной работы Китая, показывая государство Ци (кит. 齐国): Уважайте этикет пожилых и пожилых людей. Социальная атмосфера - это помощь людям с ограниченными возможностями и людьми, которые сталкиваются с трудностями; Привязанность к людям, которые жертвуют за страну. В то время государство Ци (кит. 齐国) создал гармоничные межличностные отношения и хорошую социальную среду. До настоящего времени эта «Принести пользу народной политике» (кит. 惠民政策), сформулированная Гуань Чжуном (кит. 管仲), не потеряла свой исторический свет.

«Облегчение склада» (кит. 仓储救济) в период Чуньцю (кит. 春秋) и Чжань-го (кит. 战国) является крупнейшей системой социального обеспечения для проблем с зерном

Период Чуньцю (кит.春秋) и Чжаньго (кит.战国) были хаосом Китая. В древнем Китае это была страна сельскохозяйственного хозяйства. Еда была первым приоритетом. В семье была еда и не паниковала. К счастью, богатый год, но в случае катастрофы проблема с едой стала первым приоритетом. Есть много случаев «употребления людей» из-за отсутствия зерна, поэтому проблемы с продуктами питания очень важны. Чтобы предотвратить годы катастрофы, еще в период Чуньцю (кит.春秋) и Чжаньго (кит.战国), Ли Ян (кит.李悝) —политик Вей (кит.魏国), сначала изобрел систему «Чанпинг склад» (—“常平仓”制度). Чтобы предотвратить годы бедствия, политики изобрели самые ранние:

В урожайный год, когда зерно дешевое, оно приобретает страной, а в неурожайный год страна продает еду людям. Эта система была популярна в Китае более двух тысяч лет и является крупнейшей мерой социального обеспечения по вопросам продовольствия. Эта система была популярна в Китае более двух тысяч лет и является крупнейшей мерой социального обеспечения по вопросам продовольствия.

(四), Народная социальная работа

1. Древний народный деревенский договор

«Согласия села Люй» (кит.《吕氏乡约》) Это первые правила деревни в истории нашей страны. Основное содержание (рис. 1).

Основное содержание «Соглашения села Льюй» (《吕氏乡约》的主要内容)	
Содержание (内容)	Разъяснение (解释)
一 是 德 业 相 劝 yí shì dé yè xiāng quàn	Поощряйте друг друга заниматься самосовершенствованием и сохранять семейную гармонию. (互勉于修身齐家之事) hù miǎn yú xiū shēn qí jiā zhī shì
二 是 过 失 相 规 èr shì guò shī xiāng guī	Советуйте и исправляйте друг друга после совершения ошибок, таких как отказ от курения, употребления алкоголя, азартных игр, драк и т. д. (如戒烟酒, 戒赌博, 戒斗殴等) nú jiè yān jiǔ, jiè dǔ bó, jiè dòu ǒu dǒng
三 是 礼 俗 相 交 sān shì lǐ sú xiāng jiāo	В деревнях соседи должны иметь порядок старших и младших поколений, а также этикет приближаться друг к другу и уважать друг друга. (乡党之间要有长幼之序, 相亲相敬之礼) xiāng dǎng zhī jiān yào yǒu zhǎng yǒu zhī xù, xiāng qīn xiāng jìng zhī lǐ
四 是 患 难 相 恤 sì shì huàn nán xiāng xù	Помогайте друг другу при возникновении трудностей, включая защиту от краж, предотвращение стихийных бедствий, предотвращение эпидемий, помощь бедным, помощь сиротам и т. д. (包括防盗, 防灾, 防疫, 恤贫, 恤孤等) bāo kuò fáng dào, fáng zāi, fáng yì, xù pín, xù gū dǒng

рис.1. Основное содержание «Согласия села Луи»

Деревенский договор формируется многолетним саморазвитым китайским народным обществом. Он оказывает глубокое влияние на китайское общество, полагаясь на привычки и моральный авторитет, чтобы играть обязательную силу.

Сельское соглашение является проявлением национальной социальной работы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Хунцинъ Л., Система социального обеспечения в Чжоу Ли // Социальное обеспечение Китая, 2014. № 7.
2. Библиотека З.Л., Историческое происхождение, зарождение и развитие социальной работы // Социальная работа.2022.№1.
3. Библиотека З.Л., Происхождение социальной работы // Социальная работа.2018.№1.

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГ В КИТАЕ

Гу Ханг

АННОТАЦИЯ

Социальная работа – это ценность, основанная на концепциях гуманизма и благосостояния. Социальная работа в Китае – это специальная и профессиональная социальная работа, которую возглавляет правительство и в которой широко участвуют общественные силы. Социальная работа – это не только социальная политика, но и социальная защита.

ÇİNDƏ SOSİAL XİDMƏTLƏRİN YARADILMASI TARİXİ

Gu Hang

XÜLASƏ

Sosial iş humanizm və rifah anlayışlarına əsaslanan dəyərdir. Çində sosial iş hökumətin rəhbərlik etdiyi və sosial qüvvələrin geniş şəkildə cəlb olunduğu xüsusi və peşəkar sosial işdir. Sosial iş təkcə sosial siyasət deyil, həm də sosial müdafiədir.

THE HISTORY OF THE CREATION OF SOCIAL SERVICES IN CHINA

Gu Hang

SUMMARY

Social work is a value based on the concepts of humanism and welfare. Social work in China is a special and professional social work led by the government and in which social forces are widely involved. Social work is not only social policy, but also social protection.

İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ

AZƏRBAYCANDA TURİZM SFERASININ İNKİŞAFININ REGIONAL ASPEKTLƏRİ

Prof. Pəri Həsənova
BDU-nun BM və İqtisadiyyat fakültəsi
Qasımov Ceyhun Xaləddin oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
ceyhunqasimof@gmail.com

Açar sözlər: turizm, region, turist, turizm sənayesi

Ключевые слова: туризм, регион, турист, индустрия туризма.

Keywords: tourism, region, tourist, tourism industry

Cənubi Qafqaz regionunda yerləşən bir ölkə olan Azərbaycanın sovet dövründən uzanan böyük turizm tarixi var. Ölkə dünyanın hər yerindən turistləri cəlb edən unikal mədəniyyətə, qədim tarixə və təbii gözəlliyə malikdir. Turizm sənayesi Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas sahələrindən birinə çevrilib, ölkənin ÜDM-ə əhəmiyyətli töhfə verib və bir çox insan üçün məşğulluq imkanları yaradıb. Bununla belə, Azərbaycanda turizm sahəsinin inkişafı ölkə üzrə bərabər paylanmayıb. Turizmin inkişaf səviyyəsində və onun artımına təsir edən amillərdə əhəmiyyətli regional fərqlər mövcuddur.

Paytaxt Bakı uzun illərdir ki, Azərbaycana gələn turistlərin əsas istiqaməti olub. Şəhər zəngin tarixi, müasir memarlığı və mədəni irsi ilə tanınır. YUNESKO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmiş Bakının İçərişəhəri hər il minlərlə turisti cəlb edir. Şəhərin əlamətdar Alov Qüllələri ilə müasir səma xətti də turistlərin əsas diqqət mərkəzinə çevrilib. Azərbaycan hökuməti Bakının turizm infrastrukturunun inkişafına böyük sərmayə qoyub ki, bu da şəhərə gələnlərin sayının xeyli artmasına səbəb olub. Yeni mehmanxanaların, restoranların və əyləncə məkanlarının tikintisi Bakını həm biznes, həm də istirahət üçün səyahət edənlər üçün məşhur məkana çevirib. Şəhər həmçinin Eurovision Mahnı Müsabiqəsi, Formula 1 Qran Prisi və İslam Həmrəyliyi Oyunları kimi böyük beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi edib ki, bu da şəhərin əsas turizm məkanı kimi təbliğinə kömək edib.

Azərbaycanda turizmin inkişafı iş yerlərinin açılmasına, valyuta daxilolmalarına, ölkənin mədəniyyətinin və irsinin təbliğinə töhfə verməklə ölkədə iqtisadi artımın əsas amillərindən birinə çevrilib. Azərbaycanın turizm sənayesi son illərdə infrastruktur, tanıtım və məhsulun inkişafına əhəmiyyətli investisiyalar yatırmaqla əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir.

Şərqi Avropa ilə Qərbi Asiyanın qovşağında yerləşən Azərbaycan zəngin mədəni və təbii irsə malik ölkədir. Ölkənin müxtəlif landşaftları Qafqaz dağlarının qarlı zirvələrindən tutmuş Abşeron yarımadasının yarımsəhra düzənliklərinə, şimalın yaşıl meşələrinə və Xəzər dənizi sahilinin qumlu çimərliklərinə qədərdir. Bu bölgələr ziyarətçilərə bir sıra təcrübələr təqdim edən zəngin təbii, tarixi və mədəni attraksionlara ev sahibliyi edir.

Azərbaycanın paytaxtı Bakı beynəlxalq turistlər üçün ölkənin əsas qapısıdır və şəhər son illərdə əhəmiyyətli turizm artımı əldə edib. Bakı Avropa və Şərq mədəniyyətlərinin unikal qarışığı olan müasir və canlı şəhərdir və ziyarətçilərə tarixi abidələr, müasir memarlıq, muzeylər və qalereyalar da daxil olmaqla bir sıra attraksionlar təklif edir [4,69].

YUNESKO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmiş Bakının İçərişəhəri şəhərin ən məşhur turistik yerlərindən biridir. Burada qədim divarlar, dar xiyabanlar və şəhərin

zəngin tarixi və mədəniyyətini əks etdirən tarixi binalar var. Bakıda həmçinin gecələr şəhərin siluetini işıqlandıran göydələnlər üçlüyü olan Flame Towers kimi bir sıra müasir attraksionlar var.

Bakının yerləşdiyi Abşeron yarımadası son illərdə turizmin əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdiyi digər regiondur. Regionda minlərlə petroqlif və qədim qayaüstü təsvirləri özündə əks etdirən YUNESKO-nun Ümumdünya İrsi siyahısına daxil edilmiş Qobustan Milli Parkı və zərdüştilər tərəfindən istifadə edilən tarixi məbəddən olan Atəşgah Od məbədi kimi bir sıra təbii və mədəni attraksionlar yerləşir. İbadət etmək. Abşeron yarımadasında yay aylarında turistləri cəlb edən bir neçə çimərlik də var.

Rusiya ilə sərhəddə yerləşən Azərbaycanın şimal bölgəsi yamyaşıl meşələri, dağlıq mənzərələri və ənənəvi kənd həyatı ilə tanınır. Bu bölgə Qafqaz dağlarını və milli parkları kəşf etməyə gələn təbiətsevərlər, səyahətçilər və macəra axtaranlar arasında məşhurdur. Bu bölgənin ən məşhur turistik yerlərindən biri ziyarətçilərə müxtəlif qış idman növləri və fəaliyyətləri təklif edən müasir xizək kurortu olan Şahdağ Dağ Kurortudur.

Azərbaycanın Ermənistan və Gürcüstanla həmsərhəd olan qərb bölgəsi zəngin mədəni irsi və tarixi yerləri ilə tanınır. Bu bölgədə İpək Yolu üzərində mühüm ticarət mərkəzləri olan Şəki və Gəncə kimi bir neçə qədim şəhər yerləşir. Bu şəhərlər öz tarixi memarlığı, ənənəvi sənətkarlıqları və unikal kulinariya ənənələri ilə tanınır. Xüsusilə Şəki indi də yerli sənətkarlar tərəfindən istehsal olunan mürəkkəb vitrajları ilə məşhurdur.

Turizm sektoru global miqyasda ən sürətlə inkişaf edən və ən əhatəli sektorlardan biridir. Sektorun inkişafı təkcə texnoloji yeniliklərlə deyil, həm də insan ehtiyaclarından irəli gəlir. Bir çox sektor, bazar, ölkə və coğrafiya ilə birbaşa və ya dolayısı ilə qarşılıqlı əlaqədə olan böyük bir sektordur. Bu vəziyyət turizmin beynəlxalq mahiyyətinin vurğulanmasını tələb edir. Turizm sənayesini və onun sektorunu müəyyən etməzdən əvvəl turizm və turistin nə olduğunu açıqlamaq lazımdır. Turizm sektorunun əsas istehlakçısı olan turist müəyyən müddət ərzində öz ölkəsindən kənar bir yerə gedən hər hansı bir şəxsdir. Turist ilk növbədə istənilən ölkəyə səfərə gedir, orada qalır, ölkənin müxtəlif bölgələrini gəzir, pul xərcləyir. Bu, turizm ən əsas xüsusiyyətidir [1,28].

Turizm sənayesinin əhatə dairəsini və tərifini dəqiq sərhədlərlə müəyyən etmək mümkün deyil. Turistlərin adi yaşayış yerindən başqa bir ölkədə yeyib-icmə, əyləncə, nəqliyyat, yerləşdirmə və s. kimi fəaliyyətlərlə məşğul olması turizm sənayesi çoxşaxəli struktura malikdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən iqtisadiyyatda bir çox sənaye sahələri turizm fəaliyyəti ilə bağlıdır və turizmi yalnız yerləşdirmə və səyahət baxımından müəyyən etmək mümkün deyil. Turizm və səyahət sənayesinin sektoral strukturuna baxdığımızda beş bəndlik bir struktur diqqət çəkir. Bunlar aşağıdakılardır:

- qida və içki sektoru;
- nəqliyyat sektoru;
- yerləşdirmə;
- turistik cazibə mərkəzləri;
- səyahət ticarət təşkilatları və dövlət-özəl dəstək müəssisələri.

Turizm sektorunun strukturu ilə bağlı bu izahatlar işığında Ümumdünya Turizm Təşkilatı (UNWTO) turizmi adi mühitdən kənar yerlərdə bir ildən çox olmayan, görməli yerləri gəzmək, bizneslə məşğul olmaq üçün səyahət edən və qalan insanların fəaliyyəti kimi müəyyən edir. Ümumdünya Turizm Təşkilatı bu təriflə turistlərin ehtiyaclarını ön plana çıxarmaqla yanaşı, bu ehtiyacları ödəyəcək sənaye sahələrinə də diqqət yetirir. Başqa sözlə desək, turizmin həm tələb, həm də təklif elementlərini özündə birləşdirən tərfi var.

Diqqət çəkdiyimiz beynəlxalq turizm sənayesinin beşlik strukturuna əlavə olaraq, pərakəndə satış sektorunun avtomobil kirayəsi, əyləncə, telekommunikasiya və tikinti kimi

xidmət sektorları, eləcə də müxtəlif infrastruktur investisiyaları və hətta istehsal sənayesi ilə giriş-çıxış əlaqəsində olduğunu söyləmək mümkündür.

Bu gün turizm sənayesi çoxlu sayda kiçik və orta ailə biznesini iri miqyaslı beynəlxalq şirkətlərlə birləşdirən heterojen bir sənayedir. Turizm sənayesinin inkişafı zamanı zamanla iki tendensiya meydana çıxdı- beynəlmilləşmə və konsentrasiya. Bu yaranan tendensiyaların əsasında ayrı-ayrı məhsullar deyil, paket xidmətlərin satışı hesabına xərclərin azaldılması zərurəti, alış və reklamda miqyas iqtisadiyyatı, səyahətlərin beynəlmilləşməsi və gərgin rəqabət dayanır [3,77].

Dünyada beynəlxalq turizmin iqtisadi həcmnin artması ilə turizm xidmətlərinin göstərilməsində beynəlmilləşmə prosesi gedir. Beynəlmilləşmə müxtəlif müəssisələrin mülkiyyətində bilavasitə iştirak şəklində, eləcə də uzunmüddətli sub-müqavilə və ya qısamüddətli müqavilələr şəklində, xüsusilə yaşayış və nəqliyyat kimi məsələlərdə baş verə bilər. Turizm sənayesində yaşanan beynəlmilləşmə ilə Holiday Inns, Avis Car Renta və Center Park kimi beynəlxalq qruplar və Thomson kimi tur şirkətləri beynəlmilləşmənin ilk nümunələri olmuşdur. Digər tərəfdən, xüsusən də yerləşdirmə və turoperator şirkətləri üçün mülkiyyət strukturunun beynəlxalq turizmdə cəmləşməsi, yəni müəyyən əllərdə toplanması inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün təəccüblü nəticələr verir.

Bu gün beynəlxalq turizm global ixracın 10%-dən çoxunu, eləcə də (ən mühafizəkar hesablamalara görə) dünya xidmət ticarətinin təxminən 35%-ni və ya dünya ÜDM-in 12%-ni təşkil edir.

Turizm sənayesinin inkişafı tarixi-mədəni vətənpərvərliyin formalaşmasına müsbət təsir göstərərək, müxtəlif ölkələr arasında ahəngdar, konstruktiv və etibarlı münasibətlərin qurulmasına töhfə verir, xalqların bir-birini daha yaxından tanımasına şərait yaradır.

Azərbaycan böyük turizm potensialına malikdir, lakin bunu tam şəkildə həyata keçirilmir. Azərbaycan Respublikasının global turizm biznesində iştirakı 1%-dən çox deyil. Göstəricinin belə aşağı olmasının səbəbi istirahət müəssisələrinin maddi-texniki bazasının və onların rahatlıq səviyyəsinin inkişaf etməməsi, nəqliyyatın olmaması, xidmət işçilərinin peşəkar hazırlığının zəif olması, infrastrukturun köhnəlməsi, idarəetmə sistemindəki boşluqlar, marketinq sisteminin olmamasıdır.

Azərbaycanın həqiqətən unikal coğrafiyası var. Yüksək dağlıq ərazilərdə ən gözəl təbiət mənzərələri, onların arasında toxunulmamış, "ibtidai" təbiət qoruqları, təmiz göllər və geniş çaylar, isti cənub dənizləri, müalicəvi palçıq bulaqları və termal sular rahat şəkildə yerləşir. Ölkəmiz zəngin tarixi, mədəniyyəti və memarlıq abidələri, qədim adət-ənənələri ilə məşhurdur. Ölkə xalqı həmişə öz ruhunun genişliyi, mehribanlığı və qonaqpərvərliyi ilə seçilir ki, bu da digər ölkələrin görməli yerlərini və turistləri cəlb edir.

Turizm infrastrukturunun müvafiq səviyyədə inkişafı Azərbaycana ildə 42 milyondan çox xarici turist qəbul etməyə imkan verəcək. Buna baxmayaraq, ölkəyə turizm, şəxsi və ya işgüzar səfərlər üçün gələn qonaqların sayı təəssüf ki, 7,7 milyon nəfəri keçmir. Buna görə də Azərbaycanda turizmin gələcək inkişafı onun prioritet strateji istiqamətlərindən birinə çevrilməlidir.

Regionlarda turizmin inkişafına mane olan əsas problemlər aşağıdakılardır:

1. Şəhərlər arasında hava səyahətinin yüksək qiyməti. Şəhərlər bir-birindən uzaqda olduğundan avtobus, qatar və ya avtomobillə səyahət həmişə aktual deyil, çünki yolda çox vaxt sərf olunur. Buna görə də, şəhərlərarası hava nəqliyyatının yüksək qiyməti problemi kəskinləşir, çünki qiymətlər son dərəcə yüksəkdir və bir çox vətəndaşa turistik məqsədlər üçün şəhərlər arasında uçmağa imkan vermir. Bu problem daxili turizmə gələcək tələbata təsir göstərir, çünki xaricə uçmaq ölkəmizin şəhərlərindən birini ziyarət etməkdən daha asan və daha ucuzdur.

2. Yol örtüyünün qeyri-qənaətbəxş keyfiyyəti. Avtomobil turistlərinin, motosiklet turistlərinin və avtobus turlarının əsas problemlərindən biridir. Uzun illərdir ki, bu problem aktual olub, həlli yollarını son onilliklərdə tapmağa çalışır, fəal inkişaf edən turizm bölgələrində yeni yolların çəkilməsi üçün fəal iş aparılır. Amma burada əsas problem ondan ibarətdir ki, inkişaf etməmiş regionlarda bu proses çox ləng gedir və turistlərin çətin çatan, hətta yarı yolda ilişib qalan o yerlərə getməyə həvəsi yoxdur.

3. Göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti uyğun olmayan mehmanxanalarda yerləşdirmənin yüksək qiyməti. Əsasən, otellərin ya keçmiş pansionatlar, ya da düşərgələr olması hamını qane etmir. Onilliklər ərzində yerləşdirmə xidmətlərinin göstərilməsində heç nə dəyişməyib. Çox vaxt otel sahiblərinin belə düşündüyü görünür: "İnsanlar bizə gəlib, gedirlər, gedəcəklər, nəyisə yaxşılaşdırmaq nəyə lazımdır".

Ümumiyyətlə, ölkə regionlarında mehmanxana xidmətlərinin turistlərin onlara verdiyi böyük pula uyğun gəlməməsi tendensiyası var.

4. Turizm və qonaqpərvərlik sahəsində işçilərin qeyri-peşəkarlığı. Bu problemə əsas amil işəgötürənlərin təhsil müəssisələri ilə qarşılıqlı əlaqəsini istəməməsi və ya qeyri-kafi olmasıdır. İşəgötürənlər ilkin olaraq tələbələrə təcrübə ötürməkdə az maraqlı olduqları üçün məzunların çoxu minimal təcrübə və praktiki iş bacarıqlarının olmaması ilə işə gedirlər. Beləliklə, mütəxəssis olmağın ilkin mərhələlərində qarşılıqlı anlaşmanın inkişafı və praktiki bacarıqların öyrədilməsi üçün işəgötürənlər və təhsil müəssisələri arasında təcrübə mübadiləsi və əlaqələrin dəstəklənməsi sistemini qurmaq lazımdır.

5. Zəif inkişaf etmiş yolkənarı xidmət sistemi (motellər, kafelər). Bu yaxınlarda ölkədə bu sahədə müsbət dəyişikliklər baş verdi, lakin yenə də istirahət yerlərinə avtomobil və avtobusla gedən turistlərin sayına xidmət etmək üçün kifayət deyil. Magistral yollarda çoxlu yük maşınları getdiyindən avtomobillə səyahət edənlər gecəni nəqliyyat vasitəsində keçirməli olurlar ki, bu da qalanların təəssüratını kölgədə qoyur.

7. Dövlət tərəfindən kifayət qədər dəstək verilməməsi, turizm sektorunun inkişafı və təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş qeyri-müəyyən və səmərəsiz siyasət.

8. Ərazinin səmərəsiz markalanması və ya onun olmaması. Ərazinin imici onun turistlər arasında nə qədər məşhur olacağına çox önəmlidir. Amma bir çox bölgələr ərazini turizm məkanı kimi tanıtmmaq üçün səmərəsizdir. Bununla əlaqədar olaraq, bir çox potensial turistlər onun hansı yerləri ziyarət edə biləcəyindən xəbərsizdirlər, lakin onlar haqqında daha ətraflı və maraqlı məlumat bilsəydilər turistlərin həmin yerlərə səfəri daha çox olardı. Turistlərin motivlərinin əsas hərəkətverici qüvvəsi yeni, unikal və maraqlı öyrənmək marağıdır [4,92].

Yuxarıda göstərilən problemlərin hamısı bu və ya digər şəkildə Azərbaycanın bir çox bölgələrində turizmin hələ də zəif inkişaf etdiyinə və ya demək olar ki, tamamilə olmamasına səbəb olur. Ölkənin zəngin potensialının, mədəni, maarifləndirici, ekoloji, etnoqrafik, ekstremal və bir çox başqa turizm növlərinin resurslarının çoxluğu mütəxəssisləri və turizmlə maraqlanan insanları problemlərin həll edilməli olduğu fikrinə vadar edir.

Bu problemin həlli son dərəcə vacibdir, çünki turizm bazarı böyüyəcək və müvafiq olaraq ölkənin büdcəsi dolacaqdır.

Turizmin problemləri əvvəlcə təkcə sahənin inkişafı ilə bağlı deyil, əsas problemlər infrastrukturun ləng inkişafı və keyfiyyətsiz xidmətlərdir. Bir çox cəhətdən infrastruktur elektrik, santexnika, istilik və s. kimi mühüm kommunikasiya əlaqələri ilə bağlıdır. Bütün bu cür global tikintilər yalnız dövlətin hesabına və ya dəstəyi ilə həyata keçirilə bilər. Lakin yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dəstək məqsədyönlü və natamamdır, çünki diqqət yalnız inkişaf etmiş və ya fəal inkişaf edən regionlara yönəldilir.

Şəxsi biznes və sahibkarlıq problemi də var. Bir çox vətəndaşlar daxili istiqamətdə turizm sahəsində işləməkdən qorxurlar, çünki turizm bazarının bu segmenti hələ sabit deyil, məsələn, yeni otellərin açılması sahibkarlar üçün bahalı və təhlükəlidir.

Hava nəqliyyatı ilə bağlı problemlərin həlli də dövlətin siyasətindən asılıdır, çünki ölkədə hava nəqliyyatının böyük hissəsini əsasən iri şirkətlər tutur.

İşəgötürənlər nadir hallarda və həvəssiz şəkildə təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq edirlər, çünki bunu vaxt itkisi hesab edirlər. Ancaq əslində tələbələrin peşəkarlar və ixtisaslı işçilərlə qarşılıqlı əlaqədə olması vacibdir, çünki onlar müəyyən bir vəzifədə işə müraciət edərkən onları nə gözlədiyini əvvəlcədən biləcəklər.

Turizmin problemləri haqqında çox danışılır, çoxlu sayda həll yolları təklif edilir, lakin turizmin inkişafının bu mərhələsində bir çox problemlər həllini tapmamış qalır və bu sahədə görüləsi işlər var.

Təbii ki, ölkəmizdə milli turizmin inkişafı prioritet məsələdir və turizmə sərmayə qoymaq istəyənlərə dövlət dəstəyi var. KİV-in məlumatına görə, son 10 ildə özəl sektor turizmin inkişafına həm maliyyə, həm də digər iqtisadi resurslar, kreditlər və subsidiyalar verib. Bununla belə, bir sıra təkliflər varki, burada mehmanxanalar sıxdır və onların sayı artırılmalıdır. Digər tərəfdən, qiymətlərdə endirimlər olarsa, əcnəbilərlə müqayisədə ölkə vətəndaşlarına endirimlərin tətbiqi daha məqsədəuyğun olardı.

Prezident İlham Əliyevin tapşırığına əsasən, şagirdlər hazırda respublikamızda genişmiqyaslı ekskursiyalara aparılır. Şagirdlərimiz onlara mümkün olan ən əhatəli bilikləri çatdırmaq məqsədi daşıyan “Ölkəmizi tanıyaq” layihəsi çərçivəsində Azərbaycanın ən yaxşı yerlərini gəzirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. İdrisov, Eldar və Kamil Vəliyev. “Azərbaycanda turizm: davamlı inkişaf üçün çağırışlar və imkanlar”. Davamlılıq, cild. 12, yox. 10, 2020, səh. 4087
2. Baxşəliyev, Elşad və Asəf Hacıyev. “Azərbaycanda Turizmin Sosial-İqtisadi Təsirləri: Bakı şəhərinin Tədqiqatı”. Avropa Sosial Elmlər Təhsil və Araşdırma Jurnalı, cild. 8, yox. 1, 2021, səh. 170-182.
3. Əzizov, Elvin. “Azərbaycanda turizmin inkişafı: tendensiyalar, çağırışlar və perspektivlər”. Turizm və Qonaqpərvərlik İdarəetmə jurnalı, cild. 5, yox. 3, 2017, səh. 1-7.

AZƏRBAYCANDA TURİZM SFERASININ İNKİŞAFININ REGIONAL ASPEKTLƏRİ

Pəri Həsənova, Qasımov Ceyhun

XÜLASƏ

Azərbaycanın turizm sənayesi hazırda böyümə və inkişaf dövründədir, hökumət bu sektora əhəmiyyətli investisiyalar qoyur. Ölkənin zəngin mədəni irsi, təbii gözəlliyi və müasir infrastrukturu onu turistlər üçün cəlbedici məkana çevirir. Bununla belə, sənayenin neft-qaz sektorundan asılılığı və beynəlxalq səviyyədə tanınmaması da daxil olmaqla, üzləşdiyi problemlər də var. Bu çağırışlara baxmayaraq, Azərbaycan turizm sənayesini inkişaf etdirməyə davam etmək və qlobal turizm bazarında əsas oyunçu olmaq üçün əhəmiyyətli potensiala malikdir.

РЕГИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ СФЕРЫ ТУРИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Пари Гасанова, Джейхун Гасымов

АННОТАЦИЯ

Индустрия туризма Азербайджана в настоящее время находится в периоде роста и развития, государство вкладывает значительные средства в этот сектор. Богатое культурное наследие страны, природная красота и современная инфраструктура делают ее привлекательным местом для туристов. Однако перед отраслью стоят проблемы, в том числе ее зависимость от нефтегазового сектора и отсутствие международного признания. Несмотря на эти проблемы, Азербайджан обладает значительным потенциалом для дальнейшего развития туристической отрасли и превращения в крупного игрока на мировом туристическом рынке.

REGIONAL ASPECTS OF TOURISM SPHERE DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN

Pari Hasanova, Ceyhun Gasimov

SUMMARY

The tourism industry of Azerbaijan is currently in a period of growth and development, the government is making significant investments in this sector. The country's rich cultural heritage, natural beauty and modern infrastructure make it an attractive destination for tourists. However, there are challenges facing the industry, including its dependence on the oil and gas sector and its lack of international recognition. Despite these challenges, Azerbaijan has significant potential to continue developing its tourism industry and become a major player in the global tourism market.

ZƏNGƏZUR DƏHLİZİNİN ORTA DƏHLİZ BOYU YENİ NƏQLİYYAT ARTERİYASININ AÇILMASI BAXIMINDAN ƏHƏMİYYƏTİ

Səfərova Səbinə Ceyhun qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
ssafarova90@gmail.com

Açar sözlər: Zəngəzur dəhlizi, Orta dəhliz, regional əməkdaşlıq, nəqliyyat marşrutu.

Ключевые слова: Зангезурский коридор, Средний коридор, региональное сотрудничество, транспортный маршрут.

Keywords: Zangezur Corridor, Middle Corridor, regional cooperation, transport route.

10 Noyabr 2020-ci ildə Azərbaycan və Ermənistan bütün hərbi əməliyyatları sona çatdıran "Üçtərəfli Bəyanat"ı imzaladılar. Bəyanata əsasən, Azərbaycanı Naxçıvanla birləşdirən və nəqliyyat əlaqələrinin blokadadan çıxaran "Zəngəzur dəhlizi"nin yaradılması regionda mühüm rol oynayır (5). Bəyanatın 9-cu bəndində nəzərdə tutulmuş mövcud kommunikasiya xəttlərinin bərpası bütövlükdə Qafqaz regionu üçün yeni imkanlar pəncərəsinə yol açır. Həmçinin, Zəngəzur dəhlizi regional iqtisadi inkişafa töhfə verən Orta Dəhlizə yeni arteriya əlavə edəcək. Azərbaycanla Naxçıvan arasında Ermənistan üzərindən Türkiyəni Mərkəzi Asiya ilə birləşdirən Zəngəzur dəhlizi Mərkəzi Asiyaya qədər uzanan və Qafqaz regionunda enerji və ticarət bərabərliyini dəyişdirə biləcək strateji dəhlizdir (6). Bundan əlavə, Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı məsafə Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu ilə müqayisədə 340 km qısaldılacaq ki, bu da nəqliyyat xərclərinin daha da azalmasına və Rusiya üçün Yaxın Şərqə alternativ quru yoluna çevrilərək regional iqtisadiyyatlara fayda verəcək (9).

Orta Dəhliz Təşəbbüsü qədim "İpək Yolu" konsepsiyasının dirçəldilməsi, şərq və qərb arasında əlaqənin artırılmasını nəzərdə tutur. İpək Yolu 13-cü əsrdə Han sülaləsi dövründə Çini Roma ilə birləşdirən tarixi ticarət əlaqəsidir (1). İpək ticarəti o dövrdə zənginlik və dəbdəbə rəmzi olduğundan və yalnız Çində istehsal olunaraq Kiçik Asiyada (Türkiyə) satıldığı üçün ona böyük əhəmiyyət verilirdi (7). Hazırda "Bir kəmər, bir yol layihəsi" çərçivəsində Orta dəhliz qədim ipək yolunu canlandıracaq, beləliklə, qlobal ticarətin oxunu Qərbdən Şərqə keçirəcək (2). Müasir İpək Yolunun bir hissəsi kimi Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu Asiya və Avropa arasında rəqabətə davamlı nəqliyyat marşrutunun asanlaşdırılmasında əsas rol oynayır.

Rusiya və Ukrayna arasında davam edən müharibə, demək olar ki, bütün dünyaya böyük təsir edib (4). COVID-19 pandemiyası zamanı artıq stress altında olan qlobal təchizat zənciri xüsusilə ağır zərbə alıb. Rusiyaya qarşı tətbiq edilən qərb sanksiyaları dünya miqyasında reputasiyaya malik nəhəng şirkətləri ölkə ərazisindən əməliyyatlar aparmağa məcbur edir (4). Bu səbəbdən, dünya öz ticarət və nəqliyyat marşrutlarını şaxələndirməyə və logistika axınlarını yenidən strukturlaşdırmağa artıq daha çox ehtiyac duyur. Nəticədə, getdikcə artan beynəlxalq daşıyıcılar mövcud qüvvələr qarşısında rəqabət qabiliyyətini qorumaq üçün tranzit marşrutlarının vaxtının dəyişdirilməsini elan edirlər (8).

Bütün baş verənlər fonunda öz yolunu əsasən Rusiya ərazisindən saxlayan Çin-Avropa nəqliyyat marşrutu - bu istiqamətdə bütün dəmir yolu daşımalarının təxminən 90 faizi böyük ziyana məruz qalıb (1). Bir neçə ildir ki, Çin mallarının Avropaya idxalı sürətlə artır (8). Hazırda qlobal hadisələr Şimal Dəhlizinin rəqabət qabiliyyətini zəiflətdiyi və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizi üçün yeni imkanlar yaratdığından, Orta Dəhlizə maraq artır və ölkələr layihənin inkişafına fəal töhfə verməyə başlayıblar (4). Sanksiyaya məruz qalmış Rusiya və İran arasında uzanan və Çin - Qazaxıstan - Xəzər dənizi - Azərbaycan - Gürcüstan - Türkiyə və ya Qara dəniz - Avropa marşrutu ilə uzanan Orta Dəhliz ən bariz

alternativdir. Marşrutun inkişafında müsbət tendensiya bir neçə il ərzində müşahidə edildi və Rusiya-Ukrayna böhranının başlamasından sonra kəskin şəkildə artdı (4). İndi artan tələbat fonunda ölkələr marşrutun infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və bir çox gömrük proseslərinin asanlaşdırılması üçün daha çox can atırlar.

“Orta Dəhlizin” bütün iştirakçılarının marşrutun inkişafının nə üçün aktiv fazaya, xüsusən də bir çox çətinlikləri dəf etmiş Cənubi Qafqaza daxil olması ilə bağlı öz səbəbləri və maraqları var. Bu, onların gücünü və infrastrukturunu artırmaq üçün bir fürsətdir və Mərkəzi Asiya ölkələri üçün bu, böhrandan çıxış yolu və iqtisadi canlanma üçün təkan ola bilər. Mərkəzi Asiya ölkələrinin aktivləşməsi həm də başqa problem müstəvisində dayanır (8). Onlar Rusiya ilə daha çox nəqliyyat-logistika əlaqələri ilə bağlıdır və son hadisələri nəzərə alsaq, yeni nəqliyyat marşrutlarının inkişafı Mərkəzi Asiya üçün strateji xarakter daşıyır.

Orta Dəhlizin mühüm xəndəyi olan Transxəzər Beynəlxalq Dəhlizinin ölkələri, Azərbaycan, Qazaxıstan və Gürcüstan hazırda ildə 10 milyon metrik ton və ya 200000 konteyner olaraq qiymətləndirilən marşrutun ötürücülük qabiliyyətini genişləndirməyi, yerli yükləndirənlər üçün vahid tariflər müəyyən etmək, daşıyıcıların işini təkmilləşdirmək və sadələşdirməyi planlaşdırır (4). Bundan əlavə, Azərbaycanın İkinci Qarabağ müharibəsində qələbəsi sonrakı Bakı siyasi sabitliyin təmin edilməsi, hüquqi bazanın formalaşdırılması, marşrutların şaxələndirilməsi və yüklərin çatdırılmasının sürətləndirilməsi istiqamətində ciddi işlər görür (3). Son bir neçə onillikdə ilk dəfə olaraq İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycanın qələbəsi sayəsində Cənubi Qafqaz regionunda yeni ticarət-iqtisadi əməkdaşlığın möhkəmlənməsinin real perspektivi var. Həmçinin, Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutuna daxil olan ölkələrinin geosiyasi və tranzit rolu obyektiv şəkildə artır, o cümlədən marşrutda Xəzər dənizinin əhəmiyyəti artır. Bakı da öz növbəsində bu planların reallaşmasına kömək edə biləcək kommunikasiyaların genişləndirilməsi və qurulması və infrastrukturun qurulması məqsədini qarşısına qoyub (4). Zəngəzur dəhlizinin, Ələt iqtisadi zonasının tikintisi, eləcə də artıq uğurla fəaliyyət göstərən digər layihələr kimi addımlar iri yükləşmələrinin cəlb edilməsinə stimül yaradır. Həqiqətən də, Azərbaycan Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə Naxçıvanla əlaqəni bərpa etdikcə tamamilə müxtəlif investorların marağı artır (6). Bu, beynəlxalq yükləşmələrin genişləndirilməsi və şaxələndirilməsi üçün yeni nəqliyyat alternativini yaradacaqdır. Sözügedən dəhliz mövcud Bakı-Tbilisi-Qars marşrutu ilə yanaşı, Azərbaycan ərazisindən keçən nəqliyyatın hərəkətini artıracaq və region üçün yeni imkanlar yaradacaq, onun tranzit əhəmiyyətini canlandıracaq.

Orta dəhliz boyunca aktivliyin kəskin sürətdə artması və Cənubi Qafqaz regionunda kommunikasiyaların qurulması perspektivi Azərbaycan, Türkiyə və Qazaxıstan üçün də nəqliyyat sahəsində əməkdaşlıq perspektivlərinin və region üçün böyük imkanlar açan Zəngəzur dəhlizinin rolunun müzakirəsi olub (3). Şübhəsiz ki, Orta Dəhliz marşrutunun ən mühüm üstünlüyü onun əlçatanlığıdır. O, digər marşrutlar və iştirakçı ölkələrlə müqayisədə heç bir beynəlxalq məhdudiyyətə məruz qalmır və addımlar atmağa və imkanlardan yararlanmağa hazırdır. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu kimi əvvəlki uğurlu meqalayihələr regionun biznes üçün açıq olduğunu və müxtəlif oyunçularla əməkdaşlıq edə biləcəyini nümayiş etdirir (4). Nə qədər ki, Zəngəzur dəhlizi fəaliyyətə başlayacaq, Orta Dəhlizin nəqliyyat əlaqələrinin, eləcə də logistika imkanlarının əhəmiyyətli dərəcədə artacağına heç bir şübhə yoxdur. Regionda olan dövlətlərin müxtəlif məqsəd və maraqlarına baxmayaraq, hamısının ümumi marağı təhlükəsiz nəqliyyat marşrutu yaratmaqdır. Çin investisiya potensialına və infrastrukturun inkişafına malikdir, Transxəzər Nəqliyyat Dəhlizinə daxil olan ölkələrin iqtisadiyyatları investisiyaları uğurla cəlb edir, Avropa İttifaqı yaxşı regional səriştələrə malikdir. Bundan əlavə, nəticəsini heç kimin proqnozlaşdır

bilmədiyi mürəkkəb beynəlxalq vəziyyəti nəzərə alaraq, əsas daşıyıcıların dünyanı logistik böhrandan xilas edəcək təhlükəsiz əlavə marşruta malik olması lazımdır.

Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizi də daxil olmaqla ölkələrin tranzit potensialının gücləndirilməsi istiqamətində səylərin artırılması, Azərbaycan, Türkiyə və Türkmənistanın dəniz limanları arasında əməkdaşlığın təşviq edilməsi vacibdir. Müasir İpək Yolunun bir hissəsi kimi Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu Asiya və Avropa arasında rəqabətədavamlı nəqliyyat marşrutunun asanlaşdırılmasında əsas rol oynayır.

Bu baxımdan Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində yeni nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması, o cümlədən Zəngəzur dəhlizinin fəaliyyət göstərməsi Orta Dəhliz boyu yeni nəqliyyat arteriyasının açılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, təkcə regional sülhün və təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə deyil, ümumilikdə, ölkəmizin tranzit potensialının tam reallaşdırılmasına xidmət edəcəkdir. Eyni zamanda, enerji təhlükəsizliyinin aktuallığının əhəmiyyətli dərəcədə artması dövlətlər arasında bu sahədə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın genişləndirilməsinin vacibliyini nümayiş etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. European Commission. Countries and Regions: China. 2019. <https://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/china>
2. Huang, Y. "Understanding China's Belt & Road Initiative: Motivation, framework and assessment." China Economic Review. 2016. p 314–321.
3. <https://apa.az/en/foreign-policy/zangezur-corridor-is-of-particular-importance-in-terms-of-the-opening-of-a-new-transport-artery-along-the-middle-corridor-azerbaijans-fm-391604>
4. <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3619054.html>
5. <https://president.az/az/articles/view/45923>
6. Ismailzade, F. and Babayev, B. The Economic Importance of the South Causas' Zangazur Corridor. 2021.
7. Toprak, N. G. "Orta Koridor Girişimi bağlamında Türkiyə'nin dəyişən Orta Asya politikası." Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 2020.s.19-32.
8. Yunus, E. "Middle Corridor and Nakhchivan Corridor: Prospects for Regional Economies". 2021
9. Zangazur corridor will stimulate regional cooperation. 2021. Available at: <https://aircenter.az/en/post/zangazur-corridor-will-stimulate-regional-cooperation-652>

ZƏNGƏZUR DƏHLİZİNİN ORTA DƏHLİZ BOYU YENİ NƏQLİYYAT ARTERİYASININ AÇILMASI BAXIMINDAN ƏHƏMİYYƏTİ

Səbina Səfərova

XÜLASƏ

Bu məqalədə 10 noyab 2020-ci ildə imzalanmış Üçtərəfli bəyanata əsasən Azərbaycanı Naxçıvanla birləşdirən "Zəngəzur dəhlizi"nin yaradılmasının regionda mühüm rol oynadığı bildirilir. Zəngəzur dəhlizinin yaradılması və mövcud kommunikasiya xəttlərinin bərpası bütövlükdə Qafqaz regionu üçün yeni imkanlar pəncərəsinə yol açır. Bundan əlavə, məqalədə Zəngəzur dəhlizinin regional iqtisadi inkişafa töhfə verən Orta Dəhlizə yeni arteriya əlavə olunacağı qeyd olunur. Azərbaycanla Naxçıvan arasında Türkiyəni Mərkəzi Asiya ilə birləşdirən Zəngəzur dəhlizi Cənubi Qafqaz regionunda enerji və ticarət

bərabərliyini dəyişdirə biləcək strateji dəhlizdir. Eyni zamanda, enerji təhlükəsizliyinin aktuallığının əhəmiyyətli dərəcədə artması dövlətlər arasında bu sahədə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın genişləndirilməsinin vacibliyi vurğulanır.

ЗНАЧЕНИЕ ЗАНГЕЗУРСКОГО КОРИДОРА ДЛЯ ОТКРЫТИЯ НОВОЙ ТРАНСПОРТНОЙ АРТЕРИИ ПО СРЕДНЕМУ КОРИДОРУ

Сабина Сафарова

АННОТАЦИЯ

В статье, согласно трехстороннему заявлению, подписанному 10 ноября 2020 года, сообщается, что создание «Зангезурского коридора», соединяющего Азербайджан с Нахчываном, играет важную роль в регионе. Создание Зангезурского коридора и восстановление существующих линий связи открывают новое окно возможностей для Кавказского региона в целом. Кроме того, в статье упоминается, что к Среднему коридору будет добавлена новая артерия, что способствует региональному экономическому развитию Зангезурского коридора. Зангезурский коридор, соединяющий Турцию с Центральной Азией между Азербайджаном и Нахчываном, является стратегическим коридором, который может изменить энергетический и торговый баланс в регионе Южного Кавказа. В то же время значительное повышение актуальности энергетической безопасности подчеркивает важность расширения взаимовыгодного сотрудничества государств в этой сфере.

SIGNIFICANCE OF ZANGEZUR CORRIDOR FOR OPENING A NEW TRANSPORT ARTERY ALONG THE MIDDLE CORRIDOR

Sabina Safarova

SUMMARY

In this article, according to the Trilateral Aggrement signed on November 10, 2020, the creation of the "Zangezur Corridor" connecting Azerbaijan with Nakhchivan is mentioned to play an important role in the region. The creation of the Zangezur corridor and the restoration of existing communication lines open a new window of opportunity for the Caucasus region as a whole. In addition, in the article it is mentioned that a new artery will be added to the Middle Corridor, which contributes to the regional economic development of the Zangezur corridor. The Zangezur Corridor connecting Turkey with Central Asia between Azerbaijan and Nakhchivan is a strategic corridor that can change the energy and trade balance in the South Caucasus region. At the same time, the significant increase in the relevance of energy security emphasizes the importance of expanding mutually beneficial cooperation between states in this field.

ŞƏBƏKƏYƏ YÖNƏLİK HÜCUMLARIN AŞKARLANMASI VƏ QARŞISININ ALINMASI

Əliyeva Fatimə

Bakı Mühəndislik Universiteti II kurs magistrantı

alievvafatima@gmail.com

Açar sözlər: şəbəkə sistemi, şəbəkə hücumu, informasiya təhlükəsizliyi, təhlükəsizlik siyasəti

Keywords: network system, network attack, information security, security policy

Ключевые слова: сетевая система, сетевая атака, информационная безопасность, политика безопасности

Kompüterlərin, əməliyyat sistemlərinin və şəbəkə avadanlıqlarının çoxlu müxtəlif konfigurasiyaları var, lakin, bu global şəbəkəyə daxil olmaq üçün maneəyə çevrilir. Bu vəziyyət İnternet üzərindən məlumatların ötürülməsi üçün müəyyən standartlar və qaydaları müəyyən edən universal şəbəkə protokolu TCP/IP sayəsində mümkündür. Təəssüf ki, bu çox yönlülük bu protokoldan istifadə edən kompüterləri xarici təsirlərə qarşı həssas qoydu və TCP/IP İnternetə qoşulmuş bütün kompüterlər tərəfindən istifadə edildiyi üçün təcavüzkarların başqalarına daxil olmaq üçün xüsusi vasitələri inkişaf etdirməyə ehtiyac yaranmır.

Şəbəkə təhlükəsizliyi istifadəçi adı və parolun yoxlanılması ilə başlayır. Bu üsul tək faktorlu autentifikasiya adlanır, çünki yalnız bir detal (istifadəçi adı və parol) tələb olunur. İki faktorlu autentifikasiya zamanı yalnız bu istifadəçiyə məxsus vəsaitlər (ATM kartı, təhlükəsizlik kartı və ya mobil telefon); üç faktorlu autentifikasiya zamanı istifadəçinin malik olduğu cihazdan istifadə edir (barmaq izi və ya göz skanı kimi).

İstifadəçi şəbəkəyə daxil olduqda, təhlükəsizlik divarı istifadəçinin hansı xidmətlərdən istifadə edə biləcəyini təyin edən giriş siyasətini tətbiq edir. Bu üsul icazəsiz girişin qarşısını almaqda təsirli olsa da, soxulcanlar və troyanlar kimi zərərli virusların şəbəkə üzərindən ötürülməsinin qarşısını ala bilmir. Antivirus proqramı və ya Hücumun Qarşısının Alınması Sistemi (IPS) bu cür zərərli proqramları aşkarlayır və bloklayır. Şəbəkə trafikinə nəzarət etmək, belə trafiki qeydiyyatla almaq və təhlil etmək üçün anomaliya əsaslı müdaxilənin aşkarlanması sistemindən də istifadə olunur.

Məxfiliyi təmin etmək üçün iki istifadəçi arasında ünsiyyət şifrələmə bilər.

Şəbəkə təhlükəsizliyi kompüter şəbəkələrinə və şəbəkə resurslarına icazəsiz girişin, sui-istifadənin və s. vəziyyətlərin qarşısını almaq üçün nəzərdə tutulmuş təhlükəsizlik siyasətlərindən ibarətdir. Şəbəkə inzibatçısı tərəfindən idarə olunan şəbəkə təhlükəsizliyi məlumatların avtorizasiya vasitəsilə əldə olunmasını təmin edir. İstifadəçilər ID, parol və ya digər avtorizasiya məlumatlarını daxil etməklə səlahiyyətli dataya daxil olurlar. Şəbəkə təhlükəsizliyi həm dövlət, həm də özəl müxtəlif kompüter şəbəkələrini əhatə edir. Şəbəkələr həm özəl, həm də ictimai istifadə üçün açıla bilər. Təşkilatlarda, müəssisələrdə və digər qurumlarda şəbəkə təhlükəsizliyi yaradılmışdır.

Şəbəkə hücumu proqram üsullarından istifadə edərək uzaq kompüterə hücum cəhdidir. Bir qayda olaraq, şəbəkə hücumunun məqsədi məlumatların məxfiliyini pozmaq, yəni məlumatları oğurlamaqdır. Bundan əlavə, şəbəkə hücumları başqasının kompüterinə daxil olmaq və sonra onun üzərindəki faylları dəyişdirmək üçün həyata keçirilir.

Şəbəkə hücumlarının bir neçə təsnifatı var. Onlardan biri təsir prinsipinə əsaslanır. Passiv şəbəkə hücumları uzaq kompüterdən məxfi məlumat əldə etmək məqsədi daşıyır. Bu cür hücumlara, məsələn, daxil olan və gedən e-poçt mesajlarının oxunması daxildir. Aktiv şəbəkə hücumlarına gəldikdə, onların vəzifəsi yalnız müəyyən məlumatlara daxil olmaq

deyil, həm də onları dəyişdirməkdir. Bu tip hücumlar arasında ən əhəmiyyətli fərqlərdən biri odur ki, passiv müdaxiləni aşkar etmək demək olar ki, qeyri-mümkündür, aktiv hücumun nəticələri isə adətən nəzərə çarpır.

Bundan əlavə, hücumlar hansı hədəflərə yönəldildiyindən asılı olaraq təsnif edilir. Əsas vəzifələr arasında, bir qayda olaraq, məlumatlara icazəsiz daxil olmaq və kompüterdə saxlanılan məlumatların gizli modifikasiyası fərqlənir. Məsələn, jurnalda qiymətləri dəyişmək üçün məktəb serverinə sındırmaq aktiv şəbəkə hücumunun növüdür.

Şəbəkə hücumlarından qorunma üsulları daim inkişaf etdirilir və təkmilləşdirilir, lakin onların heç biri tam zəmanət vermir. Həqiqət budur ki, hər hansı bir statik müdafiənin zəif tərəfləri var, çünki bir anda özünü hər şeydən qorumaq mümkün deyil. Statistik, ekspert, qeyri-səlis məntiq mühafizəsi və neyron şəbəkələri kimi dinamik mühafizə üsullarına gəlinə, onların da zəif tərəfləri var, çünki onlar əsasən şübhəli hərəkətlərin təhlilinə və məlum şəbəkə hücumu üsulları ilə müqayisəyə əsaslanır. Nəticədə, əksər müdafiə vasitələri naməlum növ hücumlara qarşı uğursuz olur və müdaxiləni dəf etmək üçün çox gec fəaliyyətə başlayır. Bununla belə, müasir təhlükəsizlik sistemləri təcavüzkarın məlumat əldə etməsini o qədər çətinləşdirir ki, başqa qurbanı axtarmaq daha rəasionaldır.

İnformasiya təhlükəsizliyi yeni fəaliyyət növüdür, burada əsas tədbirlər tək cə qadağa və ya cəza deyil, həm də maarifləndirmə, aydınlaşdırma, yardım və s. olaraq sıralanır. Cəmiyyət problemi dərk etməli və onun həlli üçün görülməli olan tədbirləri dəstəkləməlidir. Dövlət belə tədbirləri optimal şəkildə həyata keçirir. Burada əsas məsələ böyük həcmdə maddi sərmayələrin həyata keçirilməsində deyil, intellektual səviyyənin yüksəldilməsindədir.

Təhlükəsizlik probleminə kompleks yanaşma kompüter sistemləri və şəbəkələri üçün hazırlanmış təhlükəsizlik siyasətinə əsaslanır. Təhlükəsizlik siyasəti kompüter sistemləri və şəbəkələri üçün mühafizə mühitindən səmərəli istifadə etməyə imkan verir. Təhlükəsizlik siyasəti sistemin müxtəlif situasiyalarda necə davranmasından asılı olmayaraq, informasiyanın təhlili zamanı mümkün olacaq bütün imkanları əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, effektiv siyasət aparılmadan sistemin təhlükəsizliyi yaradıla bilməz.

Təşkilat baxımından təhlükəsizlik bütün səviyyələrdə mühafizəni təmin etməlidir. Buna görə də vahid standartlar cəmiyyətinin yaradılması şübhəsiz ki, həm istehsalçılar, həm də istehlakçılar üçün vacibdir. İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində tətbiq edilən standartlar daimi əsas yaradır və meyarların müəyyən edilməsində əsas rol oynayır. Standartlar müxtəlif istehsalçıların məhsulları arasında qarşılıqlı fəaliyyətə nail olmaq və bu məhsullardan informasiya sistemlərində istifadə edərkən müvafiq təhlükəsizlik səviyyəsini saxlamaq üçün əsas hesab olunur.

Müstəqil konsorsium ISTF İnternetdən istifadə zamanı informasiya təhlükəsizliyi probleminin həlli üçün yaradılmışdır. ISTF informasiya təhlükəsizliyi təchizatçıları, e-biznes və internet infrastrukturunu provayderlərinin ekspertləri və nümayəndələrindən yaradılmış ictimai təşkilatdır. Konsorsiumun məqsədi internetdə işləyərkən təhlükəsizliyi təmin etmək üçün texniki, təşkilati və əməliyyat reqlamentlərini hazırlamaqdır.

Təhlükəsizliyin təşkili siyasəti məlumatın qorunmasına və resursların onunla əlaqələndirilməsinə yönəlmiş idarəetmə qərarlarının sənədlər toplusudur. Təhlükəsizlik siyasəti alətlərdən ibarətdir və onların köməyi ilə kompüter informasiya sistemi təşkil edilir. Tipik olaraq, təhlükəsizlik siyasəti hesablama mühitində istifadə olunur və təşkilatın xüsusi ehtiyaclarını əks etdirir. Adətən, kompüter informasiya sistemləri (CIS) müxtəlif xüsusiyyətlərə malik mürəkkəb kompleks kimi başa düşülür və ya ümumiyyətlə qəbul edilir ki, bəzən texniki və proqram təminatı lazımı səviyyədə birgə işləyə bilmir. Buraya kompüterlər, əməliyyat sistemləri, şəbəkə alətləri, verilənlər bazası idarəetmə sistemləri və müxtəlif əlavələr daxildir. Bütün bu komponentlərin öz müdafiələri var və onlar bir-biri ilə

əlaqələndirilməlidir. Bu baxımdan, təhlükəsizlik siyasətinin səmərəli həyata keçirilməsində korporativ sistemlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mühüm rol oynayır.

Təhlükəsizlik probleminə kompleks yanaşma, qanunvericilik, inzibati-təşkilati və proqram-texniki tədbirlər, sənaye, milli və beynəlxalq standartlar - bütün bunlar korporativ şəbəkə mühafizə sisteminin əsasını təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə.M., Əlizadə M.N., Seyidzadə E.V., Musayev İ.K. İnformatika və kompüterləşmənin əsasları, Dərslik, Yeni işlənmiş nəşri, RS "Poliqal" nəşriyyatı, 2012, 932 səh.
2. Əlizadə M.N., Bayramov H.M., Məmmədov Ə.S., İnformasiya təhlükəsizliyi, Dərslik, Bakı, "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, şəkilli, 2016, 384 səh.
3. Kərimov S.Q., Həbibullayev S.B., İbrahimzadə T.İ. İnformatika, Dərslik, Bakı 2011, 534 səh.
4. Qasımov V.Ə. İnformasiyanın qorunmasının müasir texnologiyaları. Dərslik. Bakı. MTN-in Heydər Əliyev adına Akademiyasının nəşriyyatı, 2011, 112 səh.
5. Şıxəliyev R.H. Müasir kompüter şəbəkələrinin təhlükəsizlik trendləri haqqında, İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2015, №: 2, s. 82-86

ŞƏBƏKƏYƏ YÖNƏLİK HÜCUMLARIN AŞKARLANMASI VƏ QARŞISININ ALINMASI

Əliyeva Fatimə

XÜLASƏ

Şəbəkələr üçün təhlükəsizlik idarəetməsi müxtəlif vəziyyətlər üçün fərqli ola bilər. Kiçik ofislərdə əsas təhlükəsizlik tədbirləri kifayət etdiyi halda, böyük şirkətlərdə yüksək səviyyəli təhlükəsizlik və qabaqcıl proqram və qurğular zərərli hücumların qarşısını alır.

ОБНАРУЖЕНИЕ И ПРЕДОТВРАЩЕНИЕ СЕТЕВЫХ АТАК

Фатима Алиева

АННОТАЦИЯ

Управление безопасностью для сетей может быть разным для разных ситуаций. В то время как в небольших офисах достаточно базовых мер безопасности, в крупных компаниях защита высокого уровня и передовое программное обеспечение и устройства предотвращают вредоносные атаки.

DETECTION AND PREVENTION OF NETWORK ATTACKS

Fatima Alieva

SUMMARY

Security management for networks can be different for different situations. While basic security measures are sufficient in small offices, in large companies, high-level security and advanced software and devices prevent malicious attacks.

KİBERHÜCUMLARA QARŞI MÜBARİZƏ PROSESİNİN TƏHLİLİ

Quliyeva Dilarə
Bakı Mühəndislik Universitetinin II kurs magistrantı
dguliyeva@std.beu.edu.az

Açar sözlər: kiberhücum, mübarizə, SPA sistemlər, proqnozlaşdırma, neyroşəbəkələr.

Ключевые слова: кибератака, боевые действия, SPA-системы, прогнозирование, нейронные сети.

Keywords: cyber attack, combat, SPA systems, forecasting, neural networks.

Hazırda şəbəkə kiberhücumlarına qarşı mübarizə prosesi iki əsas metoddan istifadə etməklə həyata keçirilir:

1. anomaliyaların aşkarlanması və
2. sui-istifadənin aşkarlanması.

Anomaliyaların müəyyən edilməsində analizatorun işi, hücum əlamətinin şəbəkə trafik parametrlərinin cari dəyərlərinin şəbəkə RIS-in normal vəziyyətinin (normal davranış nümunələri) xarakterik dəyərlərindən kənarlaşma olduğu fərziyyəsinə əsaslanır. Normal davranış modelini müəyyən etmək üçün statistik modellərdən istifadə olunur [3].

Bəzi kiberhücum sistemlərində anomaliyaların kompleks göstəricisi formalaşır. Bu göstərici formalaşdırılarkən göstəricilər arasında əlaqəni müəyyən etmək üçün kovariasiya matrislərindən istifadə edilir. Hadisələrin proqnozlaşdırılması metodundan istifadə etməklə anomaliyaları müəyyən etmək üçün də yanaşma tətbiq olunur ki, bu da kiberhücumun həyata keçirilməsinin ilkin mərhələlərində aşkarlanmağa imkan verir. Metodun mahiyyəti qorunan obyektə bağlı əvvəlki hadisələrin təhlili əsasında kiberhücumun proqnozlaşdırılmasından ibarətdir [4]. Anomaliya metodunun üstünlükləri aşağıdakılardır:

1. Konkret detalları (imza) bilmədən şəbəkə kiberhücumunu müəyyən etmək imkanı.
2. Anomaliya detektorları sonradan şəbəkə kiberhücumlarının imzalarını müəyyən etmək üçün istifadə olunacaq məlumat yarada bilər.

Anomaliya metodunun əsas çatışmazlıqlarına aşağıdakılar daxildir:

- Normal davranış modelinin formalaşması üçün uzun müddət.
- Normal davranış nümunəsi modellərinin şəbəkə trafik parametrlərinin mürəkkəb dinamikasına kifayət qədər uyğunlaşmaması səbəbindən yüksək səviyyəli yalançı pozitivlər [5].

Normal davranış modelini qorunan kompüter şəbəkəsinin mümkün yenidən konfigurasiyasına uyğunlaşdırmaq xüsusilə çətindir. Şəbəkənin strukturunda və ya tərkibində cüzi dəyişiklik belə normal davranış modelində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Müəyyən İS üçün normal davranış şablonunun tərtib edilməsi və yenilənməsi yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin əhəmiyyətli səylərini tələb etməsi ilə daha da ağırlaşır.

Buna görə də universal İS-lərin şəbəkə resurslarına kiberhücumların tanınması üçün anomaliya metodundan istifadə çox məhduddur. Sui-istifadənin aşkarlanması metodundan istifadə edən SPA qorunan obyektin fəaliyyəti ilə bağlı hadisələrin ardıcılığını təhlil edir və onları məlum hücumların nümunələri ilə müqayisə edir. Belə nümunələrə hücum nümunəsi, metodun özü isə imzaya əsaslanan hücumun aşkarlanması metodu adlanır. Məlumatın natamam olması və təhlükəsizlik parametrlərinin qeydiyyatı zamanı səs-küyün olması səbəbindən hücum şablonunun qorunan obyektə bağlı real hadisələrə uyğunluğunu hesablamaq çətindir. Əsas halda, müəyyən bir növ şəbəkə kiberhücumları yalnız şəbəkə sorğusunun parametrləri müvafiq imza ilə tam uyğunlaşdıqda tanınır. Bundan əlavə,

uyğunluğu hesablamaq üçün aşağıdakı yanaşmalardan istifadə olunur: ekspert, keçid təhlili, hücum modelləşdirmə.

Ekspert yanaşmasını tətbiq edərkən məlum kiberhücumlar müəyyən qaydalar toplusu kimi təsvir olunur ki, onların icrası onların həyata keçirilməsindən xəbər verir. Keçidlərin təhlilinə əsaslanan yanaşma şəbəkə kiberhücumunun qorunan obyektlərin bir vəziyyətdən digərinə keçid ardıcılığı şəklində təqdim edilməsini nəzərdə tutur [1]. Kiberhücumların modelləşdirilməsi zamanı kiberhücumun həyata keçirilməsi üçün xarakterik olan hadisələrin əvvəlcədən formalaşmış ardıcılığı cari göstəricilərlə müqayisə edilir. Müqayisə nəticəsində kiberhücum ehtimalı haqqında nəticə formalaşır. Kiberhücum zamanı IP təhlükəsizlik parametrlərində dəyişikliklərin statistik modellərindən tez-tez istifadə olunur.

Ümumiyyətlə, sui-istifadənin aşkarlanması metodu, yalan pozitivlərin aşağı nisbəti ilə məlum tipli kiberhücumları kifayət qədər effektiv şəkildə aşkar etməyə imkan verir, lakin nümunəsi məlum olmayan kiberhücumları aşkarlamağa imkan vermir. Eyni zamanda, şəbəkə kiberhücumları təcavüzkarların fərdi yanaşmaları və hədəf sistemlərin proqram və aparatlarında müntəzəm dəyişikliklər səbəbindən daim dəyişir. Bu kiberhücumların növlərinin çoxluğuna, parametrlərinin dinamik və qeyri-müəyyən şəkildə müəyyən edilməsinə görə ekspert sisteminin qaydalar bazasını tez bir zamanda yeni saxlamaq çox çətindir [2].

Ona görə də imza analizi üçün müasir şəbəkə kiberhücum sistemlərində süni intellekt nəzəriyyəsinə əsaslanan həllərdən istifadə olunur. Bunlardan ən çox sınaqdan keçirilmiş neyron şəbəkə modelləri və metodlarıdır. Bu, kiberhücum sistemlərində mürəkkəb xarakterli natamam, təhrif olunmuş məlumatları təhlil etmək, yığılmış statistik məlumatı ümumiləşdirmək, həmçinin çıxış signalının ehtimalı (etibarlılığı) şəklində hesablanmasını tez həyata keçirmək qabiliyyəti ilə bağlıdır.

Kiberhücum sistemlərində əsaslı analizatordan istifadənin digər üstünlüyü ondan həm şəbəkə əsaslı spa sinifində, həm də host əsaslı spa sinifində istifadə etmək imkanındır. Ümumiyyətlə qəbul edilir ki, müasir şəbəkə kiberhücumlarının aşağıdakı sinifləri var [3]:

1. IP saxtakarlığı,
2. Xidmətdən imtina,
3. parolun təxmin edilməsi,
4. tətbiq səviyyəsinə hücum,
5. şəbəkə kəşfiyyatı,
6. port yönləndirilməsi.

IP saxtakarlığı hücumu yerli şəbəkə daxilində və ya xaricdə səlahiyyətli istifadəçi kimi çıxış edən təcavüzkarı əhatə edir. Tipik olaraq, təcavüzkar ya icazə verilmiş IP ünvanları daxilində olan IP ünvanından istifadə edir, ya da müəyyən şəbəkə resurslarına giriş icazəsi olan xarici ünvanla daxil olur. IP spoofing hücumları çox vaxt digər hücumlar üçün başlanğıc nöqtəsidir. Klassik misal, hakerin əsl şəxsiyyətini gizlədən başqasının ünvanı ilə başlayan DoS hücumudur. Xidmətdən imtina və ya DoS hücumları digər hücum növlərindən onunla fərqlənir ki, onlar şəbəkə, əməliyyat sistemi və ya tətbiq limitlərini aşmaqla RIS-i normal istifadə üçün əlçatmaz etmək məqsədi daşıyır. Bəzi server proqramları (məsələn, Veb server və ya FTP serveri) vəziyyətində, DoS hücumları həmin proqramlar üçün mövcud olan bütün əlaqələri götürə və onları məşğul saxlaya bilər, adi istifadəçilərə xidmət göstərilməsinin qarşısını alır. DoS hücumları TCP və ICMP kimi ümumi İnternet protokollarından istifadə edə bilər. DoS hücumlarının əksəriyyəti proqram təminatı səhvlərini və ya təhlükəsizlik boşluqlarını deyil, sistem arxitekturasındakı ümumi zəiflikləri hədəf alır. Bəzi hücumlar şəbəkəni arzuolunmaz və lazımsız paketlərlə doldurmaqla və ya şəbəkə resurslarının cari vəziyyətini təhrif etməklə şəbəkə performansını ləğv edir [6, s. 90].

Bu tip hücumlar eyni vaxtda bir çox qurğular vasitəsilə həyata keçirildikdə, paylanmış DoS hücumu (paylanmış DoS, DDoS) adlanır. Parolun təxmin edilməsi kobud güc hücumu, Trojan atı, IP saxtakarlığı və paket iyləmə kimi müxtəlif üsullardan istifadə etməklə həyata keçirilə bilər. Giriş və parol tez-tez IP saxtakarlığı və paket iylənməsi ilə əldə edilə bilsə də, hakerlərin parolu təxmin etməyə və çoxsaylı giriş cəhdləri ilə daxil olmağa çalışması qeyri-adi deyil. Bu yanaşma sadə sayma adlanır [1, s. 57]. Tətbiq qatına hücumlar bir neçə yolla həyata keçirilə bilər. Bunlardan ən çox yayılmışı tanınmış server proqram təminatı zəifliklərinin istismarıdır. Bu boşluqlardan istifadə edərək siz proqramla işləyən istifadəçi adından kompüterə giriş əldə edə bilərsiniz (adətən bu, sadə istifadəçi deyil, sistemə giriş hüququ olan imtiyazlı administratorudur). Tətbiq səviyyəli hücumlar administratorlara problemi düzəldici modullar (yamaqlar) ilə həll etmək imkanı vermək üçün geniş şəkildə dərc olunur.

Bununla belə, eyni məlumat təcavüzkarlara müəyyən edilmiş zəifliklərdən istifadə etməyə imkan verir. Şəbəkə kəşfiyyatı ictimaiyyətə açıq məlumat və proqramlardan istifadə edərək şəbəkə haqqında məlumatların toplusudur. Bir qayda olaraq, şəbəkə kəşfiyyatı daha təhlükəli hücumla hazırlıq məqsədilə həyata keçirilir. Şəbəkə kəşfiyyatı DNS sorğuları, pinglər və port skanları formasını alır. DNS sorğuları müəyyən bir domenin kimə məxsus olduğunu və həmin domenə hansı ünvanların təyin olunduğunu anlamağa kömək edir. DNS tərəfindən aşkar edilmiş ünvanlara ping atmaq, müəyyən bir mühitdə hansı hostların həqiqətən işlədiyini görməyə imkan verir.

Hostların siyahısını nəzərə alaraq, təcavüzkar bu hostlar tərəfindən dəstəklənən xidmətlərin tam siyahısını tərtib etmək üçün port skan alətlərindən istifadə edir. Bu, təcavüzkarı hostlarda işləyən proqramların xüsusiyyətlərini təhlil etmək imkanı verir. Port yönləndirilməsi etibarın pozulmasının bir formasıdır ki, burada təhlükəyə məruz qalmış host, əks halda rədd ediləcəyinə əmin olan bir firewall vasitəsilə trafik göndərmək üçün istifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Архипов А., Ишутин А. Применение моделей обнаружения аномалий для выявления атак // Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні : наук.-техн. конф., 1-3 берез. 2006 р. : тези доп. – К., 2006. – С. 71-72.
2. Ахметов Б.Б., Корченко А.Г., Терейковский И.А. Параметры оценки эффективности нейросетевых средств распознавания кибератак на сетевые ресурсы информационных систем // Reports of the national academy of sciences of the republic of Kazakhstan. – 2017. – Volume 2. – Number 312. – ISSN 2224-5227.
3. Щеглов А.Ю. Защита компьютерной информации от несанкционированного доступа // Наука и техника. – СПб.: 2004. – 384 с.
4. Kotov V., Vasilyev V. Detection of web server attacks using principles of immunocomputing // Proc. of 2nd World Congress on Nature and Biologically Inspired Computing. – 2010. – P. 25-30.
5. Krizhevsky A., Hinton G. Using very deep autoencoders for content-based image retrieval // Conf. ESANN 2011, 19th Europ. Sympos. on Artificial Neural Networks. – Bruges, Belgium. – 2011. – P. 44-51.
6. Krizhevsky A. ImageNet Classification with Deep Convolutional Neural Networks. – NIPS, 2012.

KİBERHÜCUMLARA QARŞI MÜBARİZƏ PROSESİNİN TƏHLİLİ

Quliyeva Dilarə

XÜLASƏ

Yerli informasiya sistemlərinin informasiya mühafizə sistemlərində şəbəkə kiberhücumlarına qarşı mübarizənin tanınmış vasitələrinin tətbiqi onların istifadə şərtlərinin dəyişkənliyinə kompleks uyğunlaşdırılmasını zəruri edir. Həmçinin, informasiya sistemlərinin şəbəkə resurslarına kiberhücumlara qarşı mübarizənin məlum vasitələrinin çatışmazlıqları yüksək qiymət və ətraflı elmi-texniki sənədlərin olmamasıdır. Tədqiqatçıların araşdırmaları göstərir ki, şəbəkə kiberhücumlarının tanınması vasitələrinin səmərəliliyini artırmaq üçün perspektivli yol onlarda süni neyron şəbəkələrinin aparatlarından istifadə etməkdir.

АНАЛИЗ ПРОЦЕССА БОРЬБЫ С КИБЕРАТАКАМИ

Гулиева Диляра

АННОТАЦИЯ

Применение известных средств борьбы с сетевыми кибератаками в системах защиты информации локальных информационных систем требует комплексной адаптации к изменчивости условий их использования. Также недостатками известных средств борьбы с кибератаками на сетевые ресурсы информационных систем являются высокая стоимость и отсутствие подробной научно-технической документации. Исследования ученых показывают, что перспективным способом повышения эффективности инструментов обнаружения сетевых кибератак является использование в них аппаратного обеспечения искусственной нейронной сети.

ANALYSIS OF THE FIGHT AGAINST CYBER ATTACKS PROCESS

Guliyeva Dilara

SUMMARY

Application of well-known means of combating network cyber-attacks in the information protection systems of local information systems requires complex adaptation to the variability of their usage conditions. Also, the disadvantages of known means of combating cyber-attacks on network resources of information systems are high cost and lack of detailed scientific and technical documentation. Research by researchers shows that a promising way to improve the efficiency of network cyberattack detection tools is to use artificial neural network hardware in them.

XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNDƏ GÖMRÜK TƏNZİMLƏNMƏSİNİN SƏMƏRƏSİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI

*dosent MehribanYadulla,
Əsədova Fidan
BDU-nun II kurs magistrantı
asadovaa_fidan@mail.ru*

Açar sözlər: xarici ticarət, dövlət tənzimlənməsi, qeyri-tarif tədbirlər.

Key words: foreign trade, state regulation, non-tariff measures.

Ключевые слова: внешняя торговля, государственное регулирование, нетарифные меры.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, dövlət tənzimlənməsinin tətbiqinin artırılması bu istiqamətdə tədqiqat işləri aparmaq üçün geniş imkan yaradır. Yeni xarici ticarət siyasəti formalaşdıran Azərbaycan üçün daxili bazarın qorunmasına yönəldilmiş elmi tədqiqatların aparılması olduqca aktualdır.

Respublikada qeyri-tarif tədbirlərinin məhdudiyyət ünsürlərini nəzərdən keçirərkən bəzi vacib məsələlərə diqqət artırılmalıdır.

Belə ki, qeyri-tarif tənzimləmə tədbirləri xarici ticarət siyasətinin dövlət tənzimləmə mexanizmi olub özündə iqtisadi qeyri iqtisadi, inzibati və texniki, dövlətlərarasında sərbəst ticarəti məhdudlaşdıran və ya çətinləşdirən şərtləri cəmləşdirir. Bunu aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar.

*Xarici iqtisadi fəaliyyətin qeyri tarif tənzimləmə tədbirlərinin təsnifatı: **iqtisadi, inzibati, qeyri-iqtisadi, texniki.***

Burada göstərilənlər qeyri tarif tədbirlərin xarakter və təbiətini əks etdirir. Belə ki, mövcud müəyyənləşdirməyə istinadən, qeyri tarif tənzimləmələrdə tətbiq edilən tədbirlər metodunu təsnifləşdirmək olduqca vacibdir.

Ölkədə xarici ticarətə təsir edən qeyri tarif tədbirlərinin əhatə dairəsi olduqca genişdir. Hər bir qrupda “ən son tədbirlər” yer alır. Qeyd etmək lazımdır ki, bunlar arzuolunmaz kommersiya əməliyyatların həyata keçirilməsini sıxışdırır və ya əksinə bu tədbirlərin həyata keçirilməsinə nəzarətin artırılmasına yönəldilmiş və ticarətin həcminə təsir etməyən tədbirlər hesab edilir. Belə ki, qeyri-tarif maneələrin əksəriyyəti orta mövqə tutur: ticarət əlaqələrini vacib həcmdə saxlamaq, əmtəələrlə yanaşı ölkələrin ticarət əməliyyatlarını qismən məhdudlaşdırmaqdan ibarətdir.

Dünya ölkələrində xarici ticarət əməliyyatlarının qeyri tarif maneələrlə tənzimlənməsinin rolu gömrük tariflərindən onunla fərqlənir ki, qeyri tarif tənzimləmələri artım ənənəsini özündə saxlayır. Burada son onilliklərdə əksər dövlətlərin tarif rüsum miqdarı daim azalır və müəyyən qədər dəyişdirilir. Bundan başqa qeyri-tarif tədbirləri təcrübədə nadir istisnalarla xarici iqtisadi fəaliyyətdə daha çox öz tətbiqini göstərir.

Tədqiqatlar göstərir ki, qeyri-tarif iqtisadi tənzimləmə tədbirlərinə gömrük dəyərinə nəzarəti, valyuta nəzarətini, maliyyə, müdafiə tədbirləri və əlavə gömrük vergilərini daxil edilir. Əmtəələrin gömrük sərhəddindən keçirilməsi zamanı minimal və maksimal gömrük dəyəri nəzarəti formasının həyata keçirilməsi iqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə keçirilməsindən sonra yeni əhəmiyyət daşıyır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün dünya dövlətlərində o cümlədən Azərbaycanda valyuta bazarı dövlətin tənzimləmə təsiri altında həyata keçirilir. Azərbaycanda valyuta tənzimlənməsi və “Valyuta nəzarəti haqqında” respublika qanunu, ondan əlavə valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarəti məsələləri ölkə prezidentinin fərmanları, Mərkəzi Bank və Dövlət Gömrük Komitəsinin göstərişi və normativ aktlarda göstərilir.

Azərbaycan dövlətinin qiymət tənzimləmələri ilə yanaşı valyuta nəzarəti üsulları da tətbiq olunur. Bundan əlavə bunlar da ənənəvi gömrük tənzimlənmələrini tamamlayır. Belə ki, valyuta nəzarəti ilə xarici ticarət əlaqələrinin dövlət tənzimlənməsi arasında qarşılıqlı əlaqənin olması özünü göstərir.

Ölkədə valyuta siyasətinin əsas məqsədi yerli valyutanın sabitliyini saxlamağa, valyutanın konvertrasiyasını təmin etmək, beynəlxalq bazarında onun pristijinin saxlanılmasına nail olmaqdan ibarətdir.

Respublikamızda yerli valyutanın manatın kursunun düşməsi yerli ixracın artmasına və ya ixracatçıların valyuta gəlirlərinin həcmnin artmasına səbəb olur. Yerli valyuta kursunun qalxması ixracatçılar üçün əlverişlidir. Bundan başqa xarici əmtəələrin alınması qiymətləri uyğun surətdə azalır. Belə ki, valyuta əməliyyatlarının tənzimlənmə sisteminin özəyini ixracdan alınan valyuta gəlirlərin bir hissəsinin mütləq dövlətə satılmasından ibarətdir.

Ölkədə müdafiə tədbirlərinə əlavə gömrük ödəmələrini, müxtəlif formalı vergi qoymalar, əlavə dəyər vergisi, aksizlər, digər xüsusi vergilər, və xüsusi rüsum növləri aid edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-tarif, xüsusi vergi qoyma növlərinə; dempinq əleyhinə, aktidenpinq, kompensasiya və xüsusi rüsumlar aid olunur.

Göstərilənlərdən əlavə xüsusi növ rüsumların tətbiq edilməsi üçün ümumi şərt o vaxt qəbul edilə bilər ki, gətirilən əmtəələr ölkədə eyni əmtəələrin istehsalçılarına zərər gətirsin və yaxud belə əmtəələrin istehsalının artırılmasına maneçilik törətsin. Bu cür rüsumların həyata keçirilməsi üçün əvvəlcədən xüsusi tədqiqat aparmaq vacibdir.

Dünya ölkələrində antidempinq rüsumları dünya ticarətinə XX -XXI əsrlər ərzində qiymətlərin aşağı salınması yolu ilə gömrük maneələrini əmələgətirən inhisarı aradan qaldırmaq məqsədilə tətbiq olunmuşdur.

Dünya ölkələrinin ticarət təcrübəsində dempinqin uzun müddət dəqiq ümumi qəbul edilmiş müəyyənləşdirilməsi mövcud olunur. Bu isə gömrük orqanlarında özbaşınalığa xüsusilə iqtisadi çətinliklərə səbəb olur. Bu məqsədlə hal-hazırda QATT VIII Maddəsində qəbul edilmiş Antidempinq məəcəlləsi müəyyən mənada dempinqin müəyyənləşdirilməsini bir qədər kodlaşdırmışdır. Belə ki, özbaşınalıqlar xeyli azalmışdır. Xarici ticarətdə **kompensasiya rüsumlarının tətbiqi** ölkənin gömrük ərazisinə gətirilən əmtəələrin istehsalında və ixracında birbaşa və ya dolayısı yolla subliyalardan istifadə edilmişsə və həmin əmtəələr ölkə istehsalına ziyan gətirirsə onda tətbiq edilir [3, 53].

Belə ki, kompensasiya rüsumları əsasən ixracın artan subsidişdırilmə səviyyəsinə bir reaksiyadır. Onlar subsidişlər səviyyəsində əlavə vergilər qoymaqla belə ixracların üstünlüklərini ləğv etmək üçündür.

Dünya ölkələrində xüsusi rüsumlar ölkənin gömrük ərazisinə eyni əmtəə istehsal edən yerli istehsalçılara ziyan vura biləcək maraq və şərtlərlə gətirilərsə onda mühafizə tədbiri kimi tətbiq olunur.

Azərbaycan Respublikasında mühafizə tədbirlərinin tətbiq edilməsi üçün artan idxal ilə yerli sənayeyə ziyan dəyməsi arasında inkarolunmaz təsdiqləyicilər olmalıdır. Artıq bu məsələlərə son dövrdə xüsusi diqqət yetirilir. Artıq respublikamızda yeni sənaye məsələləri yaradılmışdır. Bu isə ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişafına güclü təkan verəcəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, inzibati vasitələr XX yüzillikdə xarici ticarətdə əhəmiyyətli miqdarda maliyyə ehtiyatları və tarif maneələrini ötür keçə biləcək vergi və yığımlarını vermək iqtidarında olan nəhəng şirkət firma və inhisarçıların iştirakının fəallaşması ilə ortaya qalxmışdır. Belə ki, inzibati qayda vasitələrinin işlədilməsi rüsum və digər iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsinə nisbətən bir qədər asandır. Belə ki, onlar o vaxt tətbiq edilir ki, iqtisadi alətlər daha təsir gücünə malik deyildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarakter xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı iqtisadi tənzimləmə vasitələrinə inzibati tənzimləmə vasitələrinə nisbətən daha çox üstünlük verir.

Dünya ölkələri arasındakı ticarət əlaqələrinin tənzim edilməsində bütün bunlara baxmayaraq müasir ixracın tənzimlənməsi üçün inzibati tədbirlərdən daha geniş şəkildə istifadə olunur. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının icazəsinə əməl edilmədən çox vaxt bu qaydalar əməl etmirlər. Qloballaşma şəraitində müasir dünyada idxalı tənzimləmək üçün istifadə edilən inzibati vasitələr, onların çatışmamazlıqlarına baxmayaraq xarici ticarətdə yaranmış şərait kimi onunla razılaşmaq lazımdır. Belə ki, inzibati tənzimləmə normalarının idxalçılar tərəfindən qiymətləndirilməməsi, ixracatçılar üçün isə xoşa gəlməz nəticələrə gətirib çıxarır.

Dünya ölkələrində tətbiq edilən inzibati vasitələrin hamısı idxalın geniş ölçüdə çevik tənzimlənməsinə şərait yaradır. Bu vasitələrin vasitəsi ilə dövlət bəzi əmtəələrin alınmasını və ya konkret ölkədən gətirilən əmtəələrə tam qadağa qoyur. Burada idxalı müəyyən ciddi səviyyədə saxlaya bilər, daxili istehlaka nisbətən onu artır və ya azalda bilər. Bundan başqa əmtəə-pul mübadiləsinin strukturu və dinamikasına təsir etmədən, vacib olan hallarda tezliklə onu azalda bilər.

Təcrübədə ixraca gəldikdə isə, inzibati vasitələrdən istifadə, iqtisadi təbiiqlərdə olduğu kimi Respublika sənayesinin inkişafı Azərbaycan üçün xarakter olan xammal ixracı ilə əlaqədar lazımi qədər azaldırlar.

Təsərrüfat əlaqələrində embarqo dünyada tanınan, qeyri-tarif xarakterli, daha möhkəm ticarət-siyasi tədbirdir. Mövcud qadağalar beynəlxalq razılaşdırmalar və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qərarları daxilində tətbiq edilir.

Dünya təcrübəsində qadağaları 2 formaya bölmək olar: açıq və gizli forma.

Qadağalara misal olaraq Respublikamızda «idxalın» lisenziyalasdırılması haqqında» qanundan sonra tətbiq edilir. Dünya ölkələrində qəbul edildiyi kimi lisenziyaların verilməsi bir dövlət orqan olaraq Respublika İqtisadiyyat nazirliyinə həvalə edilmişdir.

Tədqiqatlara görə lisenziyalasdırma iki növə bölünür: avtomatlaşdırılmış və avtomatlaşdırılmamış. Avtomatlaşdırılmış lisenziya o deməkdir ki, idxalçı (ixracatçı) ərizə verməkdə heç bir əlavə icazələrə ehtiyac olmadan lisenziya əldə edir.

Bundan başqa avtomatlaşdırılmamış lisenziyalasdırma ilə idxala (ixraca) lisenziyanın alınması əlavə tələblərə (məsələn, əmtəələrin aparılması – gətirilməsi üçün nəzarətedici orqandan icazənin alınması, nazirlikdən) cavab verdikdən sonra əldə edilir. Əgər əmtəələr kvotalaşdırılma siyahısındadırsa onda kvot ayrılması haqqında sənədi lisenziya alma zamanı iqtisadi inkişaf nazirliyinə müraciət olunmalıdır [4, 83].

Tətbiq edilən kvotalaşdırma idxalın (ixracın) qlobal (bölüşdürülməmiş) fərdi (bölüşdürülmüş) fəslə, tarif və digər məhdudlaşdırma növlərindən biridir. Burada həyata keçirilən proses limitləşdirilməsindən ibarət bir prosesdir. Bu isə xarici ticarətin balanslı və tədiyyə balansını, daxili bazarda tələb və təklifi tənzimləmək, daxili bazarı qorumaq üçün tətbiq edilir. Burada beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Gömrük tarifi haqqında AR-nın 687 sayılı Qanunu. 2013-cü il. Bakı. Qanun. 2022-ci il
2. Antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirləri haqqında AR-nın 261 sayılı Qanun. 2016-cı il. Bakı. Qanun. 2022-ci il
3. Семенов К.А. Международные экономические отношения, М., Гардарика 2006. 230 с.
4. Сəfəroб С.İ. İqtisadi siyasət strategiyası: konseptual əsaslar. Bakı. Azərbaycan Nəşriyyatı. 2000. 180 s.

XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNDƏ GÖMRÜK TƏNZİMLƏNMƏSİNİN SƏMƏRƏSİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI

MehribanYadulla, Əsədova Fidan

XÜLASƏ

Qeyri-tarif tənzimləmə tədbirləri xarici ticarət siyasətinin dövlət tənzimləmə mexanizmi olub, özündə iqtisadi, qeyri iqtisadi, inzibati və texniki, dövlətlərarasında sərbəst ticarəti məhdudlaşdıran və ya çətinləşdirən şərtləri cəmləşdirir. Müstəqil dövlətin iqtisadi mənafeələrinin qorunması onun qarşısında duran ən vacib məsələlərdəndir. İqtisadi mənafeələr məhz iqtisadi təhlükəsizlik amilləri vasitəsilə qorunur.

ТАМОЖЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ВО ВНЕШНЕТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ

Ядулла Мехрибан, Асадова Фидан

АННОТАЦИЯ

Меры нетарифного регулирования представляют собой механизм государственного регулирования внешнеторговой политики, включающий экономические, не-экономические, административно-технические условия, ограничивающие или затрудняющие свободную межгосударственную торговлю. Защита экономических интересов независимого государства является одной из важнейших задач, стоящих перед ним. Экономические интересы защищаются именно через факторы экономической безопасности.

CUSTOMS REGULATION IN FOREIGN TRADE RELATIONS WAYS TO IMPROVE EFFICIENCY

Yadulla Mekhriban, Asadova Fidan

SUMMARY

Non-tariff regulation measures are a mechanism of state regulation of foreign trade policy, including economic, non-economic, administrative and technical conditions that restrict or impede free interstate trade. Protecting the economic interests of an independent state is one of the most important tasks facing it. Economic interests are protected precisely through the factors of economic security

XARİCİ TİCARƏTİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNDƏ GÖMRÜK XİDMƏTİNİN ROLU

Rzaquluzadə Əlibala Aslan oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
rzaquluzadee@gmail.com

Açar sözlər: xarici ticarət, ticarət əlaqələri, xarici ticarət strategiyası, beynəlxalq və xarici ticarət

Ключевые слова: внешняя торговля, торговые отношения, внешнеэкономическая стратегия, международная и внешняя торговля

Key words: foreign trade, trade relations, foreign economic strategy, international and foreign trade

Dövlətin iqtisadi maraqlarının təmin edilməsində mühüm rol gömrük orqanlarına həvalə edilir. Xarici ticarət dövriyyəsinin tənzimlənməsində iştirak edərkən və həmçinin fiskal funksiyanı yerinə yetirərkən gömrük xidməti dövlət büdcəsini doldurur və bununla da iqtisadi problemlərin həllinə öz töhfəsini verir.

Gömrük orqanları bu gün xarici iqtisadi sahədə və dövlət tənzimlənməsi sferasında münasibətlərin bir növ tənzimləyicisi kimi çıxış edirlər. Gömrük sistemi məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinə, xüsusən də milli iqtisadiyyatın yenidən qurulması baxımından bilavasitə təsir göstərir. Qloballaşmanın təsiri altında və beynəlxalq ticarətin əhəmiyyəti artdıqca gömrük orqanlarına təsir göstərən xarici və daxili amillərin nisbəti xarici amillərə doğru dəyişəcək ki, bu da xarici ticarət və gömrük siyasəti sahəsində kəskin ziddiyyətlərə səbəb olur. Həmçinin, dəyişən geosiyasi və geoiqtisadi struktur onlara çox böyük təsir göstərir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi zamanı gömrük orqanları aşağıdakı məqsədləri həyata keçirir:

- ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, həyat və sağlamlığın qorunması gömrük üsul və vasitələri ilə şəxs;
- qlobal maliyyə-iqtisadi sistemə inteqrasiya zamanı xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarına yardım;
- daxili bazarı qorumaq üçün ticarət və siyasi vəzifələrin həyata keçirilməsində iştirak;
- digər ölkələrlə əlverişli şərtlərlə əməkdaşlığın təmin edilməsi;
- rəqabət qabiliyyətinin saxlanması yerli istehsalçılar;
- milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılması.

Gömrük orqanlarının rolunun əhəmiyyəti dövlət tənzimləmə sistemi yerinə yetirdikləri funksiyaların geniş spektri ilə müəyyən edilir, bunlardan biri də gömrük rüsumlarının, dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin doldurulmasını təmin etmək üçün vergilər, gömrük rüsumları, xüsusi rüsumlar yığılmasıdır (fiskal funksiya).

Həmçinin xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin həyata keçirilməsində gömrük orqanları aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

- gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük sərhədindən ticarət dövriyyəsinin sürətləndirilməsinə şərait yaradan gömrük nəzarəti;
- malların və nəqliyyatın gömrük sərhədindən daşınması proseduruna riayət olunmasını təmin etmək;
- gömrük sərhədindən keçirilən mallara məhdudiyyətlərin və qadağalara əməl edilməsini təmin etmək;
- öz səlahiyyətləri daxilində əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunmasını təmin etmək;

– qaçaqmalçılıqla və gömrük işi sahəsində digər cinayətlər, inzibati xətlər ilə mübarizə;

– öz səlahiyyətləri daxilində malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhədindən keçirilməsi ilə bağlı rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin valyuta əməliyyatlarına nəzarəti həyata keçirmək;

– Azərbaycan Respublikasının gömrük işi, ilə bağlı beynəlxalq öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini təmin etmək; xarici dövlətlərin gömrük və digər səlahiyyətli orqanları və gömrük məsələləri ilə məşğul olan beynəlxalq təşkilatlar ilə əməkdaşlıq;

– gömrük sahəsində məlumatlandırma və konsaltinq həyata keçirərək, dövlət orqanlarını, təşkilatları və vətəndaşları gömrük işi haqqında məlumatla təmin etmək.

Hazırda gömrük ödənişlərinin artımı ölkənin xarici iqtisadi inkişafının tənzimlənməsində mühüm rol oynayır, bununla əlaqədar gömrük orqanları görür gömrük idarə edilməsinin inkişafı üçün tədbirlər görür:

– İlk növbədə, gömrük sahəsində keyfiyyət yüksəldilir, qanunvericilik bazası dünya standartları səviyyəsinə çatdırılır.

– İkincisi, Azərbaycanın gömrük orqanlarının xarici dövlətlərin gömrük və digər səlahiyyətli orqanları ilə əməkdaşlığı getdikcə inkişaf edir.

– Üçüncüsü, Azərbaycanın ümumən milli təhlükəsizliyin tərkib hissələrindən biri kimi dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinə təsir edən beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə mühüm yardım göstərir.

– Dördüncüsü, vaxtında cavab verə biləcək və xarici investisiyaların cəlb edilməsi sisteminə yaranan kənarlaşmaları aradan qaldıracaq işlək gömrük sisteminin yaradılması.

Qlobal gömrük qanunvericilik təcrübəsinin tətbiqi üç istiqamətdə həyata keçirilir.

Birinci istiqamət Azərbaycanın MDB ölkələri və qonşu dövlətlərlə gömrük-hüquqi əməkdaşlığı ilə bağlıdır. Belə yanaşmaya misal olaraq 1992-ci il martın 13-də MDB ölkələri tərəfindən gömrük siyasətinin prinsipləri və bu dövlətlərin gömrük ittifaqının mərhələli formalaşdırılması haqqında Sazişin imzalanmasıdır.

İkinci istiqamət Azərbaycanın beynəlxalq ticarət və gömrük təşkilatlarında, məsələn, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT), Ümumdünya Gömrük Təşkilatı (ÜTT/GƏŞ) və başqalarında iştirakıdır. ÜTT yeni ticarət sazişlərinin hazırlanması və həyata keçirilməsinə cavabdehdir, həmçinin dünyanın əksər ölkələri tərəfindən imzalanmış və onların parlamentləri tərəfindən ratifikasiya olunmuş bütün sazişlərin təşkilat üzvləri tərəfindən yerinə yetirilməsinə nəzarət edir. Ümumdünya Gömrük Təşkilatı hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatdır. Onun üzvləri demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrinin gömrük xidmətləridir. ÜTT/GƏŞ-nin işi malların təsnifatı, gömrük dəyərinin qiymətləndirilməsi, malların mənşə qaydaları, gömrük rüsumları, təchizat zəncirinin təhlükəsizliyi, beynəlxalq ticarət prosedurlarının asanlaşdırılması, gömrük hüquqpozmalara və saxta məhsullara qarşı mübarizə (əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması), habelə korrupsiyaya qarşı mübarizə kimi məsələlər üzrə beynəlxalq sənədlərin, konvensiyaların işlənilib hazırlanmasına yönəlib. ÜTT/GƏŞ (gömrük əməkdaşlığı şurası) islahatların dəstəklənməsinə və gömrük xidmətlərinin modernləşdirilməsinə yönəlmiş institusional inkişaf proqramlarına xüsusi diqqət yetirir. ÜTT/GƏŞ Harmonikləşdirilmiş Əmtəələrin Təsviri və Kodifikasiyası Sistemini (HS) işləyib hazırlayıb və Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) iki Sazişini idarə edir: Tariflər və Ticarət üzrə 1994-cü il Baş Sazişinin VII maddəsinin tətbiqi haqqında Saziş (Gömrük Dəyərinin Qiymətləndirilməsi) və Malların mənşə ölkəsinin müəyyən edilməsi qaydaları haqqında Saziş.

Üçüncü istiqamət isə Azərbaycan Respublikasının gömrük işinin ümumi qəbul edilmiş norma və təcrübələrə yaxınlaşması xüsusiyyətlərinə malikdir. Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsinin xarici strateji tərəfdaşları bunlardır: Ümumdünya Gömrük Təşkilatı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT), Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Avropa İqtisadi Komis-

siyası (UNECE), Asiya və Sakit Okean üçün İqtisadi və Sosial Komissiya (ESCAP BMT), Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT), Asiya İnkişaf Bankı (AİB).

Məhz Azərbaycanın Gömrük Xidməti xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük tənzimlənməsi mexanizminin köməyi ilə xarici iqtisadi fəaliyyətə nəzarət və dövlət tənzimlənməsi ilə bağlı əsas funksiyaları yerinə yetirir. Gömrük tənzimlənməsi Azərbaycan Respublikasının gömrük qanunvericiliyinə və xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Bu şəxslərin malların və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhədindən keçirilməsi hüququnun həyata keçirildiyi prosedur və qaydaların müəyyən edilməsinə yönəlmiş fəaliyyətdir. Bu, həm də əlverişli şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur, yəni dövlətin maraqlarının nəzərə alınmasına əsaslanan malların daşınması üçün gömrük qaydaları.

Azərbaycanda gömrük sisteminin dövlət tənzimləmə mexanizmində əsas məqsədi dövlətin iqtisadi maraqlarını aşağıdakılar vasitəsilə təmin etməkdir:

- Azərbaycan bazarını qorumaq, milli iqtisadiyyatın inkişafını stimullaşdırmaq üçün ticarət və siyasi vəzifələrin həyata keçirilməsində iştirak;
- Azərbaycanın gömrük ərazisində gömrük nəzarəti və əmtəə birjasının tənzimlənməsi alətlərindən ən səmərəli istifadənin təmin edilməsi və dövlətimizin iqtisadi siyasətinin digər vəzifələri;
- milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılması

Yuxarıda göstərilən məqsədlərə uyğun olaraq gömrük sisteminə aşağıdakı funksiyalar həvalə edilmişdir: Azərbaycan Respublikasının iqtisadi maraqlarının müdafiəsi; Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi; ticarət-iqtisadi münasibətlərin gömrük tənzimlənməsi vasitələrinin qəbulu; gömrük ödənişlərinin yığılması; Azərbaycanın maraqları naminə strateji və digər mühüm materialların ixracına nəzarəti həyata keçirmək; gömrük rəsmiləşdirilməsini və gömrük nəzarətini həyata keçirir; gömrük sərhədindən ticarətin sürətləndirilməsinə şərait yaratmaq; qaçaqmalçılıq və digər cinayətlərə, gömrük işi sahəsində inzibati xətalara qarşı mübarizə; malların gömrük sərhədindən qanunsuz dövriyyəsinə və gömrük və digər qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər funksiyaları dayandırmaq.

Gömrük xidmətinin əhəmiyyəti ilk növbədə dövlətin iqtisadi maraqlarının qorunmasında özünü göstərir. Məsələn, son illərdə fiskal funksiyanın rolu artıb, büdcənin mədaxil hissəsi məhz onun vasitəsilə doldurulur. Bu, idxalçılar, eləcə də ixracatçılar tərəfindən malların dövlət ərazisindən idxalı və ya çıxarılması üçün gömrük rüsumlarının ödənilməsi ilə bağlıdır. Bu səbəbdən dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətdən əldə etdiyi gəlirlər əsasən fiskal gəlir. Gömrük - tarif üsulları ixrac və idxalla bağlı əməliyyatları tənzimləmək məqsədi daşıyır.

Fiskal fəaliyyət təkcə milli siyasətə deyil, həm də beynəlxalq ticarət əlaqələrinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Fiskal ödənişlər dövlət tərəfindən fiziki şəxslərdən və təşkilatlardan vəsaitlərin məcburi çıxarılması yolu ilə ictimai maraqların təmin edilməsini nəzərdə tutur.

Dövlət tənzimlənməsinin əsas obyektlərindən biri olan beynəlxalq ticarətə gəldikdə isə onlar gömrük tarifləri, vergilər, məhdudlaşdırıcı şərtlər, dövlətlərarası müqavilə və sazişlər, ixrac və idxalın stimullaşdırılması tədbirləri və s. kimi təsir alət və üsullarından istifadə edirlər.

Gömrük istənilən beynəlxalq əməliyyatda iştirak edir. Ticarətin asanlaşdırılması məsələlərində gömrük fəaliyyəti bu problemin həllində uğurun 60-70%-ni müəyyən edir.

İstehsal olunan mal növlərinin artması, xidmət sahəsinin təsirinin artması və yeni texnologiyaların yayılması nəticəsində Azərbaycanın gömrük işində idarəetmənin təşkilati-hüquqi əsasları tədricən sivilizasiya xüsusiyyətlərini qazanmağa və ümumi beynəlxalq proseslərə inteqrasiyaya başladı. Dövlətin xarici-qeyri-iqtisadi fəaliyyətinin tənzim-

lənmişində gömrük orqanlarının rolu böyükdür, çünki dövlət onların vasitəsilə başqa ölkələrə münasibətdə öz milli maraqlarını qorumaq siyasətini həyata keçirə bilər. Məhz gömrük orqanları vasitəsilə dövlət digər dövlətlərin iqtisadiyyatına, məsələn, idxal və ixraca məhdudiyyətlər qoymaqla təsir etmək imkanı əldə edir. Gömrük Azərbaycanın qarşısında duran iqtisadi vəzifələrin həyata keçirilməsində mühüm vasitədir, çünki gömrük orqanlarının iştirakı olmadan səriştəli xarici iqtisadi fəaliyyətin aparılması sadəcə olaraq mümkün deyildir. Xarici iqtisadiyyat prosesinin genişlənməsi və mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar olaraq uzun müddət xarici ticarət fəaliyyətinə dövlət təsirinə ehtiyac yaranacaqdır. Bu, Azərbaycanın Xarici Ticarət Təşkilatı (ÜTT) çərçivəsində beynəlxalq çox-tərəfli sazişlərə qoşulmasının ardıcılığı, eləcə də dövlət gömrük orqanlarının fəaliyyəti ilə dövlət xəzinəsinin doldurulması və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Мокров Г.Г. Евразийский экономический союз. Единое таможенное регулирование: монография / Г.Г. Мокров. – Москва : Проспект, 2020. – 608 с
2. Нехай, А. Ю. Основные теоретические концепции международной торговли / А. Ю. Нехай // Экономика: теория и практика. – 2015. – № 3 – С. 78–82
3. Попова, Л. И. Таможенные операции в отношении товаров и транспортных средств : учебное пособие для вузов / Л. И. Попова. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2022. — 187 с
4. Сенотрусова С.В. Таможенный контроль: Учебное пособие. М.:— "Магистр", "Инфра-М", 2013
5. Таможенное право: Уч-к для студентов ву-зов. 6-е изд., перераб. и доп. / Под ред. Н.Д. Эриашвили. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015. С. 68—73, 115—135
6. Трофимова А.А. Система управления рисками в таможенном деле как ключевой элемент таможенного контроля: проблемы и пути совершенствования // Научная гипотеза : электрон. журн. – 2017
7. Ушакова Р.В. Совершенствование операций контроля правильности определения страны происхождения товаров // Международный научный студенческий журнал. – 2017. – № 4. – С. 419-423
8. Халипов С.В. Таможенное право: Учебник для бакалавров. 6-е изд., перераб. и доп. М.: Юрайт, 2013

XARİCİ TİCARƏTİN ÖLKƏNİN İQTİSADI İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Rzaquluzadə Əlibala

XÜLASƏ

Gömrük rəsmiləşdirilməsi gömrük işinin bir sıra ən mühüm komponentlərini əhatə etməyə yönəlmiş gömrük nəzarətinin formalarından biridir. Məqalədə dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsində gömrük orqanlarının yerini müzakirə edir, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində Azərbaycan Respublikasının gömrük xidmətinin əsas məqsədlərini müəyyənləşdirir, kolleksiyanın analizinin nəticələrini təqdim edir gömrük rüsumları, vergilər, gömrük, həmçinin xarici iqtisadi fəaliyyəti tənzimləməkdə gömrük xidmətinin rolunu yerinə yetirən funksiyaları təqdim edir. Gömrük orqanları tərəfindən tətbiq edilən hüquqi tənzimləmə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə, inkişaf proseslərinin optimallaşdırılmasına və ticarət-iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin təmin edilməsinə yönəlmiş hüquqi, iqtisadi, təşkilati və digər tədbirlər və

proqramlar kompleksini özündə birləşdirir. Tədqiqat göstərir ki, bütövlükdə xarici ticarətin tənzimlənməsinə dair qanunvericilik gömrük orqanlarının xarici ticarətin tənzimlənməsi üzrə fəaliyyətinin lazımi səviyyədə normativ hüquqi tənzimlənməsini təmin edir.

РОЛЬ ТАМОЖЕННОЙ СЛУЖБЫ В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ

Рзагулузада Алибала

АННОТАЦИЯ

Таможенное оформление представляет собой одну из форм таможенного контроля, направленную на охват ряда важнейших составных частей таможенного дела. В статье рассматривается место таможенных органов в регулировании внешнеэкономической деятельности государства, определены основные цели таможенной службы Азербайджанской Республики в обеспечении экономической безопасности страны, приведены результаты анализа взимания таможенных пошлин, налогов, таможенных, а так же представлены функции, посредством которых раскрывается роль таможенной службы в регулировании внешнеэкономической деятельности. Правовое регулирование, применяемое таможенными органами, включает комплекс правовых, экономических, организационных и иных мероприятий и программ, нацеленных на обеспечение экономической безопасности, оптимизацию процессов развития и обеспечения эффективности торгово-экономических отношений. Проведенное исследование свидетельствует, что законодательство о регулировании внешней торговли в целом обеспечивает необходимый уровень нормативного правового регулирования деятельности таможенных органов по регулированию внешней торговли

THE ROLE OF THE CUSTOMS SERVICE IN IMPLEMENTATION FOREIGN TRADE

Rzaguluzada Alibala

SUMMARY

Customs clearance is one of the forms of customs control, aimed at covering a number of the most important components of the customs business. The article discusses the place of customs authorities in regulating the foreign economic activity of the state, defines the main goals of the customs service of the Republic of Azerbaijan in ensuring the economic security of the country, presents the results of the analysis of the collection of customs duties, taxes, customs, and also presents the functions through which the role of the customs service in regulating foreign economic activity. The legal regulation applied by the customs authorities includes a set of legal, economic, organizational and other measures and programs aimed at ensuring economic security, optimizing development processes and ensuring the efficiency of trade and economic relations. The study shows that the legislation on the regulation of foreign trade as a whole provides the necessary level of regulatory legal regulation of the activities of customs authorities to regulate foreign trade.

İNTELLEKTUAL KAPİTALIN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

Hüseynli Xədicə Ülvə qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
khadija.huseynli@gmail.com

Açar sözlər: kapital, intellektual kapital, insan kapitalı, struktur kapital, müştəri kapitalı

Ключевые слова: капитал, интеллектуальный капитал, человеческий капитал, структурный капитал, потребительский капитал

Keywords: capital, intellectual capital, human capital, structural capital, customer capital

İntellektual kapital bazarda biznes yaradan, həmin biznesin rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən və dəyərini artıran bütün resurslara verilən addır. İntellektual kapital işçilərin, təşkilati proseslərin və şirkətin gəlirliliyinə töhfə verən bütün digər qeyri-maddi aktivlərin cəmidir. İntellektual kapital şirkətin bazar dəyərini artırmaq, yeni müştərilər qazanmaq, yeni məhsullar yaratmaq və ya biznesi inkişaf etdirmək üçün istifadə edə biləcəyi bütün məlumat mənbələrini bir araya gətirməklə əldə edilir. İntellektual resurslar müasir dövrdə əmək bazarında strateji resurslar sırasına daxil olub.

Hazırda dünya ÜDM- nin üçdə biri alim əməyinin istifadəsi ilə əldə edilir. Bu səbəbdən əhalinin bu qrupu uğrunda dünya bazarında əsl mübarizə gedir. Hər hansı bir alimin ölkəni tərk etməsi, həmin ölkənin iqtisadiyyatına ciddi zərbə vurur. Dünya bankının məlumatına görə bir alimin başqa ölkəyə miqrasiyası nəticəsində dəyən zərər 1 milyon ABŞ dolları civarındadır. Ümumiyyətlə, intellektual resurslar şirkət və ya müəssisələrin sərvət yaratmaq üçün istifadə etdikləri intellektual materiallardır. Bu bilik, məlumat, əqli mülkiyyət və təcrübədir. Bu intellektual kapitalın necə idarə olunmasından asılıdır.

İntellektual kapital şirkətin balansında görünməyən gizli aktivlərin cəmidir. Şirkətlər üç növ kapitaldan istifadə etməklə fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Bunlara aid edilir:

- Fiziki kapital (zavod, avadanlıq, ehtiyatlar və s)
- Maliyyə kapitalı (pul vəsaitləri, investisiyalar, debitor borcları və s)
- İntellektual kapital

Hal-hazırkı dövrdə müəssisə və təşkilatları gələcəyə daşıyacaq olan ən əsas ünsür, daxilində çalışan insanların yaratdığı dəyərlərin, şirkət strategiyalarının, sistemlərinin, strukturunun, eyni zamanda müəssisələrin müştərilərlə və cəmiyyətlə qurduğu münasibətlərin cəmindən yaranan intellektual resurslardır. Son illərdə qloballaşma nəticəsində artan rəqabət və daim dəyişən müştəri ehtiyaclarının gətirdiyi dinamizm özü ilə birlikdə müxtəlifliyə və yeniliyə olan ehtiyacı da gətirib çıxartmışdır. Ona görə də şirkətlər təkcə maliyyə cəhətdən güclü olmağı deyil, həm də “biliyə”- yəni intellektual kapitala önəm verməyə başlayıblar. İntellektual kapitalı təşkil edən üç fərqli komponent mövcuddur. Bu komponentlərdən ilki istehsal və xidmət fəaliyyətini, eyni zamanda komanda üzvlərinin əməyini özündə cəmləşdirən struktur kapitalıdır. İkincisi isə müştərilər, tərəfdaşlıqlar və tədarükçülər kimi biznesə dəyər qatan bütün əlaqələri özündə cəmləşdirən əlaqə kapitalıdır. Üçüncüsü isə, kapital və şirkət daxilindəki işçilərin bilik, təcrübə, istedad və avadanlıqlarını ehtiva edən insan kapitalıdır. Bütün komponentlərin bir-biri ilə birbaşa və ya dolaylı əlaqələri intellektual kapitalı təşkil etsə də, insan kapitalı xüsusi olaraq önə çıxmışdır.

İntellektual kapitalla bağlı araşdırmalara əsaslanaraq aşağıdakıları demək olar:

- İntellektual kapital şirkətin ən mühüm rəqabət mənbəyidir.
- Bir şirkətin gələcək uğuru, onun bu gün sahib olduğu intellektual kapitaldan necə istifadə etməsindən asılıdır.
- İntellektual kapital şirkətin balansında görünməyən “gizli” kapitaldır. Onun aktivlərinin cəmidir.

Ədəbiyyatlarda intellektual kapitalın elementləri insan kapitalı, struktur kapital və müştəri kapitalı kimi qəbul edilir. Bunlar haqqında ayrı-ayrılıqda danışaq:

İnsan kapitalı- Ən sadə dildə desək, insan kapitalı işçilər tərəfindən təmsil olunan təşkilatın fərdi bilik fondudur. Bu işçilərin təhsilə, isdedada və gələcəyə qoyduğu sərmayələrin yığılmış dəyəridir. İnsan kapitalı ixtiya və eyni zamanda strateji innovasiya mənbəyi olduğu üçün vacibdir. İnsan kapitalı insanların bilik və bacarıqlarını ehtiva edir. Bu səbəbdən müəssisələrin öz insan resurslarından nə qədər səmərəli istifadə edəbilməsi məsələsi intellektual kapitalın ən vacib məsələlərindən biridir. Yaradıcılıq və innovasiya insan resurslarından nə qədər səmərəli istifadə edildiyini göstərən əsas amillərdir. Bu səbəbdən insan kapitalı tədqiqat və inkişafdan tutmuş müştəri münasibətlərinə qədər geniş diapazonda bir iş üçün yaradıcılıq mənbəyidir. Biznesdə çalışan insanlar öz vaxtlarını və istedadlarını innovativ fəaliyyətə yönəltəndə insan kapitalından uğurlu istifadə olunur.

Struktur kapital- struktur kapital dedikdə, informasiya texnologiyaları, verilənlər bazası, qeydlər və müxtəlif sənədləşmə formalarından tutmuş idarəetmə fəlsəfəsindən təşkilat mədəniyyətinə, maliyyə münasibətlərindən tutmuş patentlərə qədər bütün elementlərin bir təşkilat kimi müəssisəyə məxsus üsullar və proseslər şəklində qarışığı nəzərdə tutulur. Struktur kapitalın məqsədi insan kapitalından şirkətin məqsədlərinə çatmağa xidmət edəcək şəkildə istifadə etməkdir. Müəssisələrdə məlumatların biznesə aid olması təmin olunsaydı struktur kapitalı da yaradıla bilər. Struktur kapital biznesə aid edilir və o, paylaşılaraq eyni zamanda da təkrar istehsal oluna bilər. Struktur kapitalı yaradan elementlərə nəzər saldıqda, onlardan bəziləri patent və müəllif hüquqları ilə təmin oluna bilən texnologiyalar, ixtiralar, məlumatlar və s. aid edilir. Struktur kapitalın başqa bir hissəsi strategiya, mədəniyyət, struktur və sistemlər, təşkilati rutinlər və prosedurlardan ibarətdir. İnsan kapitalı ilə struktur kapitalı arasında asılı əlaqə mövcuddur. İnsan kapitalı struktur kapitalın formalaşmasını təmin edir, struktur kapital isə insan kapitalını yaradır. İnsan kapitalının inkişafına töhfə verir, insanların öz bilik və bacarıqlarından istifadə etməkləri üçün bir təşkilatın mövcud olması vacibdir.

Müştəri kapitalı- İntellektual kapitalın üçüncü əsas elementi müştəri kapitalıdır. Müştəri kapitalının əsas predmeti biznesin marketinq kanalları və müştəri əlaqələri vasitəsilə əldə etdiyi məlumatlardır. Müştəri kapitalı həmçinin əlaqə kapitalı adlanır, biznesin ətraf mühitlə münasibətlərini tənzimləyən və idarə edən bütün aktivlərin cəmidir. Müştəri kapitalına şirkətin müştəriləri, həmçinin səhmdarlar, təchizatçılar, rəqiblər, hökumət, dövlət qurumları və cəmiyyətlə münasibətlər daxildir. Struktur kapital və insan kapitalı daha çox daxili elementlərlə əlaqəli olduğu halda, intellektual kapitalın digər bir elementi olan müştəri kapitalı müəssisənin xarici mühitində insanlar və təşkilatlarla sıx bağlıdır. Müştərilər təşkilatlarda ən vacib faktorlardan biridir. Müəssisələrin davamlılığını qorumaq üçün müştərilər və eyni zamanda satın almaların daim mövcud olması vacibdir. Çünki bütün müəssisələrdə əsas məqsəd mənfəət əldə etməkdir. Buna nail olmaq üçün müştəri gözləntiləri ən yaxşı şəkildə qarşılanmalı, müştəri mənnuniyyəti təmin edilməlidir. Müştərilərin mənnuniyyəti müəssisələrin mal və xidmətlərinə olan tələbləri çərçivəsində ölçülə bilər. Daha aydın desək, müəssisələrin maliyyə uğurlarına ən çox töhvə verən intellektual kapital elementi müştəri kapitalıdır. Müştəri kapitalının yaradılması, yeni müştərilərin əldə edilməsi, mövcud müştərilərin razılaşdırılması və hər bir müştəriyə düşən gəlirliliyi artırmaqla həyata keçirilə bilər. Bunun üçün informasiyalardan və informasiya texnologiyalarından yararlanmaq lazımdır. Müəssisələr üçün müştərilərlə münasibətləri yaxşılaşdırmaq həm onlara maddi töhvə verir həm də intellektual kapital dəyərlərinin artmasına səbəb olur. Müştəri əlaqələri baxımından vurğulanması lazım olan digər bir mühüm məqam müştəri asılılığı yaratmaqdır. Çünki yeni müştərilər tapmaq əvvəlki müştəriləri əldə saxlamaqdan daha bahə başa gəlir. Eyni zamanda, müəyyən bir müddət yəni ilk zamanlar yeni müştərilər daha az alış-veriş etdikləri üçün biznesin maliyyə göstəricilərinə daha az töhfə verirlər. Köhnə

müştərilər isə həm mal və xidmətləri tanıyırlar, həm də onlar haqqında müəssisənin məlumatlı olması daha az problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu mənada müştərilərlə əlaqələrlə yanaşı, marketing kanallarını bilmək də müştəri kapitalının əsas komponentidir.

İntellektual kapital insan varlığından çox asılı olduğundan, insan resursları, intellektual kapitalın idarə olunmasının əsas bir hissəsini təşkil edir. İnsan kapitalının bilik və bacarıq bazasının ölçülməsi insan resurslarından asılı olaraq, inkişaf etdiriləcək innovativ ideyaların inkişafı və əlaqələrin əsasını təşkil edir.

Hal-hazırdakı dövrdə də intellektual kapitalın əhəmiyyəti artmaqda davam etməkdədir. Xüsusiylə inkişaf etmiş ölkələrdə və inkişaf etmiş ölkəyə çevrilmək yolunda olan ölkələrdə daha yaxşı başa düşülür. Sinqapur, Cənubi Koreya, Tayvan, Honq Konq kimi son 20 ildə sıçrayış edərək sənayeləşmiş ölkələr qrupuna yüksələn ölkələrin bu inkişafının arxasında bir çox amillərlə birlikdə informasiyaya verilən önəm dayanır. Bu gün bilik istehsal amillərindən daha səmərəli və təsirli səviyyədə mühüm və imtiyazlı istehsal girişi şəklini almışdır. Bu şəkildə təşkilatlarda insan resurslarının idarə edilməsi və nəzarət prosesinin yenidən təşkil edilməsi zərurəti bir tərəfdən sənaye həyatındakı rəqabət, digər tərəfdən isə biznes mühiti ilə əlaqədar yaranır. Nəticə etibarilə, informasiya texnologiyaları sahəsindəki inkişafın bizneslərdə təşkilati strukturu və münasibətləri yenidən formalaşdırması qaçılmazdır. İnkişafın əhatə dairəsi işçi heyəti, inzibati vahidlər, funksional proseslər, ünsiyyət, təlim-inkişaf fəaliyyətləri daxil olmaqla, başdan sona bütün biznesə təsir göstərir.

Müəssisələrin ən mühüm rəqabət aləti sayılan intellektual kapital biznesin olduğu bazarda qalması üçün bir növ ilkin şərtə çevrilmişdir. Müəssisələrin maliyyə hesabatlarında görünməyən, lakin tez və getdikcə daha çox müəssisənin gələcək fəaliyyəti üçün mühüm tədbirə çevrilən bu aktivlərin ölçülməsi və qiymətləndirilməsi zərurətdən daha çox öhdəliyə çevrilmişdir. İntellektual kapital müəssisələrin uzunmüddətli uğurunda və təşkilatın sağ qalmasında mühüm rol oynayır. İntellektual kapitalını effektiv şəkildə idarə edən firmalar digər firmalara nisbətən böyük üstünlüyə malikdirlər. İntellektual kapitalın düzgün idarə olunması, daxililəşdirilməsi və davamlı inkişafı institutionallaşma prosesini sürətləndirəcək. İntellektual kapitalını inkişaf etdirə bilməyən və onları düzgün idarə edə bilməyən Bizneslərin gərgin rəqabət mühitində ayaqda qalması və institutlaşması münkün deyil. Biznesdə çalışan insanların sahib olduqları məlumatları başqaları ilə paylaşması və daha çox insanın məlumat sahibi ola bilməsi üçün biznes daxilində uyğun mühitin təmin edilməsi lazımdır. Bu məqamda ən böyük məhsuliyət, şübhəsiz ki, yuxarı rəhbərliyin üzərinə düşür. İşçilərin öz bilik və bacarıq potensialını tam üzə çıxara biləcəkləri və lazımı liderlik rollarını nümayiş etdirə biləcəkləri bir mühit yaratmaq üçün biznes menecerlərinin hər cür say göstərməsi əsas zərurətdir. Yəni ən sadə dildə desək intellektual kapital biznes tərəfindən aktiv kimi saxlanılan qeydə alınmış məlumatlar və işçilərin bilik, bacarıq təcrübələri kimi müəyyən edilir.

İntellektual kapitalı effektiv idarə edə bilmək üçün onun görünə bilən hala gətirilməsi lazımdır. Hər bir işdə müxtəlif səviyyələrdə mövcud olan intellektual kapitalın səviyyəsinin müəyyən olunması intellektual kapitalın ölçülməsi ilə mövcuddur. Səviyyəsi müəyyən edilə bilməyən intellektual kapital, varlığı müəyyən olan lakin sübuta yetirilməsi mümkün olmayan fakt kimidir. İntellektual kapitalın müəyyən edilməsi, onun elementlərinin və intellektual aktivlərin müəyyən edilməsi və öyrənilməsi ilə həyata keçirilir. Müəssisələrə məxsus qeyri-maddi aktivlərin dəyəri xərc meyarları ilə müəyyən edilə bilər. Axı onlar maddi aktivlər olduğundan və onların əldə edilməsinə çəkilən xərclər olduğundan, yaxud qiymətləndirmə zamanı bazarda ticarət edildiyi halda müəyyən qiymətin formalaşması ilə əlaqədar köhnəmə payı nəzərə alınmaqla aktivləri qiymətləndirmək çox asandır. İntellektual kapitalın ölçülməsində, vəziyyət başqadır. Mahiyyət bəliyə əsaslanan aktivlər olduğundan, onlar qeyri-maddi aktivlərdir. və intellektual aktivlər biznesdən biznesə fərqlənirlər onları ölçmək daha çətindir. Yeni iqtisadi strukturda müəssisələrin ən mühüm rəqabət silahı onların intellektual varlıqlara malik olmasıdır. Biznes daxilində gizlədilən bu aktivləri görünən etmək və onları qiymətləndirmək olduqca

vacibdir. Bu mənada müəssisənin rəqabət mühitində üstünlük əldə etmək qabiliyyəti qeyri-maddi aktivlərə, eləcə də aktivlərə investisiya qoymaq və buradan gələn gəliri hesablamaq üçün bu elementlərin ölçülməsi və sonra bu dəyərləri hesablayıb məlumat istifadəçilərinə hesabatların təqdim edilməsini tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. B. İmanova İnsan resurslarının idarə edilməsinin nəzəri aspektləri
2. A. Alagöz, R. Özpeynirci. Bilgi toplumunda entellektüel varlıklar və raporlanması
3. Dr. Esra B. Bulgurcu Entellektüel sərmayə və entellektüel sərmayenin ölçülməsi
4. Dr. Y. Argüden, B. Akar Kuyucu Entellektüel sərmayə
5. <http://danismend.com/kategori/altkategori/entellektuel-sermaye/>
6. <https://www.itimatglobal.com/entellektuel-sermaye/>

İNTELLEKTUAL KAPİTALIN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

Hüseynli Xədica

XÜLASƏ

İntellektual kapital işçilərin, təşkilati proseslərin və şirkətin gəlirliliyinə töhfə verən bütün digər qeyri-maddi aktivlərin cəmidir. İntellektual resurslar müasir dövrdə əmək bazarında strateji resurslar sırasına daxil olub. Məqalədə İntellektual kapitalın formalaşmasının nəzəri əsaslarından bəhs olunmuşdur. Həmçinin məqalədə intellektual kapitalın elementləri olan insan kapitalı, struktur kapital və müştəri kapitalı və onlar haqqında məlumatlara toxunulmuşdur.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО КАПИТАЛА

Хадиджа Хоссейнли

АННОТАЦИЯ

Интеллектуальный капитал-это сумма сотрудников,организационных процессов и всех других нематериальных активов,которые способствуют прибыльности компании.В современности интеллектуальные ресурсы стали одними из стратегических ресурсов на рынке труда. В статье рассмотрены теоретические основы формирования интеллектуального капитала.В статье также затронуты человеческий капитал,структурный капитал и клиентский капитал,являющиеся элементами интеллектуального капитала и информация о них.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF INTELLECTUAL CAPITAL FORMATION

Khadija Huseynli

SUMMARY

Intellectual capital is the sum of employees, organizational processes and all other intangible assets that contribute to the company's profitability. Intellectual resources have become among the strategic resources in the labor market in modern times. The theoretical basis of the formation of intellectual capital was discussed in the article. The article also touched on human capital, structural capital and customer capital, which are elements of intellectual capital, and information about them.

RANSOMWARE PROQRAMININ TƏHLİLİ VƏ ONUN ƏHATƏ ETDİYİ ADDIMLAR

İbrahimli Firudin
Bakı Mühəndislik Universitetinin II kurs magistrantı
fibrahimli2@std.beu.edu.az

Açar sözlər: zərərli proqramlar, mobil cihazlar, mühafizə metodları, proqramlar.

Ключевые слова: вредоносное ПО, мобильные устройства, методы защиты, программы.

Keywords: malware, mobile devices, protection methods, programs.

Ransomware, istifadəçilərin kompüterlərini və ya şəbəkələrini kilidləyən bir növ pisiyyətlə proqramdır. Bu proqramlar əsasən, istifadəçilərin fayllarını, şəkillərini, musiqilərini və s. şifrələyir və sonra onların açılması üçün bir şifrə istəyir. Bu şifrəni almaq üçün, istifadəçilər əsasən bir ödəniş etmək məcburiyyətində qalırlar.

Ransomware, son illərdə çox təhlükəli bir hal alıb və hər gün daha da məşhur olur. Ən məşhur ransomware nümunələri arasında WannaCry, Petya, Locky və CryptoLocker kimi proqramlar var. Bu ransomware proqramları, dünya üzrə bir çox təşkilat və şirkətləri, hətta dövlətləri də təhdid edə bilər.

Ransomware, əsasən, e-poçt, sosial şəbəkələr, pərakəndə mağazaları və ya səhifələr kimi internet mənbələrindən gəlir. Bu səbəbdən, istifadəçilər bu mənbələrdən gələn mail və ya mesajların açılması və ya şübhəli linklərin kliklənməsi zamanı çox ehtiyatlı olmalıdırlar.

Ransomware ilə mübarizə üçün, istifadəçilərə antivirus proqramları, güclü parollar, redaktə etmə proqramları və təhlükəsiz nüsxələr təklif olunur. Həmçinin, internet mənbələrindən gələn şübhəli məktub və ya linklərin açılmaması da əhəmiyyətli bir tədbir ola bilər.

Ransomware kompüterlərə, mobil cihazlara və hətta internetə qoşulmuş digər cihazlara hücum edə bilən zərərli proqram növüdür. Ransomware sistemi effektiv şəkildə çökdürməklə istifadəçilərdən pul tələb edən ransomware proqramıdır.

Ransomware istifadəçinin kompüterinə və ya cihazına yoluxduqdan sonra faylları şifrələyir və girişin qarşısını alır. Sonra, istifadəçinin ödəniş etməsi üçün faylların kilidini açmaq üçün parol və ya açar tələb edən mesaj və ya ekran açılır. İstifadəçilər tez-tez ödənişi kriptovalyuta kimi izlənməsi çətin olan bir şəkildə etməli olurlar.

Ransomware hücumları istifadəçilərin şəxsi fayllarını, müəssisələrin maliyyə məlumatlarını, tibbi qeydlərini və hətta dövlət qurumlarının həssas məlumatlarını hədəf ala bilər. Buna görə də, ransomware hücumları ciddi təhlükə hesab olunur və məlumatların qorunması üçün müxtəlif tədbirlər tələb olunur.

Ransomware hücumlarından qorunmaq üçün müntəzəm ehtiyat nüsxələri çıxarmaq, ən müasir antivirus proqramlarından istifadə etmək, təhlükəsiz internetə baxmaq vərdişlərini inkişaf etdirmək və e-poçt əlavələrinə diqqət yetirmək kimi ehtiyat tədbirləri görülməlidir. Fayl şifrələmə proqramından və ya məlumat şifrələmə proqramından istifadə etmək də vacibdir.

Ransomware hücumu halında, qurbanların fidyəni ödəməsi ümumiyyətlə tövsiyə edilmir, çünki ödəniş hücumların artmasına və daha çox insanın hədəfə alınmasına səbəb ola bilər. Bunun əvəzinə, əvvəllər ehtiyat nüsxəsini çıxaran məlumatların bərpası və ya antivirus proqramından istifadə edərək faylların təmizlənməsi kimi alternativ həll yolları axtarıla bilər.

Ransomware hücumları kiberhücumun bir növüdür və istifadəçinin kompüter sistemini və ya cihazını yoluxdurən zərərli proqram ilə həyata keçirilir. Ransomware istifadəçinin fayllarını şifrələmək və ya istifadəçinin girişini bloklamaqla istifadəçidən pul tələb edən ransomware proqramıdır.

Ransomware hücumları fərdi kompüterləri, biznesləri, institutları və hətta dövlət qurumlarını hədəfə ala bilər. Hücumların baş verməsi üçün adətən bir səbəb olur, məsələn, istifadəçi e-poçt əlavəsinə kliklədikdə, zərərli veb sayta keçdikdə və ya təhlükəsizlik zəifliyindən istifadə etdikdə.

Ransomware hücumları məlumatları şifrələmək və ya istifadəçi girişini bloklamaqla istifadəçilərdən pul tələb edir. Adətən, fidyə ödəməsi üçün son tarix verilir və müddətin sonunda heç bir ödəniş edilməzsə, şifrə açılmayacaq və fayllar həmişəlik itirilə bilər.

Ransomware hücumlarının qarşısını almaq üçün güclü antivirus proqramlarından istifadə etmək, müntəzəm ehtiyat nüsxələrini çıxarmaq, e-poçt əlavələrinə diqqət yetirmək və təhlükəsiz internetə baxmaq vərdişlərini inkişaf etdirmək vacibdir. Bundan əlavə, müəssisələr proqram təminatı və sistemləri yeni saxlamalı, tez-tez yeniləmələr etməli və təhlükəsizlik zəifliklərini mütəmadi olaraq yoxlamalıdırlar.

Ransomware hücumları vəziyyətində, ödəniş etmək ümumiyyətlə tövsiyə edilmir, çünki bu, hücumların artmasına və daha çox insanın hədəflənməsinə səbəb ola bilər. Bunun əvəzinə antivirus proqramından istifadə edərək faylları təmizləmək və ya əvvəllər ehtiyat nüsxəsini çıxarmış məlumatların bərpası kimi alternativ həll yolları axtarıla bilər.

Ransomware təhlili

Ransomware təhlili kompüter sistemi və ya cihazına yoluxmuş ransomware proqramının aşkar edilməsini, təhlilini və silinməsinə əhatə edən bir prosesdir. Ransomware istifadəçisinin fayllarını şifrələmək və ya istifadəçinin girişini bloklamaqla istifadəçidən pul tələb edən ransomware proqramıdır.

Ransomware təhlili aşağıdakı addımları əhatə edə bilər:

Ransomware növünün müəyyən edilməsi: Ransomware-in müxtəlif növləri olduğundan, hansı ransomware növü ilə məşğul olduğunuzu müəyyən etmək vacibdir. Bu, hücumun başlanğıcında məlumat toplama və təhlil prosesinin başlanğıcıdır.

Zərərlərin aşkarlanması: Ransomware sistemə yoluxduqda, faylları şifrələmək və ya sistemə girişin qarşısını almaq kimi zərərli təsirlər yaradır. Təhlil prosesində bu zərərləri aşkar etmək və təsirlənmiş faylları və ya sistem komponentlərini müəyyən etmək vacibdir.

Ransomware proqramının təhlili: Ransomware proqramının təhlili proqram təminatının nə etdiyini, necə işlədiyini və necə yayıldığını anlamaq üçün ətraflı müayinədir. Təhlil zamanı ransomware-in kodu araşdırılır, hansı faylların hədəfə alındığı və istifadə edilən şifrələmə üsulu kimi detallar araşdırılır.

Məlumatların bərpası və silinməsi: Ransomware aşkar edildikdən sonra zərərli proqramı silmək üçün müvafiq üsul tətbiq edilir. Bəzi hallarda, zərərli proqram aradan qaldırıldıqdan sonra məlumatları bərpa etmək olmur. Buna görə mütəmadi olaraq ehtiyat nüsxələri götürmək və onları yeni saxlamaq vacibdir.

Ransomware təhlili sistem və məlumat təhlükəsizliyinin vacib hissəsidir. Bu cür hücumların qarşısını almaq üçün güclü antivirus proqramlarından istifadə etmək, mütəmadi olaraq ehtiyat nüsxələrini çıxarmaq, e-poçt əlavələrinə diqqət yetirmək və təhlükəsiz internetə baxmaq vərdişlərini inkişaf etdirmək vacibdir. Bundan əlavə, müəssisələr proqram təminatı və sistemləri yeni saxlamalı, tez-tez yeniləmələr etməli və təhlükəsizlik zəifliklərini mütəmadi olaraq yoxlamalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://www.websiterating.com/ru/online-security/what-is-ransomware-protection/>
2. <https://www.kaspersky.ru/resource-center/threats/ransomware-attacks-and->
3. <https://www.kaspersky.ru/resource-center/threats/how-to-prevent-ransomware>
4. <https://www.kaspersky.ru/resource-center/threats/top-ransomware-2020>
5. <https://ru.malwarebytes.com/ransomware/>

RANSOMWARE PROQRAMININ TƏHLİLİ VƏ ONUN ƏHATƏ ETDİYİ ADDIMLAR

İbrahimli Firudin

XÜLASƏ

Ransomware, son illərdə ciddi bir məsələ kimi ortaya çıxıb və hər gün daha da məşhur olur. Bu proqramlar, istifadəçilərə ciddi maddi vəziyyətə gətirə bilər və həm şəxsi, həm də korporativ məlumatların itirilməsinə səbəb ola bilər. Ransomware proqramları, istifadəçilərin cihazlarına, şəbəkələrinə və ya sistemlərinə müxtəlif yollarla daxil ola bilər. Ən geniş yayılmış yollar arasında e-poçt, sosial şəbəkələr, pərakəndə mağazaları və ya səhifələr kimi internet mənbələri var. Proqramlar, əsasən, bir istifadəçinin bir faylı açması və ya şübhəli bir linkə klikləməsi zamanı cihaza daxil olurlar. Ransomware ilə mübarizə üçün, istifadəçilərə antivirus proqramları, güclü parollar, redaktə etmə proqramları və təhlükəsiz nüsxələr təklif olunur. Həmçinin, internet mənbələrindən gələn şübhəli məktub və ya linklərin açılmaması da əhəmiyyətli bir tədbir ola bilər. Son olaraq, ransomware proqramlarının artması ilə birlikdə, bəzi ölkələr tərəfindən bu sahəyə qarşı tədbirlər götürülmüşdür. Bunlar arasında, ransomware-lə bağlı xəbərlərin vaxtında paylaşılması, müvafiq təlimlərin keçirilməsi və proqramların təhlükəsizliyinin artırılması üçün tədbirlər göstərməlidir.

АНАЛИЗ ПРОГРАММ-ВЫМОГАТЕЛЕЙ И ЭТАПЫ, КОТОРЫЕ ОН ВКЛЮЧАЕТ

Фирудин Ибрагимли

АННОТАЦИЯ

Программы-вымогатели стали серьезной проблемой в последние годы и становятся все более популярными с каждым днем. Эти программы могут поставить пользователей в серьезное финансовое положение и привести к потере как личных, так и корпоративных данных. Программы-вымогатели могут проникать на устройства, сети или системы пользователей различными способами. Среди наиболее распространенных способов — интернет-источники, такие как электронная почта, социальные сети, розничные магазины или страницы. Программы обычно попадают на устройство, когда пользователь открывает файл или переходит по подозрительной ссылке. Для борьбы с программами-вымогателями пользователям предлагается антивирусное программное обеспечение, надежные пароли, программное обеспечение для редактирования и безопасные резервные копии. Кроме того, важно не открывать подозрительные электронные письма или ссылки из интернет-источников. Наконец, с появлением программ-вымогателей некоторые страны приняли контрмеры в этой области. К ним относятся своевременный обмен новостями о программах-вымогателях, соответствующее обучение и меры по повышению безопасности программы.

RANSOMWARE ANALYSIS AND THE STEPS WHICH IT INVOLVES

Firudin İbrahimli

SUMMARY

Ransomware has emerged as a serious issue in recent years and is becoming more popular every day. These programs can put users in a serious financial situation and can lead to the loss of both personal and corporate data. Ransomware can enter users' devices, networks, or systems in a variety of ways. Among the most common ways are internet sources such as e-mail, social networks, retail stores or pages. Programs usually enter a device when a user opens a file or clicks on a suspicious link. To combat ransomware, users are offered antivirus software, strong passwords, editing software, and secure backups. Also, not opening suspicious emails or links from internet sources can be an important measure. Finally, with the rise of ransomware, some countries have taken countermeasures in this area. These include timely sharing of ransomware-related news, appropriate training, and measures to increase program security.

MAŞIN ÖYRƏNMƏSİ İLƏ İNTERNET ŞƏBƏKƏSİNİN TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Məmmədova Ləman Afik qızı
Bakı Mühəndislik universiteti II kurs magistrantu
lmemmedova11@std.beu.edu.az

Açar sözlər: maşın öyrənməsi, kibertəhlükəsizlik, IT, internet şəbəkəsi, informasiya təhlükəsizliyi

Ключевые слова: машинное обучение, кибербезопасность, информационные технологии, интернет-сеть, информационная безопасность

Keywords: machine learning, cyber security, IT, internet network, information security.

Dünyanın ən böyük informasiya təhlükəsizliyi (İS) şirkətləri öz analitik hesabatlarında süni intellekt (AI) və maşın öyrənməsi (ML) texnologiyalarının və onların praktiki tapşırıqlar üçün tətbiqlərinin əhəmiyyətli inkişafı ilə bağlı yeni tendensiyaları proqnozlaşdırırlar. Rəqəmsal Təhlükəsizliyin "2020-2025-ci illər üçün Kibertəhlükəsizlik Analitikası" [1] proqnoz hesabatlarında, "Pozitiv Texnologiyalar"ın analitik hesabatında [2], "Kiber Risk Hesabatı: 2022-ci il Kibercinayətkarlıq Trendləri İlin Baxışı" illik hesabatında [3] və CIO məqaləsində [4], təhlükəsizlik həllərində AI və ML ilə əlaqəli daha çox funksionallığın olacağı deyilir.

Maşın öyrənməsi ilə bağlı ideyaların populyarlaşması, buna kömək edən çərçivələrin sayının artması bu yanaşmadan istifadə edəcək yeni informasiya təhlükəsizliyi məhsullarının yaradılmasını şərtləndirir.

"Maşın öyrənməsi: kiberhücumlarla mübarizədə ümid" tədqiqat məqaləsində müəlliflər qeyd edirlər ki, "maşın öyrənməsi bu il təhlükəsizlik sahəsində ən böyük tendensiya". "Bu gün istənilən CIO bilir ki, davranış analizi vasitələri statik müdafiə sistemlərindən yan keçə bilən hücumu dayandırmaq üçün ən yaxşı şans təklif edir" [5]. Bu fikri ABI Research-in sənaye analitiki Dimitrios Pavlakis də təsdiqləyir: "Biz süni intellektlə təhlükəsizlik inqilabının ortasındaıyıq. Buna görə də, maşın öyrənməsi internet şəbəkəsində informasiya təhlükəsizliyi, hadisələrin idarə edilməsi və ya SIEM ilə birlikdə tezliklə yeni normala çevriləcək və nəticədə növbəti beş il ərzində əksər ənənəvi antivirusları, evristikanı və imza əsaslı sistemləri əvəz edəcək.

Belə ki, bu texnologiyaların inkişafı ilə bağlı tendensiyalar informasiya təhlükəsizliyi üzrə təhsil alan tələbələr tərəfindən süni intellektin və maşın öyrənməsinin öyrənilməsi ehtiyacını müəyyən edir. Süni intellekt və ML-nin tədrisi ilə bağlı problem ondan ibarətdir ki, ədəbiyyatda laboratoriya işlərinin tədrisi üçün sisteməlik şəkildə təqdim olunan material yoxdur ki, o, informasiya təhlükəsizliyi tapşırıqları üçün "kəskinləşsin" və mövcud Dövlət Təhsil Standartı və müasir peşə standartları ilə əlaqələndirilir.

Apardığımız tədqiqat yerinə yetirilən tapşırıqları əsasında, yaradıcı potensiala əsaslanaraq informasiya təhlükəsizliyi sahəsində bir sıra əsas kompetensiyaların inkişafını təmin edir [4].

Maşın öyrənməsi hazırda daha dərin mənada başa düşülür və bir çox sahələrdə geniş şəkildə tətbiq olunur. Ən populyarları arasında insanın və ya mətn parçasının nə dediyini başa düşmək üçün tanınma üçün təsvirin işlənməsi və təbii dil emalı (NLP) var.

Kibertəhlükəsizlik və internet şəbəkələrində bəzi cəhətdən maşın öyrənməsi üçün digər istifadə hallardan fərqlidir.

İnternet şəbəkələrində maşın öyrənməsindən istifadə etmək öz çətinliklərini və tələblərini daşıyır. Biz internet şəbəkələrində ML-nin tətbiqi üçün üç unikal problemi müzakirə edəcəyik.

İnternet şəbəkələrində ML Tətbiqi üçün üç unikal problem:

Problem 1: Daha yüksək dəqiqlik tələbləri. Məsələn, siz sadəcə olaraq təsvirin işlənməsi ilə məşğul olursunuzsa və sistem nəyisə səhv salırsa, bu işin gedişatına təsir göstərə bilər. Məsələn internet şəbəkələrində maşın öyrənmə sistemi saxta məlumat paketini xəstəxanaya və onun cihazlarına hücumu səbəb olan qanuni məlumat paketi ilə səhv salırsa, səhv təsnifatın təsiri ağır ola bilər.

Hər gün təşkilatlar firewallardan keçən böyük həcmli məlumat paketlərini görürlər. Məlumatların yalnız 0,1%-i maşın öyrənməsi ilə səhv təsnif edilsə belə, biznesə ciddi təsir göstərəcək böyük miqdarda normal trafiki səhv olaraq bloklaya bilərik. Maşın öyrənmənin ilk günlərində bəzi təşkilatların modellərin insan təhlükəsizliyi tədqiqatçıları qədər dəqiq olmayacağından narahat olması başa düşüləndir. Bu, vaxt tələb edir və eyni zamanda, həqiqətən bacarıqlı bir insanla eyni dəqiqlik səviyyəsinə çatmaq üçün bir maşın öyrənmə modelini öyrətmək üçün böyük miqdarda məlumat tələb edir. Biz kibertəhlükəsizlik həllərini səmərəli şəkildə genişləndirmək üçün ML-yə güvənirik. Həmçinin, ML bizə insanların aşkarlaması çətin olan naməlum hücumları aşkarlamağa kömək edə bilər, çünki ML əsas davranışları formalaşdırır və onlardan kənara çıxan hər hansı anormallıqları aşkarlaya bilər [5, s. 78].

Problem 2: Böyük miqdarda təlim məlumatlarına, xüsusən etiketli məlumatlara giriş. Maşın öyrənməsi modelləri və proqnozları daha dəqiq etmək üçün çoxlu məlumat tələb edir. Zərərli proqram nümunələrini əldə etmək, görüntü emalında və NLP-də məlumat əldə etməkdən daha çətinidir. İnternet şəbəkələrində maşın öyrənməsi ilə əlaqədar kifayət qədər hücum məlumatı yoxdur və çoxlu təhlükəsizlik riski məlumatları həssasdır və məxfilik problemləri səbəbindən əlçatan deyil.

Problem 3: Əsas həqiqət. Şəkillərdən fərqli olaraq, kibertəhlükəsizlikdə əsas həqiqət həmişə mövcud olmaya və ya sabit olmaya bilər. Kibertəhlükəsizlik mənzərəsi dinamikdir və hər zaman dəyişir. Heç bir zərərli proqram verilənlər bazası dünyadakı bütün zərərli proqramları əhatə etdiyini iddia edə bilməz və hər an daha çox zərərli proqram yaradılır.

Maşın öyrənmə ehtiyacı mürəkkəbliklə bağlıdır. Bu gün bir çox təşkilatlar İT tərəfindən tanınmayan və ya idarə olunmayan çoxlu sayda Əşyaların İnterneti (IoT) cihazlarına malikdir.

Çox uzun müddət əvvəl müəssisələr üçün zərərli proqram üçün imza əsaslı aşkarlamaya, şəbəkə trafiki üçün statik firewall qaydalarına və təhlükəsizlik siyasətlərini müəyyən etmək üçün girişə nəzarət siyahılarına (ACL) etibar etmək adi hal idi. Daha çox cihazın olduğu bir dünyada, həmişəkindən daha çox yerdə potensial təhlükəsizlik risklərini aşkar etməyin köhnə üsulları miqyas, əhatə dairəsi və mürəkkəbliyə uyğun gəlmir [6].

Maşın öyrənməsi ilə internet şəbəkələrinin təhlükəsizliyi böyük həcmli məlumatlardan avtomatik öyrənmək üçün modelləri öyrədir və öyrənmə nəticəsində sistem tendensiyaları müəyyən edə, anomaliyaları aşkarlaya, tövsiyələr verə və nəticədə tədbirlər həyata keçirə bilər.

Təşkilatların üzləşdiyi bütün yeni təhlükəsizlik problemlərini həll etmək üçün maşın öyrənməsinə açıq ehtiyac var. Yalnız maşın öyrənməsi kibertəhlükəsizlikdə artan problemləri həll edə bilər:

1. təhlükəsizlik həllərinin genişləndirilməsi,
2. naməlum hücumların aşkarlanması və
3. polimorfik zərərli proqram da daxil olmaqla qabaqcıl hücumların aşkarlanması.

Qabaqcıl zərərli proqram aşkarlanmadan yayınmaq üçün formaları dəyişə bilər və ənənəvi formaya əsaslanan yanaşmadan istifadə bu cür inkişaf etmiş hücumları aşkarlamağı çox çətinləşdirir. ML onunla mübarizə aparmaq üçün ən yaxşı həll yoludur.

ƏDƏBİYYAT

1. Farid H. Digital Image Ballistics from JPEG Quantization: A Followup Study. Technical Report TR2008-638. Dartmouth College, 2022, 6 p.
2. Recommendation T.81. Information technology – digital compression and coding of continuous-tone still images. Part 1. Requirements and guidelines. CCITT, 2023. 186 p.
3. Шелепов М.И. История создания, устройство, строение и применение графического формата [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.kolpinkurs.ru/stati/jpeg.htm
4. Domingos P. A few useful things to know about machine learning // Communications of the ACM. 2012. V. 55. N 10. P. 78–87. doi: 10.1145/2347736.2347755
5. Shelepov M.I. History of creation, organisation, structure Available at: www.kolpinkurs.ru/stati/jpeg.htm
6. <https://www.cio.com/article/406441/the-future-of-machine-learning-in-cybersecurity.html#>

MAŞIN ÖYRƏNMƏSİ İLƏ İNTERNET ŞƏBƏKƏSİNİN TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Ləman Məmmədova

XÜLASƏ

Maşın öyrənməsi dünyanı zəbt edir. Rabitə, maliyyə, nəqliyyat, malların istehsalı və hətta kənd təsərrüfatı - texnologiyanın demək olar ki, hər bir sahəsi maşın öyrənməsinin təsiri altında yaxın gələcəkdə dəyişib və dəyişəcək. Kompüter təhlükəsizliyinin təmin edilməsi də bütün dünya üçün əsas məsələdir. İş, əyləncə və gündəlik həyat üçün kompüterlərdən getdikcə daha çox asılı olduğumuz üçün kompüter sistemlərində zəifliklərin əhəmiyyəti və boşluqların mövcudluğu bərabər nisbətdə artır və getdikcə böyüyən kiberhücumların dairəsinin qeyri-sağlam diqqətini cəlb edir. Üstəlik, sistemlər daha mürəkkəb və bir-birinə bağlı olduqda, onların kiber hücumçuların giriş əldə etməsinə imkan verən səhvlərdən və gözlənilməz boşluqlardan azad olmasını təmin etmək getdikcə çətinləşir.

ИНТЕРНЕТ-БЕЗОПАСНОСТЬ С МАШИНЫМ ОБУЧЕНИЕМ

Ламан Мамедова

АННОТАЦИЯ

Машинное обучение захватывает мир. Коммуникация и связь, финансы, транспорт, производство товаров и даже сельское хозяйство — практически каждая область техники изменилась или изменится в ближайшем будущем под влиянием машинного обучения. Обеспечение компьютерной безопасности также является ключевым вопросом для всего мира. По мере того, как мы становимся все более и более зависимыми от компьютеров для работы, развлечений и повседневной жизни, важность уязвимостей и наличие уязвимостей в компьютерных системах возрастает в равной пропорции и привлекает нездоровое внимание со стороны постоянно растущего круга злоумышленников. в надежде получить деньги или просто нанести ущерб такими способами. Более того, по мере того, как системы становятся более сложными и взаимосвязанными, становится все труднее гарантировать, что они свободны от ошибок и неожиданных лазеек, открывающих доступ злоумышленникам.

INTERNET SECURITY WITH MACHINE LEARNING

Laman Mammadova

SUMMARY

Machine learning is taking over the world. Communication and communication, finance, transportation, manufacturing of goods and even agriculture - almost every field of technology has changed or will change in the near future under the influence of machine learning. Ensuring computer security is also a key issue for the entire world. As we become more and more dependent on computers for work, entertainment and general daily life, the importance of vulnerabilities and the presence of vulnerabilities in computer systems increases in equal proportion and attracts unhealthy attention from an ever-growing circle of attackers. hoping to get money or simply causing damage in such ways. Moreover, as systems become more complex and interconnected, it becomes increasingly difficult to ensure that they are free of bugs and unexpected loopholes that open access to attackers.

İLHAM ƏLİYEVİN SİYASİ SABİTLİK VƏ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK MODELİ

Qarayeva Sevic Arif qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
Sevincqarayeva2000@gmail.com

Açar sözlər: siyasi sabitlik, dövlət siyasəti, milli təhlükəsizlik, milli maraqlar

Key words: political stability, state policy, national security, national interests

Ключевые слова: политическая стабильность, государственная политика, национальная безопасность, национальные интересы.

Hər bir dövlətin daxili və xarici siyasətinin məqsədləri fonunda milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi əsas yer tutur. 21-ci əsrin üçüncü onilliyində dünyada olan iqtisadi tənəzzül, siyasi qeyri-sabitlik, ictimai münasibətlərdə kaos, xarici müdaxilə və digər neqativ hallar müxtəlif ölkələrin bugünün real mənzərəsidir. Bunun səbəbləri müxtəlifdir. Siyasi gücün və effektiv idarəetmə sisteminin olmaması, xarici siyasətdə çoxsaylı nöqsanlar kaos, iğtişaslar, inqilablar, təlatümlər bugünün aktual problemləridir. Uzağa getmədən öz regionumuza nəzər salaq. Regionumuzda iqtisadi tənəzzül, siyasi qeyri-sabitlik, ictimai münasibətlərdəki ziddiyyətlər və digər problemlər bəzi ölkələri bürüdü. Cənubi Qafqazın üç ölkəsindən ikisində - Gürcüstan və Ermənistanda zaman-zaman siyasi və güc böhranları, iqtisadi problemlər, xarici siyasətdə böhran hadisələri baş verir.

Azərbaycanın bir sıra digər qonşuları da milli təhlükəsizliyi təhdid edən xarici situasiyalardan (iqtisadi gerilik, ictimai münasibətlərə inamsızlıq, beynəlxalq aləmdəki problemlər və s.) yan keçmədilər. Bu, daxili və xarici siyasətin düzgün prinsiplər və hədəflər üzərində qurulmaması ilə bağlıdır. Azərbaycan nümunəsində isə müsbət təcrübə var. İlham Əliyevin uğurlu siyasəti nəticəsində Azərbaycan region ölkələrindən fərqli olaraq kaos və anarxiya meydanına, geosiyasi mübarizənin sınaq meydanına qarşı öz milli qüdrətini möhkəmləndirdi.

Həm politoloqların şərhlərində, həm müxtəlif tədqiqat mərkəzlərinin strateji araşdırmalarında, həm də reyting qurumlarının hesabatlarında bir ümumi cəhət var: Azərbaycan sabitlik adasıdır – təhlükəsizlik zonasıdır. Ölkəmizin təhlükəsizliyindən danışarkən bir sıra “ekspertlər”, “siyasətçilər”, hətta bəzi ölkələrin rəsmiləri özlərinə qərəzli yanaşmalara, subyektiv mülahizələrə yol verirlər. Amma əslində onlar yaxşı bilirlər ki, Azərbaycanın öz təhlükəsizlik modeli var. Ölkəmiz heç bir dövlətdən, heç bir regional və beynəlxalq güc mərkəzindən, heç bir təşkilat və qurumdan asılı deyil, öz təhlükəsizliyini təmin edir, yaxın və uzaq xarici dövlətlərin təsirinə məruz qalmır. Bu isə görkəmli lider İlham Əliyevin uğurlu daxili və xarici siyasətinin nəticəsidir. O, adı inkişaf və sabitlik məfhumları ilə bağlı olan, islahatçı və yenilikçi yanaşmaya malik, geosiyasət elminin gözəl bilicisi, milli həmrəyliyin qaranlıq olan Liderdir. Ən əsası isə İlham Əliyevin güclü dövlət konsepsiyasında fürsətçi maraqlar yoxdur, o, hakimiyyətin yox, dövlətçiliyin qorunmasına yönəlib.

Təhlükəsizlik baxımından ölkələr üç qrupa bölünür:

- öz təhlükəsizliyini müstəqil təmin edənlər;
- sabitlik mühitinin bağlı olduğu geosiyasi mərkəzlərdən asılı olanlar;
- mütəmadi olaraq qeyri-sabitlikdən, kaostan əziyyət çəkənlər.

Bəzi qonşu ölkələrdən və region dövlətlərindən fərqli olaraq Azərbaycan birinci qrupa daxildir. Bəs ölkəmizin təhlükəsizlik modelinin əsasında nə dayanır?

Bir sıra əsas səbəb və bir neçə spesifik faktor var. Əsas səbəb, qeyd etdiyimiz kimi, uğurlu strateji kursun həyata keçirilməsidir. Ancaq bir çox spesifik amillər var.

Daxili siyasi amillərdən danışsaq, qeyd edə bilərik ki,

- Azərbaycan ilk növbədə siyasi təkamül yolu tutmuşdur ki, buna nail olmaq üçün islahatlar yolu ilə kursu yeniləmək, ictimai münasibətlərdə keyfiyyət dəyişikliklərinə nail olmaq, idarəetmə standartlarını yüksəltmək və digər innovativ metodlardan istifadə etmək lazımdır.

-Azərbaycanda güclü dövlət mexanizminin əsasını təşkil edən mühüm amillərdən biri də davamlı islahatların aparılması, dövlət idarəçiliyində yeni və təkmilləşdirilmiş standartların tətbiqidir. Bu siyasi iradə əsasında və Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən işlərin nəticəsidir ki, ölkədə idarəetmə sistemi təkmilləşir, idarəçilikdə bir sıra neqativ hallar aradan qaldırılır. İdarəetmə orqanlarında, qanunvericilik sahəsində, ümumən, ictimai həyatın bütün sahələrində aparılan islahatların ictimaiyyət tərəfindən tanınması İlham Əliyevin güclü dövlət konsepsiyasının uğurla həyata keçirilməsindən xəbər verir. Bu həm də ictimai etimada əsaslanan yeni münasibətlərin formalaşmasıdır. Sabitlik bir növ təhlükəsizlik faktorudur;

“Bizim siyasətimizin mərkəzində Azərbaycan vətəndaşı dayanır”, - İlham Əliyev deyib. Vətəndaş fərdi, cəmiyyət isə ictimai mənə daşıyır, yəni rifahın yüksəldilməsi, siyasətin mərkəzində duran vətəndaşın mənafeyinin təmin edilməsi mühüm ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət başçısı güclü dövlət konsepsiyasının tərkib hissəsi olan bu siyasətin həyata keçirilməsində sosial amillərə - vətəndaş fəallığının, təşəbbüskarlığın və iştirakçılığın təmin edilməsinə xüsusi önəm verir.

Bu, bürokratiya və stereotipləri aradan qaldırır, dövlətlə vətəndaş münasibətlərində harmoniya yaradır, dövlətçiliyin sosial əsaslarını möhkəmləndirir. Belə ki, insanların rifah halını yaxşılaşdırmaqla, vətəndaşlarla dövlət arasında münasibətləri qarşılıqlı etimad əsasında qurmaqla Azərbaycanın sabitlik adası kimi inkişafına təkan verir, ölkədə təhlükəsizlik mühiti möhkəmlənir;

- Üçüncüsü, ölkəmizdə müxtəlif dinlərin və xalqların nümayəndələri sülh və mehriban qonşuluq şəraitində yaşayırlar. Dünyanın multikulturalizm mərkəzlərindən biri, tolerantlıq nümunəsi olan Azərbaycan bu zəngin tarixi irsə əsaslanan sivilizasiyalararası dialoqun inkişafına təkan verir, bu yolun qarşılıqlı əməkdaşlığa, integrasiyaya, sülh və təhlükəsizliyə xidmət etdiyini nümayiş etdirir. Bir sözlə, tolerant Azərbaycan islamofoblara, irqçilərə, mürtəce qüvvələrə yol və nümunə göstərir. Sağlam insanlıq üçün daha yaxşı dünya;

Dördüncüsü, ictimai-siyasi həmrəylik, xüsusən də xalq və hakimiyyət birliyi milli təhlükəsizliyin əsaslarını möhkəmləndirir. Prezident İlham Əliyev deyib: “Uzun illərdir ki, Azərbaycanda sabitlik təmin olunub. Sabitliyin qarantı Azərbaycan xalqıdır. Xalqın bizim siyasətimizə dəstəyi bizi həvəsləndirir və eyni zamanda, islahatları daha da dərinləşdirməyə, Azərbaycanın uğurlu davamlı inkişafını təmin etməyə imkan verir. Müxtəlif sosioloji tədqiqat mərkəzlərinin Azərbaycan əhalisi arasında ictimai rəyi öyrənmək məqsədilə keçirdiyi sorğular da göstərir ki, ölkəmizdə vətəndaşlar Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən siyasətə tam etimad göstərir, xalq-iqtidar birliyi möhkəm təməl üzərində dayanır. . Azərbaycan xalqı səmərəli, məqsədyönlü daxili siyasətin və müstəqil xarici siyasətin uğurlu nəticələrini yüksək qiymətləndirir.

İlham Əliyevin milli maraqlara əsaslanan xarici siyasət strategiyası milli təhlükəsizliyin əsasını təşkil edir. Başqa sözlə, Azərbaycan rəhbərinin uğurlu xarici siyasəti, dərin strateji diplomatik siyasəti Azərbaycanın qüdrətini gücləndirir, nüfuzunu artırır, təhlükəsizlik mühitini gücləndirir.

Azərbaycan dövlətinin reallıqları isə bunlardır ki;

- Dövlət başçısı milli maraqların təmin edilməsinə yönəlmiş prinsipial, ardıcıl siyasət aparır, beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın mənafeyini cəsarətlə və qətiyyətlə müdafiə edir, qəbul etdiyi qərarlarda xalqın tam və hərtərəfli dəstəyinə arxalanır, bu işdə ciddi iradə və əzmkarlıq nümayiş etdirir. Müstəqil strateji kurs Azərbaycanın daha da inkişafına, milli maraqlarının təmin olunmasına, beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Dövlət başçısı əminliklə, qətiyyətlə deyir: “Bu gün biz müstəqil ölkə kimi yaşayırıq, müstəqil siyasət aparırıq, heç kimin işinə qarışmırıq, heç kimin bizim işimizə qarışmasına imkan vermirik. Əminəm ki, biz bundan sonra da müstəqillik və inkişaf yolu ilə gedəcəyik”;

- Azərbaycanın yaratdığı geosiyasi reallıqlar əsasında regionda təhlükəsizlik və əməkdaşlığın yeni arxitekturası formalaşır, proseslər Bakının iradəsinə uyğun tənzimlənir. Bu, İlham Əliyevin strateji oyunun qaydalarını 4 qızıl qaydaya əsaslanaraq müəyyən etməsi sayəsində mümkün olub: düzgün vaxtı seçin, macəralara getməyin, ölkəni riskə atmayın və mümkün olan maksimum uğura nail olun.

Prezidentimiz müdrik dövlət xadimi, təcrübəli siyasətçi, qətiyyətli lider kimi yeni mərhələdə düzgün vaxtı təyin edir: Azərbaycan tələsir, yoxsa tələsməməyə üstünlük verir - həmişə! Təxribatlara, prosesləri torpedalamaq cəhdlərinə, süni müdaxilələrə, ikili standartlara baxmayaraq, İlham Əliyev heç vaxt avantüraya getmir;

- İlham Əliyevin strateji təmkinliliyə, milli maraqlara söykənən, müasir geosiyasi çağırışlara adekvat cavab verən strateji kursunun nəticəsidir ki, Azərbaycan həтта əks qütblər - güc mərkəzləri tərəfindən də perspektivli tərəfdaş kimi qəbul edilir, dövlət başçısının mövqeyinə üstünlük verilir. Bakı Avrasiya geosiyasətində diplomatiyanın ən mühüm həlqələrindən biridir. Təsədüfi deyil ki, İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı olduğu kimi, bu gün də Azərbaycan Prezidenti ilə həm regionumuzda, həm də Avrsiyada sülh, sabitlik, təhlükəsizlik, əməkdaşlıq və integrasiya məsələləri müzakirə olunur. Üstəlik, üçüncü dünya müharibəsi və “yeni dünya nizamına keçid” hesab edilən Şərqi Avropada davam edən Rusiya-Ukrayna müharibəsi kontekstində geosiyasi diqqət hələ də Cənubi Qafqazın diplomatik paytaxtı Bakıya yönəlib. Bütün bunlar onu göstərir ki, Azərbaycan regionun geosiyasi gündəmini, Bakının nüfuzunu formalaşdıran əsas qüvvələrdən biridir;

- Bu gün Azərbaycan Cənubi Qafqazda lider bir dövlətdir- regional güc mərkəzidir. Bakı yeni reallıqlar dünyasında dialoq və əməkdaşlıq məkanıdır, etimad ünvanıdır. Mötəbər tədbirlərin, görüşlərin keçirilməsi, qlobal siyasi atmosfərə təsir etmək imkanı olan elitaların ölkəmizdə həlledici məsələlərin müzakirəsi və digər bu kimi misallar iki məqamı təsdiqləyir: ölkəmizə inam yüksəkdir; Azərbaycanda təhlükəsizlik mühiti çox yüksək qiymətləndirilir;

- Reallıqlar da təsdiq edir ki, Azərbaycanla tərəfdaşlığın genişləndirilməsi güc mərkəzlərinin strateji prioritetlərindən biridir. Bu aspektdə regional və beynəlxalq təhlükəsizlik məsələlərində Bakıya etimad barədə hesabatlar, tərəfdaşlığın gücləndirilməsi çağırışları (xüsusilə bu, dövlət başçısına məktublarda öz əksini tapıb) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

- Azərbaycan təkcə öz təhlükəsizliyini təmin etmir, həm də regional sabitliyə və inkişafa çox mühüm töhfə verir. Ölkəmizin təşəbbüsü ilə regional əməkdaşlığın çoxtərəfli formatları yaradılır. 44 günlük müharibədə qalib gələn ölkəmiz 100 illik geostrateji arxitekturasını dəyişir;

- Regionda yeni geosiyasi nizamın Azərbaycan-Türkiyə strateji birliyi fonunda formalaşması da diqqət çəkir. Xüsusi vurğulanmalıdır ki, iki dost, qardaş tərəfdaş ölkə Şuşa Bəyannaməsini imzalamaqla müttəfiqlik münasibətlərinin strateji xarakterini və yüksək səviyyəsini bir daha təsdiqlədi. Bəyannamə regionun yeni geostrateji reallıqlarını təsdiq edən sənəddir. Qars müqaviləsindən yüz il sonra Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması hər iki dövlətin yeni hərbi-siyasi təhlükəsizlik çətinini - milli və regional təhlükəsizliyin yeni mexanizmini formalaşdırmasından xəbər verir.

- Azərbaycanın geosiyasi iradəsi nəticəsində kommunikasiya marşrutlarının bərpası, regional təhlükəsizlik amili olan yeni nəqliyyat dəhlizinin yaradılması mühüm siyasi və iqtisadi dividendlər və perspektivlər vəd edir. Şübhəsiz ki, münafişədən sonrakı mərhələdə Zəngəzur dəhlizinin yaradılması Avrsiyada yeni əməkdaşlıq platformasının əsasını təşkil edir. Bir çox dövlətlər Asiyadan Avropaya qədər uzanan geniş coğrafiyada bu geostrateji layihənin həyata keçirilməsində maraqlıdır.

Və bu imkanlardan yararlanmaq üçün konstruktiv mövqə, pragmatik baxış inkişaf etdirmək lazımdır. İndi ölkəmizin təşəbbüsü ilə yaradılmış təhlükəsizlik mühiti regional və dünya güc mərkəzləri arasında ümumi maraqlara əsaslanan səmərəli əməkdaşlıq üçün geniş imkanlar açır.

Şübhəsiz ki, Azərbaycanın inkişafı - siyasi üstünlüyünün güclənməsi, iqtisadi imkanlarının artması, beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsi və digər amillər müəyyən geosiyasi planları olan mərkəzləri, hətta bəzi regional dövlətləri də narahat edir. Sırr deyil ki, bundan əvvəl ölkəmizə qarşı “rəngli inqilab” ssenarisindən istifadə etmək cəhdləri, xaos planları olub. 2005 və 2012-ci illərdə daxili marionetlərin köməyi ilə Azərbaycanda xaos və anarxiya yaratmaq cəhdləri uğursuzluğa düçar oldu.

Dini amildən istifadə etməklə ölkəmizdəki həmrəylik, birlik mühitinə zərbə vurmaq niyyəti də puça çıxdı. Azərbaycan bu günə kimi sabitlik adası, təhlükəsizlik ərazisi və inkişaf ölkəsi kimi səciyyələnir. Xaos yaradanlar Azərbaycan xalqının liderlik və qətiyyət fenomeni olan İlham Əliyevin milli birlik siyasəti ilə məğlub oldular. Bu məqamlarla bağlı dövlət başçısı deyib: “Hədəf Azərbaycandır, Azərbaycan rəhbərliyidir, çünki bütün başqa üsullardan istifadə ediblər, nəticə vermədi. Nə inqilab, nə çevriliş, nə də narazılıq olub.

Bu gün müstəqil, qalib, nüfuzlu, qüdrətli, güclü Azərbaycana qarşı informasiya təxribatlarına, qara piar kampaniyasına baxmayaraq, ölkəmizi heç nə xaos meydanına çevirə bilməz. Azərbaycanın möhkəmliyi 4 sütuna əsaslanır: İlham Əliyevin siyasəti; xalqın iradəsi; xalqın birliyi - Lider, milli həmrəylik; tarixi qələbə - Böyük Qələbə! Nəhayət, Azərbaycanın sabitlik və təhlükəsizlik modeli “Biz özümü arxayınq və hər şeyə öz gücümüzle nail oluruq!” düsturu və prinsipi üzərində qurulub. Bəzi insanlar bunun öhdəsindən gələ bilməsələr də, bu bir reallıqdır!

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev İ.H. İnkişaf – məqsədimizdir. I-XXVI kitablar. Bakı: Azər nəşr, 2008-2016-cı illər.
2. Həsənov Ə. M. Azərbaycanın milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı, “Letterpress”, 2011, 440 s.
3. Həsənov Ə. M., Vəliyev A. Azərbaycanın və xarici ölkələrin siyasi sistemləri. Dərs vəsaiti. Bakı, “Azərbaycan”,
4. Həsənov Ə. “Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti” Bakı 2005
5. Pirişev A. Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik. Bakı, “Bakı Universiteti”, 2005, 545 s.
6. https://www.yeniazərbaycan.com/Gundem_e69811_az.html
7. <https://president.az/>
8. <http://scar.gov.az/>

İLHAM ƏLİYEVİN SİYASİ SABİTLİK VƏ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK MODELİ

Qarayeva Sevil

XÜLASƏ

Bu məqalədə ölkənin siyasi sabitliyinin təmin olunmasının yolları və addımları tədqiq olunmuşdur. Məlumdur ki, dövlətlərin siyasi maraqlarında əsas yeri siyasi təhlükəsizliyin təmini tutur. Dövlətlərin tənəzzülü də məhz siyasi qeyri-sabitlik, idarəetmə sərəştəsizliyi, siyasi strategiyasında çoxlu sayda nöqsanların olması bağlı olmuşdur. Bu cəhətdən ölkəmiz çox şanslıdır. Azərbaycan siyasi sabitliyi görkəmli lider İlham Əliyevin uğurlu daxili

və xarici siyasətinin nəticəsidir. İlham Əliyevin güclü dövlət konsepsiyası dövlətçiliyin qorunmasına yönəlib və Azərbaycanı digər qonşu ölkələrdən fərqləndirən təhkükəsizlik modelinin fonunda siyasi iradə, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən işlərin nəticəsidir ki, ölkədə idarəetmə sistemi təkmilləşir, idarəçilikdə bir sıra neqativ halların aradan qaldırılır. İdarəetmə orqanlarında, qanunvericilik sahəsində, ümumən, ictimai həyatın bütün sahələrində aparılan islahatların ictimaiyyətə məlum olması İlham Əliyevin güclü dövlət konsepsiyasının uğurla həyata keçirilməsindən xəbər verir.

МОДЕЛЬ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СТАБИЛЬНОСТИ И НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ИЛЬХАМА АЛИЕВА

Гараева Севиндж

АННОТАЦИЯ

В данной статье изучены пути и шаги по обеспечению политической стабильности страны. Известно, что главное место в политических интересах государств занимает обеспечение политической безопасности. Упадок штатов был обусловлен политической нестабильностью, некомпетентностью руководства, наличием большого количества изъянов в политической стратегии. Нашей стране в этом плане очень повезло. Политическая стабильность Азербайджана является результатом успешной внутренней и внешней политики выдающегося лидера Ильхама Алиева. Ильхам мощное государственное строительство, на фоне модели защиты государственности и бесконтрольности других окружающих администраций в Азербайджане, политическая воля, работы, проводимые под руководством Президента Ильхама Алиева, меняют работы, улучшают системы государственного управления, устранение ряда негативных ситуаций в управлении. Тот факт, что реформы, проводимые в административных органах, в законодательной сфере, в целом, во всех сферах общественной жизни, известны общественности, свидетельствует об успешной реализации концепции Ильхама Алиева о сильном государстве.

ILHAM ALIYEV'S MODEL OF POLITICAL STABILITY AND NATIONAL SECURITY

Garayeva Sevinj

SUMMARY

In this article, the ways and steps to ensure the country's political stability have been studied. It is known that the main place in the political interests of states is the provision of political security. The decline of the states was due to political instability, management incompetence, and the presence of a large number of flaws in the political strategy. Our country is very lucky in this respect. The political stability of Azerbaijan is the result of the successful domestic and foreign policy of the outstanding leader Ilham Aliyev. Ilham Aliyev's strong state concept is aimed at the protection of statehood and the political will against the background of the insecurity model that distinguishes Azerbaijan from other neighboring countries, and as a result of the work carried out under the leadership of President Ilham Aliyev, the management system in the country is improving, and a number of negative situations in management are being eliminated. The fact that the reforms carried out in administrative bodies, in the legislative field, in general, in all areas of public life are known to the public indicates the successful implementation of Ilham Aliyev's strong state concept.

QARABAĞIN YENİDƏN QURULMASINDA RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYADAN İSTİFADƏ İMKANLARI

Həşimova Zəhra İlqar qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
zehrahesimova2@gmail.com

Açar sözlər: Rəqəmsal transformasiya, idarəetmə, Qarabağ, texnologiya, yenidənqurma

Keywords: Digital transformation, management, Karabakh, technology, rebuilding

Ключевые слова: Цифровая трансформация, управление, Карабах, технологии, восстановление.

Müasir idarəetmənin əsas trendlərindən biri kimi rəqəmsal transformasiyadan istifadənin genişlənməsi bir çox istiqamətdə sürətli inkişafa səbəb olur. Beləki, rəqəmsal idarəetmə bizneslərə əməliyyatlarını təkmilləşdirmək, müştəri təcrübələrini artırmaq və daim dəyişən bazarda rəqabətə davamlı olmaq üçün bir sıra üstünlüklər və imkanlar təklif edir. Müasir idarəetmədə rəqəmsal transformasiyadan istifadə olunmasının əsas səbəbləri kimi artan səmərəlilik, təkmilləşdirilmiş qərar qəbul etmə, təkmilləşdirilmiş vətəndaş əlaqəsi, çeviklik və dayanıqlılıq misal göstərilə bilər.

Dövlət idarəedilməsində də rəqəmsal transformasiyanın istifadəsi təkrarlanan tapşırıqların avtomatlaşdırılması və proseslərin sadələşdirilməsi ilə resurslara qənaət, idarəetmədə vətəndaş iştirakçılığının artırılması və yeni həllərin ortaya qoyulması, şəffaflığın və hesabatlılığın artırılması, vətəndaşların ehtiyaclarını daha yaxşı başa düşərək fərdiləşdirilmiş xidmətlərin göstərilmə imkanı, artan kibertəhlükəsizlik kimi üstünlüklər gətirmişdir.

Rəqəmsal transformasiya, rəqəmsal texnologiyaların təşkilatın əməliyyatlarının bütün aspektlərinə integrasiyasını özündə əks etdirir. Rəqəmsal transformasiya dəyişən biznes tələblərinə cavab vermək üçün yeni biznes modelləri və mədəniyyətlərini yaratmaq və ya dəyişdirmək üçün rəqəmsal texnologiyalardan istifadənin strateji prosesidir. Bununla da təşkilat mövcud vəziyyətindən daha yaxşı nöqtəyə gələrək, öz dəyərini artırmaq imkanı əldə edir.

İdarəetmədə rəqəmsal transformasiyaların ən geniş vüsət aldığı ölkələrin təcrübəsini öyrənmək onun tətbiqi üçün başlanğıc ola bilər. Rəqəmsal transformasiyanın ən uğurlu nümunələrindən biri kimi Estoniya, Sinqapur, Cənubi Koreyanı misal göstərmək olar.

Estoniya elektron hökumət xidmətləri və rəqəmsal həllərin geniş spektrini həyata keçirərək rəqəmsal transformasiya sahəsində global liderdir. Ölkənin e-Residentlik proqramı, dünyanın istənilən yerindən olan insanlara Estoniyanın rəqəmsal rezidenti olmaq və onun elektron hökumət xidmətlərindən istifadə etmək imkanı verir.

Cənubi Koreya 5G şəbəkələri və Əşyaların İnterneti (IoT) daxil olmaqla, rəqəmsal infrastrukturuna əhəmiyyətli investisiyalar edib. Ölkə həmçinin enerji səmərəliliyini artırmaq və nəqliyyat sıxlığını azaltmaq üçün IoT sensorları və məlumat analitikasından istifadə edən Sonqdo Beynəlxalq Biznes Bölgəsi kimi bir sıra ağıllı şəhər təşəbbüslərini həyata keçirmişdir.

Sinqapur dövlət xidmətlərini təkmilləşdirmək və iqtisadi artımı təşviq etmək üçün Ağıllı Millət təşəbbüsü və Rəqəmsal Hökumət Planı kimi bir sıra rəqəmsal təşəbbüslər həyata keçirmişdir. Bu təşəbbüslər Sinqapurun dünyanın ən qabaqcıl rəqəmsal iqtisadiyyatlarından birinə çevrilməsinə kömək edib.

Vətən müharibəsinin nəticəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərdə sürətlə davam edən yenidənqurma və bərpa prosesində də rəqəmsal texnologiyalardan istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 30 ilə yaxın davam edən işğal ərzində təbiətinə və infrastrukturuna

ciddi ziyan vurulmuş bu torpaqlarımızın dirçəldilməsi üçün olduqca geniş fərsətlər mövcuddur. Tarixi-mədəni dəyəri, füsunkar təbiəti ilə yanaşı, yeraltı və yerüstü sərvətlərə, zəngin iqtisadi potensiala, geniş turizm imkanlarına malik olan Qarabağ regionu güclü xammal bazası və emaledici sənayə baxımından əlverişlidir. Açıqlanan statistikaya əsasən deyə bilərik ki, işğal altında olan torpaqlarda 7 rayon mərkəzi, 6 şəhər, 12 qəsəbə, 830 kənd, 700 xəstəxana və tibb müəssisəsi, 6 dövlət teatri, 368 klub, 85 musiqi məktəbi, 600 sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri dağıdılıb, talan olunub, 1 milyon hektardan çox kənd təsərrüfatı sahəsi, o cümlədən, təxminən, 128 min suvarılan torpaq, 35 min hektara yaxın üzüm və meyvə bağları məhv edilərək dövrüyyədən çıxarılıb. İşğala qədər ölkə üzrə ÜDM istehsalının 24%-i, üzüm istehsalının 41%-i, kartof istehsalının 46%-i, ət istehsalının 18%-i, süd istehsalının 34%-i həmin rayonların payına düşüb. Dağıdılmış infrastrukturun bərpası və iqtisadiyyatın bu bölgədə yenidən dirçəldilməsi üçün rəqəmsal transformasiyadan bir sıra sahələrdə istifadə edilə bilər və edilməkdədir.

“Rəqəmsal transformasiya sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı”-na əsasən ölkəmizdə rəqəmsal transformasiyaların tətbiqi ilə bağlı əsas istiqamətlər kimi İKT infrastrukturunun əsasını təşkil edən genişzolaqlı internet şəbəkəsinin inkişafı, “Hökumət buludu” (G-Cloud), “Böyük həcmli məlumatlar” (Big Data), “Ağıllı şəhər” (Smart City) və “Ağıllı kənd” (Smart Village) kimi rəqəmsal təşəbbüslər həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Azərbaycan son on il ərzində iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında rəqəmsal transformasiyanın uğurlu nümunələrinə imza atmışdır.

Son illərdə Azərbaycan müxtəlif sektorlarda rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və rəqəmsal transformasiya təşəbbüslərinin həyata keçirilməsində mühüm irəliləyiş əldə edib. Rəqəmsal İqtisadiyyat və Cəmiyyət İndeksi (DESI) 2020-yə əsasən, Azərbaycan əlaqə, rəqəmsal bacarıqlar və rəqəmsal dövlət xidmətlərindən istifadə sahələrində əhəmiyyətli nailiyyətlər qazanıb. Hesabatda vurğulanır ki, Azərbaycan Şərq Tərəfdaşlığı regionunda internetdən istifadə edən şəxslərin ən yüksək faizinə malikdir və əhalinin 80%-i internet istifadəçisidir. Bundan başqa, ölkədə yüksəksürətli internet, 4G/LTE mobil şəbəkələrinin tətbiqi, elektron hökumət xidmətlərinin yaradılması ilə rəqəmsal infrastrukturun təkmilləşdirilməsinə mühüm investisiyalar qoyulub.

Kənd təsərrüfatı sahəsində torpaq idarəçiliyini təkmilləşdirməyə, mübahisələri azaltmağa və sektora investisiyaları təşviq etməyə kömək edən rəqəmsal torpaq reyestrinin tətbiqi də daxil olmaqla, kənd təsərrüfatı sektorunun rəqəmsallaşdırılması üçün bir sıra təşəbbüslər mövcuddur. E-Agro sistemi bu istiqamətdə həyata keçirilmiş ən uğurlu təşəbbüs hesab edilə bilər. Hökumət həmçinin fermerlər üçün hava, bazar qiymətləri və kənd təsərrüfatı təcrübələri haqqında məlumat əldə etmək imkanı verən mobil tətbiqlər yaratmışdır.

Azərbaycan Mərkəzi Bankı rəqəmsal bankçılığın təşviqi üçün bir sıra təşəbbüslərə, o cümlədən rəqəmsal ödəniş sisteminin və mobil bankçılıq tətbiqinə start verməklə rəqəmsal bankçılıq sahəsində inkişafa öncüllük etmişdir. Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” və “2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı” ölkəmizdə rəqəmsal ödənişlərin və rəqəmsal ticarətin inkişaf etdirilməsi üçün əsas dövlət sənədləridir. Dövlət Proqramının icrası nəticəsində nağdsız ödənişlərin payı 17 mlrd. manata qədər artmışdır ki, bu da yaxın müddətdə bütövlükdə iqtisadi tranzaksiyada nağd ödənişlərin payının 74%-dən 40%-ə qədər azalmasına səbəb olacaqdır.

Ölkədə elektron ticarətdə də əhəmiyyətli irəliləyiş əldə edilib. 2021-ci ilin birinci rübündə onlayn satışlardan əldə edilən gəlir 41,2 milyon manat (24,2 milyon ABŞ dolları) təşkil edib ki, bu da 2020-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 44,8% artım deməkdir.

Bundan başqa, Azərbaycan rəqəmsal ticarəti və elektron ticarəti asanlaşdırmaqla ölkənin ticarət rəqabət qabiliyyətini artırmaq məqsədi daşıyan “Rəqəmsal Ticarət Qovşağı” təşəbbüsünü həyata keçirib. Bu inkişaf Azərbaycanın rəqəmsal transformasiya gündəmini irəlilətməyə davamlı sadıqlığını nümayiş etdirir.

Azərbaycanda təhsil sahəsində rəqəmsallaşma prosesi xüsusilə COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar daha qabarıq hiss olunmağa başlandı. Ölkəmizdə rəqəmsal təhsili təşviq etmək üçün bir sıra təşəbbüslər həyata keçirildi, o cümlədən milli e-tədris platformasının inkişafı və məktəblərin müasir rəqəmsal texnologiyalara çıxışını təmin edən rəqəmsal məktəb təşəbbüsünün həyata keçirilməsi də məhz bu təşəbbüslərdəndir.

Ağıllı şəhərlərin inkişafı üçün bir sıra təşəbbüslərə, o cümlədən kommunal xidmətlər üçün smart ölçmə sisteminin tətbiqinə və mərkəzləşdirilmiş nəqliyyatın idarə edilməsi sisteminin inkişafı ilə bağlı təşəbbüslərə həyata keçirilib. Bu təşəbbüslərə uyğun olaraq Bakıda “Ağıllı şəhər” konseptinin əsas elementlərinin tətbiq olunması istiqamətində atılan addımları- ağıllı işıqlandırma sisteminin inkişafı, ağıllı nəqliyyat sisteminin tətbiqi və vətəndaşların cəlb edilməsi və şəhər qərarlarının qəbulunda iştirakının dəstəklənməsi üçün rəqəmsal platformaların hazırlanması konseptlərini vurğulamaq olar.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə yenidənqurma prosesində tətbiq olunan əsas modellərdən biri “Ağıllı kənd” modelidir. Bu model əsasında Ağalı kəndi yenidən qurulmuş və kənd sakinləri öz doğma yurdlarına qaytarılmışdır. Ağalı kəndinin əsas fərqləndirən elementlərini qısaca nəzərdən keçirmək bu ərazidə rəqəmsal transformasiyanın istifadəsi barədə təsəvvürün formalaşması üçün faydalı olacaq:

- Rəqəmsal infrastruktur: Ağalıdakı ağıllı kənd təşəbbüsü kənddə yüksək sürətli internet bağlantısı, mobil şəbəkələr və digər rəqəmsal texnologiyalar daxil olmaqla rəqəmsal infrastrukturunu inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Bu, kənd sakinlərinə rəqəmsal xidmətlərə daxil olmaq və elektron ticarət fəaliyyətləri ilə məşğul olmaq, eləcə də daha geniş dünya ilə əlaqə yaratmaq imkanı təqdim edir.

- Bərpa olunan enerji: Ağıllı kənd təşəbbüsü həmçinin Ağalıda günəş və külək enerjisi kimi bərpa olunan enerjiden istifadənin təşviqinə yönəlib. Alternativ enerji mənbələrindən istifadə resurslara qənaət etməklə yanaşı, ekologiya qorunması üçün də şərait yaradır.

- Ağıllı əkinçilik: Ağalı kənd təsərrüfatı kəndidir və ağıllı kənd təşəbbüsü rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edərək ağıllı əkinçilik təcrübələrini təşviq etmək məqsədi daşıyır. Buraya əkinçilik təcrübələrini optimallaşdırmaq, məhsuldarlığı artırmaq və tullantıları azaltmaq üçün sensorlar, məlumat analitikası və digər rəqəmsal alətlərdən istifadə edilir.

- Elektron ticarət: Ağıllı kənd təşəbbüsü həm də Ağalıda e-ticarət fəaliyyətini təşviq etmək məqsədi daşıyır, kəndlilərə məhsullarını və mallarını onlayn satmağa imkan verir.

- Rəqəmsal savadlılıq: Ağıllı kənd təşəbbüsünün digər əsas aspekti kəndlilər arasında rəqəmsal savadlılığın təbliğidir. Bunun üçün isə müxtəlif dövlət və özəl qurumlar tərəfindən əhəlinin maarifləndirilməsi həyata keçirilir.

“Ağıllı kənd” modeli ilə artıq işğaldan azad olunmuş ərazilərdə növbəti məntəqələrin salınması və bərpası üzrə işlər görülür.

İndiyə qədərki mərhələyədək işğaldan azad olunmuş ərazilərdə həyata keçirilən layihələrə nəzər saldıqda görürük ki, onların həyata keçirilməsində rəqəmsal texnologiyalardan yüksək şəkildə istifadə olunmuşdur. Bu layihələrə Göləbird Su-Elektrik Stansiyası, 7 yarımstansiyanı, Zəfər yolu, Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı, Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanının istifadəyə verilməsini misal göstərmək olar.

Regionun təbii-coğrafi şəraiti, iqlimi, təbii sərvətləri və digər amillər imkan verir ki, Qarabağ müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf etsin. Rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edərək daha sürətli inkişaf xəttinə nail olunma potensialı yüksək olan bir sıra işlər görmək olar.

Elektron ticarət platformalarının tətbiqi Qarabağ bölgəsindəki bizneslərə daha geniş bazara çıxmağa və satışlarını artırmağa kömək edə bilər. Elektron ticarət platformaları həm də tədarük zəncirini və logistika proseslərini tənzimləməklə müəssisələrə xərclərini azaltmağa kömək edə bilər.

Qarabağ bölgəsi zəngin tarixi, mədəniyyəti və təbii gözəlliyi ilə əhəmiyyətli turizm potensialına malikdir. Virtual turlar və onlayn sifariş platformaları kimi rəqəmsal turizm təşəbbüslərinin inkişafı regiona daha çox turist cəlb etməyə və iqtisadi artımı təşviq etməyə kömək edə bilər. Bu istiqamətdə yaradılmış “Yolumuz Qarabağa” portalı maraqlı nümunələrdən biridir. Eyni zamanda rəqəmsal ödəniş sistemlərinin tətbiqi Qarabağ regionunda maliyyə inklüzivliyini təşviq etməyə və maliyyə əməliyyatlarının səmərəliliyini artırmağa kömək edə bilər. Bu, biznes və fiziki şəxslər üçün əməliyyatların dəyərini və vaxtını azaltmağa kömək edə, kiçik və orta müəssisələrin maliyyəyə çıxışını təşviq edə bilər.

Qarabağda yenidənqurma prosesinin sürətləndirilməsi və vahid mərkəzdən idarə olunması istiqamətində mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemi yaradıla bilər. Bu sistem vasitəsilə bütün istiqamətlərdə həyata keçirilən layihələr və tərəfdaşlar əlaqələndirilə bilər.

Qarabağda rəqəmsal transformasiya ilə bağlı çətinlikləri və maneələri aradan qaldırmaq və rəqəmsal texnologiyaların təqdim etdiyi imkanları reallaşdırmaq üçün bir sıra potensial həll yolları araşdırıla bilər.

- Dövlət-Özəl tərəfdaşlığının gücləndirilməsi: Dövlət-özəl tərəfdaşlığının gücləndirilməsi ilə Qarabağda rəqəmsal infrastruktur və xidmətlərin çatdırılmasına sərmayə qoyuluşunu asanlaşdırıla bilər. Bu tərəfdaşlıqlar rəqəmsal layihələri maliyyələşdirmək və həyata keçirmək üçün həm dövlət, həm də özəl sektorun güclü tərəflərindən istifadə edə bilər ki, bu da xidmətlərə çıxışın yaxşılaşdırılması, innovasiyaların artması və vətəndaşlar üçün daha yaxşı imkanların yaradılması ilə nəticələnər.

- Hökumətin təşviq mexanizmləri: Dövlət tərəfindən rəqəmsal infrastruktur və xidmətlərə sərmayəni təşviq etmək üçün vergi güzəştləri, subsidiyalar və qrantlar kimi stimullar təqdim edə bilər. Bu stimullar özəl sektor investisiyalarının cəlb edilməsinə və rəqəmsal texnologiyalarda innovasiyaların stimullaşdırılmasına kömək edə bilər.

- Beynəlxalq əməkdaşlıq: Beynəlxalq təşkilatlar və donor agentliklər Qarabağda rəqəmsal transformasiyanı dəstəkləmək üçün texniki və maliyyə yardımı göstərə bilərlər. Beynəlxalq əməkdaşlıq həmçinin maraqlı tərəflər arasında bilik mübadiləsini və əməkdaşlığı asanlaşdırır, innovativ həllərin və ən yaxşı təcrübələrin inkişafını təşviq edə bilər.

- İnsan kapitalının gücləndirilməsi: Bacarıqların artırılması təşəbbüsləri Qarabağın rəqəmsal transformasiyası üçün tələb olunan bacarıq və biliklərin inkişafına kömək edə bilər. Bu təşəbbüslərə dövlət məmurları, sahibkarlar və təhsil işçiləri üçün təlim proqramları, həmçinin rəqəmsal texnologiyalar sahəsində tədqiqat və inkişafa dəstək daxil ola bilər.

- Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi: İnnovasiyaları, rəqabəti və investisiyaları təşviq edən tənzimləyici normaların inkişaf etdirilməsi dolayı yolla Qarabağın rəqəmsal transformasiyasını asanlaşdırıla bilər. Bu çərçivələr rəqəmsal layihələrin inkişafı və həyata keçirilməsi üçün təlimat verə bilər, onların vətəndaşların ehtiyaclarına cavab verməsini və daha geniş siyasət məqsədlərinə uyğun olmasını təmin edə bilər.

Yekun olaraq, rəqəmsal transformasiya Qarabağın inkişafı üçün mühüm imkanlar təqdim edir. Rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməklə region iqtisadi artımı gücləndirə, dövlət xidmətlərinin göstərilməsini yaxşılaşdırır və sosial inkişafı təşviq edə bilər. Bununla belə, qeyri-adekvat infrastruktur, ixtisaslı işçilərin çatışmazlığı və maliyyəyə məhdud çıxış daxil olmaqla, aradan qaldırılmalı olan mühüm problemlər də

var. Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün dövlət-özəl tərəfdaşlığı, hökumətin təşviq mexanizmləri və beynəlxalq əməkdaşlıq da daxil olmaqla bir sıra həll yolları tələb olunur. Bundan əlavə, regionun ehtiyacları və prioritetləri ilə uzlaşan aydın və ardıcıl rəqəmsal transformasiya strategiyasına ehtiyac var. Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək mümkün olarsa, Qarabağ regionunda rəqəmsal transformasiyanın aparıcı nümunəsi olmaq, davamlı iqtisadi artımı, sosial inkişafı və vətəndaşları üçün daha yaxşı həyat keyfiyyətini təşviq etmək potensialına malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev A., Problems of application of digital technologies in the territories of Azerbaijan liberated from the Armenian occupation. Journal of Problems of Information Society, 2022, vo.13, no.1, 27-34
2. Mahmudova, S., Azerbaijan's E-Government development and its effects on public service delivery. Journal of Contemporary Eastern Asia, 18(2), 172-186, (2019).
3. Szczepanska and Ohrlander, Digital Transformation and Public Services: Societal Impacts in Sweden and Beyond, 2019
4. [http://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/fevral/734380\(meqale\).pdf](http://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2021/fevral/734380(meqale).pdf)
5. Rəqəmsal transformasiya sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı <https://president.az/az/articles/view/51299>
6. Dr. Mammadov A., Gurbanli N., SHUSHA AS THE MAIN GEOGRAPHICAL LOCATION IN THE STRATEGIC DEVELOPMENT OF KARABAKH. IV İqtisadiyyat və İdarəetmə Sahəsində Tədqiqatçıların Beynəlxalq Elmi Konfransı, (86), 2022
7. "Azerbaijan to launch Digital Trade Hub to facilitate e-commerce", AzerNews, June 2021: <https://www.azernews.az/business/180717.html>
8. Digital Economy and Society Index (DESI) 2020. <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/digital-economy-and-society-index-desi-2020>

QARABAĞIN YENİDƏN QURULMASINDA RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYADAN İSTİFADƏ İMKANLARI

Həşimova Zəhra

XÜLASƏ

Məqalədə rəqəmsal transformasiyadan istifadə olunaraq işğaldan azad olunmuş ərazilərdə yenidənqurma və bərpa prosesi müzakirə olunur. Yenidənqurma prosesində rəqəmsal texnologiyalardan necə istifadə olunduğu, onun nəticələri, rəqəmsal transformasiyaların gücləndirilmə potensialı barədə məlumat verilir. Müasir idarəetmə sistemində rəqəmsal transformasiyaların rolu təhlil olunaraq, rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməklə əldə oluna biləcək idarəetmə nəticələri müzakirə olunur.

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ В РЕКОНСТРУКЦИИ КАРАБАХА

Хашимова Захра

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается процесс реконструкции и восстановления на освобожденных территориях с использованием цифровой трансформации. Приводится информация о том, как цифровые технологии используются в процессе реконструкции, ее результатах и потенциале усиления цифровых преобразований. Анализируется роль цифровых преобразований в современной системе управления и обсуждаются результаты управления, которых можно достичь с помощью цифровых технологий.

POSSIBILITIES OF USING DIGITAL TRANSFORMATIONS IN THE RECONSTRUCTION OF KARABAKH

Hashimova Zahra

SUMMARY

The article discusses the process of reconstruction and recovery in the liberated territories using digital transformation. Information is provided on how digital technologies are used in the reconstruction process, its results, and the potential of strengthening digital transformations. The role of digital transformations in the modern management system is analyzed and the management results that can be achieved by using digital technologies are discussed.

НАЦИОНАЛЬНОЕ ПРИМИРЕНИЕ И ЕЁ ПОЛИТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

*доцент Бехбұдов Таур
Атаева Рагима Эмиль
магистрантка II курса БГУ
rehimekhanim2000@gmail.com*

Ключевые слова: национальное примирение, государство, политической стабильности, национальное единство, соглашение, конфликт, мир, приоритет, постконфликтные условия, превентивная дипломатия

Açar sözlər: milli barışıq, dövlət, siyasi sabitlik, milli birlik, razılaşma, münaqişə, sülh, prioritet, münaqişədən sonrakı şərtlər, qabaqlayıcı özünümüdafiə.

Keywords: national reconciliation, state, political stability, national unity, agreement, conflict, peace, priority, post-conflict conditions, preventive self-defence

Национальное примирение является ключевым приоритетом в постконфликтных условиях, поскольку оно имеет решающее значение для достижения прочного мира и политической стабильности. Национальное примирение – это комплексный социально-политический и политико-психологический процесс, который включает в себя широкий комплекс разносторонних мер, целью которых является прекращение внутринационального, внутригосударственного или регионального конфликта, достижение согласия между конфликтующими сторонами, прекращение боевых действий и вооруженных акций противоборствующих сил, а также установление национального мира и согласия [1, с. 319]. В 1988 году на 41-й сессии Генеральной ассамблеи ООН (Организация Объединённых Наций) соглашение о национальном примирении было официально признано «базовой моделью урегулирования внутринациональных и региональных конфликтов».

Реалии современного мира показывают востребованность мирного урегулирования любого конфликта, что является средством повышения роли гуманизма и, конечно же, соответствует общемировой тенденции повсеместного использования примирительных процедур разрешения разнообразных конфликтных ситуаций в различных сферах жизнедеятельности человека [2, с. 96-99]. Говоря о национальном примирении следует отметить и такие понятия как национальное согласие и национальное единство. Рассмотрим эти понятия в контексте политики национального примирения.

Национальное согласие в контексте политики национального примирения связано с двумя этапами этой политики. Во-первых, это начальный этап политики национального примирения, где осуществляется согласие в отношении необходимости достижения примирения, а во-вторых это этап осуществления политики национального примирения. Процесс национального согласия связан с согласием в отношении форм и перспектив мирного, бесконфликтного функционирования национально-территориального образования, таким образом можно сказать, что национальное согласие является необходимым фоном развития и углубления примиренческих процессов. В целом весь процесс национального примирения выступает как процесс выработки и поэтапного осуществления политики национального согласия [3, с. 170-171]. В этом отношении следует иметь в виду, что кроме «нулевых вариантов» национального согласия, может быть и другой более продуктивный превентивный вариант. Здесь под «нулевым вариантом» национального согласия имеется в виду, что процесс достижения согласия развивается с момента полного согласования ин-

тересов в общенациональных масштабах и начальных этапов национального примирения.

Национальное единство является следствием развития процессов национального примирения. Оно представляет собой согласие всех слоев общества в отношении необходимости решения конфликтов либо спорных моментов, существующих в определенном государстве, мирным путем. Национальное единство - это также и готовность всех граждан к быстрому прекращению вооруженных конфликтов. Такое национальное единство является платформой для установления общенационального мира и выражает собой широкий предварительный консенсус взглядов, позиций и точек зрения. Национальное единство — это то, в чем больше всего нуждается общество, потому что от этого зависят мир, доверие и безопасность общества. Общества, в которых нет мира и единства, обречены на распад [4, с. 88].

Американский политик Д. Блумфилд отмечает: «Национальное примирение - всеохватывающий процесс, который включает в себя поиск истины, справедливости, прощения, исцеления. Это означает найти способ жить вместе с бывшими врагами, сосуществовать с ними, развивать степень сотрудничества, необходимую для того, чтобы разделить с ними наше общество, чтобы всем нам вместе жилось лучше, чем по отдельности» [5, р. 14-15]. Он также отметил, что примирения - это процесс, посредством которого общество движется от разделенного прошлого к общему будущему. Он утверждает, что для достижения примирения важно, чтобы первоначальная причина была честно и серьезно переоценена. Примирение возможно только в том случае, если конфликт ясно и публично обсужден его участниками, и такое обсуждение создает ясность, которая вполне может оказать благотворное влияние на будущие отношения. Поэтому необходима открытость в отношении причины конфликта, ясность в отношении того, что является основной задачей, и готовность работать на благо всех. Открытое примирение сопровождается справедливостью и предполагает установление новых социальных отношений.

Подлинное примирение, которое сопровождается справедливостью и предполагает установление новых социальных отношений, также предполагает искреннее обязательство положить конец конфликту со стороны всех заинтересованных сторон [6, р. 36-39]. Это должно быть результатом подлинного осознания и признания всеми, что продолжение конфликта наносит ущерб благополучию всех сторон, вовлеченных в конфликт, и что, в конце концов, никто не выиграет от продолжения конфликта. Когда происходит подлинное примирение, стороны приходят к согласию о том, что необходимо работать вместе, признать вину за преступления, прекратить военные действия и проложить или наметить путь вперед. Он не предполагает замалчивания причин конфликта, но это предполагает честную и искреннюю приверженность достижению мира. Это неизбежно включает в себя признание ошибок прошлого, готовность прощать и выражение желания наладить новые отношения и новое направление в интересах всех. Но ошибки прошлого могут быть прощены только в том случае, если истина прошлого раскрыта или известна.

Примирение является единственным способом гарантировать прочный и устойчивый мир в постконфликтных обществах и, следовательно, во всем мире. На сегодняшний день многие политики утверждают, что превентивная дипломатия остается лучшим инструментом поддержания мира.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ольшанский Д.В. "Основы политической психологии". «Деловая книга». Москва. 2001. с. 319.

2. Власенко Н.А.Чернышова Т.В. Примирение и право // Журнал российского права.– 2012.–№ 7.– С.96-99.
3. Джононов С. Национальное единство и формирование гражданского общества// Вестник Таджикского национального университета (научный журнал) - Душанбе: Сино. 2009. № 6 (50) С. 170-171.
4. H. Eroğlu. Milli birlik ve beraberlik. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. Cilt 3. Sayı 7. S. 88.
5. Bloomfield David 2003. Reconciliation: An Introduction. In: Bloomfield, Barnes and Huysse, pp. 14–15.
6. Hannes S. National dialogue and legitimate change. Legitimacy and peace processes. 2024. P. 36-39.

НАЦИОНАЛЬНОЕ ПРИМИРЕНИЕ И ЕЁ ПОЛИТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Бехбудов Таур, Атаева Рагима

АННОТАЦИЯ

Национальное примирение — это комплексный социально-политический и политико-психологический процесс, который включает в себя широкий комплекс разно-сторонних мер, целью которых является прекращение внутринационального, внут-ригосударственного или регионального конфликта, достижение согласия между конфликтующими сторонами, прекращение боевых действий и вооруженных акций противоборствующих сил, а также установление национального мира и согласия. В 1988 году на 41-й сессии Генеральной ассамблеи ООН (Организация Объединённых Наций) соглашение о национальном примирении было официально признано «базо-вой моделью урегулирования внутринациональных и региональных конфликтов».

Реалии современного мира показывают востребованность мирного урегулирова-ния любого конфликта, что является средством повышения роли гуманизма и, ко-нечно же, соответствует общемировой тенденции повсеместного использования примирительных процедур разрешения разнообразных конфликтных ситуаций в различных сферах жизнедеятельности человека.

MİLLİ BARIŞIQ VƏ ONUN SİYASİ ƏHƏMİYYƏTİ

Tahir Behbudov, Atayeva Rəhiməxanım

XÜLASƏ

Milli barışiq, daxili, daxili və ya regional qarşıdurmaya son qoyan, münaqişə tərəfləri arasında razılığa gələn, döyüş əməliyyatları və döyüşən qüvvələrin silahlı hərəkətlərinə son qoyan və Milli Sülh və razılıq yaratmaq üçün geniş miqyaslı tədbirləri əhatə edən mürəkkəb bir ictimai-siyasi və siyasi-psixoloji prosesdir. 1988-ci ildə BMT Baş Assambleyasının (United Nations) 41-ci sessiyasında Milli Barışiq sazişi rəsmi olaraq "millətlərarası və regional münaqişələrin həllinin əsas modeli" kimi tanındı.

Müasir dünyanın reallıqları hər hansı bir münaqişənin sülh yolu ilə həllinə ehtiyac olduğunu göstərir ki, bu da humanizmin rolunu artırmaq üçün bir vasitədir və əlbəttə ki, insan həyatının müxtəlif sahələrində müxtəlif münaqişə vəziyyətlərinin həlli üçün barışiq prosedurlarından geniş istifadə qlobal tendensiyasına uyğundur.

NATIONAL RECONCILIATION AND ITS POLITICAL SIGNIFICANCE

Tahir Bekhbudov, Ataeva Ragima

SUMMARY

National reconciliation is a complex socio-political and political-psychological process that includes a wide range of versatile measures aimed at ending an intra-national, intra-State or regional conflict, reaching agreement between the conflicting parties, ending hostilities and armed actions of opposing forces, as well as establishing national peace and harmony. In 1988, at the 41st session of the UN General Assembly (United Nations), the Agreement on national reconciliation was officially recognized as the "basic model for the settlement of intra-national and regional conflicts."

The realities of the modern world show the need for a peaceful settlement of any conflict, which is a means of increasing the role of humanism and, of course, corresponds to the worldwide trend of the widespread use of conciliation procedures for resolving various conflict situations in various spheres of human life.

RUSIYA-GÜRCÜSTAN MÜHARİBƏSİNƏ ABŞ-IN MÖVQEYİ

Rüstəmli Muxtar Məmmədağa oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
muxtar.rustam@bk.ru

Açar sözlər: Gürcüstan, Rusiya, Cənubi Qafqaz, ABŞ, müharibə.

Ключевые слова: Грузия, Россия, Южный Кавказ, США, война.

Keywords: Georgia, Russia, South Caucasus, USA, war.

Cənubi Qafqaz regionu geostrateji mövqeyi, təbii ehtiyatları və digər bu kimi zənginlikləri ilə yanaşı, beynəlxalq sferada regional konfliktləri ilə də məşhurdur. Ümumilikdə XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində Qafqazda Şimali Osetiya ilə Alaniya və İnquşetiya, Stavropolla Çeçenistan, Stavropolla Qaraçay-Çerkəz, Cənubi Osetiya ilə Gürcüstan, Gürcüstanla Abxaziya, Ermənistanla Azərbaycan arasında münaqişələr dünya xəritəsində ən qaynar nöqtlərə çevrilmişdir ki, bu konfliktlərin də tarixi kökləri və dərin səbəbləri vardır. Belə ki, Qafqaz regionundakı bu etnik konfliktlər totalitar rejimin məhsulu, kütləvi deportasiyaların və köçürmə siyasətinin məntiqi nəticəsi olmuşdur. İlk öncə rus, daha sonra Sovet imperiyasının Qafqaz siyasəti 200 illik tarixi dövr ərzində regionun etnik landşaftını dəyişdirməklə yanaşı, burada müasir dövrümüzdə də aktual olan milli münaqişələrin təşəkkül tapmasına, SSRİ-nin süqutu ərəfəsində isə daha da alovlanaraq indiki vəziyyətə çatmasına səbəb olmuşdur. Ümumiyyətlə, ABŞ 2008-ci il hadisələrində Gürcüstanı hər daim regional konfliktlərini və Rusiya ilə problemlərini sülh yolu ilə həll etməyə çağırırdı. Lakin 2008-ci ildən etibarən bu cür yanaşma dəyişməyə başlamışdı ki, bu da Saakaşvilinin təşəbbüsü ilə “dondurulmuş” münaqişələrlə bağlı başqa həll metodlarının tapılmasının vacibliyini əks etdirirdi. Bununla yanaşı, həmin ildə Rusiyanın hərbi əməliyyatları və Gürcüstan ərazisinə hərbi müdaxiləsi ABŞ-ın Abxaziya və Cənubi Osetiya konfliktlərinə münasibətini dəyişmişdi.

ABŞ kütləvi informasiya vasitələrinin məlumatlarına əsasən qeyd etmək olar ki, 2008-ci ildə müharibənin başlanması və Gürcüstanın da Cənubi Osetiyanı bir neçə dəfə atəşə məruz qoyması Birləşmiş Ştatların təəccübünə səbəb olmuşdu. Belə ki, ABŞ bir neçə dəfə Gürcüstanı Rusiyanın hərbi cavablarına səbəb olacaq addım atmamağa səsləmişdi.

Rusiya ilə Gürcüstan arasında genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlar başladığı vaxt ABŞ prezidenti C.Buş (Jr.) Pekində, Olimpiada oyunlarını izəyirdi və Putindən fərqli olaraq, müharibənin başladığını eşidər-eşitməz geriye dönməmişdi. Lakin elə burada, 9 avqust, 2008-ci il çıxışında bildirmişdi ki, “...Gürcüstan suveren dövlətdir, onun ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşılmalıdır. Biz Rusiyanı bombardmanı dayandırmağa çağırırıq...”. Prezidentin bu çıxışından bir gün sonra, avqustun 10-da ABŞ rəsmisi Ceyms Cefri Rusiyanı xəbərdar etdi ki, rəsmi Moskva əməliyyatları davam etdirdiyi təqdirdə bu, ABŞ-Rusiya münasibətlərinə mənfi təsir edəcək və yaxşısı budur ki, Rusiya əlavə qüvvələrini Cənubi Osetiyadan çıxarsın. Həmin gün ABŞ Dövlət katibinin müavini M.Brayze Fransa naziri Koucherin AB-nə təqdim etdiyi “Sülh planı”nı dəstəkləmək və mövcud vəziyyəti müzakirə etmək üçün Tbilisiyə səfər etmişdi.

Rusiya isə öz növbəsində xarici işlər naziri S.Lavrovun qismində Kandaliza Rayzla telefon danışığında (10 avqust, 2008) ABŞ-ın təhdid və tələblərinə cavab verərək bildirmişdi ki, Cənubi Osetiyanın rusiyalı vətəndaşlarının həyatı təhlükəsi davam etdikcə Rusiya əməliyyatları dayandırmayacaq.

Rusiyanın sözügedən müdaxiləsi ilə bağlı avqustun 10-da ABŞ-ın vitse prezidenti D.Çeney Saakaşvili ilə telefon söhbətində Rusiyanın bu zorakılığının cavabsız qalmayacağını, və bu müdaxilə dayandırılmayacağı təqdirdə ABŞ-Rusiya münasibətlərinə mənfi

təsir edəcəyini bir daha vurğulamışdı. ABŞ prezidenti isə 11 avqust çıxışında bu zorakılığın yolverilməz olduğunu qeyd etmişdi.

Rusiyanın hərbi əməliyyatlarına cavab olaraq, 2008-ci ilin 10 avqust tarixində İraqdakı 2000-lik gürcü sülhməramlı qoşununu geriye, öz vətənlərinə yolladı. ABŞ-ın hərbi mətbuat nümayəndəsi bildirdi ki, Birləşmiş Ştatlar Gürcüstana göstərdiyi böyük hərbi dəstəyə görə təşəkkürünü bildirir və gürcü hərbi qüvvələrinin vətənlərinə qayıtmasını dəstəkləyir, çünki Gürcüstanda mövcud vəziyyət tezliklə həll edilməlidir. Avqustun 11-də Rusiya baş naziri V.Putin ABŞ-ın bu addımını Gürcüstana mövcud münaqişədə yardım etməsi kimi qiymətləndirmiş və tənqid etmişdi.

Avqustun 12-də Fransa xarici işlər naziri Koucherin hazırladığı “AB sülh planı”nın Medvedyev tərəfindən qəbul edilməsi istiqamətində nailiyyət əldə edildikdən sonra ABŞ Dövlət katibi K.Rayz bir daha ölkəsinin Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü və demokratik yolla seçilmiş hökumətini dəstəklədiyini vurğulamış və Gürcüstanın da bu sazişi imzalamasına vasitəçilik etmək üçün Tbilisiyə yola düşmüşdü. Bu arada, 13 avqust, 2008-ci ildə ABŞ prezidenti C.Buş (Jr.) Rusiyanı Birləşmiş Ştatlarla, habelə Avropa ölkələri ilə korlanmış münasibətləri bərpa etməyə, beynəlxalq ictimaiyyətdəki mövqeyini bərpa etməyə, Gürcüstanda hərbi əməliyyatları dayandırmağa və son günlərdə buraya daxil olmuş qoşununu çıxartmağa səsləmiş, Rusiyanın hələ də Qori və Potidə saxladığı hərbi qüvvələrini çıxarmalı olduğunu vurğulamışdı. O, həm də bildirmişdi ki, ABŞ-ın müdafiə naziri Robert Qeyts Gürcüstana Rusiya tərəfindən dəymiş zərəri kompensasiya etmək naminə humanitar yardım hazırlamış və hətta tibbi ləvazimatla dolu olan təyyarələr artıq Tbilisiyə yola düşmüşdür.

Qeyd edək ki, Buş administrasiyası hakimiyyətdə olduğu müddətdə həmişə Rusiya ilə terrorizmə qarşı mübarizə, nüvə silahlarının yayılmasına qarşı əməkdaşlıq, İran və digər nüvə dövlətlərinə qarşı verilmiş sanksiyalarda birgə fəaliyyət göstərmişdir. Lakin artıq Rusiya-Gürcüstan müharibəsindən sonra, 14 avqust tarixində ABŞ-ın müdafiə naziri Robert Qeyts vurğulamışdı ki, ABŞ yuxarıda göstərilən məsələlərdə Rusiya ilə əməkdaşlıq edib-etməyəcəyini bir daha gözdən keçirəcəkdir, çünki Rusiyanın son davranışı beynəlxalq hüquq normalarına ziddir.

2008-ci il, 19 avqust tarixli brifinqdə M.Brayze bildirmişdi ki, 7-8 avqust hadisələri Rusiya tərəfindən əvvəlcədən planlaşdırılıb. Rusiya hökuməti isə bu iddiaya baş nazir V.Putin qisminə cavab verərək söyləmişdi ki, Gürcüstanda bu konfliktin başlanmasını məhz ABŞ hazırlayıb ki, öz iqtisadi və xarici siyasətini stabilliyə qovuşdursun. Bununla yanaşı, Putin iddia etdi ki, Birləşmiş Ştatlar 7-8 avqust Osetiya hadisələrini nəinki planlaşdırıb, hətta Gürcüstana hərbi cəhətdən silah-sursatla təmin etməklə Saakaşvili administrasiyasını hücumə təhrik edib.

Buna cavab olaraq, Ağ Evin mətbuat katibi Dana Perino Rusiyanın zorakılığına, prinsiplərə və beynəlxalq hüquq normalarına zidd hərəkətlərinə qarşı müstəqil dövlətlərin suverenliyinə, müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə inanan dövlətlərin birliyini yaratmağın vaxtı çatdığını bildirmişdi.

2008-ci il, sentyabrın 4-də ABŞ vitse-prezidenti D.Çeney Gürcüstana səfər etmişdir. D.Çeney səfərin məqsədini bu cür açıqlamışdı: 2003-cü ildə “Qızılgül inqilabı” zamanı dəstəklədiyi kimi, ABŞ indi də Gürcüstanı dəstəkləyəcək və onun dünyanın qabaqcıl iqtisadi dövlətlərindən birinə çevirəcək, müstəqilliyini və Qərbə inteqrasiyasını təmin edəcək. Gürcüstan haqqında bu fikirləri ABŞ rəsmiləri həm Ukraynada (5 sentyabr, 2008-ci il), həm də İtaliyada (6 sentyabr, 2008-ci il) etdiyi çıxışlarda vurğulamışdılar.

ABŞ-ın Gürcüstan hadisələri əlaqədar olaraq, BŞ-Rusiya əlaqələri ilə bağlı atdığı önəmli addımlardan biri də “ABŞ-Rusiya sülhməramlı nüvə əməkdaşlığı sazişi”nin 2008-ci ilin sentyabrın 8-də təxirə salınması oldu (bu saziş hələ 2008-ci ilin mayında Konqresə

təxirə salınmasına razılıq verilməsi üçün təqdim edilmişdi). ABŞ rəsmiləri bu qərarın məhz Rusiyanın aqressionist siyasəti ilə birbaşa əlaqədar olduğunu bildirmişdilər.

2008-ci il, avqustun 26-sı, Rusiya Cənubi Osetiya ilə Abxaziyanın müstəqilliyinin tanıdığı vaxt, Buş Medvedyevi bu addımı səbəbilə günahlandırmış və bildirmişdi ki, bununla rəsmi Moskva həm 6 bəndlik "Sülh planı"nı, həm də BMT qətnamələrini təhrif etmişdir. Dövlət katibi K.Rayz isə məsələnin masa arxasında beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həll etməyin vacibliyini vurğulamışdı.

ABŞ həmçinin 2008-ci il müharibəsindən sonra Gürcüstan humanitar yardımın göstərilməsini məqsəduyğun sayaraq, sentyabrın 5-də ABŞ Dövlət Departamenti xətti ilə Gürcüstana 38,36 milyon dollar birbaşa yardım göstərilməsinə qərar vermişdir.

Bundan başqa, 2008-ci ilin 3 sentyabr tarixində Rayz Gürcüstanla bağlı 1 milyard dollarlıq yardım planının ayrıldığını elan etdi ki, bu yardım Azadlığı Müdafiə Aktından və Minilliyin Çağırışı proqramlarından əlavə olaraq nəzərdə tutulmuşdu. Sözügedən yardım planı humanitar yardım ilə yanaşı, infrastrukturun rekonstruksiyası, Gürcüstanın iqtisadi inkişafının davamı kimi məsələləri də əhatə etməli idi.

2008-ci ilin sentyabrın 10-da, M.Brayze bildirmişdi ki, sözügedən 1 milyard dollarlıq yardımın 250 milyon dolları "tez" verilməlidir və nəticədə Millenium Challenge Cooperation (MCC) sentyabrın 17-də Gürcüstana 100 million dollar yardım göndərəcəyini qeyd etmişdir. Humanitar yardımlardan savayı, Gürcüstan EUCOM xətti ilə müdafiə ehtiyaclarını təmin etmək naminə hərbi yardımlar da göstərilmişdir.

Beləliklə, bütün qeyd olunmuş faktlar və mülahizələr göstərir ki, Cənubi Qafqaz regionu doğrudan da ABŞ üçün əhəmiyyətlidir və buradakı dövlətlərin (xüsusən də Gürcüstanın) təhlükəsizliyi və burada öz rolunu artırmaq naminə Birləşmiş Ştatlar bütün vasitələrə əl atmağa hazırdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Araz Aslanlı. Is the US Increasing its Power in the Caucasus?//December 2008//www.eurasiacritic.com/articles/us-increasing-its-power-caucasus
2. Francesc Serra Massansalvador. Russia's foreign policy in a world in crisis: A Long Path to Fluid and relations/ I aei.pitt.edv1 297 82/ I I S en aRussian_FPWorldCrisisLongMay I 0.pdf
3. Jinm Nichol. Russia - Georgia conflict in August 2008: context and Implications for U.S. Irterests//March 2009 /http: I lwww.fas.orglsgp/crs/row/RI346 I 8.pdf
4. Kamer KASIM. The august 2008 Russian-Georgian conflict and its implications: a new era in the Caucasus? <http://www.turkishweekly.net/files/article/358.pdf>
5. Nina Markovic. Behind the scenes of the Russia-Georgia conflict <http://www.aph.gov.au/Library/pubs/bn/2008-09/RussiaGeorgiaConflict.htm>
6. www.globalpost.com/dispatch/russia-and-its-neighbors/090702/obama-moscow-trip
7. <http://jam-news.net/az/topic/gurcistan-rusiya/>
8. <https://www.americanprogress.org/article/a-more-proactive-u-s-approach-to-the-georgia-conflicts/>
9. Abkhazia and South Ossetia: Collision of Georgian and Russian interests/ Russie/Nei.Visions n11/
10. https://www.cairn-int.info/article-E_PE_061_0051—the-south-ossetia-conflict-russia.htm

RUSİYA-GÜRCÜSTAN MÜHARİBƏSİNDƏ ABŞ-IN MÖVQEYİ

Rüstəmli Muxtar

XÜLASƏ

Bu məqalədə 2008-ci ilin avqust ayında Rusiyanın Gürcüstana hərbi müdaxiləsi ilə bağlı ABŞ-ın mövqeyi haqqında ümumi məlumat verilmişdir. Daha sonra ABŞ rəsmilərinin çıxışları və verilən bəyanatlara xüsusi diqqət yetirilmişdir. Sonda isə ABŞ-ın Rusiyaya münasibətdə dəyişən mövqeyi vurğulanmışdır.

ПОЗИЦИЯ США ПО РОССИЙСКО-ГРУЗИНСКОЙ ВОЙНЕ

Рустамли Мухтар

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлена информация о политической позиции США в отношении военной интервенции России в Грузии в августе 2008 года. Тогда особое внимание было уделено выступлениям и заявлениям официальных лиц США. В конце было подчеркнуто изменение позиции США по отношению к России.

US APPROACH TO RUSSIA-GEORGIA WAR

Rustamli Mukhtar

SUMMARY

This article provides information about the US political position regarding Russia's military intervention in Georgia on August 2008. Then, special attention was paid to the speeches and statements made by US officials. In the end, the changing position of the United States in relation to Russia was emphasized.

İRAN İSLAM RESPUBLİKASININ DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNƏ DAİR MÖVQEYİ

Tağızadə Solmaz Ruhin qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
Solmaztaqizade1@gmail.com

Açar sözlər: İran, Azərbaycan, Ermənistan, Cənubi Qafqaz, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi.

Ключевые слова: Иран, Азербайджан, Армения, Южный Кавказ, нагорно-карабахский конфликт.

Keywords: Iran, Azerbaijan, Armenia, South Caucasus, Nagorno-Karabakh conflict.

Cənubi Qafqaz əsrlərboyu çoxsaylı dövlətlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bunun başlıca səbəbi kimi, əlverişli coğrafi mövqeni, zəngin təbii ehtiyatları və s. göstərmək olar. Nəzərə alsaq ki, Kiçik Qafqaz dağlarını təbii ehtiyatlar baxımından ikinci Ural adlandırırlar, böyük dövlətlərin region üzrə söz sahibi olmaq arzusunu anlamaq heç də çətin olmaz. Bu dövlətlər arasında cənub qonşumuz olan İran İslam Respublikası da yer alır. İranın Cənubi Qafqaz regionuna dair olan maraqları aşağıda qeyd etdiyim amillərə əsaslanmaqdadır.

- 1) Mədəni-tarixi amillər
- 2) İqtisadi amillər
- 3) Siyasi və təhlükəsizlik amilləri

Qarabağ münaqişəsinə mövqeyinə nəzər saldıqda isə Sovet ittifaqı dağılandan bəri İranın münaqişədəki rolunu vasitəçi qismində qiymətləndirmək olar. Lakin əsas narahat edən məsələ kimi onun şimalında bu münaqişənin baş qaldırması və öz ərazisinə sıçramasının qarşısını almaqdır [Iran in the South Caucasus].

Münaqişədə İranın vasitəçi rol oynamasının müəyyən səbəbləri mövcuddur:

- 1) Şimal sərhədlərinin təhlükəsizliyi
- 2) Qaçqınlar məsələsi- İran Əfqanıstan və İraqdan 4 milyona yaxın qaçqın qəbul etmiş o cümlədən 1993 -cü ildə döyüşlər başlayanda Naxçıvan istiqamətindən 200 000 qaçqın İran sərhədinə yaxınlaşırdı. Bu zaman Prezident Rəfsəncani öz ifadəsində bildirmişdi ki, biz azərbaycanlıları öz yurd yuvalarında qalaraq tez bir zamanda məqsədlərinə nail olmağa səsləyirik.
- 4) İran hər iki dövlət arasındakı balansı qorumağın tərəfdarı qismində çıxış edir. Heç bir dövlətin tərəfdarı deyil.
- 5) Azərbaycan - Ermənistan münaqişəsi İranın Avropaya yeni çıxış əldə etməsinə mane olur. Bildiyimiz kimi İranda əsas dövlət qəzetlərindən biri olan Keyhan qəzetində Ermənistan-Azərbaycan arasında baş vermiş Qarabağ münaqişəsi məsələsinə toxunaraq İranın rəsmi mövqesini nümayiş etdirmişdir. Belə ki, İran Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyir və münaqişənin siyasi həllində maraqlıdır[2, کیهان].

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasında İranın ilk vasitəçilik təşəbbüsü 1992-ci ilin fevral ayına təsadüf etmişdir. Həmin vaxt İranın xarici işlər naziri Əli Əkbər Vilayəti Bakıya, İrəvana və Qarabağ bölgəsinə səfərlər etmiş və tərəflər arasında atəşkəsin əldə olunmasına dair səylər göstərmişdi. Lakin fevralın 25-dən 26-na keçən gecə ermənilərin Xocalı soyqırımını törətməsi, mayın 8-də Tehrandə Azərbaycanla Ermənistan rəhbərləri arasında danışıqlar aparılan zaman Şuşa şəhərinin Ermənistan ordusu tərəfindən işğalı İran tərəfinin vasitəçilik missiyasına son qoymuş və fəaliyyətinə sərəmsizliyini əks etdirmişdir [3].

2017-ci ildə “Şəhriyar” qəzetində Xocalı soyqırımı haqqında məqalə dərc edilmişdir. Belə ki “Xocalı soyqırımı insanlıq əleyhinə yönəlmiş ən böyük cinayətlərdən biri kimi” vurğulanaraq məqalədə bu cinayət haqqında məlumat verilirdi. 2019-cu ildə “Məhd-e

Təməddön”(Mədəniyyət beşiyi) qəzetində 1992-ci ildə Ermənilər tərəfindən törədilmiş Xocalı soyqırımı barədə məqalə dərc edilmişdir. Məqalədə Xocalı soyqırımının Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq müharibəsinin gedişində dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş soyqırımı cinayəti olduğu qeyd olunmuş, iki əsrdən çox müddətdə erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı apardığı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin davamı olan bu qanlı faciə barədə məlumat vermişdir.[4, Kətanov R]

Lakin bütün bunlara baxmayaraq digər qəzetdə dərc olunan məqaləyə zidd olaraq Şərq qəzeti əsasən ermənipərəst siyasi xətti üzərində fəaliyyət göstərir. Belə ki 2014-cü ildə Azərbaycan, Türkiyə, Ermənistan səfirlərinin müsahibəsi, Qarabağ münaqişəsi, 1915-ci il hadisələri barədə yerli təhlilçilərin rəyləri dərc olunmuşdur. Müsahibələrə nəzər yetirdikdə o dövrdə Azərbaycanın İrandakı səlahiyyətli səfiri Cavanşir Axundov Qondarma erməni soyqırımının dəfələrlə gündəmə gətirildiyi halda əsrlərboyu ermənilərin türklərin başına gətirdiyi faciələr və Xocalı soyqırımından bəhs edilməməsini təəssüf hissi ilə vurğulamışdır. Müsahibəsi boyunca səfirimiz konkret faktlara əsaslanarsa da, Ermənistanın İrandakı səfiri Qriqor Arakelyan isə heç bir fakta əsaslanmadan tarixboyu ermənilərin söylədiyi heç bir sənədə əsaslanmayan milyon yarımdan çox erməninin qətlə yetirildiyini, öz “tarixi vətənlərindən” qovulduğunu demiş, Qarabağda yaşayan ermənilərin öz dövlətlərini yaratmaq, Ermənistanla bir yerdə və ya müstəqil şəkildə yaşamaq hüquqlarının olduğunu vurğulamışdı. İranlı təhlilçilər isə bu məsələ barəsində fikir bildirərkən ermənilərlə qədim parfiyalıların bir kökdən olduğunu və Ermənistan adlı dövlət yaratmaq uğrunda bu ərazilərə qonaq gəlmiş türklərlə əsrlərboyu mübarizə apardıklarını vurğulamışlar [5]. Bu məlumatın həqiqəti əks etdirməməsi, erməni-fars nümayəndələrinin birgə irəli sürmüş olduğu bu şayiələr təəccüb hissi ilə yanaşı, təəssüf hissi də doğurur. Mövcud tarixi gözərdi edərək, ermənilərin yalanlarının bu cür dəstəklənməsi və üzərinə əlavələr edilməsi heç də qəbul edilən deyil. Ermənistan səfirinin “Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilər” ifadəsinin heç də reallığı əks etdirmədiyini lakin bu ifadənin bütün gerçəkliklərin canlı şahidi olan İran tərəfindən doğru formatının- “Qarabağı işğal edən ermənilər” səsləndirilməməsi münaqişədəki vasitəçilik etmək cəhdlərinin də kimin xeyrinə olmasını bariz şəkildə gözlər önünə sərməkdəydi.

Tehran Times qəzeti də ermənipərəst xəbərləri ilə seçilir ki, bunlardan biri kimi Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğalı nəticəsində yaranmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı xəbərlərə və məlumatlara ən geniş yer verən qəzetlərdən biridir. Hətta qəzetin səhifələrində bəzi hallarda “Dağlıq Qarabağ Respublikası” ayrıca siyasi vahid kimi göstərilmişdir. Sonralar “Düzəliş”- də verilmişdir. Qəzet bundan peşmanlığını ifadə edirdi [6]. Lakin İran İslam Respublikasının bu məsələ çərçivəsində yanaşmasının heç də tərəflər arasında danışıqlar prosesində vasitəçilik olmadığını şəxsi maraqlara xidmət etdiyinin şahidi oluruq.

İran İslam Respublikasında dərc olunan Araks qəzetində Dağlıq Qarabağla bağlı ayrıca bölmə fəaliyyət göstərir və bu bölmə “Artsax” adlanır. İran İslam Respublikasının vətəndaşı olan ermənilər tərəfindən nəşr etdirilən bir mətbuə qəndə buna yol verilməsi isə təəssüf hissi doğurur.

Ümumilikdə tarixə nəzər saldıqda Qarabağ probleminin mövcud olduğu şəraitdə İran Ermənistanı həm qazla təchiz etmiş, həm də iqtisadi baxımdan çətin durumda olan Ermənistanı yardım əli uzatmışdır. Bundan əlavə Xocalı qətləminin həyata keçirildiyi ayda İran və Ermənistan arasında diplomatik ziyarətlər baş tutmuşdur. Hətta 1992-ci ildə İran və Ermənistan arasında texniki, ticarət, mədəni və diplomatik sahədə əlaqələri əhatə edən anlaşmalara da rast gəlinməkdədir [7]. İran təkrarən Qarabağdakı erməni işğallarının baş verdiyi dövəndə tərəfsizliyini ifadə etsə də hadisələrin sonrakı gedişində dediyinin əksini təcəssüm etdirməkdəydi ki, bunu da BMT tərəfindən hazırlanan və müzakirə olunan “işğal altındakı Azərbaycan torpaqlarında durum” adlı qərarın səsverməsində iştirak

etməməsindən aydın müşahidə edirik [8, səh15]. Ermənistan və Azərbaycan arasındakı problemə dair keçirilən çoxtərəfli görüşlərdə İran da bəzən yer alaraq bölgəsal sülhün tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Çünki Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal edilən ərazilərinin 198 km-lik hissəsi İran ilə həmsərhəd idi.

Çernobl təhlükəsi ilə oxşar təhlükə qarşısında qoyan Ermənistanda yerləşən Metsamor Atom Elektrik Stansiyası sadəcə elektrik stansiyası kimi deyil də, nüvə silahı əldə etmə potensialı daşıdığını isə 1995-ci ildə Ermənistan baş naziri Qrant Baqratyan dilə gətirmiş və nüvə gücünün onlara bölgədə üstünlük qazandırdığını da xüsusilə vurğulamışdır. İran da bu məsələnin bir parçası kimi çıxış etməkdədir ki, nüvə silahları sahəsində çalışmalar həyata keçirən Ermənistan texniki baxımdan yardım göstərməkdədir [9, səh245-246]. Bu məsələnin digər xoşagəlməz cəhəti isə ondan ibarətdir ki, Ermənistan AES-in tullantılarını Qarabağ ərazisində basdıraraq digər formalarda verdiyi zərərlərlə yanaşı ekoloji cəhətdən də işğal etdiyi əraziləri də öz əməllərinə alət etmişdir.

Bundan savayı Qarabağda bu iki dövlətin, öz ölkələrinin təməl maraqlarına xidmət edən və iç üzünü əks etdirən fəvqəladə və misli görülməmiş əməkdaşlıq sahələrini də qeyd etməyin zəruri olduğunu düşünürəm. Azərbaycan-İran sərhədinin faktiki olaraq Ermənistan tərəfindən nəzarət edilən 132 kilometrlik hissəsi aktiv şəkildə narkotik maddələrin istehsalı, tranziti və ticarəti, silah və insan alveri, qeyri-qanunlu miqrasiya, terrorçular üçün sığınacaq, çirkli pulların yuyulması və transmilli cinayətkarlığın digər təhlükəli növləri üçün istifadə olunmaqda idi.

İranda Ermənilərə qarşı xüsusi qayğı da mövcuddur hansı ki, cənubi azərbaycanlılara qarşı İranlılaşdırma siyasəti göz önündədir. Bunlarla yanaşı 2016-cı ildə iki ölkə arasında məhkumların dəyişdirilməsi, viza rejiminin aradan qaldırılması, İrandan Ermənistanı ixrac olunan qazın 3 qat artırılmasına dair razılaşma da mövcuddur. Məhz həmin ildə İran prezidentinin Ermənistanı rəsmi səfəri baş tutmuşdur ki, Ermənistanda rəsmi mərasimlə qarşılanan Ruhaniyə Sarkisyan “Erməni xalqının gözlədiyi qonaq” deyərək xitab etmiş, Ruhani isə cavabında onların eyni mədəniyyətdən gəldiyini, hər zaman bu iki xalqın sülh və dostluq içərisində yaşadığını, Ermənistanı Qaradəniz üzərindən Avropaya açılan qapı və eyni zamanda Rus bazarı üçün bir yol olduğunu, Bəsrə körfəzinin Qaradənizə bağlanacağını ifadə etmişdir [10, səh15-16]. Bütün bu sadalananların hər biri İran üçün Ermənistanın regionda əhəmiyyətindən bəhs edir. İran üçün regionda Azərbaycanın güclü bir dövlətə çevrilməsi potensial təhlükə kimi qiymətləndirilməkdədir. Belə ki, İran Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar olaraq fikirlər bildirsə də, ciddi şəkildə Ermənistanı qınaq obyektinə çevirməsinin şahidi olmamışıq.

Qarabağ müharibəsi dövründə Azərbaycan və Türkiyə eyni cəbhədə yer almaqda idilər ki, bu səbəbdən dolayı hər iki ölkənin sərhədləri Ermənistanın üzünə bağlanmışdı. Gürcüstanın da bu ölkələrlə yaxın bağını nəzərə alacaq olsaq, Ermənistan üçün quru qonşulardan İran tərəfdar qismində yer ala bilərdi. İran Qarabağ müharibəsinin başladığı ilk dövrlərdə Azərbaycanı dəstəkləsə də, bununla yanaşı xristian dövləti olan Ermənistanı qida, yanacaq baxımından hərbi və iqtisadi yardımlar göstərmişdir. Beləliklə Azərbaycan torpaqlarının işğalına göz yumduğunun canlı şahidi olduq. Bununla da müharibənin qızgın vaxtlarında Ermənistanı təbii qaz, ərzaq, enerji, yanacaq ilə təmin edərək, münaqişədə kimin yanında olduğunu bəyan etməkdə çəkinməmişdir [11, səh106-107].

1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanan Əsrin Müqaviləsində İran da yer almaqda idi. Lakin ABŞ-ın təzyiqi nəticəsində İran bu 5%-lik payından məhrum olmuş və Azərbaycanı “Böyük Şeytanın oyuncağı” adlandırmış, Naxçıvana verdiyi enerjini kəsmiş və əlaqələr təkrarən gərginləşmişdir.

Cənubi Azərbaycanlı soydaşlarımız sözügedən Qarabağ münaqişəsində Azərbaycanın tərəfdarı qismində çıxış etsələr də hökumətin yürütdüyü siyasət ilə ziddiyyətlər aşkar

şəkildə fərqliliklər mövcud idi. Özünü dünyadakı Şiələrin qoruyucusu və müdafiəçisi kimi qələmə verən İranın Ermənistan kimi xristian bir dövlətə yardımlar göstərməsi müsəlman dövləti olan Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdiyi zorakılıqları, vəhşilikləri dəstəklədiyini göstərir ki, bu da öz növbəsində İranın dildə İslam, əməldə isə heç bir formatda adlandırılması mümkün olmayan siyasətinin iç üzüdür.

Digər bir tərəfdən Dağlıq Qarabağdan İrana doğru üz tutan qaçqınlar da İran da narahatlıq hissini formalaşdırmışdı. Hətta Araz çayı vasitəsilə bu ölkəyə davam edən müharibənin səbəb olduğu məcburiyyətdən dolayı üz tutan soydaşlarımız ciddi humanitar böhran təhlükəsilə qarşı-qarşıya qalmışlar [Olivier Roy]. İranın ən böyük qorxusu İran daxilində yaşayan azərbaycanlılarla münaqişə nəticəsində İrana üz tutan azərbaycanlıların qaynaşaraq cənub soydaşlarımızın daxilində mövcud olan millətçilik hissələrinin gün üzünə çıxması reallaşa bilərdi. Buradan anlamaq mümkündür ki, özünü Şiələrin qoruyucusu qismində qələmə verən rəsmi Tehran öz maraqlarını yardıma ehtiyacı olan müsəlman qardaşlarından üstün tutaraq, hadisəyə soyuqqanlılıq nümayiş etdirməkdən çəkinməmişdir. Görünən odur ki, İran hər nə qədər münaqişənin sülh yolu ilə həllinə tərəfdar olduğunu Azərbaycan ilə əməkdaşlığını inkişaf etdirmək istədiyini bildirərək bu narahatlığını gün üzünə çıxarmamaq üçün çalışsa da kifayət qədər uğurlu olmamış və zaman-zaman iç üzünü sərgiləməkdən çəkinməmişdir. Bunu da İran Prezidenti Rəfsəncaninin çıxışında görmək mümkündür.

“İslami bir rejim mövcud olsun ya da olmasın güclü və müstəqil bir Azərbaycanın ortaya çıxması İran daxilindəki Azəri milliyyətçiliyini alovlandıracaqdır” [13, səh.88].

Buna oxşar bir fikir ABŞ-ın keçmiş milli təhlükəsizlik müşaviri Zbignev Bjezinski tərəfindən səsləndirilmişdir: “Əgər Azərbaycan ona lazım olan siyasi sabitliyə və iqtisadi inkişafa nail olsa, İrandakı azərbaycanlılar “Böyük Azərbaycan” ideyasının reallaşması üçün mübarizə aparacaqlar” [14, səh.143]. Tarixə nəzər saldıqda məsələnin maraq doğuran yanı burasındadır ki, Rəfsəncaninin prezidentlik dönəmində qeyd etdiyi fikirlə 1981-ci ilin noyabrında İran Məclis sədri vəzifəsində çalışdığı dövrdə Azərbaycanın SSRİ-dən ayrılacağı təqdirdə müstəqilliyini rəsmi olaraq tanıyacaqlarını söylədiyi fikir arasındakı fərqlilik yalnız İran hakimiyyətinə və onun nümayəndəsinə məxsus ola biləcəyini bir daha sübut etməkdədir. Hətta Rəfsəncaninin bu çıxışı səbəbilə İran tədqiqatçıları hesab edirlər ki, İran, Azərbaycanı rəsmi olaraq tanıyan ilk ölkədir. Bu səbəbdən İranda iki ölkə arasında yeni münasibətlər dövrü bu bəyənatin tarixindən etibarən hesablanır. Həşimi-Rəfsəncaninin həmin dövrdə ölkənin lideri olmadığı üçün bu bəyənati Azərbaycan tərəfindən rəsmi tanınma olaraq qəbul edilmir. Buna baxmayaraq, İran, hələ SSRİ mövcud olduğu zaman Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan yeganə dövlət olma özəlliyinə sahib olduğunu iddia edir. Deyilənlərə əsasən 12 mart 1991-ci ildə İran Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanıyan ilk dövlət olmuşdur. [Ариф Юнус] Belə olduqda isə hər kəsin beynində bir sual formalaşır, İranın burada məqsədi nə idi? İranın başlıca arzusu Azərbaycanı öz torpaqlarına birləşdirmək idi. Çünki SSRİ-nin mövcudluğu dönəmində bunu etmək olduqca çətin idi. Lakin yenicə müstəqillik əldə etmiş ölkənin daxilində qarışıqlıqların mövcud olduğu bir dövrdə bunu reallaşdırmaq üçün ümid işığı görünürdü.

Bu fürsəti əldən vermək istəməyən İran hökuməti İslami dəyərlərin ölkənin həyatında vacibliyini xatırlayaraq sözdə müsəlman qardaşına, yenicə müstəqillik hissini yaşayan Azərbaycana bu münaqişə zamanı yardım edərək haqlının yanında olduğunu, əməldə isə öz məkrli planını gerçəkləşdirmək üçün canfəşanlıq göstərmişdir. Azərbaycanın İslam Konfransı Təşkilatına üzv olmasında öz dəstəyini göstərən İran Azərbaycanla hərbi sahədə də əməkdaşlıq edirdi, ölkədə İran hərbi təlimçiləri var idi. 1992-ci ilin ortalarına qədər İrandakı siyasi partiyalar Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Azərbaycana dəstək verirdi. İran millətçiləri, Azərbaycanın İrana aid olduğunu, dolayısıyla azərbaycanlıların İranın öz

vətəndaşı olduqlarını göstərərək, Azərbaycana hərbi yardım edilməsi üçün hökumətə təzyiq edirdi. Bir neçə islamçı qəzet də hökuməti münafiqşədə Azərbaycanın tərəfini tutmağa çağırırdı. Ancaq bu dövrdə Azərbaycanda baş verən hadisələr İranla Azərbaycanın münasibətlərini gərginləşdirdi. 1992-ci ildə Azərbaycan prezidenti seçilən Elçibəy anti-İran mövqeyi nümayiş etdirirdi. İranda azərbaycanlılar yaşayan ərazilərə açıq şəkildə iddialar səsləndirmişdi. Elçibəy, Şimali və Cənubi Azərbaycanın beş il ərzində birləşərək “Böyük Azərbaycan” yaradacağını proqnozlaşdırmışdı [Svante Cornell]. Beləliklə İran fərfinə vardı ki, məsələ heç də arzuladığı, planlaşdırdığı tərzdə davam etmir. Şimal qonşusunu özünə birləşdirmək niyyətində olan İranın ərazisinin bir qisminin, daha açıq ifadə edəcək olsaq tarixi Azərbaycan torpaqlarının geri qaytarılması niyyətində olan Azərbaycanla münasibətləri gərginləşməyə başladı. Zənnimcə İranın, Rəfsəncanın təbiri ilə desək güclü Azərbaycandan qorxusu elə bu səbəbdən qaynaqlanmaqdadır. İran artıq bu sözügedən münafiqşənin həllində Azərbaycanın xeyrinə nəticə əldə etməkdə maraqlı deyildi. İranın dəyişən mövqeyi Ermənistan hökuməti tərəfindən bəyənilmişdi və hətta 1992-ci il İran tərəfindən Ermənistan, Azərbaycan və Naxçıvan sərhədlərinə müşahidəçi göndərməsi tələb edilmişdir. Münafiqşədən 10 il keçməsinə baxmayaraq Ermənistan Xarici İşlər Naziri Vardan Oskanyan 2002-ci ilin oktyabr ayındakı bəyanatında İranın Qarabağın sabitliyindəki rolunu vurğulayıb [17, səh295].

Azərbaycana dair planları fiyaskoya uğramış olsa da, İran müxtəlif aspektlər vasitəsilə bizim torpaqlarımızı öz tarixi torpaqları qismində qələmə vermək arzusundaydı. İran Daily qəzetinin 2016-cı il nəşri dərc edilərkən Qarabağ “Dağlıq Qarabağ Respublikası” kimi beynəlxalq hüquqi subyekti kimi təqdim edilməklə yanaşı qondarma qurumun İqtisadiyyat nazirinin müavinin Qarabağ ərazisindəki mədəni abidələri fars irsi olması ilə bağlı yalanlı məlumatları əks etdirmişdir. Şahverdiyan həqiqətləri əks etdirməyən bir şəkildə “İran mədəni mirası Qarabağ səlahiyyətliələrinin diqqət mərkəzindədir məscidlər, məzarlar və digər mədəni abidələr də daxil olmaqla, fars irsini qorumaq üçün addımlar atacağıq” demişdi. Bu isə şübhəsiz ki, İranın gerçəkliyə uyğun olmayan gizli istəklərinə erməni rəsmiləri tərəfindən “mədəni sübutlar” göstərilərək bu arzunun tələbə çevrilməsinə şərait yaratmaqdaydı.

Diplomatiyadan da hər birimizə məlumdur ki, maraqlar bütün dövlətlər üçün ən vacib nüansdır, buradan da o nəticəyə gəlmək olar ki, İran hökumətinin Ermənistanın maraqlarına cavab verməsi onun bu fikri səsləndirməsinə səbəb olmuşdur. Təbii ki, burada İranın maraqları da yer alır, İran hökumətinin münafiqşənin gedişatı dönəmində sərgilədiyi davranışlarda bir nüans da yer almaqdadır ki, İran bu münafiqşənin başa çatmasının heç də arzusunda olan bir dövlət deyildir. Çünki bu münafiqşə vasitəsilə Cənubi Qafqazda öz nəzarətini həyata keçirən və söz haqqına sahib bir dövlət qismində çıxış edə bilirdi. Digər tərəfdən bu münafiqşə Azərbaycan və Türkiyənin bu münafiqşə ilə məşğul olmasına və dolayısı ilə regionda daha güclü rol əldə etmələrinin qarşısını almağa yardım etmişdir. Türk birliyinin İranın hər daim qorxulu yuxusu kimi yer almasını nəzərə alsaq, bu münafiqşənin mövcudluğu onun çörəyinə yağ çəkmişdir. Fars rejiminin Ermənistan hökumətindən ən ündə olan gözləntisi ABŞ tərəfindən tətbiq olunan sanksiyaların aradan qaldırılmasında yəhudi lobbisinə qarşı erməni lobbisindən istifadə etmək idi. Beləliklə də Ermənistanla İran bir-birlərini izolyasiyadan xilas olmaq üçün vasitəçi qismində görürdülər [18, səh387].

İranın bu münafiqşədəki rolunun pərdə arxası səhnəsində bu münafiqşənin Azərbaycanın xeyrinə həll olmaması istəyi dursa da, rəşadətli Azərbaycan Ordusu Ali Baş Komandanın uzaqgörən siyasəti nəticəsində 2020-ci il sentyabrın 27 tarixindən başladığı hərbi əməliyyat sayəsində 44 gün ərzində öz tarixi torpaqlarını düşmən tapdağından azad edərək Azərbaycanın nəyə qadir olduğunu sübut etmişdir ki, bundan dünya ölkələri xüsusilə də qonşu ölkələr dərs çıxarmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Iran in the South Caucasus: Adjustment and Evolution <https://rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/iran-south-caucasus-adjustment-and-evolution> 2021
2. 28 dey 1397 روایت نظامی ایران و آذربایجان در دریای خزر توسعه می یابد/ کیهان
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası/Azərbaycan-İran münasibətləri <https://files.preslib.az/projects/azeriran/a1.pdf> 2013 s2
4. Kətanov R. İran qəzeti Xocalı faciəsi haqqında yazır//URL:www.azertag.az/xeber/-1250156, İstifadə tarixi: 23.02.2019
5. Qondarma “erməni” soyqırımına həmişə geniş yer ayıran İran mətbuatı ilk dəfə bu məsələdə Azərbaycan və Türkiyənin mövqeyinə dair yazıları da dərc etmişdir//URL:www.azertag.gov.az/xeber/Qondarma_ermeni_soyqırımına_hemise_genis_yer_ayiran_Iran_metbuati_ilk_defe_bu_meselede_Azerbaycan_ve_Turkiyenin_movqeyine_dair_yazilari_da_derc_etmishdir-520124 2011
6. Correction. URL: www.tehrantimes.com/news/227058/Correction 2010
7. Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia, Bileteral Relations, URL: <http://www.mfa.am/en/country-by-country/ir/>, 2017
8. Türk Dünyası Araştırmaları sayı 226 2017 s15
[file:///C:/Users/User/Downloads/Karabag_Sorunu_Uzerinden_Iran_Ermenistan%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/Karabag_Sorunu_Uzerinden_Iran_Ermenistan%20(1).pdf)
9. Hatem Cabbarlı, “Bağımsızlık sonrası Ermenistanın Enerji politikası”, Avrasya Dosyası Dergisi, Enerji Özel, Cilt:9, Sayı:1, Bahar 2003, s.245-246
10. Monmiquet ve Racimora, “The Armenia-Iran Relationship...”, 15-16
11. Suleymanov and Ditych, “Iran and Azerbaijan...”, 106-107.
12. Olivier Roy, “The Iranian Foreign Policy Toward Central Asia”, <http://www.eurasianet.org/resource/regional/royoniran.html>
13. Cornell, The Nagorno-Karabakh Conflict, 88
14. Zbigniew Brzezinski. The Grand Chessboard American Primacy And It's Geostategic Imperatives, 1998, p.143
15. Ариф Юнус, (2007), Азербайджан в начале XX века.
16. Svante Cornell, (2015), Azerbaijan Since Independence
17. Mohammad Sadegh Yahyapour ve Mosayeb GharehBeygi, “Hegemonic Challenges of Iran and Russia in the Transcaucasia Region”, Journal of Politics and Law 9, Sayı. 5, (2016), s 295.
18. Julien Zarifian, “Iran and Its Two Neighbours Armenia and Azerbaijan: Resuming Relationships under America's Suspicious Eyes”, Iran & the Caucasus 13, Sayı. 2, (2009): s 387

İRAN İSLAM RESPUBLİKASININ DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNƏ DAİR MÖVQEYİ

Tağızadə Solmaz

XÜLASƏ

Məqalədə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair İran İslam Respublikasının mövqeyi tədqiq olunur. Müəllif bölgədə İİR-nin siyasətinin əsas istiqamətlərini nəzərdən keçirir. 1991-ci ildə başlayan və 2020-ci ilə qədər davam edən münaqişənin regiona, xüsusilə də təhlükəsizlik və sabitlik baxımından əhəmiyyətli təsiri olub. Münaqişənin İranın şimal

sərhədlərində baş verməsi onun bu məsələyə daxil olmasına öz maraqları əsasında vasitəçi qismində çıxış etməsinə şərait yaradıb. Məqalədə İranın münaqişəyə dair mövqeyi və münaqişə tərəfləri ilə qarşılıqlı münasibətləri yer alıb.

ПОЗИЦИЯ ИСЛАМСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ИРАН ПО НАГОРНО-КАРАБАХСКОМУ КОНФЛИКТУ

Тагизаде Солмаз

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется позиция Исламской Республики Иран по нагорно-карабахскому конфликту. Автор рассматривает основные направления политики ИМО в регионе. Конфликт, начавшийся в 1991 году и продолжавшийся до 2020 года, оказал значительное влияние на регион, особенно с точки зрения безопасности и стабильности. Возникновение конфликта у северных границ Ирана дало ему возможность войти в этот вопрос и выступить посредником, исходя из собственных интересов. В статье содержится позиция Ирана по конфликту и взаимоотношения с конфликтующими сторонами.

THE POSITION OF THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN ON THE NAGORNO-KARABAKH CONFLICT

Taghizade Solmaz

SUMMARY

The article examines the position of the Islamic Republic of Iran on the Nagorno-Karabakh conflict. The author considers the main directions of the policy of IIR in the region. The conflict that started in 1991 and continued until 2020 had a significant impact on the region, especially in terms of security and stability. The occurrence of the conflict in the northern borders of Iran made it possible for it to enter into this issue and act as a mediator based on its own interests. The article contains Iran's position on the conflict and mutual relations with the conflict parties.

DÖVLƏTİN XARİCİ İQTİSADI İDARƏETMƏSİNİN ƏSASLARI VƏ ONU YARADAN SƏBƏBLƏR

i.ü.f.d Qalib Qafarlı

BDU-nun Dünya iqtisadiyyatı kafedrası

Humay Quliyeva Kamal qızı

BDU-nun II-kurs magistrantı

humay.quliyeva98@gmail.com

Açar sözlər: xarici iqtisadi siyasət, iqtisadi idarəetmə, strateji hədəflər, məhsul və xidmətlər, xarici ticarət münasibətləri.

Ключевые слова: внешнеэкономическая политика, экономическое управление, стратегические цели, продукты и услуги, внешнеторговые отношения.

Keywords: foreign economic policy, economic management, strategic goals, products and services, foreign trade relations.

Dövlətin iqtisadi idarəetməsi - ölkənin hazırkı mərhələdə strateji hədəflərinin həyata keçirilməsi məqsədilə onun iqtisadiyyata təsiri qaydalarını sistemləşdirir. Dövlətin iqtisadi idarəetməsinin bu sahələrini vurğulamaq olar:

- Xarici iqtisadi idarəetmə - məhsul və xidmətlərin alınması və reallaşması, xarici yatırımın respublikaya cəlb olunması və kapitalın respublikadan xaricə aparılması və s.;

- Təşkilati idarəetmə - milli iqtisadiyyatın idarəetmə tərkibinin dəyişdirilməsi, əvvəlki iqtisadi, sosial və finansal təşkilatlarındakı çatışmamazlıqların ləğv olunması, onların vəzifə və münasibətlərinin dəyişdirilməsi və ya təzə mexanizmlərin təşkil olunması;

- Struktur idarəetməsi - alıcıların və məcmu kapitalın yaradılması, ölkələrin qazanc və məsrəfləri, ixrac və idxal, iqtisadiyyatın bölgüsü və regional tərkibi arasında milli-iqtisadi proporsiyaların nəzərə alınması;

- Sosial idarəetmə - sosial fəaliyyətlərin tərəqqisi, sosial sahələrin qazancının fərqliliyi və bu və ya başqa işlərin motivasiya olunması;

- Yatırım idarəetməsi - investisiya həcmnin, onların bazalarının və istifadə olunma sahələrin yaradılması;

- Dəyərləndirmə idarəetməsi - istehsal və alıcılar ticarətindəki qiymətlərin nizama salınması;

- Maliyyə idarəetməsi - dövlətin finans ehtiyatlarının təşəkkülü və istifadəsi və həmçinin, rəsmi büdcə ehtiyatlarının yararlılıq səviyyəsi və ona diqqətin artırılması;

- Pul-maliyyə idarəetməsi - pul və borcların dövriyyəsi;

- Regional idarəetmə - bölgələrin iqtisadi birliyi və onların sosial hissələri;

- Xarici idarəetmə - münasib ölkələrlə birləşmə üzrə.

Ölkələrin iqtisadi idarəetmə sahələrinin indiki ardıcılığı respublikanın tarixi tərəqqi proseslərindən asılı olaraq dəyişir. Qeyd olunanlara maddi və qeyri-maddi istehsal sahələri üzrə istiqamətlər idarəetməsini, mülkiyyətin mənimsənilməsi və ya təzədən özəlləşdirilməsi ilə əlaqəli idarəetməsi və vergi idarəetməsini aid etmək olar.

İstənilən bir iqtisadi-siyasi tədbirlər zamanı müəyyən olunan hədəflərə nail olmaq məqsədilə müəyyən zamanda və ərazidə planın və ya işlərin gerçək təyin olunmuş sistemliyinin olması dəqiqdir. İqtisadi tədbirlər planı - resurslar və mənfəətin hasil olunması və paylaşdırılması üzrə rəsmiləşmələrin əks olunduğu balansın olmasını istəyir və ölkələrin iqtisadi konsepsiyalarını həyata keçirmə vasitəsi hesab olunur. Ölkənin mənfəət və məsrəflərinin əks olunduğu dövlət büdcəsi elə qeyd olunan planın özüdür. Belə plan hələ qədim ölkələrdə var idi (5, s. 75).

Bir qayda olaraq, xarici iqtisadi idarəetmə - ölkənin idxal və ixrac, gömrük ödəmələri, tariflər, sığıntılar, xarici yatırımın cəlb olunması, yatırımın xaricə aparılması, xarici istiqrazlar, başqa dövlətlərə iqtisadi dəstəklərin olması və müştərək iqtisadi projələrin reallaşdırılması nəticəsində dövlət idarəetməsi deməkdir.

Qeyd etmək olar ki, iki yüz dövlət strukturunu cəmləşdirən modern dünya təsərrüfat mexanizmini özündə ikitərəfli münasibətlərin asimmetrik olduğu ardıcıl məkanı ifadə etdirir, ancaq fərqli dövlətlər bu münasibətlərə bənzər amillərlə və oxşar miqyasda cəlb olunurlar.

Eyni zamanda, Avropa İttifaqından etibarən regionalizm idarəetməsi bizə “fərqli miqyaslı” ölkələr terminini gətirmiş oldu. XX yüzilliyin axırlarından başlayaraq ETT-nin tərəqqisi zəminində oxşar iqtisadi gücdə olan bir sıra ölkələr bir-birlərindən kənarlaşmağa, öz tərəqqi miqyaslarına müvafiq fərqli ölkə sistemləşmələrinin təmsilçiləri olmağa başladılar. Tərəqqi dinamikasında ziddiyyətlərin çoxaldığı bir mühitdə fərqli dövlətlərin xarici iqtisadi idarəetmələri, siyasətin mahiyyətini, dövlət bölmələrinin işləri və bir sıra digər xarici mexanizmlər qabaqcadan müəyyən olunurdu. Sabiq SSRİ-nin iflası və milli ölkələrin qeyri-hərbi genişlənmə mexanizmlərinin inkişafı ziddiyyətlərin yaranma prosesini daha da artırır, ancaq onların davamlılığı və səmərəliliyi olduqca fərqli olurdu.

Qeyd etmək olar ki, Cənub Şərqi Asiya, Orta Asiya, MDB ərazisi, Baltikyanı dövlətlər bəhs olunanlara nümunə ola bilər. Qeyd olunanlar onu göstərir ki, indiki şəraitdə qlobal miqyasda iqtisadi güclərin bu və ya başqa tarazlığı yalnız obyektiv mühitlə yox, istərsə də düşünülmüş xarici iqtisadi idarəetməyə izah olunur. Bu mənada, bildirmək olar ki, axır zamanlar dövlətlərin təbii-iqlim mühiti, iqtisadi və başqa sığıntılar bir sıra obyektiv məsələlərin izahına zəmin yaratmır. Bənzər cəhətlərə və inkişaf miqyasında malik bir sıra dövlətlərin Beynəlxalq Əmək Bölgüsünə fərqli təbəçilik miqyaslarında qoşulduğunu müşahidə etmək olar (2, s. 109).

Artıq bəhs olunanları diqqətə alsaq xarici iqtisadi idarəetməyə əsasən muxtar (sərbəst) anlayış olaraq diqqət etməmiz doğru olmaz. Belə ki, indiki mərhələdə yalnız dövlətlərarası çəkişmələr yox, həmçinin xarici təsir mexanizmlərinə çevrilən və ictimai dəyişikliklərə yol açmış olan məsələlər, mərkəzlər, mexanizmlər və çəkişmələr qənaətbəxşdir.

Tədqiqatlarla əlaqəli olaraq, G. P. Babinin fikrincə, xarici iqtisadi idarəetmə dünya ticarətində müəyyən güzəştlərə sahib dövlətlər iqtisadiyyatı qazanmalarına və daxili ticarəti xarici əmtəələrin rəqabətindən qounmalarına istiqamətlənmiş məsələlər kompleksidir. Bu qənaətə gəlmək olar ki, ölkənin xarici iqtisadi idarəetməsi onun daxili iqtisadi idarəetməsinin strateji mexanizmidir. Təbii olaraq, xarici iqtisadi idarəetmənin mahiyyətini dövlətin ictimai tərkibinin mühiti, milli təsərrüfat mexanizminin tədbirləri və həmçinin xarici məsələlərlə izah olunur. Buna görə də, xarici iqtisadi idarəetmə dövlətin xarici və daxili idarəetməsi ilə təbii ikitərəfli bağlılıqda olub, dünya iqtisadiyyatının qarışıq koordinat mexanizmində milli iqtisadiyyatla ikitərəfli proseslərinin strukturunda yekunlaşmış olur. Beynəlxalq təsərrüfat münasibətlərində vəziyyət sonrakı şəbəkəni təyin etmiş olur: ölkənin milli iqtisadiyyatı qloballaşmış istehsal asılıqlarının struktur hissəsini təşkil edir və sistemin tam ünsürlərinə təsir etməyə cəlb olunur (1, s. 95).

İqtisadiyyatın qloballaşması hazırda dünyanın siyasi xəritəsini mahiyyətə yeniliyir, şəxsi milli mənafeələrə uyğun yentəzəi iqtisadi hüdudların, strateji hədəfli sahələrin və qoşulmanın olmasına zəmin olur. Təbii olaraq, belə bir sistemləşdirmə qarışıq mexanizm ortaya gətirmiş olur ki, bu təyinatda dünya iqtisadiyyatının məlumat və maliyyə pul qumları əsasən müəyyən olunur. Beynəlxalq dünya ilə ikitərəfli tədbirlərin prosedur və tənzimləmələri, hüquq standartlarının böyük təsisatları, diplomatik və bəzən də hərbi mexanizmlərin təmsilçiliyi olmadan belə bir sahənin peşəkarlıqla mövcud olması doğru olmur. Kommersiya qurumları – fərqli dövlətlər, strukturlar və eyni zamanda, qlobal maliyyə strukturları ilə ikitərəfli münasibətlərin nizamlanmasına dəstək olan maliyyə-pul

təsisatları və faydalı kommersiya rejimlərinin təşkil olunmasına və milli təsərrüfatların faydalı amillərlə təmin olunmasına zəmin olur, dövlətlərin xarici iqtisadi mənafeələrinin qorunmasını tənzimləmiş olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici iqtisadi siyasət göstərilən funksiyaları yerinə yetirməklə ölkənin iqtisadi inkişaf modelində xüsusi rol oynayır: dəyişdirici (əmtəələrin idxalı və ixracı, kapital, işçi qüvvəsi və s. sahələrdə regionların inkişaf siyasəti), toplayıcı (hasilat, bazarda nüfuzun qorunub saxlanması, xarici bazarların genişləndirilməsi), tarazlayıcı (ölkə bloklarının maraqlarına uyğun milli maraqlar). Ölkələrin milli xüsusiyyətləri transformasiya yolu ilə siyasətin ümumi qəbul edilmiş elementlərinin və onları reallaşdırma mexanizmlərinin əlaqələndirilməsinə imkan verir (4, s. 60).

Bu mənada, xarici iqtisadi idarəetməsinin zəruri tərəfi xarici iqtisadi proseslərin toplusunu nizama salmaqdadır: mal və işlərin, maddi, işlər, pul və bilik ehtiyatlarının global fəaliyyəti. Xarici iqtisadi idarəetmənin struktur hissələri xarici kommersiya idarəetməsi, məhsul yaradılması və elmi-texniki münasibətlər istiqamətində idarəetmə, avadanlıq və s. buraxılması istiqamətində idarəetmə hesab olunur. Ölkənin xarici iqtisadi idarəetməsinin təşəkkülü müəyyən əsaslar tələb edir:

- İqtisadi təyinətli təşkilatların uyğun mexanizmi;
- Ölkələrin milli mənafeələrini diqqətdə tutmuş olan xarici iqtisadi idarəetmənin təşəkkülü məqsədilə nəzəri əsaslar;
- Davamlı lobbicilik qüvvəsini yaratmış olan cəmiyyətin strateji sərbəstləşmə miqyası;
- Milli iqtisadiyyatda bu və ya başqa rəhbər əlaqələndirmələrin yarada bilmədiyi milli ticarət tərkibinin əhatəli sisteminin təşəkkülü (3, s. 127).

Qeyd olunanlarla bağlı olaraq tam tənzimləməyə xas əsasda dövlətlərin məcmu tərəflərini ifadə etmə, bəzi dövlətlərin müvəfəqqiyyət və üstünlüklərinin formulu və başqalarının isə nöqsanlarını ifadə etmə reallığı yaranmış olur. Nəticədə, dövlətlərarası ziddiyyətlərin əhəmiyyətini nəzərə almış olsaq, onun zəruri və yekunlaşdırıcı amili idarəetmənin dəyərləndirilməsi olacaq.

Hər kəsə aydın olduğu kimi xarici iqtisadi idarəetmənin iki funksiyası - qorunma və təcavüz olmaqla, reallaşdırmış olur. Hər ikisinin belə təşəkkülünə uyğun olaraq onlardan istənilən birinin şəxəli izahını ortaya qoyaq. Əsasən ABŞ və Çin kimi dövlətlərin təcavüzkar idarəetmələrinə nüfuz hüdudlarını şəxələndirməyə istiqamətlənmiş genişləndirici amillər də xas olur. Başqa dövlətlərlə əlaqədə “təcavüzkar” idarəetmə sülh və humanist qonşuluq mexanizmlərinin reallaşması amilləri və eyni zamanda, münasibətlərin çoxaldılması deməkdir. Proqnoz olunur ki, milli iqtisadiyyatın bu və ya başqa mexanizmi xarici iqtisadi idarəetmənin bu və ya başqa üsullərindən təşkil olunmuş olub, ancaq müxtəliflik bu üsullərin göstəricilərinin müəyyən olunmasında, liderlik mexanizminin sintezində təsbit olunur. Zəruri məsələ dövlətin təhlükəsizliyini yaratmış olan iqtisadi idarəetmənin dəyişdirilmiş mexanizminin müəyyən olunmasındadır. Yəni ki istənilən dəyişmə dövlətlər içərisindəki ikitərəfli münasibətlər mexanizminə dəyişikliyə səbəb olurdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan iqtisadiyyatı. A.Nadirovun elmi redaktorluğu ilə. Bakı, Elm, 2003, 344 s.
2. Bayramov Ə. Regional iqtisadi integrasiya: nəzəriyyə və praktika. Bakı, 1997.
3. Bərxudarov M.İ. və b. İqtisadi təhlükəsizlik. Bakı, 2007.
4. Nadirov A.A. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı məsələləri. Bakı, 2001.
5. Şəkəreliyev A.Ş.. Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, 1999, 258 s.

DÖVLƏTİN XARİCİ İQTİSADI İDARƏETMƏSİNİN ƏSASLARI VƏ ONU YARADAN SƏBƏBLƏR

Qalib Qafarlı, Humay Quliyeva

XÜLASƏ

Məqalədə qeyd olunur ki, indiki inkişaf mərhələsində fərqli ölkələr xarici iqtisadi münasibətlərin qarışıq və çoxistiqamətli mexanizmi ilə rastlaşır və ondan olduqca yüksək yararlanmaq istəyirlər. Respublikanın milli iqtisadiyyatı xarici iqtisadi münasibətlərin fərqli növləri ilə qlobal iqtisadiyyata integrasiya etmiş olur, onun uğurlarından necə yararlanmaqdan asılı olaraq hansısa fayda ala bilər. Qeyd olunanlar təsirsiz mövcud olmayıb, təkcə respublikaların düşünülmüş xarici iqtisadi idarəetmə konsepsiyasının təşəkkülü və onun hüquqi nizamlanması vasitəsilə reallaşmış ola bilər. Xarici iqtisadi münasibətlərin əsasında isə xarici kommersiya münasibətləri görünür. Bu mənada da xarici ticarət münasibətlərin hüquqi mexanizmi kompleksi və onun reallaşma strategiyası hazırda strateji aktuallıq daşımaqdadır.

ОСНОВА ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРИЧИНЫ, ОБРАЗУЮЩИЕ ЕЕ

Галиб Гафарлы, Хумай Гулиева

АННОТАЦИЯ

В статье отмечается, что на современном этапе развития разные страны сталкиваются со смешанным и разнонаправленным механизмом внешнеэкономических связей и хотят этим воспользоваться. Национальная экономика республики интегрирована в мировую экономику с разными видами внешнеэкономических связей, и в зависимости от того, как использовать ее успехи, может получать определенные выгоды. Указанное не существовало без влияния, а могло быть реализовано только путем формирования продуманной концепции внешнеэкономического ведения республик и ее правового регулирования. Основой внешнеэкономических связей являются внешнеторговые связи. В этом смысле комплекс правовых механизмов внешнеторговых отношений и стратегия его реализации в настоящее время имеют стратегическое значение.

BASIS OF THE STATE'S FOREIGN ECONOMIC MANAGEMENT AND REASONS THAT CREATE IT

Galib Gafarli, Humay Guliyeva

SUMMARY

It is noted in the article that at the current stage of development, different countries encounter a mixed and multidirectional mechanism of foreign economic relations and want to take advantage of it. The national economy of the republic is integrated into the global economy with different types of foreign economic relations, and depending on how to take advantage of its successes, it can receive some benefits. The mentioned did not exist without influence, but could have been realized only through the formation of the thought-out foreign economic management concept of the republics and its legal regulation. The basis of foreign economic relations is foreign commercial relations. In this sense, the legal mechanism complex of foreign trade relations and its implementation strategy are currently of strategic importance.

HEYDƏR ƏLİYEVİN GƏNCLƏR SİYASƏTİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFINDA ROLU

f.ü.f.d Əfəndiyeva Səadət Məcid qızı
saadet.efendieva@mail.ru
Hacıyeva Jalə Sahib qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
jalehaciyeva330@gmail.com

Açar sözlər: gənclər, dövlət siyasəti, çoxşaxəli islahatlar, ictimai-siyasi fəallıq

Key words: youngsters, state politics, multifaceted reforms, social and political activism

Ключевые слова: младшие, государственная политика, комплексные реформы, общественно-политическая активность

Dövlət gənclər siyasəti - bilik və bacarıqlarının səmərəli reallaşdırılmasını, gənclərin təbii potensialını və cəmiyyətdə layiqli yer tutmasını təmin edən şərait yaratmaq üçün dövlət tərəfindən həyata keçirilən prioritetlər və tədbirlər sistemidir. Gənclərin hərtərəfli inkişafı ölkənin sosial-iqtisadi, elmi və mədəni inkişafı ilə sıx bağlıdır, həmçinin global rəqabət qabiliyyətinin və milli təhlükəsizliyin mühüm şərtlərindən biridir. Yeni nəslin inkişafının əsas vasitəsi - gənclərin dövlətin və cəmiyyətin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni həyatında iştirakını təmin etməkdir.

Bu gün Azərbaycanda gənclər siyasəti dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. Azərbaycan gəncləri ictimai həyatın bütün sahələrində fəal fəaliyyəti ilə seçilir, siyasi, iqtisadi, humanitar və sosial tədbirlərin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Dövlət tərəfindən gənclərin fəaliyyəti üçün yaradılan geniş imkanlar nəticəsində bu təbəqə cəmiyyətin aparıcı qüvvəsinə çevrilib və gənclərimiz ölkəmizin gələcəyi naminə möhkəm addımlarla irəliləyirlər.

Müstəqil Azərbaycanda uğurlu gənclər siyasətinin əsası 1994-cü ildə Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulub.

Ulu öndər Heydər Əliyev ilk dəfə 1969-cu ildə hakimiyyətə gəldikdən sonra gəncləri tanınmış ali təhsil müəssisələrinə oxumağa göndərirdi. Bu təsadüfi deyildi. Müdrik şəxsiyyət gəncliyi böyük güc kimi görərək “gənclər gələcəyimizdir” deyirdi. Bu səbəbdən gənclərimizin SSR-in qabaqcıl təhsil ocaqlarında təhsil almaları üçün bütün imkanlardan istifadə edirdi. Ulu öndər Heydər Əliyevin xalqın təkidli tələbi ilə ölkə rəhbərliyinə qayıdışı ilə digər sahələrdə olduğu kimi, gənclərin də inkişafında əsaslı dönüş yarandı.

Heydər Əliyev sağlam düşüncəli yeni nəslin yetişdirilməsinin dövlətin və cəmiyyətin mühüm vəzifəsi olduğunu bəyan etdi. Müstəqillikdən sonra ölkədə yaranmış gücsüzlük, özbaşınalıq, anarxiya, xaos hər sahədə olduğu kimi gənclərin də həyatına mənfi təsir göstərmişdir. Bu vəziyyət heç də ürəkaçan deyildi. Ölkə iqtisadi tənəzzüldən keçirdi və müstəqilliyimizə daxildən və xaricdən böyük təhlükələr var idi. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, Ulu Öndərin çox düzgün qərarı Azərbaycanda yeni imkanlar açdı, gənclər üçün yeni şərait yaratdı. Çətin şəraitdə xalqın çağırışına biganə qalmayan və müstəqil Azərbaycanın rəhbəri olan Ulu Öndər gənclərə böyük rəğbətinin və inamının ifadəsi kimi ilk görüşlərindən birini onlarla keçirdi.

1993-cü ildən gənc nəslin diqqəti dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Azərbaycan gənclər ölkəsi, gəncləri isə Azərbaycanın gələcəyi adlandıran ulu öndərimiz böyüməkdə olan gənc nəsle qayğıını hər zaman vurğulayırdı. Çoxşaxəli islahatların həyata keçirildiyi bir dövrdə hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu prosesində gənclərin enerjiyə olan tələbatını düzgün qiymətləndirən Heydər Əliyev müxtəlif illərdə gənclər siyasətinin müxtəlif aspektlərinə dair sərəncamlar imzalamışdır. Ümummilli

liderin müəyyən etdiyi dövlət gənclər siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi gənclərin üzləşdiyi problemlərin həllinə münasibəti kökündən dəyişməyə, onları vahid azərbaycançılıq ideologiyası ətrafında daha da birləşdirməyə imkan verdi.

Gənclərlə iş sahəsində vahid dövlət siyasətinin əhəmiyyəti nəzərə alınaraq 1994-cü il iyulun 26-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Gənclər və İdman Nazirliyi yaradılmışdır. Sərəncamda yeni yaradılan Nazirliyin qarşısında ölkənin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafının ümumrespublika strateji siyasətinə uyğun olaraq gənc nəslin təlim-təربiyəsi ilə bağlı tələblərə cavab verən siyasətin həyata keçirilməsi təmin edilib. Demokratik inkişaf, cəmiyyətin gənclər sahəsində iş sahəsində gənclərin güc və bacarıqlarından səmərəli istifadə edilməsi və s. kimi vəzifələr 1994-cü ildən başlayaraq bu istiqamətdə ayrı-ayrı dövlət proqramları həyata keçirilib, onların müxtəlif sahələr üzrə icrası və gənclərin üzərinə mühüm vəzifələrin qoyulması prosesi sürətlənmişdir.

Ümummilli lider hər bir sahənin qayğısına qaldığından gənclərin gələcəyinə xüsusi önəm verib. Ulu öndər hesab edirdi ki, Azərbaycanın parlaq gələcəyi ancaq savadlı, bilikli, intellektual yüksək gənclərdən asılıdır. Artıq gənclərin irəliləyiş yolu müəyyən edilib və onun irəliləməsinin hüquqi əsasları yaradılıb. 1996-cı il fevralın 2-də ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə müstəqil Azərbaycan gənclərinin birinci forumu təşkil olundu. Forumda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev şəxsən iştirak etmişdir. Azərbaycan Gənclər Forumunun 1 illiyi münasibətilə keçirilən tədbirdə ulu öndərimiz gənclər qarşısında çıxışında “Sizi görəndə daha da ruhlanıram, siz məni daha da ruhlandırırırsınız və mən çalışıram Azərbaycan daha güclüdür. Gənclərimizin bütün hüquqlarının müdafiəsinin qarantı olub və bundan sonra da olacaq. Biz Azərbaycan gənclərinin yaxşı yaşaması, təhsil alması, yaxşı iş görməsi üçün əlimizdən gələni edirik”. Ulu öndər 1997-ci ildə sərəncam imzalayıb və fevralın 2-ni “Gənclər günü” elan edib. Artıq 20 ildən artıqdır ki, bu günün ölkəmizdə böyük təntənə ilə qeyd olunmasıdır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin 1999-cu il iyulun 29-da imzaladığı “Dövlət gənclər siyasəti haqqında” Fərman müstəqil dövlətimizdə gənclərin hərtərəfli inkişafına daha münbit şərait yaratmış, onların siyasi, siyasi, ümummilli lider kimi fəal iştirakına hüquqi zəmin yaratmışdır. sosial-iqtisadi və sosial həyat. quruculuq işlərində geniş iştirak etmiş, ictimai-siyasi fəallığın artmasına öz töhfəsini vermişdir. Azərbaycan gənclərinin nümayəndə heyətləri mütəmadi olaraq müxtəlif ölkələrdə keçirilən beynəlxalq və regional tədbirlərdə iştirak etməyə başladılar. Gənclər siyasətinin düzgün həyata keçirilməsi cəmiyyətdə dövlətin əsaslarını möhkəmləndirməklə yanaşı, onun həyata keçirməyə çalışdığı siyasətin dəstəklənməsinə və uğurla həyata keçirilməsinə səbəb olur. Çünki gənclər dövlətin gələcək idarəçiləri və qabaqcıllarıdır. Ulu öndərin əzmkar söyləri ilə gənclərlə dialoq quruldu, onlarda özünəinam hissi artdı, onlar dövlətin ictimai-siyasi həyatına cəlb olunmağa başladılar. Təmkinli, düşüncəli, inancılı gənclərin formalaşması dövlətin gələcəyinin əsas təminatıdır.

Ulu Öndər Heydər Əliyev ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarında Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində öz yurd-yuvasından didərgin düşmüş bəzi sağlam qaçqın və məcburi köçkün gənclərin işsizlik problemini nəzərə alaraq, bütün dövlət qurumlarına göstəriş verdi: ilk növbədə, bu işlərə xüsusi diqqət yetirilsin. O, bu qruplardan olan gənclərə yardım etməyi hər şeydən əvvəl Gənclər və İdman Nazirliyinin əsas vəzifəsi hesab edirdi. O, Azərbaycan gənclərinin II Forumunda çıxış edərək gənclərlə bağlı görülməli olan vəzifələrdən danışarkən vurğulayırdı: «Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi daimidir, əbədidir, dönməzdir, sarsılmazdır. Hər bir gənc Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirmək, inkişaf etdirmək, yaşatmaq üçün çalışmalıdır və öz xidmətlərini göstərməlidir».

Ulu Öndər deyirdi ki, gənclərimizin ən mühüm vəzifələrindən biri də ordu sıralarında qulluq etməkdir. Gənclərimizin böyük bir qismi hazırda Silahlı Qüvvələrimizin sıralarında Vətən qarşısındakı müqəddəs borcunu verməkdədir. Onlar burada təlim və məşğələlərdə döyüş hazırlığını artırır, mənəvi-psixoloji cəhətdən daha da möhkəmlənir, bir sözlə, Azərbaycanın təhlükəsizliyi naminə qüvvələrini əsirgəmir. Aprel döyüşlərində düşmən qüvvələrinin qətiyyətli şəkildə məhv edilərək işğal altında olan bir sıra ərazilərin azad olunması, Azərbaycan əsgərinin son damla qanına kimi vuruşaraq şəhidliyə yüksəlməsi bir daha sübut etdi ki, gənclərimizin vətənpərvərlik duyğuları yüksəkdir. İkinci Vətən Müharibəsində torpaq üçün canını qurban verən və şəhidlik zirvəsinə ucalan hər bir gənc Azərbaycan əsgərinin vətənə sevgi, sədaqət və bağlılığını bir daha sübut etdi.

Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi 1993–2003-cü illərdə dövlət gənclər siyasətinin əsas prinsipləri müəyyənəndirilmiş, bu sahəni tənzimləyən normativ-hüquqi baza yaradılmış, gənclər siyasətini həyata keçirən dövlət strukturları formalaşdırılmış, gəncliyin ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirakına, mənəvi-iqtisadi problemlərin həllinə yönəlmiş proqram və layihələr həyata keçirilmişdir.

Ulu Öndərin gəncliyə və gənclərə etimadı artıq öz təsdiqini tapmaqdadır. Bu gün gənc nəslin düzgün formalaşması ölkə siyasətində önəmli yer tutmaqla yanaşı, gənclər siyasəti mahiyyət və keyfiyyətə yeni mərhələsinə yaşıyır. Prezident İlham Əliyev Ulu Öndərin gənclər siyasətini də uğurla davam etdirir. Gənclərin mənəvi inkişafı, vətənpərvərlik tərbiyəsi, xarici ölkələrdə təhsili, sosial müdafiəyə ehtiyacı olanların problemlərinin həlli istiqamətində görülən işlər, gənclər təşkilatlarının formalaşması, inkişafı üçün yaradılan şərait bu sahəyə böyük diqqətin nəticəsidir. Dövlətin gənclərlə bağlı siyasətinin uğurla həyata keçirilməsində bu mühüm addımın böyük rolu vardır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Fərhad Hacıyev “ Azərbaycan Dövlət Gənclər Siyasəti: məqsəd və nailiyyətlər”
- 2.Ə.Qarayev “Gələcək Gənclərindir.” Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı. 2004. 496səh
- 3.Toğrul Əliyev “ Azərbaycanın Gənclər Siyasəti” . Aspoliqraf.2012. 288səh.
- 4.H.Əliyev “Müstəqil Azərbaycan Respublikası gənclərinin I Forumunda çıxış2 fevral 1996-cı il, «Gələcək gənclərindir», səh. 91–134.
- 5.H.Əliyev “Respublika Gənclərinin II Forumunda çıxış,” 2–3 mart 1999-cu il, Müstəqilliyimiz əbədidir, XIX kitab, Bakı, «Azərənşr», 1997, səh. 209–221.
- 6.H.Əliyev “MDB ölkələrinin Gənclərin İşləri üzrə Nazirlər klubunun 2-ci iclasının iştirakçıları ilə görüşdə çıxış.” 28 mart 1998-ci il, «Azərbaycan», 29 mart 1998.
- 7.H.Əliyev “Azərbaycan gəncləri gününün qeyd edilməsi ilə bağlı bayram mərasimində çıxış. Müstəqilliyimiz əbədidir, XIV kitab. Bakı, «Azərənşr», 2005, səh. 197–205.
- 8.Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan gəncliyi. Bakı, QAPP-Poliqraf kooperasiyası, 2003, səh. 368.

HEYDƏR ƏLİYEVİN GƏNCLƏR SİYASƏTİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFINDA ROLU

Hacıyeva Jalə

XÜLASƏ

Azərbaycan tarixi müstəqillik əldə etdikdən sonra, xüsusən də ümummilli liderimiz Heydər Əliyev xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra ölkə gənclərinin sağlam ruhda yetişdirilməsi, onların əsl vətəndaş kimi yetişdirilməsi istiqamətində məqsədyönlü islahatlara başlandı. Ulu öndər hesab edirdi ki, Azərbaycanın parlaq

gələcəyi ancaq savadlı, bilikli, intellektual yüksək gənclərdən asılıdır. Azərbaycanın bugünkü gəncləri indi özlərini müstəqil Azərbaycan dövlətinin gəncləri kimi hiss edirlər. Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi məktəbinin yetirməsi olan Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev bu meyarları nəzərə alaraq ölkəmizin qüdrətli dövlətə çevrilməsi naminə gənclərə böyük inam bəsləyir, ölkəmizdə onlara yüksək şərait yaradılması istiqamətində dövlət proqramları qəbul edilir.

РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В СТАНОВЛЕНИИ И РАЗВИТИИ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ

Гаджиева Джала

АННОТАЦИЯ

После исторической независимости Азербайджана, особенно после возвращения к власти нашего общенационального лидера Гейдара Алиева по настоянию народа были начаты целенаправленные реформы в направлении воспитания молодежи страны в здоровом духе и воспитания ее как настоящих граждан. Великий лидер считал, что светлое будущее Азербайджана зависит только от образованной, знающей, высокоинтеллектуальной молодежи. Нынешняя молодежь Азербайджана теперь чувствует себя молодежью независимого Азербайджанского государства. Президент Азербайджана Ильхам Алиев, являющийся учеником политической школы великого лидера Гейдара Алиева, учитывает эти критерии и возлагает большие надежды на молодежь во имя превращения нашей страны в могущественное государство, страны, государственные программы принимаются для того, чтобы создать для них высокие условия.

THE ROLE OF HEYDAR ALIYEV IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF YOUTH POLICY

Hajiyeva Zhala

SUMMARY

After the historic independence of Azerbaijan, especially after our national leader Heydar Aliyev returned to power at the insistence of the people, purposeful reforms were started in the direction of educating the country's youth in a healthy spirit and educating them as true citizens. The great leader believed that the bright future of Azerbaijan depends only on educated, knowledgeable, intellectually high young people. Today's young people of Azerbaijan now feel like the young people of the independent state of Azerbaijan.

The President of Azerbaijan, Ilham Aliyev, who is a student of the political school of the great leader Heydar Aliyev, takes into account these criteria and has great faith in the youth for the sake of the transformation of our country into a powerful state. In our country, state programs are accepted in order to create high conditions for them.

MARKETİNG FƏALİYYƏTİNDƏ MARKETİNG KOMMUNİKASIYA SİSTEMİNİN YERİ VƏ ROLU

Saruxanov Bedirxan Sakit oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
sarukhanbedir14@gmail.com

Açar sözlər: marketinq fəaliyyəti, kommunikasiyasistemi, reklam, satış.

Ключевые слова: маркетинговая деятельность, система коммуникаций, реклама, продажи.

Keywords: marketing activity, communication system, advertising, sales.

Müasir dövrdə bazarda müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərmək, rəqabət mübarizəsində qalib gəlmək üçün istifadə edilən ən vacib konsepsiyalardan biri – marketinq konsepsiyasıdır. Bu konsepsiyanın əsas funksiyalarından biri reklam və satışın həvəsləndirilməsidir. Marketinqin bu funksiyası istehsal edilən məhsula tələbat yaratmağı, satışın həvəsləndirilməsi, həmçinin istehlakçılara zəruri informasiya artırılmasını, onlardan əks-əlaqə yaradılmasını, informasiya əldə edilməsini, həmin informasiyaların təhlilini və istifadə olunmasını nəzərdə tutur.

Bütün bu kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi, onlardan irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi, marketinqin kommunikasiya sisteminin yaradılmasını və tətbiq edilməsini zəruri edir.

Müasir dövrdə marketinq konsepsiyasından istifadə edilməsi yalnız keyfiyyətli, istehlakçıların tələbinə uyğun gələn məhsul istehsal etməklə və münasib qiymət müəyyənləşdirməklə kifayətlənmir, həm də istehsal edilən məhsula tələb yaratmağı, məhsul satışını həvəsləndirməyi, bu məqsədlə öz istehlakçılarına zəruri informasiya ötürməyi və istehlakçılarla əks əlaqə yaratmağı tələb edir.

Kommunikasiya dedikdə iki və ya daha çox subyekt arasında informasiya mübadiləsi prosesi başa düşülür. Kommunikasiyanın rolu ondan ibarətdir ki, o daxili mühit sisteminin normal fəaliyyətini təmin etməklə yanaşı, həm də xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqə yaradılmasını təmin edir.

Səmərəli kommunikasiya sisteminə nail olmaq üçün firma ixtisaslaşmış reklam şirkətlərinin, satışın həvəsləndirilməsi və birbaşa marketinq üzrə mütəxəssislərin xidmətlərindən istifadə edir. Firma bu məqsədlə, həmçinin ictimaiyyətlə əlaqənin gücləndirilməsi, “Pablik Rileyşnz” proqramlarından istifadə edilməsi üzrə tədbirləri də həyata keçirir.

Marketinq sənayecə inkişaf etmiş qabaqcıl dünya ölkələrində iqtisadiyyatın sürətlə inkişafı və əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması məqsədi ilə müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin geniş istifadə etdiyi ən güclü təsir vasitəsidir.

Məqsəd bazarının, ayrı-ayrı istehlakçıların tələbatının aşkar edilməsi, satış bazarının formalaşdırılması, tələblə təklifin tarazlaşdırılması, müəyyən həyat standartlarının yaradılması və s. üzrə iqtisadi fəaliyyət növü bazar iqtisadi sistemində marketinq hesab edilir.

Müasir dövrdə marketinq kommunikasiya sisteminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, istehlakçıların tələblərinə uyğun gələn məhsul istehsal etmək istehlakçılara uyğun qiymət müəyyənləşdirməklə kifayətlənmək istehsal olunan məhsula tələbat yaratmaq,realizasiyanı həvəsləndirmək,istehlakçılara zəruri informasiya ötürmək, informasiyanı diqqətlə təlli etmək, bütün sadaladığımızlar istehlakçılara əks əlaqə yaratmağı tələb edir. Bu kimi təd-

birlərin reallaşması, onlardan irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi marketing kommunikasiya sisteminin yaradılmasını və həyata keçirilməsini zəruri edir.

Kommunikasiya dedikdə iki və ya daha şıx subyekt arasında informasiya mübadiləsi prosesi anlama gəlir. Kommunikasiyanın rolu ondan ibarətdir ki, o, daxili mühit sisteminin normal fəaliyyətini təmin etməklə yanaşı, həm də xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqə yaradılmasını təmin edir. Səmərəli kommunikasiya sisteminə yiyələnməkdən ötrü firma ixtisaslaşmış reklam şirkətlərinin satışın həvəsləndirilməsi və birbaşa marketing üzrə mütəxəssislərin xidmətlərindən istifadə edir. Firma bu məqsədlə, həmçinin ictimaiyyətlə əlaqənin gücləndirilməsi, “Pablik Rileyşnz” proqramlarından istifadə edilməsi üzrə tədbirləri reallaşdırır. Firmaların əksəriyyətini istehlakçılarla əlaqə yaratmaqdan daha çox kommunikasiya tədbirlərinə nə qədər vəsait xərcləmək və informasiya ötürülməsini hansı üsullarla seçmək məsələləri maraqlandırır. Bu gün firmaların sərəncamında marketing kommunikasiyasının kompleks sistemi mövcuddur. Həmin sistemin hansı səviyyədə yaradılmasından və istifadə edilməsindən həm kommunikasiya sisteminin səmərəliliyi, həm də ümumilikdə marketing fəaliyyətinin nəticələri çox asılıdır.

Marketing kommunikasiya sistemində iki əsas məsələnin ətraflı araşdırılması olduqca mühüm mənə sərgiləyir:

1. Səmərəli əlaqələrin işlənilib hazırlanması prosesi və onun əsas mərhələləri.
2. Stimullaşdırma kompleksinin yaradılması.

Marketing üzrə müəxəssislər əlaqələrin necə yaradılmasına və fəaliyyət göstərməsinə diqqətlə yanaşmalı, onu təhlil etməli və nəzarət altında saxlamalıdır. Şirkətlər həmçinin istehlakçılarla qarşılıqlı münasibət yaratmalı, dəyər təkliflərini müştərilərə kommunikasiya etməli və kommunikasiya etdikləri şeyləri şansın öhdəsinə buraxmamalıdır. Bütün kommunikasiyalar planlaşdırılmalı və diqqətlə inteqrasiya olunmuş proqramlara qarışdırılmalıdır. Yaxşı kommunikasiya istənilən bir əlaqənin qurulmasında və qorunub saxlanılmasında vacib olduğu kimi, o, şirkətin müştəriləri cəlb etmək və gəlirli müştəri əlaqələrinin yaradılması cəhdlərində də vacib elementdir.

Təşviqat dəsti

Şirkətin məcmu təşviqat dəsti (promotion mix) (marketing kommunikasiyaları dəsti (marketing communication mix) də adlanır) şirkətin istehlakçılarla qarşılıqlı münasibət yaratmaq, müştəri dəyərini inandırıcı şəkildə kommunikasiya etmək və müştəri əlaqələri qurmaq üçün istifadə etdiyi reklam, ictimaiyyətlə əlaqələr, fərdi satış, satışın təşviqi və birbaşa marketing alətlərinin spesifik kompleksindən ibarətdir. Beş əsas təşviqat aləti aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

- **Reklam.** Müəyyənləşdirilmiş sponsor tərəfindən qeyri-şəxsi təqdimatın və ideyaların, məhsulların və ya xidmətlərin hər hansı bir ödənişli forması.

- **Satış təşviqatı.** Məhsulun və ya xidmətin satın alınmasını və ya satışını təşviq etmək üçün qısamüddətli stimullar.

- **İctimaiyyətlə əlaqələr (PR).** Əlverişli ictimai şəffaflığın əldə edilməsi, yaxşı korporativ imicin yaradılması və xoşagəlməz söz-söhbətlərin, əhvalatların və hadisələrin qarşısının alınması kimi addımlar vasitəsilə şirkətin müxtəlif ictimai təbəqələrlə yaxşı münasibətlərinin qurulması.

- **Fərdi satış.** Şirkətin satış heyəti tərəfindən müştəriləri cəlb etmək, satışını həyata keçirmək və müştəri əlaqələrini qurmaq məqsədilə şəxsen təqdimatlar.

- **Birbaşa və rəqəmsal marketing.** Həm ani reaksiya almaq, həm də davamlı müştəri əlaqələri qurmaq məqsədilə diqqətlə hədəflənmiş fərdi istehlakçılarla və müştəri icmaları ilə birbaşa qarşılıqlı münasibətlər yaratmaq.

Marketing strategiyası potensial istehlakçılara çatmaq və onları məhsul və ya xidmətlərin müştərilərinə çevirmək üçün biznesin ümumi oyun planına aiddir. Marketing

strategiyası şirkətin dəyər təklifini, əsas brend mesajlaşmasını, hədəf müştəri demoqrafik məlumatları və digər yüksək səviyyəli elementləri ehtiva edir.

Marketing strategiyası biznes planınızın müştəriləri və ya müştəriləri necə tapmaq və cəlb etmək barədə ümumi reklam planınızı əks etdirən bölməsidir. Bəzən marketing strategiyası marketing planı ilə qarışdırılır, lakin onlar fərqlidir. Marketing strategiyanız biznes və marketing söyləriniz üçün nəyə nail olmaq istədiyinizə diqqət yetirir. Marketing planı bu məqsədlərə necə nail olmağı izah edir.

Kommunikasiya dəsti hər bir kateqoriya müştərilərlə kommunikasiya etmək üçün istifadə olunan spesifik təşviqat alətlərini əhatə edir. Məsələn, reklama efir, çap, onlayn, mobil, açıq hava və digər formalar daxildir. Satış təşviqatına endirimlər, kuponlar, vitrin nümayişləri, təqdimatlar və tədbirlər daxildir. Fərdi satışa satışların təqdimatı, sərgilər və stimullaşdırıcı proqramlar daxildir. İctimaiyyətlə əlaqələrə press-revizlər, sponsorluqlar, tədbirlər və veb-səhifələr daxildir. İstənilən birbaşa və rəqəmsal marketingə birbaşa poçt, elektron poçt, kataloqlar, onlayn və sosial media, mobil marketing və s. daxildir.

Eyni zamanda marketing kommunikasiyası bu spesifik təşviqat alətlərindən də irəli gedir. Məhsulun dizaynı, qiyməti, qabının forması, rəngi və onu satan mağazalar – hamısı alıcılarla nəsə kommunikasiya edir. Beləliklə, təşviqat dəstinin şirkətin əsas qarşılıqlı münasibətlər yaratma və kommunikasiya fəaliyyəti olmasına baxmayaraq, bütöv marketing kompleksi (təşviqat və məhsul, qiymət və məkan) ən yüksək təsir göstərmək məqsədilə koordinasiya edilməlidir.

Menecerin marketing siyasətinə aşağıdakılar daxildir: bazar rəqabətində qiymət səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, onun yeniləşdirilməsi, çeşidin yaxşılaşdırılması, satışın təmin edilməsi, məhsula tələbatın dinamikasının, həmçinin bazar rəqabətinin öyrənilməsi, istehsal olunan məhsul strukturunun bazar tələblərinə yönəldilməsi, tələbata və alıcılara müxtəlif vasitələrlə təsir göstərilməsi. Burada reklamlar, sərgilər və s. nəzərdə tutulur.

Şirkət səviyyəsində pul ehtiyatlarının hərəkətinin idarə olunmasını təkmilləşdirmək hədəfi ilə bir sıra tədbirlərin reallaşması məqsəduyğundur:

- debitor borclarının ödənilməsi dövrünü azaltmaq;
- optimal hədd həcməlikvidlik əmsalını yüksəltmək;
- sərbəst pul ehtiyatları maliyyə işinə istiqamətləndirmək;
- sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət səviyyəsində tənzimlənməsində güzəştli kreditləşmə, vergi güzəştləri, informasiya dəstəyi və s. tədbirlərə daha çox yer ayrılması;
- əsas fəaliyyətdən daha artıq gəlirin artırılmasına can atmaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov.İ.M., Sadıqov R.F. “Menecment”. Bakı-2015.
2. Axundov Ş.Ə. “Marketing”. Bakı-2003.
3. Feyzullabəyli İ.Ə. “Bazara doğru gedən yol” Bakı- 1996.
4. İmanov T.İ., Quliyev E.N. “Marketingin əsasları” Bakı- 2003
5. İmanov T.İ., Quliyev E.N. “Marketingin əsasları” Bakı- 2006
6. Аксель Г.Маркетинг принципы и стратегия, учебник, для Вузов.М., «ИНФРА-М»1999
7. Архипова Л.В.Популярно о маркетинге. М. профиздат, 1991
8. Багиев Г.Л., Тарасевич В.М., Анн Х.- Маркетинг М, «Экономика»1999

MARKETİNG FƏALİYYƏTİNDƏ MARKETİNG KOMMUNİKASIYA SİSTEMİNİN YERİ VƏ ROLU

Saruxanov Bedirxan

XÜLASƏ

Məqalədə marketing fəaliyyətində kommunikasiya sisteminin rolu, mahiyyəti, məqsəd auditoriyasının seçilməsi və mövqeləşdirmə, məhsul yeridilişi üzrə ümumi büdcənin işlənilib hazırlanması, reklamın kommunikasiya sistemində yeri, reklamın yayım vasitələri, reklam büdcəsinin işlənilib hazırlanması, reklam fəaliyyətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi, satışın stimullaşdırılması və s. zəruri məlumatlar öz əksini tapmışdır. Həmçinin, Маркетингін kommunikasiya sistemi, marketingin kommunikasiya sisteminin dəyişməsi meylləri ilə bilavasitə bağlı olan bu məsələlərin əlaqə və ardıcılığı nəzərə alınmaqla məqalə tərtib edilmişdir.

СИСТЕМА МАРКЕТИНГОВЫХ КОММУНИКАЦИЙ В МАРКЕТИНГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЕСТО И РОЛЬ

Саруханов Бедирхан

АННОТАЦИЯ

В статье роль системы коммуникаций в маркетинговой деятельности, ее сущность, подбор и позиционирование целевой аудитории, разработка и подготовка общего бюджета на внедрение продукта, место рекламы в системе коммуникаций, рекламные носители, составление рекламного бюджета, оценка эффективности рекламной деятельности, стимулирование сбыта и др. отражена необходимая информация. Также статья подготовлена с учетом взаимосвязи и последовательности этих вопросов, которые имеют непосредственное отношение к системе маркетинговых коммуникаций и тенденциям развития системы маркетинговых коммуникаций.

MARKETING COMMUNICATION SYSTEM IN MARKETING ACTIVITY PLACE AND ROLE

Sarukhanov Bedirkhan

SUMMARY

In the article, the role of the communication system in marketing activity, its essence, the selection and positioning of the target audience, the development and preparation of the general budget for product introduction, the place of advertising in the communication system, advertising media, preparation of the advertising budget, evaluation of the effectiveness of the advertising activity, sales promotion, etc. necessary information is reflected. Also, the article was prepared taking into account the relationship and sequence of these issues, which are directly related to the marketing communication system and the trends of the marketing communication system.

MÜNDƏRİCAT

PSIXOLOGİYA

Мустафазаде Фатима. Исследование ценностей в работах Азербайджанских мыслителей	3
Rəsullu Aybəniz. Doğum ardıcılığının uşaqların liderlik xüsusiyyətlərinə təsiri	8
Vəliyev Mirələm, Bunyatova Səlbina. Ana və uşaq bağlılığının xarakterinin məktəb fobiyaşının yaranmasında rolu	13
Hüseynova Şirinnaz. Ünsiyyətin təlim prosesində əks əlaqənin yaranmasına təsiri.....	17
Mircəlallı Nigar. Milli özünüdərkin formalaşmasının sosial psixoloji xüsusiyyətləri ..	20
Məmmədli Mətanət. Yeniyetməlik dövründə suisidin qarşısının alınması	24
Müşviq Mustafayev, Şəhla Xəlilova. Autizm spektr pozuntulu şagirdlərin pədaqoji-psixoloji xüsusiyyətləri.....	30
Nağılı Aytac. Məktəbəqədər yaşlı uşağın psixi inkişafında nağıl terapiyasının rolu	35
Şəkəraliyeva Əzizə. Cinayət törətmiş yeniyetmələrin tipologiyası	39
Muradov Vüqar. Gender probleminin tədqiqi istiqamətləri	47
Rəhmanzadə Aynur. Tələbə xüsusiyyətinin və məktəb iqliminin yeniyetmələrin davranışına təsiri.....	52
Məmmədova Zərifə. Məktəbəqədər uşaqlarda sosial inkişaf xüsusiyyətləri	57
Məmmədova Samirə. Uşaq və yeniyetmələri cinayətə təhrik edən sosial faktorların təhlili.....	61
Səfərova Xanım. Tərk edilmiş uşaqlar və onların psixologiyası məsələləri.....	66
Məmmədova Samilə. ASP uşaqların valideynlərində depressiya və təşvişin əlamətləri	71
Məmmədli Rəqsanə. Təlimdə əks əlaqənin qurulmasının psixoloji məsələləri.....	76
Babəyeva Təranə, Kazımlı Elmira. Residivist cinayətkar qadınların fərdi xüsusiyyətləri.....	82
Soltanova Çinarə. Zorakılığa məruz qalmış yeniyetmələrin psixoloji xüsusiyyətləri ..	88
Kərimov Musa. Kibercinayətkarlıq fenomeninin ümumi psixoloji səciyyəsi.....	93

FİLOLOGİYA PEDAQOGİKA

Nurkişiyeva Aytac. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə müəllim fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin təsiri.....	99
Qasımova Fidan. Qiymətləndirmənin əsas istiqamətləri: məktəbdaxili qiymətləndirmə.....	104
Mirzəzadə Elmir. Televizya seriallarının struktur həlli və tarixi.....	108
Мамедова Гюнель. Патриотическая деятельность первой леди Азербайджанской Республики Мехрибан Алиевой во время Второй Карабахской Войны.....	113
Məmmədova Humay. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında məktəb mühitinin rolu ..	118
Гардашова Шахла. Интерпретация современных теорий и парадигм	123
Бахри Науля. О лингводидактическом подходе к обучению русскому языку	127
Qayıbxanova Zəminə. Təhsilimizin Heydər Əliyev erası	131
Манафов Николай. Влияние произведений поэтов и писателей города Шуша на воспитание национального духа подростков.....	136

SOSIAL İŞ

Гу Ханг. История создания социальных услуг в Китае	140
---	-----

İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏ

Pəri Həsənova, Qasimov Ceyhun. Azərbaycanca turizm sferasının inkişafının regional aspektləri	144
Səfərova Səbinə. Zəngəzur dəhlizinin orta dəhliz boyu yeni nəqliyyat arteriyasının açılması baxımından əhəmiyyəti	150
Əliyeva Fatimə. Şəbəkəyə yönəlik hücumların aşkarlanması və qarşısının alınması ...	154
Quliyeva Dilarə. Kiberhücumlara qarşı mübarizə prosesinin təhlili	157
MehribanYadulla, Əsədova Fidan. Xarici ticarət əlaqələrində gömrük tənzimlənməsinin səmərəsinin yüksəldilməsi yollar	161
Rzaquluzadə Əlibala. Xarici ticarətin həyata keçirilməsində gömrük xidmətinin rolu	165
Hüseynli Xədicə. İntellektual kapitalın formalaşmasının nəzəri əsasları	170
İbrahimli Firudin. Ransomware proqramının təhlili və onun əhatə etdiyi addımlar....	174
Məmmədova Ləman. Maşın öyrənməsi ilə internet şəbəkəsinin təhlükəsizliyi	178
Qarayeva Sevic. İlham Əliyevin siyasi sabitlik və milli təhlükəsizlik modeli	182
Həşimova Zəhra. Qarabağın yenidən qurulmasında rəqəmsal transformasiyadan istifadə imkanları.....	187
Бехбүдов Таур, Атаева Рагима. Национальное примирение и её политическое Значение	193
Rüstəmli Muxtar. Rusiya-Gürcüstan müharibəsinə ABŞ-ın mövqeyi	197
Tağızadə Solmaz. İran İslam Respublikasının Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair mövqeyi.....	201
Qalib Qafarlı, Humay Quliyeva. Dövlətin xarici iqtisadi idarəetməsinin əsasları və onu yaradan səbəblər	208
Əfəndiyeva Səadət, Hacıyeva Jalə. Heydər Əliyevin gənclər siyasətinin təşəkkülü və inkişafında rolu	212
Saruxanov Bedirxan. Marketing fəaliyyətində marketing kommunikasiya sisteminin yeri və rolu	216

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR
PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 33 (I hissə)

Təsisçi: fəlsəfə elmləri doktoru, prof. **Qızılgül Yasin qızı Abbasova**
Kompüter dizaynı – **Vüsalə Kərəm qızı Musayeva**

Nəşriyyat direktoru: Elnarə Abbasova
Texniki redaktor: Asim Səfərov
Dizayner: İradə Əhmədova
Operator: Həmidə Bağirova

Yığılmağa verilmişdir: 25.03.2023

Çapa imzalanmışdır: 25.04.2023

Format: 60 × 84 1/8

Şərti çap vərəqi – 27,75

Sifariş № 45

Tiraj – 100 nüsxə

“Füyuzat” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 26

Tel.: 055 850 98 69

